МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАСІЧНИК НАТАЛЯ ОЛЕКСІЇВНА

УДК 94(477):[378.4:347.73]”18/…19”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

УНІВЕРСИТЕТСЬКА ФІНАНСОВО-ПРАВОВА НАУКА І ОСВІТА НА ТЕРЕНІ УКРАЇНИ XIX – ПОЧ. XX СТ.

07.00.07 – історія науки й техніки
07 Історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Н.О. Пасічник

Науковий консультант: Орлик Василь Михайлович,
доктор історичних наук, професор

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ – 2018

АНОТАЦІЯ

Пасічник Н.О. Університетська фінансово-правова наука і освіта на терені України XIX – поч. XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки й техніки. – Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав-Хмельницький, 2018.

Цілісне об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави і суспільства неможливе без вивчення історії освіти і науки. Особливо це стає актуальним в умовах нинішнього розвитку української вищої освіти. На сучасному етапі становлення соціально-економічних основ демократичного суспільства актуалізується потреба вивчення історії розвитку та становлення національної фінансової думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер. В університетах Наддніпрянської України – Харківському, Київському і Новоросійському – протягом XIX – початку XX ст. працювали багато видатних учених економічного та правового напрямів, які зробили істотний внесок в становлення та розвиток фінансової і фінансово-правової науки, а саме, визначили закони теорії фінансів і фінансового права, їхній категорійний апарат і концептуальні положення. У цьому аспекті дослідниця визнає актуальним вивчення історії організації та розвитку університетської фінансово-правової освіти і науки і як чинника вагомості самих університетів, і фактору державотворення. Дисертантка виділяє декілька основних факторів, котрі зумовлюють актуальність дослідження з даної проблематики: фактична відсутність фундаментальних науково-історичних досліджень, присвячених комплексному висвітленню процесу становлення і розвитку фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах українських губерній; необхідність більш детального вивчення реалій розвитку фінансової та фінансово-правової науки в університетах Наддніпрянської України у контексті встановлення факту існування наукових шкіл та визначення наукового рівня їхніх досліджень; відтворення діяльності особистостей-науковців та встановлення їхнього внеску у становлення та розвиток фінансово-правової науки та освіти; вивчення особливостей

організації та розвитку фінансово-правової університетської освіти як фактору підготовки кваліфікованих викладачів-науковців, державних чиновників, юристів. Дослідження закономірностей становлення та розвитку фінансово-правової науки дало можливість дисертантці визначити інтегративний характер цієї наукової сфери. У дисертації встановлено, що наслідком такої інтеграції стало виникнення якісно нових, інтегративних цілісностей – науки про фінанси і фінансового права, які не є сукупністю певних властивостей об'єднаних елементів різних наук, а забезпечують вищу ефективність функціонування усієї цілісності; інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного і практичного матеріалу різних наукових сфер.

Зроблено висновок, що основними джерелами, що, з одного боку, сприяли розвитку фінансово-правової науки й освіти, а з іншого боку, містили фактичний матеріал для відтворення еволюції цієї науково-освітньої сфери, є документальні джерела, монографічні дослідження та навчальна література. Саме за джерельною базою фінансово-правової науки простежується її ґенеза від виникнення нового дослідницького напряму до формування наукової дисципліни, становлення концепції її розвитку, вивчення історії цієї науки, формування кадрового складу викладачів та навчально-методичної бази викладання та до диференціації наукових напрямів.

Дослідницею встановлено, що важливим результатом дискусії другої половини XIX – початку XX ст. навколо предмету фінансового права стало визнання широкого трактування предмету фінансового права, відокремлення предмету фінансової науки та науки фінансового права від політичної економії, певне розмежування економічного та юридичного підходів до вивчення фінансових явищ. Як наслідок, однією з базових категорій фінансово-правової науки було визнане поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що у багатьох дослідженнях того періоду використовувалися як тотожні.

Дисертанткою зроблений висновок, що у першій половині XIX ст. становлення фінансово-правової науки й освіти відбувалося у процесі розвитку державного господарства Російської імперії. Фінансово-правові ідеї державних діячів цього періоду суттєво вплинули на процес становлення і розвитку університетської фінансово-економічної та фінансово-правової науки і освіти, і в першу чергу,

теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського посідають важливе місце в історії розвитку фінансового управління на імперському рівні та в українських губерніях. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю стало надання фінансово-економічним рішенням правової форми. А підготовка під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії сприяла розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правового.

У дисертації визначено, що у становлення та розвиток фінансової та фінансово-правової науки та освіти в університетських центрах Наддніпрянської України першої половини XIX століття значний вклад внесли державні та громадські діячі – В.Н. Каразін, Д.М. Княжевич та А.О. Скальковський, які відіграли значну роль у заснуванні Харківського та Новоросійського університетів, позитивно вплинули на становлення та розвиток регіональної історичної науки, статистики як прикладної складової фінансової науки та в цілому на розвиток фінансової та фінансово-правової освіти і науки Наддніпрянщини.

Дисертанткою встановлено, що кардинальні нововведення в державному управлінні та законодавчій базі в Російській імперії в XIX ст. актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників, яка здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцеях юридичного профілю – в Харківському університеті та в університеті Св. Володимира (м. Київ), а також у Рішельєвському ліцеї м. Одеси та в юридичному ліцеї князя Безбородька м. Ніжин. Становлення в цих навчальних закладах фінансової та фінансово-правової науки і освіти відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значний вплив на цей процес на початку XIX ст. мали представники німецької школи — Й. Ланг і Л.К. Якоб, які викладали в Харкові значну кількість дисциплін фінансово-економічного та фінансово-правового напрямів. Поступово у Харківському університеті та в університеті Св. Володимира (м. Київ) почали формуватися регіональні фінансово-правові школи, значний вклад у становлення яких зробили місцеві викладачі та випускники Харківського та

Київського університетів. Встановлено, що протягом XIX століття до прийняття університетського статуту 1863 року фінансово-правова проблематика як науковий напрямок та навчальна дисципліна юридичних факультетів та відділень переживала стадію становлення та розвитку, а тому викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси, з поступовим виокремленням науки про фінанси і фінансового права у самостійні сфери наукового пошуку.

Дослідницею встановлено, що реформи 60-х – початку 80-х XIX ст. в Російській імперії зумовили необхідність розширення нормативно-правової бази регулювання державної фінансової системи й ускладнення форм фінансової діяльності держави. Як наслідок, університетський статут 1863 року документально засвідчив виокремлення фінансового права і підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Поява самостійної кафедри фінансового права стала важливим етапом розвитку фінансово-правової науки, а викладання цієї дисципліни вимагало кадрового та науково-методичного забезпечення цього курсу. Дисертантка робить висновок, що на початок XX століття були закладені фундаментальні основи фінансової науки та науки фінансового права. І саме наукова та навчальна діяльність професури Наддніпрянської України (М.Х. Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стала в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим вкладом у розвиток фінансової науки та науки фінансового права як самостійних наукових сфер.

Дослідницею було визначено, що важливим фактором, що сприяв інституціоналізації фінансової і фінансово-правової наук, була підготовка фахівців не просто для сфери державного господарства, а для сфери публічних фінансів. Це зумовило стрімкий розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти, про що свідчило формування наукових шкіл в університетських центрах Наддніпрянської України та, як наслідок, зростання кількості наукових видань та підручників викладачів фінансового права, де аналізувалися проблеми фінансової та фінансово-правової науки й відображалися авторські підходи щодо змісту предмету фінансового права та його структури. Авторкою дослідження вивчено та узагальнено наукові

біографії викладачів фінансового права, які суттєво збагатили тогочасну економічну і фінансово-правову науку й освіту, вплинули на їхній подальший розвиток та стали фундаторами Київської школи фінансової та фінансово-правової науки (М.Х. Бунге), Новоросійської (Одеської) школи фінансового права (І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський), регіональної школи фінансового права Харківського університету (М.М. Алексеєнко та його учень П.П. Мігулін).

Дослідницею зроблено висновок, фінансово-правова освіта в університетах Наддніпрянської України в останній третині XIX – на початку XX ст. стрімко розвивалася – фінансове право виділилося в самостійну навчальну дисципліну, визначилася структура курсу, місце в системі наук, оформилися методи дослідження та сформувався категорійний апарат. Фінансово-правова освіта зберігала економіко-правову міждисциплінарність, але це було не проявом несформованості фінансово-правової науки і освіти, а показником інтегративності і динамічності цієї сфери.

Ключові слова: фінансово-правова наука, освіта, наукові дослідження, фінанси, фінансове господарство, становлення, інституалізація, регіональна школа, фундатори.

ANNOTATION

Pasichnyk N.O. University Financial and Legal Science, and Education on the territory of Ukraine in the XIX – beginning of the XX century. – The manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Science in specialty 07.00.07 – History of Science and Technology. – State Higher Educational Establishment «Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda», Pereyaslav-Khmelnytskyi, 2018.

The cohesive and objective reconstruction of the historical development of the Ukrainian state and society is impossible without studying the history of education and science. It becomes especially relevant in the current development of the Ukrainian higher education. In the present process of the formation of social and economic foundations of a democratic society, it is necessary study the history of development and formation of the national financial thought. The study of the process of formation of finance and financial law as separate scientific areas is also essential. Many prominent scholars of economics and

law worked at Kharkiv, Kyiv and Novorosiysk universities of the Dnipro Ukraine during the XIX – early XX century. They made a significant contribution to the formation and development of financial and financial-legal science, namely, the laws of the theory of finance and financial law, their categorical apparatus and conceptual provisions. In this aspect, the researcher recognizes the actual study of the history of the organization and development of university financial and legal education and science as the factor in the importance of the universities, and the factor of state formation. The dissertation highlights some of the main factors that determine the relevance of the research on this subject: the actual lack of fundamental scientific and historical research devoted to the comprehensive study of the formation and development of financial-legal science and education in the university centres of Ukrainian provinces; the need for a more detailed study of the realities of the development of financial and financial-legal science in the universities of the Dnipro Ukraine in the context of establishing the existence of scientific schools and determining the scientific level of their research; the reconstruction of the activities of the scientists and the identification of their contribution to the formation and development of financial and legal science and education; studying the peculiarities of the organization and development of financial and legal university education as a factor for the training of qualified academic teachers, government officials, lawyers, etc.

The study of the laws of the formation and development of financial and legal science gave the researcher the opportunity to determine the integrative nature of this scientific sphere. It was established that the result of such integration was the emergence of qualitatively new, integrative coherence, that is the science of finance and financial law which is not the combination of certain properties of the united elements of various sciences, but the provision of higher efficiency of the functioning of the whole coherence; the integration of knowledge was due to the merging of theoretical and practical materials of various scientific spheres.

It is concluded that documentary sources, monographic studies and educational literature were the main sources that, on the one hand, contributed to the development of financial and legal science and education, and on the other hand, contained actual material for the reconstruction of the evolution of this scientific and educational sphere. It is the

source database of the financial and legal science that traces its genesis from the emergence of a new research direction to the formation of scientific course, the establishment of the concept of its development, the study of the history of this science, the formation of the teaching staff and methodological base for teaching and differentiation of scientific directions.

The researcher found that the important result of the discussions of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries around the subject of financial law was the recognition of a broad interpretation of the subject of financial law, the separation of the subject of financial science and financial law from political economy, and certain distinction between economic and legal approaches to the study of financial phenomena. As a result, one of the basic categories of financial and legal science was the notion of «the state (public) economy» or «financial economy», which in many studies of that period was used as identical.

The researcher concludes that in the first half of the nineteenth century the formation of financial and legal science and education took place in the process of development of the state economy of the Russian Empire. The financial and legal ideas of state officials of that period significantly influenced the formation and development of university financial, economic and legal science and education, and, in the first place, theoretical ideas and practical activity of the state figures M.M. Speranskyi and M.A. Baludianskyi occupy an important place in the history of financial management development in the Ukrainian provinces at the imperial level. A characteristic feature of the management of financial activities was the legal provision of financial and economic decisions. The preparation of Complete Collection of Laws and the Code of Laws of the Russian Empire under the authority of M.M. Speranskyi and M.A. Baludyanskyi contributed to the development of the national jurisprudence and the division of various areas of jurisprudence, including financial and legal.

It is highlighted in the dissertation that state and public figures V.N. Karazin, D.M. Knyazhevych and A.O. Skalkovskyi made a significant contribution to the formation and development of financial, financial and legal science and education in the university centres of the Dnipro Ukraine in the first half of the XIX century. They played a significant

role in the founding of Kharkiv and Novorosiysk universities, positively influenced the formation and development of regional historical science, statistics as the applied component of financial science and, in general, the development of financial, financial and legal education and science of the Dnipro Ukraine.

The researcher found that fundamental innovations in the state administration and the legislative base in the Russian Empire in the nineteenth century actualized the necessity of qualitative training of future officials, which was carried out mainly through the study of law in universities and lyceums of legal status, at Kharkiv University and at the University of St. Volodymyr (Kyiv), as well as in the Richelieu Lyceum in Odesa and in the Lyceum of the Prince Bezborodko in Nizhyn. The formation in these educational institutions of financial, financial and legal science and education took place in close co-operation with the leading trends in the development of contemporary European science. The representatives of the German school J. Lang and L.K. Jacob significantly influenced this process in the early nineteenth century. They taught in Kharkiv a significant number of courses in financial, economic and financial-legal spheres. At the same time, regional financial and legal schools began to be formed at Kharkiv University and St. Volodymyr University (Kyiv), and local academics and graduates from Kharkiv and Kyiv universities made a significant contribution. It was established that during the nineteenth century until the adoption of the university statute of 1863, the financial and legal issues as a scientific direction and academic subjects of the legal faculties and departments were characterized by the stage of the formation and development, and therefore taught within the limits of political economy, science of finance, laws of state improvement and deanery, the laws on public service and finance, with the gradual separation of the science of finance and financial law into independent fields of scientific research.

The researcher found that the reforms of the 60's – early 80's of the nineteenth century in the Russian Empire led to the necessity of expanding the legal and regulatory framework for the regulation of the state financial system and the complication of the forms of financial activity of the state. As a result, the University Statute of 1863 documented the separation of financial law and confirmed the beginning of the institutionalization of this scientific field. The emergence of the independent department of financial law became an important

stage in the development of financial and legal science, and the teaching of this course required staffing and scientific and methodological support. The dissertation concludes that at the beginning of the twentieth century, the fundamental foundations of financial science and financial law science were laid. And the very scientific and educational activities of the professors of the Dnipro Ukraine (M.Kh. Bunge, I.I. Patlaevskyi, G.D. Sydorenko, M.M. Alekseyenko, S.I. Ilovayskyi and many others) became a significant contribution to the development of financial science and financial law as independent scientific areas in the last decades of the nineteenth – beginning of the twentieth century.

The researcher determined that an important factor contributing to the institutionalization of financial and financial sciences was the training of specialists not only for the public sector but for the public finance sector. This resulted in the rapid development of financial and financial-legal science and education. This process resulted in the formation of scientific schools at the university centres of the Dnipro Ukraine and, as a consequence, an increase in the number of scientific publications and textbooks by financial law teachers. The publications and textbooks presented the analysis of the problems of financial and financial-legal science and reflected authors' approaches to the content of the subject of financial law and its structure. The author of the research studied and summarized the scientific biographies of the professors of financial law that greatly enriched the economic, financial and legal science and education of that time, influenced further development of the science and became the founders of Kyiv School of Financial and Financial-Legal Science (M.Kh. Bunge), Novorosiysk (Odesa) School of Financial Law (I.I. Patlaevskyi and S.I. Ilovayskyi), Regional School of Financial Law of Kharkiv University (M.M. Alekseenko and his student P.P. Migulin).

The researcher concluded that financial and legal education in the universities of the Dnipro Ukraine in the last third of the nineteenth – early twentieth century rapidly developed. Financial law was allocated as an independent educational course. The structure of the course and its consignation in the system of sciences was determined and the methods of research and categorical apparatus were formed. Financial and legal education maintained economic and legal interdisciplinarity, but this was not the manifestation of the failure of

financial and legal science and education, but an indicator of the integrity and dynamism of this sphere.

Key words: financial and legal science, education, scientific research, finance, financial economy, formation, institutionalization, regional school, founders.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття [монографія]. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

2. Пасічник Н.О. Інтегративні аспекти розвитку економічної думки в Російській імперії у XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 99–105.

3. Пасічник Н.О. Витоки становлення фінансової науки в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 120–129.

4. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.). *Наукові записки з української історії*: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180.

5. Пасічник Н.О. Вплив камералістики на становлення фінансової та фінансово-правової науки в українських університетах в XIX столітті. *Гуржіївські історичні читання*: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 107–110.

6. Пасічник Н.О. Подушне оподаткування селян в фінансовій думці Російської імперії XIX століття. *Український селянин*: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 28–30.

7. Пасічник Н. Фінансова і правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 44. К., 2014. С.101–107.

8. Пасічник Н.О. Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 210–213.

9. Пасічник Н.О. Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf

10. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правових ідей у працях С.І. Іловайського. *Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму*. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1 (8). С. 73–79.

11. Пасічник Н.О. Взаємозв'язок політичної економії, фінансової науки і фінансового права у дожовтневих фінансово-правових наукових дослідженнях. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кропивницький, 2018. Випуск 23. С. 208–216.

12. Пасічник Н.О. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством. *Переяславський літопис*: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С. 186–194.

13. Пасічник Н.О. До питання становлення фінансової науки в університетах українських губерній Російської імперії в XIX – на початку XX століття. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Krakow-Przemyśl, 2013. С. 29–35.

14. Пасічник Н.О. Вплив представників німецької школи фінансів на становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 281–285.

15. Пасічник Н. Становлення і розвиток фінансово-правової освіти в Харківському університеті (1805–1863 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія

/ За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 149–153.

16. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С.106–116.

17. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С.106–109.

18. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 88–98.

19. Пасічник Н. Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів Російської імперії початку XIX століття у сфері фінансового управління. *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 22–33.

20. Пасічник Н.О. Вклад М.М. Сперанського у розвиток фінансово-правової науки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 144–150.

21. Пасічник Н.О. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління в епоху «великих реформ». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 436–445.

22. Пасічник Н.О. Структура фінансово-правової науки періоду інституціоналізації фінансового права як самостійної наукової сфери. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С. 377–385.

23. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX - початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redaczia naukowa Krzystofa Filipowa)*. Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Пасічник Н.О. Теоретичні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «*Простір і час сучасної науки*» (22–24 квітня 2013). Збірка тез доповідей. Ч.2. Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2013. С. 16–20.

25. Пасічник Н.О. Фінансова статистика як прикладне джерело розвитку фінансової науки Російської імперії в XIX ст. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.63–65.

26. Пасічник Н.О. Політекономічні основи становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки в університетах українських губерній Російської імперії. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.90–92.

27. Пасічник Н.О. Прикладні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 18–20 липня 2013 року «*Питання сучасної науки і освіти*». Збірка тез доповідей. Частина 2. Київ, 2013. С. 3–5.

28. Пасічник Н.О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М.М. Алексеєнка. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 19–21 червня 2014 року «*Сучасна наука XXI століття*». Збірник наукових праць. Київ, 2014. С. 48–53.

29. Пасічник Н.О. Становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття. Матеріали десятої Міжнародної науково-

практичної інтернет-конференції 29–31 липня 2014 року «*Питання сучасної науки і освіти*». Збірник наукових праць. Частина 2. Київ, 2014. С. 22–28.

30. Пасічник Н.О. Фінансова наука і освіта в Харківському університеті в першій половині XX століття. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2014 р. С. 43–45.

31. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський про інтегративні аспекти розвитку фінансової науки. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.): [зб. наук. праць] / Ред. кол.: В.С. Дорофєєв (голов. ред.) В.Л. Цубенко, О.П. Реєнт. Одеса: Астропринт, 2014. С. 214–219.

32. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Джерельна база досліджень з історії науки і техніки. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу*: матеріали доп. Учасн. Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 2–3 квітня 2015 р.). Луцьк: ЛІРоЛ ун-ту «Україна», 2015. С.53–55.

33. Пасічник Н.О. Науково-педагогічна діяльність професора Харківського університету Й.Ланга. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 року, м. Київ / Нац. акад. аграрн. Наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В.А. Вергунов, О.П. Анікіна, А.С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. С. 261–262.

34. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73.

35. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Особливості методології організації дослідження з історії науки і техніки. *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15–17 жовтня 2015 р.). Том 1: Історія. Економіка. Педагогіка. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. С. 67–70.

36. Пасічник Н.О. Йозеф Ланг та його макроекономічні моделі. Матеріали XX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*». Збірник наукових праць. ереяслав-Хмельницький, 2015 р. С.71–74.

37. Пасічник Н.О. Формування життєвого та наукового світогляду професора І.І. Патлаєвського. Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії*» (30–31 січня 2016 р.). Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2016. 379 с. (С. 92–94) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/25/conference_30-31.1.2016.pdf

38. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали II міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина II / За ред. В.С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. С. 79–82.

39. Пасічник Н.О. Історико-економічне дослідження І.І. Патлаєвського. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. С. 90–91.

40. Пасічник Н.О. Іловайський С.І. про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91.

41. Пасічник Н.О. Огляд фінансово-правової літератури у працях С.І. Іловайського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 травня 2016 р., м. Київ / Національна академія аграрних наук України; національна наукова с.-г. б-ка НААН. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 203–204.

42. Пасічник Н.О. Ніжинський період науково-педагогічної діяльності М.Х. Бунге. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 травня 2017 р. / Голова ред. В.А. Вергунов. К.: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. С. 319–321.

43. Пасічник Н.О. Викладання законів казенного управління в юридичному ліцеї князя Безбородька. Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «*Шляхи відродження науки України*»: Матеріали конференції, 14 квітня 2017 р., м. Київ. К., 2017. С. 124–126.

44. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси у Рішельєвському ліцеї. Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «*Актуальні питання історії науки і техніки*» (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року) / Відп. ред. Гріфін Л.О. К., 2017. С.238–241.

45. Пасічник Н.О. Державне господарство як базова категорія фінансово-правових досліджень дожовтневого періоду. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали III міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. С. 166–169.

46. Пасічник Н.О. Ідеї М.М. Сперанського щодо підготовки освічених чиновників // *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина I / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 180–181.

47. Пасічник Н. О. Роль М.А. Балудянського у підготовці викладачів правознавчих дисциплін для університетів Наддніпрянської України. Двадцять третя всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та

спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної Академії наук України: Мат. конф., 20 квітня 2018 р., м. Київ. К., 2018. С. 139–142.

48. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.

49. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський – фундатори Новоросійської школи фінансового права. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13–14 вересня 2018 р. Одеса, 2018. С. 187–192.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

50. Бардюжа Н.А., Дратвер Б.Л., Олейник И.В. История экономической мысли Украины: Методические рекомендации по изучению курса. Кировоград: Институт коммерции, 1995. 74 с.

51. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Розробка М.І. Туган-Барановським теорії цінності. *Наукові записки КДПУ. Серія: Гуманітарні науки*. Випуск XI. – Кіровоград, 1997. С. 55–62.

52. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Основи економічної теорії: Навчальний посібник. Кіровоград: Імекс, 2002. 87 с.

53. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Макроекономіка: стислий конспект лекцій. іровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. 92 с.

54. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Економічна теорія: Навчальний посібник. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. 260 с.

55. Пасічник Н.О. Освіта в економічних концепціях. Матеріали VII Міжнародної конференції: *Україна на шляху соціально-економічних перетворень в умовах глобалізації*. Збірник наукових статей. Випуск 6. Кіровоград: КНТУ, 2007. С.65–68.

ЗМІСТ

ВСТУП 21

РОЗДІЛ І. Історіографія, джерельна база та методологічні засади дослідження 30

1.1.Стан наукової розробки теми 30

1.2.Характеристика та специфіка джерел 56

1.3.Теоретико-методологічні засади дослідження 67

Висновки до розділу І 80

РОЗДІЛ ІІ. Розвиток державного господарства Російської імперії у дореформений період та становлення фінансово-правової науки й освіти 83

2.1. Фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст. та їхня реалізація в практиці фінансового управління 83

2.2. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством 113

2.3. «Вплив «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії на розвиток фінансово-правової науки та університетської юридичної освіти 122

Висновки до розділу ІІ 136

РОЗДІЛ ІІІ. Внесок державних і громадських діячів у становлення і розвиток фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України (перша половина XIX століття) 139

3.1. Внесок В.Н. Каразіна у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету 139

3.2. Фінансово-правова, освітня та просвітницька діяльність Д.М. Княжевича 152

3.3. Історико-статистичні дослідження А.О. Скальковського та його внесок у розвиток освіти й науки півдня України 160

Висновки до розділу ІІІ 168

РОЗДІЛ ІV. Розвиток фінансово-правової науки й освіти у вищих навчальних закладах українських губерній у дореформений період 170

4.1. Інтегративні аспекти становлення й розвитку фінансово-правової науки й 170

освіти
4.2. Еволюція фінансово-правової освіти в Харківському університеті 190
4.3. Заснування університету Св. Володимира в Києві. Викладання фінансово-правових дисциплін у Київському університеті 212
4.4. Організація фінансово-правової освіти в Рішельєвському ліцеї 246
4.5. Організація фінансово-правової науки й освіти в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька 256
Висновки до розділу IV 271
РОЗДІЛ V. Організаційно-правові й науково-методичні засади розвитку фінансово-правової науки й освіти (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.) 276
5.1. Розвиток університетської фінансово-правової науки та освіти в другій половині XIX ст. 277
5.2. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління та вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України 303
5.3. Фінансово-правова наука й освіта в Новоросійському університеті 338
5.4. Викладання фінансового права у Харківському університеті та наукові дослідження викладачів університету з фінансово-правової проблематики 359
5.5. Викладання фінансового права в університеті Св. Володимира та наукові дослідження викладачів університету з фінансово-правової проблематики 385
Висновки до розділу V 397
ВИСНОВКИ 402
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ 411
ДОДАТКИ 511

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі розвитку соціально-економічних основ демократичного українського суспільства актуалізується потреба вивчення історії становлення та розвитку національної фінансово-правової думки, а також дослідження процесу формування фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер та навчальних дисциплін. Це стає пріоритетним в умовах нинішнього розвитку української вищої освіти, тому що цілісне об'єктивне відтворення історичного розвитку української держави і суспільства неможливе без вивчення історії науки й освіти. Особливо це стосується аналізу історії університетської фінансово-правової думки на теренах України, тому що в Харківському, Київському й Новоросійському університетах протягом XIX – початку XX ст. працювало багато видатних учених економіко-правового напряму, які зробили істотний внесок у становлення й розвиток фінансово-правової науки, а саме: визначили зміст, структуру фінансової теорії, її категорійний апарат та концептуальні положення. Розвиток фінансового господарства й фінансово-правової освіти й науки сприяв підготовці кваліфікованих викладачів-науковців, державних чиновників, юристів. У цьому аспекті актуальним є вивчення історії організації та ґенези університетської фінансово-правової освіти й науки і як чинника вагомості самих університетів, і як фактора державотворення.

Аналіз історії фінансово-правової науки, освіти та практики господарювання сприятиме осмисленню джерел розвитку сучасної фінансової системи, можливостей її реструктуризації в умовах глобалізації, удосконаленню фінансового законодавства України з урахуванням логіки історичного розвитку та позитивного досвіду. Можна виділити декілька основних факторів, котрі зумовлюють актуальність дослідження із зазначеної проблематики. По-перше, у сучасній науковій літературі ґенеза фінансово-правової науки в основному виступала предметом дослідження вчених-економістів та правознавців: В.Л. Андрущенка [865], Л.М. Безгубенко [874], О.Д. Василика [896], П.М. Леоненка [1002], В.В. Небрат [1032], В.В. Хохуляка [1178], С.І. Юрія, В.М. Федосова [1172], В.М. Федорова, П.І. Юхименка [1165] та ін. Ґрунтовні

історичні дослідження О.П. Реєнта, О.Б. Шляхова, І.О. Демуз, Н.М. Левицької, В.М. Орлика та О.В. Морозова, пов'язані з цим періодом, стосувалися або загальної характеристики соціально-економічного розвитку України [1127; 1201], або розвитку освіти та науки Наддніпрянської України [929; 1000], або окремих напрямів фінансової діяльності Російської імперії [1048; 1023]. Але фундаментальні науково-історичні дослідження, присвячені комплексному висвітленню процесу становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах українських губерній відсутні. По-друге, в публікаціях В.М. Федосова, П.І. Юхименка, К.С. Бєльського та Є.Ю. Грачової, присвячених історії фінансової та фінансово-правової науки дорадянського періоду, розвиток цього напряму розглядався у контексті європейської фінансової науки; в радянський період ця проблема досліджувалася в основному ідеологічно заангажовано; у пострадянський період прослідковується декілька основних тенденцій: або доводиться існування національної української фінансової наукової школи в XIX – на початку XX ст. [1167], або показується існування російської національної школи фінансів і фінансового права з характеристикою науковців університетів українських губерній як російських фінансистів та економістів [876; 923]. Тому постала необхідність більш детально вивчити реалії розвитку фінансової та фінансово-правової науки в університетах Наддніпрянської України й зробити висновки про існування наукових шкіл та рівень їхніх досліджень. По-третє, серед викладачів фінансової та фінансово-правової проблематики університетів Наддніпрянщини були такі, що ігнорувалися в історичних наукових дослідженнях з різноманітних причин (не мали наукових праць, наукові розвідки написані були іноземною мовою або не встигли їх формалізувати; перейшли на державну службу; не поділяли соціалістичних ідей; емігрували не прийнявши комуністичні ідеї тощо). Тому стало необхідним відтворити їхню діяльність та вклад у становлення та розвиток фінансової та фінансово-правової науки та освіти. І по-четверте, мало вивченим є організація та розвиток фінансової та фінансово-правової університетської освіти як фактору підготовки кваліфікованих викладачів-науковців, державних чиновників, юристів та ін.

Отже, актуальність дослідження зазначеної проблеми зумовлена соціально-економічними та політико-правовими потребами сучасного етапу розвитку української держави, євроінтеграційними процесами освіти й науки України, відсутністю комплексних досліджень історії розвитку фінансово-правової освіти й науки в університетах українських губерній Російської імперії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планової тематики наукових досліджень кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» «Соціальні зміни та політичні процеси в Україні XIX – початку XXI ст.» (номер державної реєстрації 0112U005220) та «Людинознавча історія як ключовий дидактичний фактор сучасної історичної освіти ВНЗ» (номер державної реєстрації 0112U002942).

Мета дослідження полягає в цілісному й об'єктивному висвітленні становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти в Харківському, Київському та Новоросійському університетах, дослідженні факторів, під впливом яких фінансово-правова наука відокремилася в самостійну галузь, визначенні зв'язку між процесами, що відбувалися в політико-правовій, соціально-економічній та освітній сферах, характеристиці основних напрямів науково-дослідної діяльності викладачів фінансово-правових дисциплін в українських університетах.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань:**

–відповідно до вимог сучасної історичної науки проаналізувати стан розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;

–проаналізувати стан і характер джерельної бази;

–визначити вплив розвитку державного господарства Російської імперії на становлення фінансово-правової науки й освіти університетів та ліцеїв Наддніпрянської України у дореформений період;

–дослідити діяльність державних і громадських діячів та їх внесок у становлення фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України у дореформений період;

–обґрунтувати інтегративний характер фінансово-правової науки;

–з’ясувати особливості розвитку фінансово-правової освіти й науки в Харківському й Київському університетах, Рішельєвському ліцеї та Ніжинському юридичному ліцеї у дореформений період;

–визначити ступінь впливу «великих реформ» на початок інституціоналізації науки фінансового права в університетських центрах Наддніпрянщини;

–дослідити особливості ґенези фінансово-правової науки у процесі розвитку державного господарства, систематизації законодавчого масиву та реформування університетської освіти;

–дослідити внесок наукової та навчальної діяльності професури Наддніпрянської України протягом останньої третини XIX – початку XX століття в розвиток фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери та фінансового господарства Російської імперії;

–визначити особливості розвитку фінансово-правової науки й освіти періоду її інституціоналізації в Харківському, Київському та Новоросійському університетах останньої третини XIX – початку XX століття.

Об’єкт дослідження –фінансово-правова наука й освіта в Російській імперії протягом XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – процес становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюватимуть XIX – початок XX ст. Широкі хронологічні межі наукової праці дозволять розкрити основні етапи становлення й розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянської України, проаналізувати фактори, які сприяли оформленню фінансово-правової науки в самостійну галузь наукових досліджень, виявити основні напрямки наукових пошуків викладачів фінансово-правових дисциплін. Нижня межа дослідження зумовлюється часом заснування першого університету на теренах українських губерній. Верхній рубіж дослідження – початок першої світової війни (1914 р.).

Територіальні межі наукового дослідження охоплюють Наддніпрянщину, тобто територію України, яка в XIX – на початку XX ст. входила до складу Російської імперії.

Методологія дослідження. Теоретико-методологічні засади дисертації базуються на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, системності, інтегративності, наступності та ціннісного підходу. Вихідні методологічні принципи історичного пізнання реалізовувалися шляхом застосування наративного, діахронного, порівняльно-історичного, ретроспективного, структурно-функціонального, історико-біографічного, просопографічного, статистичного методів наукового пошуку. У процесі виконання роботи використовувався й формально-юридичний метод, що належить до спеціальних правознавчих методів, а також методи, поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційний підхід та процесний аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українській історичній науці**:**

–проводиться комплексне спеціальне дослідження університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах України протягом XIX – початку XX століття, у якому проаналізовано соціально-економічні, політико-правові, теоретико-методологічні та структурно-організаційні передумови становлення й розвитку фінансово-правової науки в університетських центрах Наддніпрянської України у контексті розвитку загальноімперського фінансового господарства й управління;

–визначено інтегративні аспекти еволюції фінансово-правової науки та історичний характер предмету фінансового права як міждисциплінарного конструкту;

–уведено до наукового обігу маловідомі архівні документи, на основі яких проаналізовано особливості становлення та розвитку фінансово-правової думки, вплив соціально-економічних ідей державних діячів на ґенезу фінансово-правової науки та розвиток фінансового права як навчальної дисципліни в системі вищої юридичної освіти, авторські підходи університетських викладачів фінансово-правових дисциплін до еволюції, змісту та структури фінансово-правової науки;

–проаналізовано основні концептуальні позиції викладачів університетів стосовно визначення предмету та структури фінансового права;

удосконалено:

–схему аналізу розвитку фінансового господарства через використання лінійних трендів з обчисленням величини достовірності апроксимації;

–структуру взаємозв'язку між інституційними змінами в системі університетської освіти та змістової компоненти освітнього процесу юридичних факультетів на прикладі фінансово-правових курсів;

–аналіз досліджень викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів з фінансово-правової проблематики.

Набули подальшого розвитку:

–дослідження впливу основних положень теорії меркантилізму, фізіократії та класичної школи політичної економії на формування фінансово-правових ідей та фінансового права як самостійної наукової сфери й навчальної дисципліни;

–фактори впливу камералізму та німецької історичної школи на становлення університетської фінансово-правової науки;

–вивчення впливу соціально-правових змін на зміст фінансово-правових навчальних дисциплін;

–аналіз дискусії щодо предмету фінансового права (друга половина XIX ст. – початок XX ст.);

–положення про розвиток фінансово-правової науки й освіти як закономірний процес, зумовлений як об'єктивними чинниками історичного розвитку суспільства, так і внутрішніми процесами трансформації методології фінансово-правової науки;

–визначення особистого внеску університетських викладачів фінансово-правових дисциплін у розвиток фінансового права як науки та навчальної дисципліни.

Практичне значення одержаних результатів визначається в науково-теоретичній та суспільно-економічних площинах. Аналіз еволюції фінансово-правової освіти й науки можуть сприяти удосконаленню фінансової та фінансово-правової університетської освіти в сучасній Україні та якості проведення наукових розробок з цієї проблематики. Основні положення, висновки дисертації, уведені до

наукового обігу документи й матеріали сприятимуть подальшим дослідженням з історії науки й техніки, економічної історії, історії фінансової та фінансово-правової науки та її окремих напрямів (історія фінансів, теорія фінансів, державні фінанси, гроші і кредит та ін.), а також з фінансового права. Вони можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць з історії України, історії вищої освіти України, історії фінансового права, а також бути основою курсів лекцій, історичних, фінансово-економічних та фінансово-правових спецкурсів, підручників, навчальних посібників. Відомості про видатних учених можуть використовуватися при укладанні енциклопедій, біографічних довідників тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою роботою, де на підставі ґрунтовного міждисциплінарного осмислення, ретельного компаративного аналізу й комплексної історико-наукової інтерпретації масиву джерел і літератури, розроблено й викладено власні авторські концепції та висновки щодо задекларованої проблематики.

Апробація результатів дослідження. Основні його положення, висновки та рекомендації роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», а також були оприлюднені на VII Міжнародній конференції «Україна на шляху соціально-економічних перетворень в умовах глобалізації» (Кіровоград, 2007 р.), IX Міжнародній науково-практичній Інтернет-конференції «Простір і час сучасної науки» (Київ, 22–24 квітня 2013 р.), VIII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 2013 р.), IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД» (Переяслав-Хмельницький, 2013 р.), IX Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Питання сучасної науки й освіти» (Київ, 18–20 липня 2013 р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасна наука XXI століття» (Київ, 19–21 червня 2014 р.), X Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Питання сучасної науки й освіти» (Київ, 29–31 липня 2014 р.), IV

Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2014 р.), ІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України у вітчизняній та європейській історії» (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу» (Луцьк, 2–3 квітня 2015 р.), Х Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 28 травня 2015 р.), ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 05–06 листопада 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету «Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст» (Ізмаїл, 15–17 жовтня 2015 р.), ХХ Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 2015 р.), ХХІІ Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії» (Переяслав-Хмельницький, 30–31 січня 2016 р.), ІІ Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 24–25 березня 2016 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах) (Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки» (Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 22–23 червня 2016 р.), XI Всеукраїнській конференції молодих учених та спеціалістів «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 16 травня 2016 р.), XII Міжнародній конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченій 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН «Історія освіти, науки і техніки в Україні» (Київ, 19 травня 2017 р.), ХХІІ Всеукраїнській науковій конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів «Шляхи

відродження науки України» (Київ, 14 квітня 2017 р.), XVI Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року), III Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації) (Суми, 23–24 листопада 2017 р.), III Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 30–31 березня 2018 р.).

Публікації. Результати дослідження викладені у 55 публікаціях: індивідуальній монографії (25,23 ум. друк. арк.), 11 статтях у наукових фахових виданнях, 11 публікаціях у наукових виданнях іноземних держав та у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 32 публікаціях, які додатково відображають результати наукової роботи.

Структура та зміст дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, поділених на дев’ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (1241 позиція на 100 сторінках) та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 517 сторінок, з яких основний текст – 410 сторінок.

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Історія становлення і розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України періоду XIX – початку XX ст. знайшла відображення у різноманітній за проблематикою, формою представлення та жанром літературі. Увесь комплекс спеціальної літератури, де розглядався процес еволюції фінансово-правової науки й освіти Російської імперії в цілому, та в університетських центрах українських губерній зокрема, доцільно поділити на три усталені в історичній науці періоди, що відрізняються масштабами постановки завдань, методологією, теоретичним рівнем узагальнення та особливостями практичної реалізації: І-й період – XIX – початок XX ст. представлений у працях учених того періоду; ІІ-й – радянська доба (1917– 1991 рр.); ІІІ-й – період незалежності України (з 1991 р.) представлений працями сучасних українських та зарубіжних дослідників.

Кожен з вище визначених періодів характеризується особливостями висвітлення досліджуваної проблематики, котрі зумовлені соціально-економічними, політико-правовими та соціокультурними чинниками. Звичайно, історіографічні джерела змінюються залежно від історичного періоду та якісного рівня розвитку фінансово-правової науки; міняється оцінка внеску науковців фінансово-правового напряму залежно від ідеологічних установок, соціально-політичних запитів суспільства та пріоритетності методологічних підходів історичної науки.

Наукове осмислення питань розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти у перший виділений період мало свої особливості. По-перше, з початку XIX ст. і до 1863 року (виділення самостійної кафедри фінансового права за університетським статутом) відбувалося накопичення знань з фінансово-правової проблематики, що здійснювалося у процесі розвитку нових соціально-економічних та політико-правових відносин. І на цьому етапі спеціальні дослідження з історії фінансово-правової науки і освіти відсутні, оскільки цей науковий напрямок

проходив лише етап становлення, а фінансово-правова проблематика викладалася в межах політичної економії, камеральних наук, законів державного благоустрою та благочиння, законів про державні повинності та фінанси.

По-друге, при вивченні університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України значно розширюється історіографічний масив, оскільки вивчаються дослідження: а) з історії розвитку освіти Російської імперії в цілому та історії розвитку юридичних факультетів університетів українських губерній, в межах яких викладалися курси з даної тематики; б) з різних напрямів фінансово-правової проблематики, котрі висвітлювалися у наукових розвідках університетської професури; в) з історії викладання фінансово-правових курсів у Ніжинському ліцеї князя Безбородька та Рішельєвському ліцеї – вищих навчальних закладах Наддніпрянської України, котрі готували юристів; г) присвячені державним і громадським діячам, які сприяли створенню університетів Наддніпрянщини, або наукові розвідки, де аналізується життєдіяльність та наукова спадщина викладачів Харківського, Київського та Новоросійського університетів, які викладали фінансово-правові предмети. По-третє, оскільки досліджується історія становлення і розвитку фінансової та фінансово-правової науки й освіти, то історіографічна база частково дублюється з джерельною, оскільки в усіх підручниках з фінансів чи фінансового права обов’язково були розділи, присвячені історії становлення цього наукового напряму.

У першій половині XIX ст. фінансово-правова проблематика представлена в наукових розвідках теоретиків і практиків фінансової і фінансово-правової думки того часу – М.М. Сперанського [757, с. 35–99], М.А. Балудянського [290, с. 45–71; 291, с. 33–70; 292, с. 1–76], Ю.А. Гагемейстера [361], М.Ф. Орлова [551], М.І. Тургенєва [800], Є.Ф. Канкріна [418], Д.А. Толстого [787].

Одна з перших спроб висвітлити історію становлення фінансової науки простежується в праці К.Г. Рау «Основні начала фінансової науки» [679], де хронологічно період до XVIII ст. визначає як ненауковий, XVIII ст. – перехід до наукових напрацювань з фінансової проблематики, кінець XVIII – початок XIX ст. вважає початком третього наукового раціонального періоду розвитку фінансової

науки [679, с. 12–15]. Так званий «ненауковий» період охоплює: елементи фінансової думки, які можна знайти в Стародавньому Єгипті, Вавилоні, Стародавній Греції та Римі; праці античних філософів Ксенофонта, Платона, Аристотеля та ін., де міститься інформація про державні фінанси, гроші, позичковий відсоток як плату за користування грошима, аналізуються деякі проблеми грошового обігу та фінансового управління, а також перші наукові практики щодо державних фінансів, що з'являються в XV–XVII ст. – у працях відомих діячів того періоду Д. Карафи (1406–1487), Н. Макіавеллі (1469–1527), Ж. Бодена (1530–1596), М. де Бетюна (1560–1641) та ін., які розглядають фінансову діяльність держави як один з найважливіших напрямів державного регулювання. Щодо «наукового» періоду розвитку фінансової науки, то, характеризуючи лише кінець XVIII – початок XIX ст., Рау перелічує найважливіші наукові праці цього етапу – цей список містить 115 авторських досліджень (у тому числі й працю Є.Ф. Канкріна [419]) і періодичні видання з фінансово-економічної проблематики, що друкувалися в європейських країнах [679, с. 15–18]. Після виходу праці К.Г. Рау в більшості підручників, що були випущені університетською професурою на території Російської імперії, подавалася історія розвитку фінансово-правової науки на основі його інтерпретації, основна відмінність полягала в широті представлення інформації з історії фінансів та фінансової науки, а також у характеристиці робіт науковців Російської імперії з цієї проблематики та аналізі тематичних розробок викладачів університетів Російської імперії [1057]. Оскільки детально матеріал підручників з фінансово-правової науки нами характеризується в різних розділах дисертації, то зупинимося лише на окремих авторських підходах.

Позитивний вплив на розвиток історіографії фінансово-правової науки мало введення у 30-40-х рр. XIX ст. до навчальних програм університетів навчальної дисципліни «закони про державні повинності і фінанси», «закони державного благоустрою та благочиння», а за університетським статутом 1863 року – фінансового права. Ми дотримуємося точки зору про економіко-юридичну «двошаровість» тогочасної фінансово-правової науки при домінуванні економічної складової. Цей симбіоз чітко простежується в навчальних підручниках і посібниках з фінансово-

правової проблематики, розроблених університетськими викладачами при дослідженні історії фінансів та фінансово-правової наукової сфери.

Одна з перших спроб систематизувати історію розвитку фінансово-правової науки представлена у першому підручнику фінансової науки, підготовленого в Російській імперії та виданого російською мовою – «Теорія фінансів» І.Я. Горлова (1841) [371]. Дослідження І.Я. Горлова було видано 1841 року в Казані (а не 1842 року як неточно зазначено у [875, с. 188], а друге видання було 1845 року в Петербурзі. Праця випускника Московського університету та професорського інституту при Дерпському університеті, професора Казанського, а згодом Санкт-Петербурзького університету І.Я. Горлова характеризується економічним компаративним аналізом, у ній досліджувалися державні доходи й видатки, фінансове законодавство, податкові системи різних західноєвропейських країн порівнювалися з російською. Структурно праця складається з трьох частин: державні доходи; державні витрати, державний кредит. У вступі автор презентує історичний екскурс (визначає походження поняття «фінанси», розвиток фінансів розглядає у контексті розвитку держави, аналіз фінансової думки розпочинає з античності та стисло окреслює вклад меркантилістів, камералістів та представників класичної школи політичної економії в теорію фінансів) [371, с. 3–8]. Тобто, історія фінансової науки в дослідженні І.Я. Горлова подана у досить стислому викладі на основі твору К.Г. Рау. Підручник І.Я. Горлова тривалий період використовувався університетською молоддю Російської імперії для вивчення фінансів [412, с. 16], хоча С.І. Іловайський, Е.М. Берендтс та інші не знаходили у цьому виданні оригінальних ідей, а самого І.Я. Горлова вважали послідовником німецької школи фінансів, а саме – К.Г. Рау [412, с. 38; 299, с. 28]. На основі зробленого нами компаративного аналізу структури, змісту і концептуальних підходів щодо фінансів, викладених у підручниках К.Г. Рау та І.Я. Горлова, можна зробити висновок, що праця І.Я. Горлова за структурою не співпадає з дослідженням К.Г. Рау; за домінуючим принципом первинності державних доходів або державних витрат ці автори дотримуються різних концептуальних позицій; І.Я. Горлов не включає до структури фінансової науки фінансове управління на відміну від К.Г. Рау; у праці І.Я. Горлова, окрім творів та ідей К.Г. Рау, проаналізовано значну кількість

західноєвропейських фінансових теорій та ідей, сам автор зазначає, що при структуруванні своєї праці дотримувався поглядів відомого англійського економіста Т. Мальтуса [371, с. 68], а у вступі, окрім німецької фінансової літератури, аналізував економічні та фінансові твори італійських, англійських, французьких авторів, тобто представив різноманітні, існуючі на той час фінансові теорії та концепції.

Економіко-юридичний симбіоз, відображений у підході, якого дотримувалася більшість дослідників фінансів і фінансового права того періоду, дозволив «перейменовувати свої наукові напрацювання відповідно назви тієї кафедри, котру посідали (так зробив В.О. Лебедєв, назвавши свій курс фінансової науки «Фінансовим правом»)» [890, с. 241–242]. Саме курс фінансового права В.О. Лебедєва (1882) [468] можна виділити як вагоме історіографічне джерело з історії розвитку фінансово-правової науки й освіти, оскільки там міститься значний за обсягом, систематизований матеріал з історії фінансів і фінансово-правової науки, узагальнені наукові дослідження з фінансових питань, досить доречно використані історичний і порівняльний методи при вивченні фінансового законодавства. По кожному фінансовому інституту автор надає детальні історичні посилання, спираючись на першоджерела та на кращі розробки сучасних йому науковців, і саме така повнота історичної інформації надає цьому курсу особливої цінності, оскільки дозволяє сучасному досліднику відтворити інформацію у більш повному обсязі, незважаючи на недоступність або втрату окремих джерел; не обмежує предмет фінансового права лише законодавством Російської імперії, а включає фінансово-правову практику найважливіших європейських країн [977, с. 9.]. Сучасники відзначали, що за обсягами історико-порівняльного матеріалу курс фінансового права В.О. Лебедєва можна поставити в ряд з класичними підручниками Вагнера, Штейна і Ромера [890, с. 234].

В.О. Лебедєв виділяє окремий розділ в курсі фінансового права, присвячений дослідженню історії фінансово-правової науки – «Історичний огляд розвитку поняття про фінанси та фінансову науку та її літературу» [468, с. 51–114] – це найповніший огляд історії розвитку фінансово-правової науки, поданий у підручнику фінансового права, надрукованого в Російській імперії у дорадянський період. В.О. Лебедєв дотримується періодизації, котру запропонував К.Г. Рау, але детальніше

характеризує кожен період та публікації з фінансово-правової проблематики, що з'явилися на кожному з етапів. Розвиток фінансової науки в першу чергу пов'язує з розвитком економічної науки, відзначаючи вклад різних економічних шкіл (використовує назви, поширені у той час, наприклад класичну школу політичної економії називає «індустріальною політико-економічною школою Адама Сміта) [468, с. 57, 73]. Праці з фінансово-правової проблематики, що вийшли на той час в Російській імперії, вважає спорідненими з німецькими дослідженнями, а вищий розвиток німецько-російської школи фінансів пов'язує з дослідженнями Г. Шторха і Є.Ф. Канкріна [468, с.98–99]. У зв'язку з тим, що дослідження В.О. Лебедєва з'явилося на початку 80-х рр. XIX ст., то його висновок, що в російській фінансовій літературі більше досліджень з історії фінансів, ніж з теорії [468, с.105] – є об'єктивним, як і умовивід, що «загальна історія фінансів досі ще залишається «in spe» [468, с.107]. У праці В.О. Лебедєва є незначна неточність, пов'язана з фінансово-правовою освітою, а саме, він зазначає, що в Харківському університеті (1819) була створена кафедра камеральних наук [468, с. 60]. А насправді вступ до політико-камеральних наук, державне загальне право, політична економія, наука про фінанси та природне право, політична арифметика, дипломатика викладалися по кафедрі дипломатики та політичної економії Харківського університету [703, стб. 268].

Оцінюючи дослідження професора В.О. Лебедєва як історіографічне джерело, беззаперечно поділяємо точку зору, що ця праця є «грандіозною спробою систематичного викладу фінансової науки в Росії» [890, с. 234].

У контексті дослідження університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини розкриємо підхід автора першого підручника фінансового права на нашій території – професора фінансового права Новоросійського університету І.І. Патлаєвського [560]. Науковець вбачав витоки фінансової науки в науках економічних та політичних; історію становлення фінансів і фінансового права досліджував у процесі розвитку державного господарства; відзначав вплив фізіократів, камералістів і представників класичної школи політичної економії на розвиток фінансово-правової науки. Також автор констатував, що фінансова наука оформилася як самостійна сфера досліджень у Німеччині в XVIII ст. серед наук

політичних, а в Англії та Франції у той же період – серед наук економічних [560, с. 9–14]. Висновував, що тогочасна наукова обробка фінансово-правової проблематики є недостатньою, і серед досліджень викладачів університетів Російської імперії виділяв підручник з фінансового права В.О. Лебедєва [468], вважаючи перевагою цього видання значну кількість історичного та статистичного матеріалу, а також детальний аналіз літератури з фінансово-правової тематики [560, с. 14–16].

Перший історіографічний період також представлений у працях з історії Харківського [289; 465; 692; 809; 1064], Київського [355; 406; 822] і Новоросійського університетів [477]; Ніжинського юридичного [366] та Рішельєвського ліцеїв [375; 471; 518]. Ці видання відзначаються різним ступенем аналітичності, значною кількістю фактів з виявленням особливостей розвитку навчальних закладів та юридичної освіти в межах цих навчальних закладів. Надзвичайно корисний історіографічний матеріал міститься в історії юридичного факультету Харківського університету [827], де за періодизацією, прив’язаною до університетських статутів, детально подається інформація про організацію діяльності юридичного факультету, навчальні плани, методичне та кадрове забезпечення, науково-викладацьку діяльність університетської професури, форми роботи із студентами, тематику наукових досліджень студентів тощо. Перевагою цього ювілейного видання є тематичне впорядкування, що робить його зручним у пошуку інформації, але за тематичними блоками відсутні висновки й узагальнення.

Систематичний виклад розвитку освітньої сфери Російської імперії та університетів Наддніпрянщині, здійснений на основі вивчення комплексу архівних джерел, представлений у праці С.В. Рождественського [688], присвяченій історичному огляду діяльності міністерства освіти за 100 років. Праця не втратила своєї цінності не лише через широку джерельну базу, а й через багатофакторність авторського підходу, у відповідності з яким виклад історії вищої освіти відображено як процес, на який впливали як об’єктивні, так і суб’єктивні чинники (матеріальні умови життєдіяльності людей, духовна культура суспільства, політика, релігія, психологічні аспекти тощо).

Особливої уваги з позицій розвитку університетської фінансово-правової науки заслуговує дослідження професора фінансового права Київського університету М.П. Яснопольського, присвячене систематизації досвіду спеціалізацій навчальних планів та викладання наук юридичних, державних і економічних в університетах Російської імперії [844]. У дослідженні представлений значний обсяг узагальненого матеріалу щодо діяльності юридичних факультетів університетів Російської імперії, починаючи з університетського статуту 1804 року і до початку XX ст. (по університетах українських губерній Російської імперії). Очевидним є факт, що в результаті виділення різноманітних спеціалізацій в рамках юридичного факультету економіко-юридична складова чітко простежується.

Цінним як історіографічний матеріал для дослідження розвитку фінансової та фінансово-правової науки, незважаючи на його офіційність та виклад ідеологічно виважених державницьких підходів, є історичний огляд основний заходів міністерства фінансів за 100 років його функціонування [698]. Видання підготовлене за ініціативи С.Ю. Вітте до 100-річного ювілею міністерства фінансів та являє собою історичне дослідження основних заходів фінансового відомства. Збірник містить дві частини: перша охоплює період діяльності міністерства фінансів періоду царювання імператорів Олександра I, Миколи I і Олександра II; друга – періоду імператорів Олександра III і Миколи II (до 1902 р.). В даному історичному огляді подається інформація про всіх міністрів фінансів за періодами царювань. Аналізу діяльності найважливіших сфер відомства міністерства фінансів відведено окремі глави. Так охарактеризовано: центральні і місцеві установи міністерства фінансів, державний борг, грошовий обіг, прямі податки, податі та збори, непрямі податки, торгівлю й промисловість, державні маєтності, бюджетне господарство. Надзвичайно пізнавальним з історичної точки зору є виклад офіційних аргументів, під впливом яких відбувалися законодавчі зміни у фінансовому управлінні державою. До систематизованих видань з фінансово-правової проблематики, також необхідно віднести огляд бюджетного законодавства імперії [533] та історію державного контролю [700], де представлений огляд розвитку касового порядку, бюджетної звітності, рахівництво державного банку тощо.

Грунтовним твором, що мало безпосереднє відношення до фінансової історії, є монографічне дослідження І.С. Бліоха [302; 303; 304; 305]. У зв'язку з тим. що сам автор у назву своєї праці виносить поєднання «історія – статистика», вважаємо за можливе наводити цю розвідку і як історіографічну, і як джерело вивчення розвитку фінансово-правової науки на основі узагальнення статистичної інформації. І.С. Бліох у передмові відзначає значущість історії фінансів та фінансової статистики для державного управління, оскільки, по-перше, документи життєдіяльності держави представляються у конкретних показниках, а по-друге, оприлюднення кількісних показників джерел державних доходів стало можливим завдяки політичному розвитку функціонування державних установ на засадах суспільного контролю і гласності. Також історія фінансів становить інтерес не лише для науки, а й виконує прогностичну функцію, оскільки дає прямі практичні вказівки щодо майбутнього російського фінансового господарства [302, с. 2–3]; «історичні факти складаються у повчання непідкупною мовою цифр» [302, с. 28]. Перші два томи праці містять історичний виклад механізму функціонування фінансового господарства, а третій і четвертий том присвячений історико-статистичному огляду державних доходів і витрат.

Протягом другої половини XIX – на початку XX ст. з'являються праці, де досліджуються історичні аспекти різних напрямів фінансово-правової науки, котрі висвітлюють і актуальну тогочасну проблематику, і поширення історичного методу дослідження фінансово-правових явищ і процесів [257; 322; 466; 470; 502; 503; 504; 505; 506; 507; 508; 559; 562; 568; 578; 690; 764; 820]. Друкуються наукові розвідки з регіональної фінансової історії [729]. Навіть з простого переліку незначної частини праць, підготовлених з фінансово-правової проблематики, можна зробити висновок, що дослідники активно опрацьовували історію грошового обігу, оподаткування, державного бюджету та фінансових установ.

У дорадянський період з'являються праці, де вивчається діяльність окремих державних діячів та науковців-дослідників фінансово-правової проблематики. Перший, дещо ідеалізований стислий огляд життєдіяльності В.Н. Каразіна представив його син – Ф.В. Каразін [571]. Дослідження, присвячені В.Н. Каразіну

з’являються в 60-х рр. XIX ст. Уродженець с. Данилівка Ізюмського пов. Слобідсько-Української губернії (нині село Барвінківського р-ну Харківської області) Г.П. Данилевський написав біографічні нариси про В.Н.Каразіна [381; 382]. З другої половини XIX і до початку XX ст., накопичувалися матеріали, з’явилися систематизовані покажчики творів В.Н. Каразіна, почали досліджуватися різноманітні напрями його діяльності та домінував погляд щодо його особистого внеску в створення Харківського університету [255; 463; 464; 467; 564; 677; 786].

У незначній кількості праць, присвячених Д.М. Княжевичу, він подається як діяч, який вплинув на розвиток російської культури й освіти [310; 377; 383]; його діяльність в міністерстві фінансів була й залишається мало вивченою.

Окремі події та факти життєдіяльності М.А. Балудянського вже в другій половині XIX ст. були проаналізовані керівником сенатського архіву П.І. Барановим [295]. Цікавим історіографічним джерелом, що поповнили уявлення про вченого, стали спогади старшої доньки М.А. Балудянського М.М. Медем [482]. У цих історіографічних джерелах вперше з’являється думка про значущість наукових розвідок М.А. Балудянського та його вплив на реформування імперської фінансово-правової сфери та відповідного наукового напряму.

Дослідження А.О. Скальковського з економіко-статистичної проблематики привернули увагу його сучасників і здобули схвальної оцінки [335; 439, 550]. Серед праць дореволюційної історіографії виділимо два дослідження – М.С. Грушевського та О.І. Маркевича, де відомий історик, суспільний і політичний діяч М.С. Грушевський характеризує А.О. Скальковського як одного із найстаріших українських істориків [378, с. 16], а професор Новоросійського університету О.І. Маркевич робить одну з перших спроб узагальнити наукову спадщину А.О. Скальковського й позиціонує останнього як першовідкривача історії Новоросійського краю в цілому та м. Одеси зокрема [476; 478; 479].

Другий – радянський – період в історіографії історії університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України є тематично неоднорідним. Марксистсько-ленінська ідеологія активно впроваджувалася в усі сфери життя суспільства, наукові розробки вибудовувалися на відповідній методології. Вже в

перші роки радянської влади посилалася увага до методологічних аспектів фінансово-правової проблематики, що було зумовлено пошуком нових правових методологічних принципів, і дорадянський фінансово-правовий досвід або трактувався як буржуазний і невдалий, або взагалі не брався до уваги. Але необхідно зазначити, що марксистська доктрина набула поширення ще у дореволюційній економіко-правовій науці. Соціалістичні ідеї почали виявлятися у фінансово-правових дослідженнях університетських викладачів Російської імперії ще з другої половини XIX – початку XX ст.; втім, серед викладачів фінансово-правової проблематики університетських центрів Наддніпрянщини вони не набули широкого поширення.

На перших етапах становлення радянської держави було здійснено націоналізацію банків, страхової справи, анулювано позики попередніх урядів, розпочато перебудову грошової, податкової та бюджетної систем. Окрім змін фінансової системи і фінансової політики у перші десятиліття радянської влади здійснювався пошук нових методологічних принципів теорії і практики фінансово-правових відносин і відповідних наукових сфер, що їх вивчають. У цей період відбувалося формування нового типу фінансово-правових відносин, фінансового законодавства на засадах марксистсько-ленінської ідеології та в межах адміністративно-командної системи. Досить поширеною практикою було або неврахування дорадянських напрацювань через буржуазність [1011], або демонстрація прорахунків імперської фінансової політики [1110] та університетської системи навчання [969; 970].

Необхідно зазначити, що в перші десятиліття функціонування СРСР фінансово-правовими розробками також займалися вчені, що сформувалися та розпочали наукові пошуки з фінансово-правової проблематики ще в дожовтневий період – М.І. Боголєпов, П.П. Гензель, С.М. Соболев, В.М. Твердохлєбов, Г.І. Тіктін, Л.М. Яснопольський та ін. Але в цей період їхні напрацювання були переважно фінансово-економічного напряму, а не фінансово-правового [884; 903; 1139; 1140; 1148; 1149; 1155; 1214]. Окремі висновки виходили далеко поза межі фінансово-правової науки, позбавлені будь-якої ідеології, наприклад висновок

В.М. Твердохлєбова щодо наслідків війни, котрі вимірюються не лише фінансово-економічними втратами, а завдають «невиправну шкоду» – зниження культурного і морального рівня населення, послаблення почуття права і законності, культ сили, неповага до особистості і до основ громадянського співіснування – особистої свободи [1150, с. 3].

При аналізі праць вчених «нового» радянського фінансового права (Д.П. Боголєпова, Г.І. Болдирєва, А.М. Гурвіча, Л.В. Брічко та ін.) простежується певний дисбаланс, оскільки в марксистських дослідженнях фінансова проблематика була мало розробленою і «вплив марксизму на вітчизняну науку фінансового права проявився насамперед у «економізації» предмету наукових досліджень» і в нівелюванні юридичної складової фінансового права [1227, с. 367].

У радянській історіографії також мали місце узагальнюючі праці, присвячені ювілеям університетів [961; 1175]. У цих видання фінансово-правова наука й освіта не виділяється і не характеризується; дожовтневому періоду відводиться незначне місце. У виданнях до 75-ї та 100-ї річниць Одеського університету [963; 1041] не характеризуються І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський як викладачі фінансового права і в цілому подається заідеологізована інформація щодо більшості викладачів юридичного факультету; зазначається, що вони були людьми вірнопідданими, які в своїх курсах намагалися відстоювати непорушність монархії в Росії [963, с. 25]. Під своєрідне табу потрапляло не лише фінансове право, а і майже вся дожовтнева юриспруденція як ідеологічно ворожий напрямок. У дослідженні історії Київського університету виділяється окремий розділ «Юридичні науки. Політична економія», де визначався науковий доробок видатних економістів та правознавців XIX – початку XX ст. – М. Бунге, І. Вернадського, К. Неволіна, М. Іванішева, М. Владимирського-Буданова та ін., автори характеризували їх як захисників царату і буржуазного ладу, що зумовлювало недалекоглядність їхніх висновків [961]. Не згадуються фінансово-правові дослідження в Харківському університеті і в праці дослідника історико-правової проблематики А.Й. Рогожина [1133]. Своєрідне «забуття» дожовтневого фінансово-правового напряму можна пов’язати з такими тогочасними реаліями: по-перше, існування підходу в 20-30-хх рр. XX ст. щодо відмирання права в СРСР та

непотрібності фінансового права; по-друге, здійснення в 40-50-х рр. XIX ст. теоретичних досліджень у сфері радянського фінансового права (визначення предмету, системи, зв'язків з іншими галузями радянського права), що призвело до формування саме в цей період самостійної науки радянського фінансового права [1131; 1132; 1170; 1174]. Практичною функцією радянської науки фінансового права було дати обґрунтовану оцінку «відносинам, що склалися в сфері державних фінансів СРСР під впливом перемоги соціалізму та корінних змін, що відбулися у зв'язку з цим в економічній та класовій структурі радянського суспільства» [1132, с. 29].

Надзвичайно корисний історіографічний матеріал, де відображено післяжовтневий процес викладання фінансово-правових дисциплін, міститься у статті В.В. Безчеревних [879], за матеріалом якої можна відтворити специфіку викладання фінансово-правових дисциплін з 1917 по 1942 рр. Наведемо інформацію, що є значущою в контексті нашого дослідження щодо фінансового права як навчальної дисципліни. Протягом 1917/18 навчального року зберігалася дожовтнева програма викладання дисциплін на юридичному факультеті, але з 23 грудня 1918 року було ліквідовано юридичні факультети, через застарілість навчальних планів та їхню невідповідність науковій методології і з 1919 року відкрито факультет суспільних наук, в межах якого з 1919 по 1924 рік фінансове право не викладалося, а вивчалися такі дисципліни: наука про фінанси, місцеві фінанси, податкова політика, фінанси іноземних держав, бюджет, бюджетне право і бюджетна політика. Поступово фінансове право починає вивчатися студентами економічного відділення. З 1925 року паралельно з курсом фінансового права, викладається бюджетне право, місцеве господарство й бюджет, грошовий обіг і кредит [879, с. 25–26]. Тобто, в цей період фінансове право викладається з домінуванням економічної складової, відбувається перетворення окремих напрямів фінансово-правової проблематики в самостійні курси, що також мають економічний зміст. І лише в 40-х рр. XX ст. розпочинаються теоретична розробка фінансового права як самостійної галузі права і конструювання фінансового права як навчальної дисципліни [953].

Подальше дослідження теми відбувалося в декількох напрямах: а) розробка курсів з фінансового права і відповідних навчальних програм, в яких поступово посилюється

юридична складова; б) деталізація змісту на напрацювання економічної складової науки про фінанси; в) дослідження історії фінансової політики та окремих її напрямів; г) звернення до витоків юридичної освіти Російської імперії; д) дослідження наукової спадщини державних діячів і науковців, дотичних до фінансово-правової проблематики. Оскільки перші два напрями виходять за межі нашого дослідження, то стисло окреслимо три останні.

Відомий радянський історик О.П. Погребінський зробив одну з перших спроб аналізу історії фінансів. При наявності цікавих даних, аналіз вийшов неповний, більшість фінансових процесів висвітлено ідеологічно заангажовано, причини невдач значної кількості фінансових перетворень автор поясює економічною та фінансової слабкістю країни, а також крайньою безпорадністю та фінансовою безграмотністю царських чиновників [1110, с. 14, 22, 44, 45, 65]. Фінансові заходи С.Ю. Вітте оцінює як політику пристосування царату до капіталістичного розвитку [1110, с. 175], П.П. Мігуліна характеризує як економіста з поміщицького табору [1110, с. 178] та ін. У дослідженні О.П. Погребінського немає аналізу наукових праць з фінансово-правової проблематики, фінансові заходи XIX – початку XX ст. він характеризує або як невдалі, або як половинчасті.

З напрацювань з економічної історії радянського періоду, в яких відображена і фінансова складова, необхідно виділити дослідження І.О. Гуржія [927]. У праці використана значна кількість виважено проаналізованих джерел, коректно використана економічна термінологія, показане проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство, розвиток торгівлі, участь населення українських губерній у внутрішній і зовнішній торгівлі, й відповідно, зародження фінансового капіталу.

У 70-80-х рр. XX ст. проводяться історичні дослідження з проблем, які опосередковано пов’язані з різноманітними аспектами дослідження історії фінансово-правової науки за часів Російської імперії – це дослідження історії державних установ, у тому числі й установ фінансового управління на державному та місцевому рівнях [941; 942; 944]; податкових реформ [860]; митної політики і

системи, що безпосередньо була пов'язана з фінансовою політикою держави [1012; 1113].

Також у ці роки активізуються дослідження з історії університеської юридичної освіти та окремих галузей права. Одним з перших комплексних досліджень, присвячених вивченню діяльності вищих юридичних навчальних закладів, стала монографія О.Ф. Шебанова [1197], де дожовтневий період університетської юридичної освіти подається досить стисло, заідеологізовано (недосконале, нерозвинене та под.), юридичні факультети Наддніпрянщини окремо не характеризуються. У напрацюваннях М.Я. Купріца [994; 995] досліджується викладання державного права протягом 30–50 рр. XIX ст., робиться висновок про догматичний характер тогочасної правової науки в цілому, без урахування специфіки державного права (державне право тісно пов’язане з політикою, офіційною державною ідеологією, рівень його розвитку залежить від характеру політичного режиму та ін.) і без урахування успішного розвитку у той період науки історії держави і права, цивільного права і карного. У цих працях українські університети представлені лише Київським університетом.

Університети українських губерній Російської імперії залишилися поза увагою і при вивченні розвитку загальної історії права як науки і навчальної дисципліни [940].

У радянській історіографії продовжується дослідження наукової спадщини державних та наукових діячів, які сприяли розвитку фінансово-правової проблематики, або мали дослідження з цієї тематики. За радянських часів В.Н. Каразін, як і в попередній період, розглядався досить різнопланово, і як дослідник в галузі природничих наук [902], і як прихильник ліберальних реформ [975], і як представник національного українського відродження [1003].

Окрім досліджень, присвячених життєдіяльності М.А. Балудянського та його співпраці з М.М. Сперанським [1163], у радянський період з’являється монографія Є.М. Косачевської [984], котра до сьогоднішнього дня є найбільш ґрунтовним вивченням діяльності та адміністративної спадщини М.А. Балудянського. У дослідженні використані числені архівні матеріали, відсутні ідеологічні шаблони, стереотипи, висновки є аргументованими і коректними.

У досліджуваний історіографічний період з'являється праця І.І. Солодкіна [1141], в якій М.М. Сперанський подається не як державний діяч, реформатор, а як автор нової моделі університетської юридичної освіти Російської імперії та її активний виконавець (читав лекції майбутнім юристам, укладав програми і курси, готував екзаменаційні білети, приймав іспити тощо).

З праць цього історіографічного періоду, присвячених А.О. Скальковському, вважаємо за необхідне виділити роботи одеського історика і економіста С.Я. Борового, присвячених аналізу економічних поглядів А.О. Скальковського [885; 886], де автор відзначає внесок Аполлона Олександровича в дослідження різних сфер господарського життя Новоросійського краю, окреслення окремих напрямів економічної політики держави, а також відзначаючи, що в його працях обґрунтовувалася і виправдовувалася фінансово-господарська діяльність вищих властей Новоросії [886, с. 72–74], а також ідеї Н.Д. Полонської-Василенко, яка високо оцінює заслуги А.О. Скальковського, називаючи його першим істориком Південної України й відзначаючи велику значущість його праць, проте вважає, що праці Скальковського «овіяні романтичними ілюзіями» та відображають позиції тогочасних буржуазних істориків [957, с. 229–249].

Аналізуючи значний масив новітнього наукового доробку з проблем історії розвитку університетської фінансово-правової науки і освіти Наддніпрянщини періоду XIX – початку XX ст. у пострадянській історіографії, необхідно відзначити значне пожвавлення наукового інтересу до історії фінансової науки і фінансового права у дослідженнях науковців-представників різних наукових сфер – істориків, економістів, правознавців. Серед перших дослідників цього періоду необхідно виділити авторів підручників з теорії фінансів, історії економічних вчень і фінансового права, які, дотримуючись традицій, включали в підручники і навчальні посібники матеріали з історії фінансово-правової науки імперського періоду. Одним з перших на пострадянському просторі з'явився підручник російського науковця К.С. Бельського [876], у якому аналізується виникнення науки фінансового права в Західній Європі, її розвиток в Росії протягом імперського та радянського періодів та на сучасному етапі. К.С. Бельський наводить бібліографічний вказівник досліджень з

фінансового права з 1810 по 1994 рр., який є цінним надбанням цієї праці, але до переліку автор включає і дослідження з суто фінансово-економічної проблематики, що засвідчує неповне розмежування економіко-юридичного симбіозу в фінансово-правових дослідженнях. Це простежується майже в усіх сучасних дослідженнях при характеристиці досліджень XIX – початку XX ст. і логічно пояснюється процесом розвитку цієї наукової сфери. Досить активно українські науковці продукують ґрунтовні підручники та посібники з фінансово-економічної тематики, серед яких вважаємо за необхідне виділити вагомі дослідження С.М. Злупка [952; 949]. С.М. Злупко, характеризуючи класичний напрям в українській економічній думці, висвітлює економічну систему М. Балудянського, економічні погляди Т. Степанова та І. Вернадського [949, с. 255–276]; у розділі «Історична школа і соціальний напрям у політичній економіці» характеризує фінансово-економічні ідеї М. Бунге, Д. Піхна та А. Антоновича, визначаючи їх як представників київської школи політекономії [949, с. 373–388]. У підручнику О.Д. Василика відзначається проблематичність виділення внеску українських вчених у розвиток фінансової науки, оскільки вона розвивалася в умовах Російської імперії. Автор аналізує фінансові ідеї М.Х. Бунге, М.М. Алексеєнка, І.І. Патлаєвського, С.І. Іловайського, М.П. Яснопольського М.І. Туган-Барановського як українських науковців [895, с. 69–78]. Історичні екскурси в проблемно-персоніфікованому вигляді презентують київську фінансову школу в виданнях [1152; 1153]. Цілісний, систематизований виклад досліджень з історичними описом епохи та аналізом наукової спадщини дослідників фінансово-правової проблематики університетських центрів Наддніпрянщини (М.М. Алексеєнка, М.І. Туган-Барановського, І.В. Вернадського, М.Х. Бунге. М.І. Зібера, Д.І. Піхна, А.Я. Антоновича, М.П. Яснопольського та ін.) представлений у ґрунтовному виданні з історії економічних учень, підготовленому, науковцями Київського національного університету імені Тараса Шевченка (В.Д. Базилевич, М.П. Леоненко, Н.І. Гражевська, Т.В. Гайдай, О.П. Нестеренко, Л.В. Вернигора) [959]. Тобто, сучасні українські дослідники фінансово-економічного напряму зберігають спадкоємність подачі матеріалу з теорії фінансів з історичним оглядом становлення цього наукового напряму.

Перу науковців Київського університету, також належить колективна монографія «М. Бунге: сучасний дискурс» [1010] із серії «Славетні постаті», де висвітлена різнопланова діяльності М.Х. Бунге та представлені його твори. Вклад у відтворення внеску науковців Наддніпрянщини відображено в історико-економічних дослідженнях Л.П. Горкіної [915; 916; 920; 921; 960]. Праці Л.П. Горкіної, побудовані на основі персоніфіковано підходу, відображають еволюцію фінансово-економічної думки в її основних напрямах і школах.

Не можна залишити поза увагою історіографічного аналізу історико-економічне дослідження В.В. Небрат [1030], присвячене еволюції державних фінансів України. Беззаперечною цінністю монографії є представлення внеску українських учених у розроблення теорії державних фінансів у контексті розвитку світової фінансової науки. В.В. Небрат аналізує особистий вклад М.А. Балудянського у модернізацію фінансової системи, законодавства та державного управління; визначає, що, керуючи комісією укладання законів, М.А. Балудянський безпосередньо займався підготовкою законопроектів з фінансових питань (монетна система, банки, податки, позики тощо [1030, с. 126–147]). У дослідженні також представлений аналіз фінансово-економічних поглядів В.Н. Каразіна, М.Х. Бунге, М.М. Алексеєнка, П.П. Мігуліна та інших науковців Наддніпрянщини.

У вітчизняній історіографії перших десятиліть незалежності нашої держави «спостерігався значний крен у бік суспільно-політичної тематики» [1128]. Але серед важливих історичних досліджень з соціально-економічної проблематики, котрі ми аналізували для визначення загальних процесів соціально-економічного розвитку Наддніпрянщини, варто відзначити декілька праць. У монографії О.П. Реєнта й О.В. Сердюка [1123] відзначено відсутність належної торгово-промислової інфраструктури та нагромаджених капіталів, необхідних для модернізації та розширеного відтворення, що підтверджує технологічну відсталість Російської імперії. Цікавий матеріал подається стосовно еволюції банківського справи на території південної України [1198], де основна увага приділяється вивченню національної належності банкірів та соціально-культурним аспектам їхньої діяльності. Корисним дослідженням, що сприяє переосмисленню усталених поглядів

щодо добробуту університетської професури стала праця В.Б. Молчанова [1021], де визначено, що наявність наукового ступеня окрім доходу давала право на особисте дворянство.

Серед ґрунтовних історичних пошуків, безпосередньо пов'язаних з проблемою розвитку фінансово-правової науки Наддніпрянщини, необхідно виділити напрацювання В.М. Орлика з історії податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р. [1048; 1224], котрі стали першими в українській історіографії комплексними дослідженнями з проблем оподаткування населення українських губерній. Автор досліджує фіскальну складову інкорпораційних процесів Російської імперії в Україні, аналізує діяльність органів, через які реалізовувалася податкова політика (міністерство фінансів та його місцеві підрозділи, міністерство державних маєтностей, міністерство внутрішніх справ), детально характеризує подушне оподаткування та податні стани, гільдійські збори, акцизні збори (на сіль, цукор, тютюн), мито, гербовий збір та місцеві податки. В.М. Орлик широко використовує праці з історії фінансової та податкової політики авторів XIX – початку XX ст. – М.М. Сперанського, Є.Ф. Канкріна, І.Я. Горлова, М.М. Алексеєнка. В.О. Лебедєва, І.І. Патлаєвського, С.І. Іловайського. І.Я. Янжула, І.С. Бліоха, презентуючи їх як цілий корпус фінансової та економічної і навчальної літератури, що сформувався в результаті активних творчих пошуків науковців [1048 с. 18–19]. У монографії та дисертаційному дослідженні В.М. Орлика коректно використано фінансово-економічну термінологію, на високому фаховому рівні проаналізовано основні заходи податкової політики та механізми її реалізації у дореформений період, залучено значну кількість архівних матеріалів, у тому числі статистичну інформацію про доходи бюджету імперії, структуру податкових надходжень по губерніям в різні періоди, по кредитним капіталам тощо.

Різні аспекти, пов'язані з податковою політикою Російської імперії, досліджували О.І. Гуржій та В.М. Орлик (історія оподаткування сільського населення України у XVIII – середині XIX ст. [928]), В.Р. Жвалюк (організаційно-правові засади діяльності податкових органів Російської імперії в Україні [943]).

Оскільки митна політика виступала структурним компонентом фінансово-правової діяльності держави не лише через фіскальну функцію, а й як важливий соціальний механізм, то історіографічним джерелом нашого дослідження стала монографія О.В. Морозова, присвячена історії еволюції російської митної системи [1023]. Так як ми досліджували фінансово-правові ідеї державних діячів Російської імперії, у тому числі й міністрів фінансів, то у науковій розвідці О.В. Морозова нас зацікавили його трактування митної ідеології Російської імперії та її реалізація в теорії й практиці управління фінансами [1023, с. 44–89]. Автор підкреслює протекціоністський курс митної політики й відзначає особливу роль міністрів фінансів у її проведенні [1023, с. 88–89].

Опрацюванню історіографії фінансових реформ другої половини XIX – початку XX ст. у Російській імперії присвячено монографічне дослідження Т.О. Шаравари [1196], де авторка на основі аналізу значного історіографічного масиву приходить до аргументованих висновків: 1) про доцільність заміни спрощеної назви «фінансова реформа» на дефініцію «фінансові реформи», оскільки процес фінансового реформування охоплював період з 1859 року до 1903 року і містив низку складних взаємопов’язаних заходів; 2) про позитивну оцінку з фінансово-економічної точки зору епохи Олександра III, котру історики окреслили як період «реакції»; 3) про розробку фінансових реформ Російської імперії на основі західноєвропейських ідей та досвіду. Проте, і в монографії, і в інших публікаціях з цієї тематики, Т.О. Шаравара використовує поняття «російська фінансова школа» [1195, с. 463]. Оцінюючи позитивно розробки української дослідниці з цієї проблематики, визначимо окремі неточності щодо подання інформації про викладання фінансового права. Для підтвердження процитуємо автора: «Значний крок у розробці можливих варіантів модернізації податкової системи було здійснено з уведенням теоретичного курсу фінансового права до навчальних програм юридичних факультетів трьох на той час провідних університетів: Московського, Петербурзького та Казанського» [1195, с. 463]. Таким чином, не враховується діяльність Харківського і Київського університетів Наддніпрянщини, в яких також за університетським статутом 1863 року розпочалося викладання фінансового права. Також вважаємо дискусійним положення

про наявність наприкінці XIX – на початку XX ст. єдиної російської фінансової школи. Ці неузгодженості аж ніяк не знижують наукової цінності досліджень Т.О. Шаравари, а відображають необхідність переосмислення окремих підходів.

У сучасній історіографії постійний інтерес викликають постаті В.Н. Каразіна і А.О. Скальковського. Кінець XX – початок XXI ст. характеризується не стільки переосмисленням ролі В.Н. Каразіна на нових методологічних засадах, скільки появою присвячених йому комплексних досліджень. У монографічному дослідженні О.І. Вовк розглянуто історію вивчення біографії В.Н. Каразіна в Україні та поза її межами з середини XIX ст. Корисним міждисциплінарним надбанням цього дослідження є квантитативний аналіз масиву публікацій, присвячених В.Н. Каразіну, розміщений у додатках [900]. Український історик А.В. Хрідочкин на основі розширення досліджуваних аспектів світогляду В.Н. Каразіна оцінює еволюцію його суспільно-політичних поглядів у бік консерватизму на фоні паралельної характеристики європейської, російської і української суспільної думки [1185]. У науковому дослідженні Ю.Є. Грачової відтворюється цілісний портрет В.Н. Каразіна в контексті тогочасного державного життя та порівняння його авторських проектів з записками інших державних діячів цього періоду для з'ясування особливостей його поглядів, котрі автор визначає як консервативні [925]. Проте, мало дослідженими залишаються напрацювання В.Н. Каразіна з фінансово-економічної проблематики.

В останні десятиліття з'явилася низка історичних досліджень, присвячена творчому доробку А.О. Скальковського як історика, історіографа та статистика, вибудовані на нових методологічних засадах та з залученням нових архівних матеріалів [987; 985; 986, с. 195–200; 1037; 1038; 1039; 1221]. Відомий український дослідник з економічної історії Т.Г. Гончарук, вивчаючи розвиток системи транзиту товарів Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. [908; 909; 910; 911; 912; 913] й визначаючи вплив зазначеної гілки товарообміну на загальний розвиток тогочасної української економіки, аналізує ідеї А.О. Скальковського щодо прав транзитної торгівлі Одеси першої половини XIX ст. та аргументовано відзначає, що його ґрунтовні праці носили не лише історичний, а й статистичний та економічний характер [1220, с. 8]. Проте вважаємо, що у багатогранній діяльності

А.О. Скальковського історичні праці, де порушуються різноманітні фінансово-економічні питання, залишаються маловивченими. З позицій дослідження розвитку фінансово-правової науки і освіти на території Наддніпрянської України значний інтерес становлять підходи А.О. Скальковського до вивчення історії розвитку фінансового господарства цього регіону, вплив на цей процес різних галузей народного господарства, розвитку освіти і науки, а також його внесок у становлення й розвиток регіональної статистики як сфери, що узагальнювала й систематизувала офіційні результати розвитку фінансового господарства на регіональному та загальнодержавному рівнях.

Історія розвитку університетської фінансово-правової науки Наддніпрянщини знайшла також певне відображення в літературі, що висвітлювала розвиток освіти на рівні конкретних університетів [961; 962; 965].

Історія розвитку фінансового права як науки представлена у історико-правових наукових дослідженнях Латковської Т.А. [997], Пацурківського П.С. [1102], Хохуляка В.В. [1178; 1227]. З вищеназваних публікацій беззаперечний інтерес представляє докторська дисертація В.В. Хохуляка [1227], де розглянуто в юридичному аспекті еволюцію фінансового права від зародження фінансово-правових ідей у європейській науці до початку XXI ст. Ця дисертація є першим в українській правовій науці систематизованим дослідженням з історії фінансового права. Оскільки це історико-правове дослідження, то автор значну увагу приділяє організаційно-правовим та теоретико-методологічним засадам розвитку науки фінансового права. Історичний характер предмету науки фінансового права В.В. Хохуляк відзначає через безпосередній зв’язок з етапом, на якому знаходиться в конкретний момент наукове знання [1227, с. 11].

Проблеми розвитку фінансово-правової науки й освіти Російської імперії XIX – початку XX ст. розглядалися сучасними зарубіжними дослідниками, переважно російськими, причому лише деякі з них згадували університетські центри Наддніпрянщини. Серед досліджень російських науковців виділимо ґрунтовну, систематизовану працю – монографію М.В. Лушнікової та О.М. Лушнікова «Російська школа фінансового права: портреті на тлі часу» [1009]. Автори

відзначають, що мета дослідження полягала у представленні стислого огляду фінансово-правової складової юридичної освіти Росії на фоні розвитку вищої школи протягом XIX – початку XX ст. через біографічні нариси та аналіз наукової спадщини видатних представників шкіл фінансового права (санкт-петербурзької, московської, казанської, ярославської, київської, томської, харківської, одеської, варшавської, юрьївської). Виділяючи регіональні осередки за географічної ознакою (місце розташування університету) автори дотримуються ідеологічної ідеї існування єдиної російської школи фінансового права, при тому – «дореволюційної, радянської і пострадянської» з «регіональними відгалуженнями» [1009, с. 19–20]. Ми не можемо погодитися вважати здобутки науковців Наддніпрянської України «регіональними відгалуженнями», хоча вважаємо за необхідне визнати, що матеріал щодо внеску науковців – представників українських регіональних шкіл – подано достатньо ґрунтовно.

Праці доктора юридичних наук, професора В.О. Томсінова [1157; 1159] присвячені розвитку юридичної освіти та наукової юриспруденції. У них розглядається реформування університетської організації та вплив університетських статутів на викладання юридичних наук в університетах Російської імперії; описується процес формування таких юридичних наук як історія права, державне право, карне та цивільне. Зазначимо, що фінансове право не виступає предметом дослідження вченого. Подається матеріал про заснування університету Св. Володимира в Києві як освітній і політичний захід та викладання юридичних наук в Київському університеті за тимчасовим статутом 1833 року [1157, с. 29–43]; характеризується функціонування юридичних факультетів Харківського та Київського університетів у другій третині XIX ст. [1157, с. 113–126, 139–148], висвітлюються особливості організації юридичної освіти в Рішельєвському ліцеї та ліцеї князя Безбородька [1157, с. 164–172]. Інформація у працях В.А. Томсінова подається науково виважено, логічно структуровано, без ідеологічного забарвлення та оціночних суджень. Характеризуючи розвиток юридичної освіти в епоху «великих реформ» (60–80 рр. XIX ст.), В.А. Томсінов доводить інформацію про Новоросійській університет з аналізом програм курсів юридичного факультету та про викладачів цих

дисциплін [1159, с. 68–75]. Вся інформація викладена з посиланнями на нормативні документи та архівні джерела.

Певної уваги заслуговує дисертаційне дослідження Ю.В. Гінзбурга «Формування предмету науки фінансового права в Росії в XIX – на початку XX ст.» [1224], де виявлені джерела фінансового права як галузі юридичної науки й відповідної навчальної дисципліни, викладено зміст фінансового права як університетської навчальної дисципліни та проаналізовано зміст дискусії щодо предмету фінансового права другої половини XIX – початку XX ст. У дослідженні Ю.В. Гінзбурга аналізується місце фінансового права в навчальних програмах юридичних факультетів університетів Російської імперії, характеризується наукова та навчальна література, пов’язана з фінансовим правом, проте основна інформація подається по Московському, Санкт-Петербурзькому та Казанському університетах, хоча в науковому апараті дисертаційної роботи визначено, що досліджується фінансове право як наука та навчальна дисципліна Російської імперії. Автором згадується Харківський університет у контексті вивчення політичної економії [1224, с. 21], Київський університет – при аналізі практичних занять з фінансового права М.П. Яснопольського [1224, с. 61]; є посилання на курс фінансового права С.І. Іловайського [1224, с. 64] та наведена цитата І.І. Патлаєвського про значну кількість публікацій в періодичних виданнях з фінансових питань [1224, с. 64.]. У цілому оцінюючи позитивно дисертаційне дослідження Ю.В. Гінзбурга, вважаємо за можливе констатувати епізодичну інформацію про університетську фінансово-правову науку й освіту в українських губерніях Російської імперії.

У історико-економічному дослідженні В.М. Пушкарьової розглядається історія світової та російської фінансової науки й політики протягом XVII – першої третини XX ст. [1102], де відзначається значущість XIX – початку XX ст. для формування фінансової науки як самостійної наукової сфери, висновується її остаточне виділення з політичної економії та фіксується прояв зрілості фінансової науки, що відображається в рекомендаціях стосовно перетворення бюджетної й податкової систем. Дослідниця використовує поняття «національна фінансова школа Росії» та оперує ним протягом усього досліджуваного періоду.

О.Ю. Грачова при аналізі історії фінансового права, виділяє поетапність його виокремлення з політичної економії й науки про фінанси та вважає, що наука про фінанси наприкінці XIX – на початку XX ст. розвивалася на європейському рівні [1122]. Фінансово-правові ідеї науковців – представників університетів Наддніпрянської України – дослідниця подає із зазначенням конкретного навчального закладу, де в той період працював науковець.

У монографії, присвяченій історії фінансової науки в Санкт-Петербурзі [1169] подаються огляди основних етапів життєдіяльності та наукової спадщини М.Х. Бунге та С.І. Іловайського [1169, с. 64–104, 127–148]. Дискусійним є подання інформації про них як представників фінансової науки Санкт-Петербургу, а також висновок щодо діяльності С.І. Іловайського: «зробив значний вклад у підготовку висококваліфікованих кадрів економічного профілю» [1169, с. 148]. Це висновування є передчасним, бо спеціалізована економічна освіта виділяється в Російській імперії лише 1902 року.

Не можна залишити поза увагою історіографічного аналізу монографічне дослідження О.А. Ялбулганова «Предмет і система фінансового права» [924], оскільки в цій праці представлено базові питання теорії фінансово-правової науки (предмет, структура, інститути фінансового права імперського періоду), а також основні напрями досліджень з фінансово-правової проблематики у той час. Автор є дослідником правознавчого напряму, а тому досліджує загальнотеоретичні конструкти фінансового права, не зупиняючись на історичних процесах.

Серед праць зарубіжних учених з історії фінансово-економічної думки виділимо фундаментальну працю німецького дослідника Й. Цвайнерта [1189], де розглядається розвиток фінансово-економічної думки Росії протягом 1805–1905 років. На основі аналізу значної джерельної бази Й. Цвайнерт приходить до висновку, що економічну відсталість Російської імперії можна пояснити надмірною спеціалізацією виробництва сільськогосподарської продукції без інтенсифікації розвитку промислового виробництва. При цьому автор зазначає, що вперше в історії економіки ідею про протекціоністські заходи стосовно молодих галузей промисловості висловив не Ф. Ліст, а М.С. Мордвінов [1189, с. 106]. Аналіз економічної політики

Є.Ф. Канкріна приводить Й. Цвайнерта до висновку, що вона відповідала принципам слов'янофільства [1189, с. 165–166], оскільки Є.Ф. Канкрін не сприяв промисловому розвитку імперії, виступав проти будівництва залізниць, створення приватних банків і акціонерних товариств та був прихильником протекціонізму. Надзвичайно корисним є відзначення німецьким дослідником особливого внеску науковців Київського університету (М.Х. Бунге, Д.І. Піхна, А.Я. Антоновича) у розвиток фінансово-економічної науки Російської імперії [1189, с. 246–260]. Позитивно оцінює відсутність впливу на фінансово-економічну науку в Київському університеті радикальних ідей М.Г. Чернишевського і пояснює цей факт особливостями історичного розвитку (общину було ліквідовано раніше, ніж в Центральній Росії, що призвело до зростання продуктивності праці та безплідності спроб зберегти общинне землеволодіння) [1189, с. 260]. Й. Цвайнерт зазначає. що погляди київської фінансово-економічної школи були близькими і для С.Ю. Вітте, який у політичному відношенні орієнтувався на стиль «залізного канцлера» Німеччини Бісмарка [1189, с. 280].

Цінними історіографічними працями стали наукові розвідки німецького дослідника з економіко-математичного моделювання Г. Юбе, присвячені Й. Лангу та його теорії суспільного відтворення [1215; 1216]. Аналіз цих праць дозволив відтворити ідеї Й. Ланга, котрі набагато випередили свій час.

Серед праць зарубіжних дослідників також необхідно звернути увагу на монографію американського історика Р. Пайпса «Росія за старого режиму» [1051], де автор (у главі 11 «На шляху до поліцейської держави») оцінює стан російської юриспруденції і судової систем. Науковець відзначає нерозвинутість юридичних традицій та низький рівень розвитку судової системи до 1860 року; констатує, що основною функцією законів імперії було не здійснення правосуддя, а підтримання правопорядку; слабкість юридичних традицій була вигідною для бюрократичного апарату. Судову реформу відзначає як найвдалішу серед буржуазних реформ 60–80-х рр. XIX ст. в Російській імперії [1051].

Проведений аналіз змістової частини наукових доробок різних періодів дозволяє констатувати факт відсутності комплексних досліджень з історії університетської

фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.

1.2. Характеристика та специфіка джерел

Вивчення, осмислення та теоретичне узагальнення історії університетської фінансово-правової науки і освіти на теренах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. потребувало опрацювання широкої джерельної бази з цієї проблематики, яку доцільно поділити на такі групи: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали, що стосувалися фінансово-правової та освітньої сфер; 3) наукові праці; 4) довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні та огляди викладання); 5) періодичні видання; 6) епістолярна спадщина. Таке широке охоплення джерельної бази за значний проміжок часу дозволило підвищити рівень репрезентативності джерел, а також посилити розуміння історичного епохи та процесу розвитку фінансово-правової науки й освіти [1100].

Основу джерельної бази склали матеріали державних архівів України: Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУ імені В.І. Вернадського), Державного архіву м. Києва (ДАМК), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Державного архіву Харківської області (ДАХО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

В Державному архіві Харківської області було опрацьовано матеріали фонду 3 «Канцелярія Харківського губернатора» (оп. 270, спр. № 169 [1]); фонду 7 «Канцелярія Харківського губернського прокурора» (оп. 2, спр. № 1029 [2]); фонд 45 «Харківська міська управа» (оп. 1, спр. № 1770 [3], оп. 18, спр № 76 [4]); фонду 667, оп. 286 «Харківський університет (1805–1917) [6–18].

Матеріали державного архіву Харківської області сприяли відтворенню інформації про роль В.Н. Каразіна у створенні університету та вшануванні його пам’яті нащадками, про стан Харківського університету в різні періоди його функціонування, а також окремі рукописні матеріали з фінансового права – рукописи

студента цього закладу (А. Шидловського), професора фінансового права П.П. Мігуліна та професора фінансового права Московського університету І.Х. Озерова.

У відділі Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині було опрацьовано фонд 1359 «Ніжинський ліцей князя Безбородька. м. Ніжин, Ніжинського уїзду, Чернігівської губернії. 1833–1872 рр.» (опис 1, спр. №№ 49, 58, 61, 87, 90, 93, 100, 184, 187, 210, 243, 274, 277, 284, 290, 304, 326, 322, 331, 387, 412, 419, 431, 432, 439, 451, 470, 589, 655, 730) [19–48]. У зазначеному фонді містилася інформація про організацію навчального процесу у ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька, матеріальну базу навчального закладу, зміст юридичної підготовки майбутніх чиновників, зміст навчальної дисципліни «закони казенного управління», при вивченні якої викладалася фінансово-правова проблематика, про викладачів цієї дисципліни, двоє з яких – М.Х. Бунге і І.І. Патлаєвський – у майбутньому стали засновниками київської та одеської регіональних шкіл фінансового права.

Важливе значення для реконструкції процесу становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти Одеси становили фонди Державного архіву Одеської області. Фонд 1 «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1796–1874 рр.)» (оп. 249. спр. № 143 [50], опис 174, спр. № 6 [49]; фонд 3 «Головний статистичний комітет Новоросійського краю» (оп. 1, спр №№ 1, 78) [51; 52]; фонд 147 «Особовий фонд Скальковського Аполлона Олександровича» (оп. 1., спр. №№ 1, 11, 13, 15, 16, 73, 74) [166–172]; фонд 42 «Канцелярія попечителя Одеського учбового оругу» (опис 35, спр. №№ 11, 42, 65, 83, 135, 186, 258, 272, 297, 300) [53–66]; фонд 44 «Рішельєвський ліцей» (оп 1, спр. №№1–5, 12, 16, 41, 58, 89, 95, 98, 106) [67–91], (оп. 2, спр. №№ 31, 36, 49, 65, 66, 69, 80, 101, 102, 105, 111, 127, 142) [92–107], (оп. 3. спр. № 98) [108], (оп. 4, спр. №№ 3, 180, 293) [109–111]; фонд 45 «Новоросійський університет» (оп. 7, спр. №№ 12, 14, 17, 23, 29, 30, 35, 38, 47, 74) [112–123], (оп. 8, спр. №№ 26, 59) [124; 125], (оп. 11, спр. №№ 1–7, 9, 11-14, 16-17, 19, 24-26, 30, 37, 43-45, 52, 63) [126–163]; (оп. 19, спр. 675) [164]; фонд 47 «Одеська міська громадська жіноча Маріїнська гімназія» (оп. 7, спр. 29) [165].

У зазначених фондах містилася інформація про організацію фінансово-економічної та фінансово-правової підготовки учнів Рішельєвського ліцею, формування викладацького корпусу з цих дисциплін, досвід створення і функціонування камерального відділення ліцею. Надзвичайно корисною виявилася архівна інформація про наукову спадщину А.А. Скальковського та внесок Д.М. Княжевича у розвиток Рішельєвського ліцею та його поступове перетворення на Новоросійський університет [166–172]. Завдяки архівним документам і матеріалам фонду 45 «Новоросійський університет» було відтворено інформацію про викладання науки про фінанси і фінансового права в межах цього навчального закладу, визначено структуру курсу, форми організації навчального процесу, дослідження студентів з даної проблематики, уточнено окремі факти біографій викладачів фінансового права, визначено їхню роль в університетській життєдіяльності та у громадському житті.

Документи з досліджуваної проблематики знайдено в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України (фонд ІІ «Загально-історичний. Історичні матеріали», ф. VIII. «Київський Університет св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х.», Ф. 59. «Ясинський М.М.» [174–193]. У даному архіві опрацьовувалися загально-історичні матеріали діяльності університету Св. Володимира, особовий фонд фундатора київської школи фінансового права – М.Х. Бунге та уточнено автобіографічну інформацію щодо фахівця з фінансово-правової проблематики М.П. Яснопольського.

У фондах Центрального державного історичного архіву України м. Києва міститься важлива інформація щодо викладання фінансово-правових дисциплін у Кременецькому ліцеї (фонд 710 «Волинський (Кременецький) ліцей, м.Кременець Волинської губернії (1758–1837)» [213–216], а також значна кількість інформації щодо організації діяльності, регламентації навчальної діяльності, призначення по Київському університету (фонд 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу. м. Київ (1832–1920) [195–212] та фонд 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м Київ (1827–1916)» [194]).

Важливе значення для історико-наукового відтворення розвитку фінансово-правової науки і освіти в Київському університеті мали матеріали Державного архіву

м. Києва, де було опрацьовано джерела фонду 16 «Університет Св.Володимира (1834–1920 рр.)» [217–253].

В цілому було опрацьовано матеріали 254 справ 19 фондів шести державних архівів України. Понад 40 архівних документів уперше вводиться до наукового обігу.

Значну цінність для дослідницької роботи мала друга група джерел – опубліковані законодавчі матеріали (маніфести, укази, розпорядження, думки («мнения») державної ради, положення Комітету міністрів, доповіді міністрів, статути, циркуляри, інструкції та ін.), де було відображено основні моменти внутрішньої, у тому числі фінансової та освітньої політики, тобто загальне спрямування, конкретні шляхи та форми розвитку фінансової та освітньої сфер. Законодавчі матеріали виступають не лише вагомим блоком інформації, вони є «умовною системою координат, яка вказує, з однієї сторони, що хотіли б мати урядові структури як створювачі законів, а з іншої, уряд відштовхується від реального становища, яке перестає задовольняти найвищі органи державної влади і управління» [1193, с. 6]. У законодавчих актах втілювалася фінансова та освітня політика на різних етапах соціально-економічного розвитку Російської імперії протягом XIX – початку XX ст.; до законотворчої діяльності були залучені вищі державні установи, відомі діячі того періоду, а поступово – науковці відповідного напряму та громадськість.

Важливе місце серед зазначених джерел посідає Повне зібрання законів Російської імперії, що містить різноманітні законодавчі акти Російської імперії: маніфести, положення, укладання, статути, рескрипти тощо, і у яких відбито і фінансове, і освітнє законодавство. При дослідженні фінансово-правової науки й освіти XIX – початку XX ст. джерелами є всі три видання Повного зібрання законів: перше видання, що укладене під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського і містить законодавчі акти з 1649 по 1825 рр.; друге видання, що включає законодавчі акти з додатками з 12 грудня 1825 року по 28 лютого 1881 року; третє – охоплює період з 1 березня 1881 року до кінця 1913 року. Також надзвичайно цінним документальним джерелом є тематичний Звід законів Російської імперії – офіційне видання діючих законодавчих актів, куди входили основні закони, законодавство про губернські установи, про державні фінанси, про майнові права,

акти в сфері адміністративного права, цивільного, карного, а ще, з 1892 року, виділені в 16-ий том – закони про судочинство. Саме Звід законів було покладено в основу вичення фінансово-правових дисциплін з 1835 по 1863 рр.

Також до правових джерел необхідно включити збірник «Зібрання узаконень і розпоряджень уряду», який виходив двічі на тиждень; відомчі видання, зокрема щотижневик «Вестник финансов, промышленности и торговли», що виходив друком із 1884 р. і в якому містився покажчик урядових розпоряджень по міністерству фінансів; документи з'їздів податних інспекторів [387] і под. У зв'язку з тим, що досліджується фінансова й фінансово-правова освіта на терені України, то теоретичними джерелами також виступають університетські Статути, постанови міністерства народної освіти [314; 315; 316], «Записки департаменту народної освіти» (1825, 1827, 1829), щомісячне видання «Журнал департаменту народної освіти», видання Головного управління училищ «Періодичні твори про успіхи народної освіти», «Журнал міністерства народної освіти» [390] і под.

Опубліковані законодавчі матеріали виступають не лише багатоплановим джерелом при вивченні історії університетської фінансово-правової науки й освіти, а й пам'ятником політичної історії, котрий відображає не лише імперські політико-правові заходи, а й багатогранні, складні реалії соціально-економічного розвитку Російської імперії.

Найчисельніша третя група джерел – наукові праці з фінансово-правової проблематики – охоплює підручники й посібники з фінансів та фінансового права, що були опубліковані протягом досліджуваного періоду та використовувалися для викладання відповідних дисциплін в університетських центрах Наддніпрянської України. Це також наукові дослідження з фінансово-правової проблематики, в основу яких покладено аналіз фінансово-правової діяльності в Російській імперії і в тогочасних економічно розвинутих країнах світу. Ці праці поступово починають реалізувати прогностичну функцію науки й закладають основи наукових засад фінансово-правової діяльності держави.

Проаналізуємо деякі наукові та навчальні видання відповідно до хронології їх написання. На початку XIX ст. однією із перших праць, присвячених фінансам

Російської імперії та управлінню ними, став «План фінансів» М.М. Сперанського та М.А. Балудянського [757, с. 35–99.], складений у 1810 р. за дорученням Олександра І. Ця робота стала своєрідною програмою перетворення імперських фінансів і містила короткострокові та довготривалі дії щодо основних напрямів фінансової політики. Крім практичних заходів із реорганізації фінансово-банківської системи «План фінансів» містив важливі теоретичні розробки з фундаментальних питань функціонування «монетної і кредитної системи». Автори безпосередньо не порушували питань, пов'язаних із Наддніпрянщиною, однак низка статей опосередковано стосувалися українських губерній та їх податних станів, зокрема ст. 116, 120, 123, 126 [757, с. 54–55]. М.М. Сперанським та М.А. Балудянським формально було створено систему російського бюджетного права, ідею якої покладено в основу концепції бюджетної реформи 1862 року. Конституційні ідеї авторів отримали міжнародне визнання через їх реалізацію в країнах Західної Європи [1225, с. 17].

Важливим джерелом з теорії фінансів стала праця М.І. Тургенєва «Досвід теорії податків» (1818) – це було дослідження таких фінансових складових як податкова і грошова системи з аналізом розвитку європейського податкового законодавства з Римської імперії та логічним висновком, що теорія фінансів ґрунтується на спостереженнях, багатовіковому досвіді, аналізі причин подій та їхньому логічному, послідовному відображенні, що призводить до суджень і висновків [800, с. 23]. Книга перевидавалася 1819 року, оскільки виявилася затребуваною, проте 1825 року її було заборонено, бо її автор за зв'язки з декабристами був визнаний державним злочинцем.

Важливим етапом становлення фінансової науки Російської імперії стала праця Є.Ф. Канкріна «Короткий огляд російських фінансів 1838 року», яка містила значний фактичний та статистичний матеріал, дозволяла порівнювати економічне становище різних регіонів держави, платоспроможність податних станів [418].

У 1832 році видано книгу М.Ф. Орлова «Про державний кредит» [551], де уперше у фінансовій науці викладено основи теорії державного кредиту.

Цінним напрацюванням з історії розвитку фінансів став твір Ю.А. Гагемейстера «Розвідки про фінанси стародавньої Росії» [361], а джерелом вивчення історії

фінансової інфраструктури стала праця Д.А. Толстого «Історія фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини II» [787].

У 30–40-х роках XIX ст. фінансово-правова наука впроваджуються в навчальні програми юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького, Казанського й Харківського університетів. Із 1835 р. після затвердження «Загального Статуту імператорських Російских Університетів» в університетах було створено кафедру законів про державні повинності й фінанси і на юридичних відділеннях (факультетах) починає викладатися курс з аналогічною назвою. Наукові праці закордонних, переважно німецьких, учених Х.А. Шльоцера («Anfangs-griinde der Staatwirtschaft, oder der Lehre von dem Nationalreichthume» («Початкові засади державного господарства, або вчення про народне багатство», 1805 р.), Л.К. Якоба («Grundsätze der National Öconomie» («Принципи національної економіки»), 1821р.), К.Г. Pay («Grundsätze der Finanzwissenschaft» («Основні начала фінансової науки», 1826 –1832 рр.) та ін. також стали корисним джерелом нашого дослідження, особливо – «Основні начала фінансової науки» – третя частина праці з політичної економії («Lehrbuch der Politischen Öconomie») німецького економіста і статистика К.Г. Pay, що була широко відомою в Росії навіть до її перекладу російською мовою 1867 р. і суттєво вплинула на розвиток національної фінансової науки. Цей підручник став настільною книгою фінансових теоретиків і практиків, він містив загальні засади фінансової науки й розділи, присвячені державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління [679]. За цим змістом викладався курс фінансової науки [1117, с. 84]. Вагому інформацію почерпнуто з першого підручника фінансової науки, виданого в Російській імперії російською мовою – «Теорія фінансів» І.Я. Горлова [371].

До наукових праць, що складають джерела дослідження становлення університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини, належать праці, де висвітлювалися як загальнотеоретичні фінансово-правові питання – «Фінансове право: курс лекцій» (Ф.Б. Мільгаузен, 1865 р.), «Про поняття промислового податку та його історичний розвиток в Росії» (Є.Г. Осокін, 1856 р.), так

і дослідження, присвячені окремим питанням фінансової та фінансово-правової науки, наприклад, «Мова про кредит» (М. Бунге, 1849 р.), «Епізод з фінансової історії Австрії» (Г. Сидоренко, 1849), «Паперові гроші та банківська система Північно-Американських штатів» (М. Бунге, 1867), «Грошовий ринок від 1700–1762 рр.» (І. Патлаєвський, 1868), «Погляд на вчення про податок у А. Сміта, Ж.-Б. Сея, Д. Рікардо, Сісмонді і Д.-С. Міля» (М. Алексеєнко, 1870 р.) та ін.

Поява за Університетським статутом (1863 р.) на юридичних факультетах університетів кафедри фінансового права (теорія фінансів, російське фінансове право) значно збільшила кількість наукових праць з фінансово-правової проблематики. Як джерела наукового дослідження історії фінансово-правової науки й освіти були використані підручники, що становлять світову скарбницю історії та теорії фінансового права – це підручники фінансового права В.О. Лебедєва [468], І.І. Патлаєвського [560] та С.І. Іловайського [412]. Корисними для вивчення розвитку фінансово-правової науки і освіти стали праці інших науковців [296; 420; 474; 715, 769; 811; 825; 830]. Суттєво вплинули на аналіз історії розвитку фінансово-правової науки та її складових праці І.І. Янжула та І.Х. Озерова. Дослідження уродженця Київщини академіка І.І. Янжула «Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах» [829] вражає глибиною змісту, історичними екскурсами та компаративним аналізом російського та зарубіжного податкового законодавства, що дозволило авторові зробити далекосяжні висновки, актуальні й для сьогодення. Праці завідувача кафедри фінансового права Московського та Санкт-Петербурзького університетів професора І.Х. Озерова [545; 546; 547; 549] значно розширили межі тогочасної фінансової науки, яка повинна не тільки виявляти способи добування державою необхідних коштів, а й вивчати, як ці способи впливають на різні аспекти суспільного життя, досліджувати причини переходу від одних форм державного господарства до інших [547]. Також важливими теоретичними джерелами, що були представлені спільноті в той період і ввійшли до теоретичних джерел дослідження, були праці С.Ю. Вітте, Е.М. Берендтса, В.Ф. Левицького [299; 353; 470].

Серед наукових праць з фінансово-правової проблематики, що ввійшли до джерел дослідження, необхідно виокремити низку перекладних праць, котрі широко

використовувалися як в тогочасних теоретичних розробках, так і при викладанні навчальних курсів. Одним з перших перекладних видань була праця німецького науковця Х.А. Шльоцера (1774–1831) – став першим викладачем політичної економії Московського університету (викладав німецькою мовою) – «Початкові дослідження основ державного господарства або науки про народне багатство» (1805–1806) [818]. Його дослідження – це тогочасний курс політичної економії, в якому викладалася система абстрактної економічної теорії і теорії економічної політики держави з аналізом фінансових основ державного господарства. На початку XIX ст. перекладається й фінансово-економічна праця відомого німецького історика, який на початку XIX ст. почав читати лекції з фінансової проблематики – Г.Ф. Сарторіуса (1765–1828) «Початкові основи народного багатства і державне господарство за теорією Адама Сміта» (1812) [701]. У другій половині XIX ст. було перекладено російською праці французького економіста, представника французької бухгалтерської школи Ж.-Г. Курсель-Сенеля (1813–1892) [460; 461; 462], в яких відображено господарські процеси та методи управління ними; п’яте видання основних начал фінансової науки К.Г. Рау (1792–1870) [679; 680]; огляд фінансової науки професора Ерлангенського університету (Баварія) К.Т. Еєберга (1855–1941), де наука про фінанси розглядається як вчення про принципи добування і витрачання засобів, необхідних для функціонування суспільного господарства [824]; підручник професора Неаполітанского університету (Італія) К.Ф. Нітті (1868–1953), котрий відзначає, що наука про фінанси досліджує економічну діяльність держави, областей, департаментів, общин та ін. щодо засобів отримання доходів та способів їх витрачання [522].

Вагома інформація почерпнута з наукових праць викладачів, діяльність яких була пов’язана з університетськими центрами Наддніпрянської України. Окрім окремих вищеназваних, необхідно відзначити праці Г.М. Цехановецького («Залізниці і держава. Досвід дослідження про найважливіші предмети економії і політики залізниць», 1869 р.), М.М. Алексеєнка («Погляд на розвиток вчення про податки в економістів А. Сміта, Ж-Б. Сея, Рікардо, Сісмонді і Д-С. Мілля», 1870 р [257], «Державний кредит. Нарис наростання державного боргу в Англії і Франції», 1872 р.

[258]), І.Т. Тарасова («Вчення про акціонерні компанії», 1879-1880, «Нариси науки фінансового права», 1880 р. [769]), А.Я. Антоновича («Теорія паперово-грошового обігу та державні кредитні білети», 1883 р. [266], Г.Д. Сидоренка («Фінансове право», 1888 р. [718]), Л.В. Федоровича («Теорія грошового і кредитного обігу», 1888 р. [807]), Д.І. Піхна («Про свободу міжнародної торгівлі та протекціонізм», 1889 р. [575]), М.П. Яснопольського («Про географічний розподіл державних видатків Росії», 1897 р. [840]), О.М. Миклашевського («Гроші. Досвід вивчення основних положень економічної теорії класичної школи у зв'язку з історією грошового питання», 1895 р. [516]), М.М. Цитовича («Місцеві видатки Прусії у зв'язку з теорією місцевих видатків», 1898 р. [816], П.П. Мігуліна («Реформа грошового обігу в Росії та промислова криза», 1902 р. [501], «Наша новітня політика щодо залізниці та залізничні займи», 1903 р. [496] «Теперішнє та майбутнє російських фінансів», 1907 р. [493].

Аналіз, систематизація та узагальнення широкої бази наукових праць з фінансово-правової проблематики дозволили простежити історію становлення і розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України протягом XIX – початку XX ст., визначити зміст, структуру, категорійний апарат фінансово-правової науки, актуальну проблематику досліджень та вклад у ці процеси викладачів Харківського, Київського й Новоросійського університетів. Наведений неповний перелік наукових праць викладачів університетів Наддніпрянщини протягом XIX – початку XX ст. з фінансово-правової проблематики відображає різноманітні наукові інтереси дослідників, які відіграли значну роль у становленні фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер і навчальних дисциплін в системі вищої освіти.

До четвертої групи джерельної бази дослідження історії університетської фінансово-правової науки й освіти входили різноманітні довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні, огляди викладання).

Аналізуючи статистичні джерела [1089] XIX ст., зупинилися на працях І.С. Бліоха – військового теоретика, статистика та економіста, який підготував фундаментальні роботи з фінансів і залізничної статистики [302; 303; 304],

І.Г.Кауфмана – випускника юридичного факультету Харківського університету, викладача фінансового права Петербурзького університету (з 1889 року), члена Міжнародного статистичного інституту, який зібрав унікальний матеріал з історії фінансів зарубіжних країн і започаткував порівняльну фінансову статистику [423; 426; 430; 431; 437], державного діяча Ф.Х. Вірста [349; 350], відомого економіста, історика, державознавця А.К. Шторха [857], вихованця німецької школи державознавства К.Ф. Германа [365], а також державного діяча, вченого секретаря і редактора статистичного відділення комісії при Київському університеті Д.П. Журавського [385; 386].

Серед енциклопедичних довідкових джерел основне місце посідає універсальний енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона, що видавася протягом 1890–1907 рр. та включав визначення базових понять тогочасної фінансово-правової науки, інформацію про відомих викладачів цього напряму, історичні відомості про університети та велику кількість різноманітної інформації. До написання статей з фінансово-правової проблематики, що ввійшли до енциклопедичного словника, були залученні відомі фахівці з цієї проблематики – О.А. Кауфман, І.І. Кауфман, В.Ф. Левицький, О.М. Миклашевський, І.М. Миклашевський та І.Х. Озеров.

Оскільки досліджувався процес розвитку фінансово-правової освіти в університетах українських губерній Російської імперії, то в якості біографічного джерела дослідження використовувалася інформація, що містилася в різноманітних виданнях з історії навчальних закладів. Також за цими виданнями аналізувався процес ровитку юридичної освіти в цілому та фінансово-правової зокрема [289; 355; 472; 477; 822; 827].

Ще одне важливе джерело дослідження становлення та розвитку фінансово-правової науки, котре містить перелік праць з цієї проблематики – це бібліографічні видання з фінансової проблематики. 1880 року з’явилося видання, де було систематизовано книги, брошури, окремі статті, рецензії на книги та статті щодо фінансів, промисловості й торгівлі з 1714 по 1879 роки, надруковані російською мовою (вказівник містив систематизацію 6151 видання) [422]. Магістр фінансового

права, член наукового комітету міністерства фінансів, дослідник питань грошового обігу – О.М. Гур'єв підготував бібліографічні матеріали з кредитно-грошової проблематики [380]. Також була підготовлена П.П. Гензелем бібліографія фінансової науки [363]. Цінність цієї розробка полягає в тому, що вона містить критичний аналіз наукових творів, аргументовані рецензії, проте характеристика значущості окремих творів інколи відрізняється суб'єктивністю.

Серед джерел, котрі ми залучили для вивчення історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянщини є матеріали періодики, яку можна поділити на: відомчі видання, суспільно-політичні та суспільно-літературні журнали. За періодичними виданнями аналізувалися актуальні освітні та фінансово-правові проблеми [314; 327; 330; 336; 337; 432; 487; 489; 499; 500; 795].

Шосту групу джерел, використаних у дослідженні, склала епістолярна спадщина, що аналізувалася для відтворення фактів, котрі не знайшли відображення в інших джерелах. Було використано спогади Л. Якоба, К. Роммеля, М.І. Греча та С.Ю. Вітте [352; 358; 377; 691], біографію Н.Н. Мурзакевича [519] та щоденник О.В. Никитенка [521]. При аналізі цієї групи джерел враховували суб'єктивність егоджерел, на достовірність яких впливає соціальне походження їхніх авторів, компетентність, рівень освіти, критичність аналізу структур, де вони працювали, неможливість відійти від політичних уподобань, особистих образ тощо [414].

Отже, дослідження обраної теми ґрунтується на широкій джерельній базі, охоплює різні види джерел, є репрезентативним і дозволяє комплексно проаналізувати історію становлення і розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України протягом XIX – початку XX ст.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологія дослідження історії фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер є важливою та досить складною проблемою, оскільки існують різноманітні, інколи протилежні підходи щодо сутності як самого поняття

«методологія», так і щодо характеристик, структури, ознак і тенденцій її розвитку і трансформації в різних суспільно-політичних умовах [968; 1044; 1135; 1182]. Якщо в другій половині XX ст. було поширене уявлення, що методологія практично повністю охоплюється поняттям «методологія науки» [968, с. 7], то на сучасному етапі відбувається перехід у «стадію методологічної поліфонічності, що означає вихід на принципово новий рівень наукової технології» [1126, с. 15]. В якості підтвердження ідеї щодо «нового рівня наукової технології» відомого українського історика О.П. Реєнта наведемо думку О.В. Крушельницької, яка зазначає, що «методологія включає в себе фундаментальні, загальнонаукові принципи, що є її основою, конкретно наукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань» [991, с. 55]. В.М. Орлик також вважає, що «методологія сучасних досліджень повинна ґрунтуватися на сукупності принципів і методів, що застосовуються в конкретному науковому дослідженні для вирішення поставлених завдань» [1224, с. 61]. Під час дослідження історії науки необхідно відмовитися від приписів та вимог, що орієнтують особистість залежно від конкретно-історичних умов, обставин на конформізм, адаптацію до встановлених (усталених) суспільством стандартів поведінки [1101; 1130, с. 214]. Таким чином, на сучасному етапі із входженням людства у постіндустріальну стадію свого розвитку, методологія стає зорієнтованою на конкретні сфери суспільного життя, з урахуванням специфіки цих сфер, тобто посилюється практико-орієнтовна, технологічна спрямованість методології, що формується з методів, прийомів і способів ефективної реалізації конкретного дослідження.

У процесі вивчення процесу еволюції університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України ми виходили з того, що методологія аналізу цього процесу, по-перше, ґрунтується на фундаментальних загальнонаукових принципах, що складають її основу та базуються на філософії, логіці, системології, наукознавстві; по-друге, має власну складну компонентну логічну структуру, до якої входять мета, суб'єкт, об'єкт, предмет, форми, засоби й результати діяльності [968, с. 7]; по-третє, часова структура методології в контексті

нашого дослідження складається з етапів розвитку фінансово-правової науки й освіти, котрі послідовно змінювалися та визначали її сутнісні характеристики.

Наше дослідження ґрунтується на методологічних принципах, які є загальними для всіх галузей історичної науки. Методологічні підходи до аналізу процесу становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянщини визначалися специфікою об'єкта та предмета дослідження, його метою та окресленими завданнями. Методологічну основу нашого дослідження склали фундаментальні теоретичні розробки про природу історичного пізнання, соціальні й особистісні аспекти історії науки в цілому та фінансово-правової зокрема, та основні періоди розвитку історіографії проблеми, що досліджується. Робота ґрунтується на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системності, інтегративності, ціннісного підходу тощо. Принцип історизму вимагав розгляду становлення й розвитку фінансової та фінансово-правової наукових сфер та відповідних навчальних дисциплін у процесі їхньої ґенези й конкретно-історичної зумовленості з урахуванням результатів її попередніх трансформацій та передумов еволюційних процесів. Реалізація цього принципу в нашому дослідженні базується на опрацюванні значної кількості різноманітних джерел, критичний підхід до яких забезпечував достовірність інформації. Також принцип історизму орієнтував дослідника історії становлення науки на максимально повний опис об'єкта дослідження, відтворення розвитку фінансово-правової науки й освіти в конкретних умовах їхнього існування і функціонування.

Неодмінною умовою отримання достовірних знань про минуле є застосування принципу історизму при дотриманні принципу об'єктивності на всіх етапах проведення дослідження – від пошуку джерел до теоретичних узагальнень. Дотримання принципу об'єктивності наукового пошуку реалізується організацією дослідницького процесу через використання оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів та міждисциплінарних підходів [1222, с. 97] і передбачає: а) дослідження процесу розвитку фінансово-правової науки й освіти з урахуванням усієї повноти історичних фактів для виявлення особливості цього процесу та різноманітності взаємозв'язків з історичним процесом та його проявами у соціально-

економічній сфері; б) опору на досягнутий рівень наукових знань з цієї проблематики з урахуванням різноманітних точок зору; в) урахування різноманітності та повноти джерельної бази для виключення суб'єктивізму, однобічності, упередженості в підборі й оцінюванні фактів; г) використання різноманітних методів для отримання великого обсягу багатоманітної інформації про досліджуваний об'єкт та аналіз цього інформаційного масиву відповідно до сучасного рівня наукового пошуку та запитів суспільства, незалежно від ідеологічно застарілих стереотипів та сфальсифікованих тверджень.

Принцип системності зумовлював вивчення історії розвитку університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини як системи – цілісної множини структурних елементів, що формують сукупність відносин і взаємозв'язків, перебувають у взаємодії та розвиваються.

У науковому пошуку використовувався принцип інтегративності, зміст якого передбачав два аспекти: по-перше, органічний синтез результатів історичних наукових досліджень, науковців, котрі вивчають історію економічних і правових вчень та безпосередньо історію фінансової науки і фінансового права як самостійних наукових сфер, а також сучасних дослідників економічного та правового напрямів, що аналізують функціонування цих сфер на сучасному етапі розвитку суспільства; по-друге, інтеграція фінансової практики, елементів камералістики, теоретичних розробок різноманітних економічних шкіл, основ політичних теорій, а також поліцейського та державного права, що злиттям теоретичного і практичного матеріалу утворили нові наукові сфери – фінансову та фінансово-правову. Принцип інтегративності тісно взаємодіяв з принципом наступності, оскільки розвиток університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України аналізувався протягом значного часового періоду, пройшовши послідовно етапи від початку становлення до інституціоналізації. Реалізовуючи принцип ціннісного підходу, ми намагалися відобразити внесок викладачів Харківського, Київського й Новоросійського університетів у розвиток фінансово-правової науки і освіти та їхній спадок з даної проблематики, що не втратив актуальності й на сучасному етапі. Також принцип ціннісного підходу ґрунтувався на трансцендентних цінностях (цінності

держави, права, науки та ін.), що являли собою явища існуючої дійсності, котрі мали вплив на особистість, соціальну групу та суспільство та відображали специфічну наукову діяльність. А зв'язок з практикою представляв історичний характер цінностей та їхнє формування, розвиток і зміну.

Вихідні методологічні принципи наукового дослідження зумовили використання відповідних методів творчого пошуку, які застосовувалися на різних етапах і рівнях аналізу. Оскільки, історія становлення й розвитку фінансової і фінансово-правової науки й освіти знаходиться у міждисциплінарній площині власне історії, права та економіки, то це спричинило необхідність усвідомлення різних моделей розвитку науки в цілому, складної структури методології зокрема, а також використання як загальнонаукового методичного інструментарію, так і специфічних методів дослідження, притаманних цим науковим сферам. При проведенні дослідження були використані методи, поширені в історичних дослідженнях: наративний, діахронний (періодизації), порівняльно-історичний, ретроспективний, структурно-функціональний, статистичного аналізу. Застосування наративного методу, пов'язано із специфікою самого дослідження, оскільки вивчався процес становлення й розвитку фінансової і фінансово-правової науки й освіти, що передбачало збирання фактів для цілісного, послідовного, відповідно логіки історичних подій, викладу розвитку цих наукових сфер, процесу викладання фінансово-правової науки в університетських центрах Наддніпрянської України, а також опис наукових творів державних діячів та університетської професури з даної проблематики. Використання наративу в дисертаційному дослідженні зумовлено не лише суб'єкт-об'єктними особливостями предмету наукового пошуку, а ще з такими сучасними реаліями, як: а) новим розумінням природи наукового пізнання, що продиктовано сучасною критикою класичного типу наукової раціональності з його ідеалом фундаменталізму та об'єктивності; б) загальнонаукові синергетичні ідеї дослідження динамічних систем, частиною яких є суб'єкт, який ідентифікує себе як представник певної культури, соціальної аудиторії та ретранслює відповідну систему цінностей. Через наратив відбувається відбір та інтерпретація фактів і подій, їхня трансформація в певний «сюжет», котрий пояснює чому події відбувалися саме таким чином [1209, с. 34].

Становлення й розвиток фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянщини розглядався в хронологічному порядку, також у хронологічному порядку подавалися основні етапи життєдіяльності науковців – дослідників фінансово-правової проблематики.

Наукове дослідження історії становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти XIX – початку XX століття не могло бути зведеним до опису та простого відтворення фактів і подій історичного минулого; воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, тому зрозуміло, що первинна інтерпретація була важливою, але недостатньою для аналізу історичних процесів і фактів, пов'язаних із еволюцією фінансово-правової науки і освіти, отже широко використовувалися й інші методи наукового дослідження. Так, діахронний метод дозволив виділити і обґрунтувати як хронологічні межі, так і періоди протягом тривалого часового інтервалу дослідження – з початку XIX до початок XX ст., а також розкрити якісні зміни процесу розвитку фінансової та фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянської України – від початку викладання курсів з елементами фінансової та фінансово-правової проблематики (політичної економії, науки про фінанси, політичної арифметики, камеральних наук, законів про державні повинності та фінанси та ін.) до інституціоналізації фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер і навчальних дисциплін, з притаманною їм інтегративністю та формуванням київської, харківської та одеської фінансово-правових наукових регіональних шкіл. Для аналізу наступності та інтегративності фінансово-правової науки і освіти та наукових праць окремих вчених у деяких випадках ми використовували матеріал більш віддаленого минулого, ніж нижня хронологічна межа, тобто застосовували ретроспективний метод.

Значущим для розв'язання поставлених завдань дослідження був системний метод, що дозволив розкрити змістову сутність, принципи функціонування і розвитку фінансово-правової науки й освіти з урахуванням і причинно-наслідкових і функціональних зв'язків. Із системним методом тісно взаємодіяв структурно-функціональний метод наукового дослідження, що поширений не лише в історичних, а й в економічних та правових дослідженнях. Важливість цього методу пов'язана з

тим, що фінансово-правова наукова сфера є системним явищем із власної складною структурою, котрій приманні як внутрішні структурні зв'язки, так і зовнішні функціональні прояви. Також необхідно враховувати, що фінансово-правова система є постійно відкритою та змінною, що знаходиться у постійному доповненні та формуванні [1192, с. 5], тому пізнання фінансово-правових явищ спрямоване на усвідомлення їхньої економіко-правової сутності, а також – на феноменологічний опис. Необхідною, атрибутивною складовою пізнання економіко-правових явищ, що мають складну будову є аналіз (позитивний і нормативний) та синтез.

Порівняльний метод використовувався в контексті міждисциплінарного синтезу як порівняльно-історичний і порівняльно-правовий. Теоретична значущість такого синтезу полягає в розширенні представлень про причинність та особливості розвитку науки про фінанси і фінансового права в конкретних історичних умовах. Історичне порівняння передбачало розгляд фінансово-правової науки й освіти на різних етапах історичного розвитку суспільства й, відповідно, у різних станах – від становлення до виокремлення у самостійні наукові сфери та навчальні предмети. Також досліджувалася специфіка процесу розвитку фінансово-правової науки й освіти в трьох університетах Наддніпрянської України та двох юридичних ліцеях – Ніжинському та Рішельєвському. Ще використання компаративістики застосовувалося при дослідженні фінансово-економічних та фінансово-правових заходів при аналізі взаємозв'язків між соціально-економічними процесами, що відбувалися в Російській імперії та розвитком фінансово-правової науки й освіти і зворотного впливу. Знов-таки, порівняльний метод використовувався при аналізі фінансово-правових ідей університетських викладачів. Порівняльно-правовий метод, історія використання якого при вивченні фінансового права прослідковується ще з другої половини XIX ст., дозволив визначити вплив фінансово-правових ідей закордонних авторів на наукові дослідження в університетських центрах Наддніпрянщини, а також сприяв осмисленню та узагальненню джерел фінансово-правової науки, кодифікації та виявленню змістової структури фінансово-правової науки в конкретні історичні періоди.

Оскільки вивчається розвиток фінансово-правової науки й освіти – це дослідження було персоніфікованим, з широким застосуванням історико-біографічного (портретного) методу, за яким реконструювалася життєдіяльність та наукова спадщина викладачів університетів Наддніпрянської України з фінансово-правової тематики та вклад кожного в розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти. Оскільки на початку ХХ ст. сформувалися регіональні наукові школи (київська, харківська, одеська) з визначеними засновниками, наступністю, окресленими напрямами наукових розвідок, практичною спрямованістю досліджень, то разом з біографічним методом застосовувався метод «колективної біографії» (просопографії). Зростання значущості цих методів зумовлене тим, що сучасна історія позиціонує себе антропологічно орієнтованою історією і центральним об’єктом історичного дослідження стає саме людина у всіх її багатоманітних виявах і зв’язках [1126, с. 20].

Зі спеціальних правознавчих методів застосовувався формально-юридичний метод (або метод формально-логічного аналізу), використання якого витікає з самої природи фінансового права, передбачає з’ясування змістової сутності та значущості нормативного акту та сприяє опису, класифікації та систематизації фінансово-правових явищ, дослідженню їхніх форм, фундаментальних понять. Його застосування обґрунтоване тим, що фінансово-правові явища, котрі є державно-правовими, характеризуються двосторонньою структурною організацією: з одного боку кожне з них має власну внутрішню структуру, а з іншого боку, кожне таке явище виступає елементом макроструктури (держава – елемент політичної системи, право – елемент – правової системи нормативного регулювання, галузь права – елемент системи права) [878, с. 52]. З урахуванням вузько цільового призначення цього методу його доцільно застосовувати з іншими методами (системним, порівняльним, статистичним та ін.).

При розв’язанні поставлених завдань нами застосовувалися методи, що поширені в історико-економічних дослідженнях – організаційних підхід та процесний аналіз фінансового господарства Російської імперії. Організаційний підхід передбачав характеристику державного фінансового господарства, мотивів

фінансової політики міністрів фінансів Російської імперії, характер взаємодії між окремими напрямами цієї політики. Процесний аналіз полягав у вивченні перебігу фінансово-економічних процесів, що відбувалися на рівні державного господарства Російської імперії та активно аналізувалися у працях з фінансово-правової проблематики викладачів університетів, та поступово, з розвитком фінансово-правової науки, наукові розробки університетської професури починають виступати теоретичною основою фінансово-економічних перетворень.

Складною проблемою методологічного характеру при дослідженні становлення й розвитку фінансової та фінансово-правової науки й освіти в університетах українських губерній Російської імперії є використання різноманітних статистичних даних для аналізу функціонування фінансового господарства Російської імперії в досліджуваний період. Оскільки з різноманітних об'єктивно-суб'єктивних причин практично неможливо визначити абсолютно точні цифри доходів і видатків Російської імперії, то ми скористалися підходом В.М. Орлика, який вважає, що важливо виявити тенденції [1224, с. 65]. Таким чином, застосування математико-статистичних методів у дослідженні дало можливість підсилити доказову базу тактичних та стратегічних висновків дисертації (при характеристиці окремих періодів були використані схеми аналізу розвитку фінансового господарства через використання лінійних та поліноміальних трендів часових рядів з обчисленням величини достовірності апроксимації, що дало можливість відобразити особливості розвитку фінансового господарства протягом обраного періоду та позитивний вплив реалізації теоретичних напрацювань з фінансово-правової тематики в практиці фінансового управління державним господарством). Також було використано аналітичне групування та аналіз інтервальних рядів динаміки, що сприяло визначенню закономірностей змін досліджуваного напряму у часі. Тип наявних даних визначив доцільність використання переважно лінійних трендів.

При дослідженні процесу виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових напрямів і навчальних дисциплін у системі університетської освіти Наддніпрянської України в XIX – на початку XX ст. необхідно врахувати ряд аспектів. По-перше, становлення й розвиток фінансово-правової науки та освіти в

університетах Наддніпрянщини відбувалися у процесі реструктуризації системи державного управління, розвитку фінансового господарства й освітньої системи Російської імперії, що відповідно вимагало вивчення та узагальнення значного обсягу інформації, пов'язаної з цими сферами. Фінансове господарство Російської імперії являло собою складний об'єкт економіко-правового регулювання з розгалуженою системою, а майже повна відсутність спеціальних досліджень з цієї проблематики зумовила необхідність вивчити інститути фінансової системи Російської імперії та узагальнити цілі та напрями діяльності міністрів фінансів, оскільки нехтування цим могло призвести до спотворених результатів наукового пошуку [1047, с. 188]. А до основних цілей управління державним фінансовим господарством відносилося: забезпечення стабільності фінансової системи, мобілізація фінансової системи задля розв'язання різноманітних економічних і політичних завдань, забезпечення зростання державних доходів, підвищення ефективності використання державних витрат, збалансованість доходів і витрат державного бюджету, скорочення державних запозичень, організація грошового обігу. На функціонування апарату фінансового управління суттєвий вплив мав міністр фінансів, від якого залежало визначення цілей та інструментів фінансового управління, проведення стабілізуючих або стимулюючих фінансових заходів, а також особливий стиль діяльності. Оскільки протягом XIX ст., особливо першої його половини, існував тісний взаємозв'язок між фінансовою та фінансово-правовою наукою та фінансовою діяльністю держави, до виконання функцій управління державним фінансовим господарством залучалися науковці, а високопосадові чиновники використовували теоретичні напрацювання з фінансово-правової проблематики університетських викладачів. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю було надання економічним рішенням правової форми. Регулювання фінансової діяльності держави здійснювалося через систему нормативних актів, що стала об'єктом вивчення, узагальнення і систематизації. Розвиток і вдосконалення фінансового господарювання та законодавства суттєво вплинули на формування фінансово-правової сфери як самостійного напряму пізнання, а фінансового права як самостійної галузі права. Розріст фінансового господарювання, підвищення вимог до чиновників, розвиток та систематизація

законодавчого масиву сприяли реформуванню системи університетської освіти та появі самостійних курсів з фінансово-правової проблематики.

По-друге, відсутність єдиної системи заходів як у фінансовій сфері, так і освітній, а також, перевантаженість цих заходів значною кількістю різноманітних законодавчих актів (маніфестів, наказів, розпоряджень, рескриптів, статутів, інструкцій, положень, меморій тощо). Визначальною рисою законодавства Російської імперії був похідний характер від державної політики, тобто не право визначало закон, а політична воля, яка формувала право з урахуванням політичної та соціально-економічної кон'юнктури [932, с. 245]. Тому в законодавчій базі необхідно чітко окреслити площину дослідження [1047, с. 188] та використовувати міждисциплінарний науковий інструментарій.

По-третє, оскільки фінансова та фінансово-правова сфери виявилися не просто комплексними, міждисциплінарними, а й інтегративними, що поєднали в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, основи політичних теорій, фінансову статистику та фінансову історію, то при характеристиці поглядів науковців та етапів розвитку фінансово-правової науки й освіти використовували як характерні риси різних економічних шкіл (меркантилістів, класичної школи політичної економії, фізіократів, історичної школи, соціалістів), так і теоретичні правові доктрини (природно-правова й позитивістська). А при використанні такого інтегративного підходу виникає проблема – співвіднесення ідей і фактів історичних, економічних та юридичних досліджуваної епохи, що на наш погляд, успішно реалізовано в окремих дослідженнях [1023; 1030, 1048; 1127; 1194]. Також важливим моментом є те, що фінансово-правова наука й освіта розвивалася не автономно, а в процесі еволюції європейської суспільно-політичної думки. Значний влив на розвиток фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянщини мали західноєвропейські науковці, представники економічного та правового напрямів. Особливо необхідно відзначити наукові розвідки німецької університетської професури, що суттєво вплинули на дослідження в економічній та правовій сферах. Поширення їхніх ідей в

університетах українських губерній відбувалося завдяки тісним науковим зв’язкам (наукові стажування, відрядження, видання праць та ін.).

По-четверте, важливим методологічним аспектом, що пов’язаний як з інтегративністю проблематики дослідження, так і з процесом становлення й розвитку нових наукових сфер, є понятійно-категорійний апарат, який сформувався як міждисциплінарний конструкт, розвинувся й урізноманітнився в процесі розвитку фінансово-правової науки й набув певних змістовних змін у сучасному трактуванні. Ключові дефініції фінансово-правової проблематики «фінанси», «фінансове господарство», «фінансове право», «фінансова політика», «фінансова система», «фіскальна політика», «податкова політика», «податкова система», «бюджет» та ін., оформлювалися, конкретизувалися, змістовно розширювалися або уточнювалися у процесі еволюціонування історичних типів держави, суспільно-економічних та політико-правових відносин. Так ще в другій половині XIX ст. в більшості наукових досліджень ототожнювалися поняття «фінанси», «фінансова наука», «фінансове право» і вважалося, що всі ці терміни пов’язані лише з державним господарством, а вже на початку XX ст. фінанси змістовно модифікуються і починають розглядатися як «сукупність матеріальних засобів, необхідних для задоволення потреб держави та інших суспільних груп» [1239, с. 867], а фінансова наука, як наука, що вивчає господарство цих суспільних груп, тобто «сукупність відносин, що виникають на основі добування і витрачання союзами публічного характеру матеріальних засобів» [1239, с. 867]. Наведемо найзагальніше сучасне трактування поняття «фінанси» – це сукупність об'єктивно зумовлених економічних відносин, що мають розподільний характер, грошову форму вираження, матеріалізуються у грошових доходах і нагромадженнях, які зосереджуються в державних структурах і у суб'єктів господарювання з метою розширеного відтворення, матеріального стимулювання працівників, задоволення соціальних потреб суспільства [1171]. Українські науковці – дослідники фінансової проблематики відзначають широке уживання як терміну «державні фінанси», так і – «публічні фінанси», аргументуючи доцільність використання дефініції «публічні фінанси», спираючись на ключовий принцип їх організації – транспарентність та більш глибоку змістовну, сутнісну ємкість саме

цього поняття; «цей термін є конкретнішим і дає можливість детальніше розкрити сутнісні, внутрішні якісні характеристики і економічну природу окресленого суспільного явища, його призначення і роль, засади і механізми функціонування та форми і методи фінансового менеджменту» [1043, с. 8–9]. Проте об'єктивно та науково виважено необхідно констатувати, що модель публічних фінансів в Україні ще не сформована, її розвиток є важливою складовою сучасної української фінансової системи.

Зрозуміло, що сутнісні зміни відбулися і в трактуванні інших базових понять фінансово-правової сфери. Якщо на початку XX ст. професор Новоросійського університету С.І. Іловайський розглядає фінансове право, як сукупність законів, що регулюють фінансовий устрій і управління фінансовим господарством [412, с. 8], то у процесі розвитку соціально-економічних і правових відносин відбулося ускладнення сутності фінансового права, що розглядається як «сукупність правових норм, котрі регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі фінансової діяльності держави» [1173, с. 42], а фінансова діяльність держави охоплює процеси мобілізації, розподілу, перерозподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів держави та органів місцевого самоврядування.

Сучасні дослідники історії фінансів і фінансового права вважають, що найбільш повна і вдала структура фінансово-правової системи, порівняно з іншими науковцями-дослідниками цієї проблематики другої половини XIX – початку XX ст., наведена в праці В.О. Лебедєва [977, с. 9], [1211, с. 18–19], і вона охоплює: 1) фінансове господарство й фінансові установи; 2) державні доходи і повинності; 3) систему земського й общинного господарства; 4) державний кредит [469]. На сучасному етапі фінансово-правова система значно розширена й охоплює цілі сфери та правові норми, що регулюють суспільні відносини в цих сферах, включаючи: 1) централізовані фінанси (державний бюджет, місцеві бюджети, державні позабюджетні цільові фонди, державний кредит, фінанси державних та муніципальних підприємств); 2) децентралізовані фінанси (фінанси підприємств та установ недержавної форми власності та фінанси домогосподарств); 3) міжнародні

фінанси (фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій, міжнародний фінансовий ринок); 4) фінансову інфраструктуру (фінансовий ринок, система органів управління фінансами) [1042]. Таким чином, ігнорування рівня розвитку наукової сфери, відірваний від історичних реалій аналіз понятійно-категорійного апарату, нехтування міждисциплінарним підходом може привести до суттєвих методологічних помилок, що відображаються або в помилковому застосуванні термінів, або у викривленні їхньої сутності [1226, с. 113, 120], або в спотворенні історичної реальності при аналізі складних історичних фактів через не розкриття термінології [877, с. 347].

Висновки до розділу І

Аналіз історіографічного комплексу дослідження, його джерельної бази та визначення методологічних засад привело до таких висновків.

1. Увесь комплекс спеціальної літератури, де розглядався процес еволюції фінансово-правової науки й освіти Російської імперії в цілому та в університетських центрах українських губерній зокрема, ми поділили на три періоди: перший період представлений у працях науковців того періоду (XIX – початок XX ст.), другий період відображений працями учених радянської доби (1917–1991 рр.), а третій період – розвідками сучасних українських та зарубіжних дослідників (з 1991 р.).

Історія університетської фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянської України в дослідженнях XIX – початку XX ст. не була окремим об’єктом дослідження і вивчалася здебільшого крізь призму діяльності університетів Російської імперії, юридичних факультетів цих університетів, біографій окремих дослідників фінансово-правової проблематики. У наукових дослідженнях університетських викладачів історія фінансово-правової науки була представлена незначними за обсягом матеріалами в підручниках з фінансів і фінансового права, а також публікаціями з окремих напрямів фінансово-правової проблематики (гроші і грошовий обіг, податки і оподаткування, державні доходи і державний бюджет, державний кредит, фінансові

установи). Оцінка історії фінансово-правових явищ містилася в працях фахівців фінансово-праової проблематики, а не істориків.

Серед історіографічних праць радянського періоду немає досліджень, де б комплексно розглядався процес розвитку університетської фінансово-правової науки і освіти Наддніпрянщини у XIX – початку XX ст. Продовжується розмежування фінансово-економічної та фінансово-правової проблематики. Самостійна наука радянського фінансового права формується на нових марксистсько-ленінських ідеологічних засадах, з критикою «буржуазного досвіду». У більшості праць, присвячених ювілеям університетів та історії університетської юридичної освіти, фінансово-правовій науці відводилося незначне місце. Жодне з цих досліджень не виокремлює особливості функціонування юридичних факультетів університетів Наддніпрянської України дожовтневої доби. Вони згадуються лише в межах загальноросійського освітнього процесу і акцент робиться переважно на «столичні» університети Російської імперії.

В українській історіографії періоду незалежності відбулося значне пожвавлення наукового інтересу до історичних аспектів розвитку фінансового господарства імперського періоду, університетської освіти в цілому, та юридичної зокрема, історії фінансової науки і фінансового права. Найбільшу активність виявляють дослідники історико-економічної проблематики, характеризуючи період розвитку фінансів імперського періоду в підручниках з теорії фінансів, аналізуючи різні напрями фінансової політики за часів Російської імперії та визначаючи можливості використання позитивного досвіду на сучасному етапі реорганізації фінансової системи України. В історико-правових дослідженнях увага акцентується на еволюції предмета фінансового права, теоретико-методологічних засадах досліджень фінансового права, основних напрямів розвитку фінансово-правової науки.

2. Джерельну базу вивчення історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. ми поділили на такі групи: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали, що стосувалися фінансово-правової та освітньої сфер; 3) наукові праці; 4) довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні та огляди

викладання); 5) періодичні видання; 6) епістолярна спадщина. Це дало можливість зробити висновок, що дослідження обраної теми ґрунтується на широкій джерельній базі, є репрезентативним і дозволяє комплексно проаналізувати історію становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетах Наддніпрянської України протягом XIX – початку XX ст.

3. Аналіз методологічних підходів, використаних у дисертаційному дослідженні, дає змогу констатувати, що вивчення історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах України XIX – поч. XX ст. здійснювалося на методологічних принципах історизму, об'єктивності, системності, інтегративності, наступності та ціннісного підходу. У процесі проведення дослідження були використані загальнонаукові методи та сукупність методів і технологій, що застосовуються для розв'язання конкретних дослідницьких завдань. Крім того, нами були визначені та враховані методологічні особливості процесу становлення і розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України.

РОЗДІЛ ІІ. РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОГО ГОСПОДАРСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД ТА СТАНОВЛЕННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ

2.1. Фінансово-правові ідеї державних діячів першої половини XIX ст. та їхня реалізація в практиці фінансового управління

Державне господарство Російської імперії першої половини XIX ст. характеризувалося розвитком товарно-грошових відносин, котрі гальмувалися через загальну технологічну відсталість і постійні військові проекти. Фінансування наздоганяльного типу індустріалізації відбувалося за рахунок протекціоністських заходів і розширення об'єктів і суб'єктів оподаткування. Розвиток ринкових відносин відображався у поступовому рості фабрично-заводської промисловості, капіталізації та концентрації виробництва, зміні відносин власності та форм виробництва в сільському господарстві, поступовому розвитку торгово-промислової структури та інфраструктури, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Фінансове господарство Російської імперії початку XIX ст. було складним об'єктом економіко-правового регулювання із розгалуженою системою. Фінансово-економічна політика Російської імперії визначалася на основі внутрішіх та зовнішніх соціально-економічних та політичних факторів з урахуванням державних пріоритетів та виступала інструментом соціально-економічного розвитку імперії. Розвиток загальноімперського фінансового господарства зумовлював суттєві зміни в системі управління державними фінансами. З метою централізації системи управління економікою Російської імперії та становлення інституту виконавчої влади відповідно «Маніфесту про заснування Міністерств» 1802 р. створювалося 8 міністерств, у тому числі й міністерство фінансів, котре виступало центральним структурним елементом фінансової системи Російської імперії. Основи законодавчої бази міністерської системи формувалися до 1811 року, а структурна й функціональна організація міністерства фінансів визначалася і змінювалася в процесі розвитку фінансового господарства держави.

Для підвищення ефективності управління державним фінансовим господарства необхідно було: стабілізувати фінансову та грошову системи, мобілізувати ці системи задля розв'язання різноманітних економічних і політичних завдань, стимулювати зростання державних доходів, підвищити ефективність використання державних витрат, збалансувати доходи і витрати державного бюджету, скоротити державні запозичення. До реалізації цих завдань залучалися науковці та державні діячі, які в силу своїх службових обов'язків стали практиками фінансового права й заклали основи наукових підходів до фінансово-правової проблематики. М.М. Сперанский (1772–1839), М.А. Балудянський (1767–1847), М.С. Мордвінов (1754–1845), Є.Ф. Канкрін (1774–1845), Ю.А. Гагемейстер (1806–1878), В.А. Татарінов (1816–1871), М.Х. Бунге (1823–1895), С.Ю. Вітте (1849–1915), Є.І. Ламанський (1825(26)–1902), М.М. Алексеєнко (1847–1917), М.І. Туган-Барановський (1865–1919), П.П. Мігулін (1870–1948) та ін. – чиновники, які стали науковцями й науковці, що стали чиновниками [1008, с. 62]. Вони були представниками різних наукових шкіл і течій, проте оперували актуальною й об'єктивною інформацією про стан державних фінансів і мали можливості впливати на практичну реалізацію власних ідей у сфері фінансового управління й фінансового законодавства.

Фінансове управління реалізовувалося міністром фінансів. І тому вважаємо за необхідне стисло окреслити основні повноваження міністра фінансів Російської імперії та охарактеризувати основні перетворення міністрів фінансів протягом першої половини XIX століття, котрі проводилися для розвязання тогочасних соціально-економічних проблем і сприяли модернізації фінансової системи, розвитку фінансової практики і теорії та виокремленню фінансово-правової науки в самостійну наукову сферу.

Відповідно «Заснування міністерства фінансів» (1811 р.) (глава 2) очолював міністерство фінансів міністр [360; 584; 588; 589; 592; 602; 604; 605; 606]. Цей документ визначив розширення влади і обов'язків міністра фінансів з управління загальною фінансовою системою держави. Окрім управління державними доходами (загальнодержавними, приватними, звичайними, надзвичайними) і витратами (державними, губернськими, окружними, волосними), а також, складання річного

фінансового кошторису, на міністра фінансів покладалося виконання річного фінансового кошторису доходів і витрат [584, с. 744–746]. Щорічно всі директори департаментів міністерства фінансів у вересні повинні були представити міністру річні фінансові кошториси державних доходів по кожному відділу, що знаходилися в їхньому управлінні. А в жовтні міністр фінансів зобов'язаний був представити загальний кошторис в державну раду, а після затвердження направити державному казначею; при виконанні кошторису міністр фінансів відстежував його дотримання всіма міністерствами [584, с. 748]. Повноваження міністра фінансів поширювалися на грошово-кредитну систему; зовнішню торгівлю; управління державним майном через вплив на такі сфери: підбір кваліфікованих управлінців казенним майном, управління казенними селянами, орендними маєтками, лісами, оброчними статтями, гуральнями, гірничими, соляними, монетними справами, казенними та приватними заводами. Міністр фінансів ніс відповідальність за податкову політику держави, котра ним визначалась і контролювалась; ревізував стан державної казни; ніс відповідальність за державний борг (як зовнішній, так і внутрішній), сплату поточних платежів по державних боргах та їхнє погашення; відповідав за організацію і контроль грошового обігу в країні; надавав сприяння розвитку промисловості й торгівлі та ін. [584, с. 749–756]. Як можна визначити з цього переліку повноважень, на міністра фінансів Російської імперії покладалося управління фінансовою системою держави.

З часу заснування посади міністра фінансів 1802 року і до 1914 року на цій посаді перебувало шістнадцять державних діячів: О.І. Васильєв (1802–1807), Ф.О. Голубцов (1807–1810), Д.О. Гур'єв (1810–1823), Є.Ф. Канкрін (1823–1844), Ф.П. Вронченко (1844–1852), П.Ф. Брок (1852–1858), О.М. Княжевич (1858–1862), М.Х. Рейтерн (1862–1878), С.О. Грейг (1878–1880), О.А. Абаза (1880–1881), М.Х. Бунге (1881–1887), І.О. Вишнеградський (1887–1892), С.Ю. Вітте (1892–1903), Е.Д. Плеске (1903–1904), В.М. Коковцов (1904–1905; 1906–1914), І.П. Шипов (1905–1906). Автобіографічна інформація та характеристика діяльності міністрів фінансів Російської імперії (до 1902 р.) у контексті основних заходів фінансового відомства за 100 років його функціонування подано у ювілейному виданні «Міністерство фінансів. 1802–1902: історичний огляд найголовніших заходів фінансового відомства» [698].

У контексті розвитку соціально-економічних відносин Російської імперії протягом XIX – початку XX ст. й ускладнення державного господарства визначимо найважливіші заходи кожного з вище названих міністрів фінансів. Першим міністром фінансів став граф О.І. Васильєв, котрий мав значний досвід діяльності в системі державного господарювання, кар'єрне зростання його було пов'язане виключно з його організаторськими здібностями та працездатністю. Дослідники його діяльності в фінансовій сфері характеризують О.І. Васильєва як фундатора фінансової системи Російської імперії та відзначають вклад у створення реєстру законів, виданих до 1775 р., що регулювали фінансове управління [757; 1125]. Саме при О.І. Васильєві було досягнуто значне зростання доходів державної казни за рахунок регламентації стягнення й перекладання земських зборів, упорядкування стягнення гербового збору та лісокористування, зміни відкупних умов та пивного відкупу. Для упорядкування фінансів замість відомостей було введено подачу щорічних звітів про доходи і витрати. Зміни відбулися і в кредитній системі держави через підпорядкування міністру фінансів частини кредитних установ, розширення кредитування шляхом надання дворянських позик, виділення коштів для заснування в Ліфляндії та Естляндії кредитних кас і дозволу на відкриття в цих губерніях приватних банків, затвердження статуту облікових контор Асигнаційного банку. Для покриття дефіциту державного бюджету використовувалися займи в казенних банках, застосовувалися заходи щодо скорочення державного боргу. Таким чином, посівши посаду міністра фінансів, О.І. Васильєв сконцентрувався на розвитку підзвітних йому установ, заклав принципи формування і виконання державного розпису доходів і витрат і формування державної грошової політики.

Скрутне становище державного господарства Російської імперії, викликане, передусім, багаточисельними війнами з: Персією (1804–1813), Туреччиною (1806–1812), Швецією (1808–1809), Австрією (1809), вимагало реформування фінансової системи та державного управління Російської імперії. На початок діяльності на посаді другого міністра фінансів Ф.О. Голубцова припав початок війни з Англією (1807–1812), розрив відносин зі Швецією, що призвело до скорочення обсягів зовнішньої торгівлі, зменшення надходжень податей і непрямих податків і, відповідно, до

нестабільності в системі державних фінансів. Станом на 1809 р. дефіцит державного бюджету сягав 105 мільйонів рублів і перекривався в основному за рахунок щорічного випуску асигнацій, що призвело до різкого падіння їхньої вартості й вексельного курсу.

Стабілізація фінансової системи державного господарства на основі реалізації відомого «Плану фінансів», складеного на 1810 р. М.М. Сперанським [757, с. 35–99] та нашим співвітчизником, випускником юридичного факультету Віденського університету М.А. Балудянським (Балуг'янским), була основним завданням наступного міністра фінансів Д.О. Гур'єва. Тривалий період вклад М.А. Балудянського у теоретичне обґрунтування та розробку планів реформування фінансової системи не знаходив широкого визнання [1030, с. 130], авторство цілком приписувалося М.М. Сперанському [835, с. 108]. Визнаючи вклад М.М. Сперанського у реформування державного управління Російської імперії в цілому та фінансової системи зокрема, вважаємо за необхідне підкреслити, що сучасні дослідники на основі архівних матеріалів та публікацій XIX ст. відзначають, що саме М.А. Балудянський виступив з ідеєю модернізації державного управління та взяв безпосередню участь у розробці «Плану фінансів» [295, с. 14; 907, с. 92; 1127, с. 28].

При Д.О. Гур'єві було засновано Раду державних кредитних установлень і підпорядкований цій Раді Державний комерційний банк, котрі були зобов'язані щорічно публікувати свої звіти, що заклало основи гласності державних фінансів. Також у той період почалися розробки пенсійної системи для державних чиновників та проекти селянської реформи.

Зупинимося на характеристиці фінансово-правових ідей та їхній реалізації у практиці діяльності Михайла Михайловича Сперанського та Михайла Андрійовича Балудянського (Балуг'янського), оскільки саме під ідейним та практичним керівництвом цих знакових фігур на початку XIX століття в Російській імперії розпочалися реформи фінансового господарства, що суттєво вплинули на організацію діяльності загальнодержавних органів управління [1076] та конкретно міністерства фінансів, на визначення податкової політики держави, на основний фінансовий

документ держави – розпис доходів і витрат (бюджет) Російської імперії в цілому та на визначення структури доходної та витратної частин бюджету зокрема, а також на заходи з подолання бюджетного дефіциту та на фактичне виконання запланованих бюджетних показників [1065; 1066].

Початок XIX століття Російська імперія зустріла у постійних війнах та конфліктах, з небувалим розвитком чиновництва та казнокрадства, з колосальними державними фінансовими проблемами. Певні надії пов'язувалися з приходом на престол молодого царя Олександра I, який від самого початку своєї каденції був повний рішучих намірів щодо реформування суспільного, політичного та фінансового устрою в державі. Зміни не змусили себе довго чекати – запровадження 1802 року міністерств замість колегій, поява серед політичної еліти прогресивних фінансистів, якими були М.М. Сперанський та М.А. Балудянський.

Основні віхи життєдіяльності М.М. Сперанського достатньо повно висвітлені в різноманітних публікаціях дожовтневого періоду, де його характеризують як видатного державного діяча, як реформатора російських фінансів і фінансово-правової освіти [452; 473; 689; 710; 817; 826]; радянського періоду, де варіюють характеристики від негативних, в яких Сперанського визначають, як масона, апологета конституційної монархії [1229, Стб. 111–117], до виважених – як автора ідей перетворення державних фінансів задля політичного реформування [1151; 1228, с. 13]. У пострадянських дослідження домінує толерантність в оцінці його фінансово-правових ідей, при цьому залишається полеміка з приводу усіх напрямів його діяльності, але панує однозначність щодо визнання його вкладу у фінансово-правову думку та визнання величі цієї постаті в історії [897; 1156; 1210].

Досліджуючи роль М.М. Сперанського у фінансовій думці Російської імперії потрібно застосовувати системний підхід і аналізувати сукупність ділових паперів (проектів, планів, записок і под.); його твори з філософії, історії, фінансів, права, «які містили оригінальні ідеї та за обсягом переважали все написане разом узятими його сучасниками-державними людьми» [817, с. 4]; а також події, вчинки М.М. Сперанського. Саме М.М. Сперанському та М.А. Балудянському належать ідеї та супроводження практичного впровадження процесу реформування системи

державного управління, практичні рекомендації щодо організації та реалізація управління розробкою програми покращення управління фінансами («План фінансів»), що було зумовлено насамперед гострою необхідністю застосування термінових заходів щодо нормалізації фінансової системи держави. Головними практичними задачами «Плану фінансів» були пошук можливостей переходу від неефективного емісійного способу фінансування державного бюджету та повернення до традиційних, більш надійних і перевірених джерел фінансування. Однак самі перетворення виявилися набагато ширшими – вони торкалися не лише бюджетної сфери та сфери грошового обігу, а й організаційної структури державних установ.

Основною ідеєю М.М. Сперанського, що стосувалася реформування системи державного управління, стало створення державної ради, яке мало привести до розподілу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це номінально було реалізовано 1 січня 1810 року під час засідання державної ради у Зимовому палаці під головуванням безпосередньо царя Олександра І. Цього ж дня був виданий відповідний маніфест [302, с. 89–90]. Найголовнішим досягненням створення державної ради як законодавчого органу Російської імперії мала стати її публічність, так як метою нової урядової системи було отримання довіри суспільства не до окремої особи, а до міцності державних закладів. З метою раціональної організації обговорення законодавчих актів державна рада була розділена на 4 департаменти: департамент законів, департамент військових справ, департамент громадянських та духовних справ та департамент державної економії [302, с. 91]. Секретарем державної ради був призначений М.М. Сперанський, а керівником департаменту державної економії – адмірал М.С. Мордвинов.

М.М. Сперанський та М.А. Балудянський розуміли всю складність тогочасного фінансового становища держави: згідно планування бюджету 1810 року держава мала 125 млн. руб. доходів, 230 млн. руб. витрат і 577 млн руб. боргів [302, с. 93] (за версією Я.І. Печеріна – дохід 105 млн. рублів, витрати – 225 млн. рублів [568, с. 19]). Особливість бюджетів того періоду полягала у первинності витрат по відношенню до доходів, а також у тому, що кожне відомство саме визначало для себе необхідний обсяг витрат і тільки потім вишукувалися джерела їх покриття. Таким чином, за 8

років існування міністерства фінансів державні фінансові справи лише погіршувалися [302, с. 93; 568, с. 1–2]. 1810 року саме М.М. Сперанському було доручено складання плану фінансових перетворень, який він разом з М.А. Балудянським успішно представили у вигляді доповіді на 238 статей на розгляд імператора [568, с. 12].

«План фінансів» складався з двох частин: планування бюджету 1810 року та планування державного бюджету на наступні роки [568, с. 13]. Основний зміст «Плану фінансів» полягав у запровадженні «сильних заходів та важливих пожертвувань» – відмова від випуску асигнацій, скорочення витрат, встановлення контролю за державними витратами, запровадження нових податків. В результаті розгляду фінансового плану державною радою був виданий маніфест (від 2 лютого 1810 року) про стратегію уряду щодо оздоровлення фінансів [302, с. 94; 502, с. 46]. Маніфестом передбачалося проведення таких заходів: визнання всіх державних банківських асигнацій державним боргом; припинення нових випусків асигнацій; створення розмінних контор для оптимізації обігу асигнацій, скорочення державних розходів (загальна сума скорочення витрат на 1810 рік планувалася на рівні 20 млн. рублів); затвердження всіх надзвичайних витрат виключно державною радою; здійснення всіх державних видатків та обрахунок всіх державних доходів казначейством; збільшення подушної податі («со всех казенных, удельных и помещичьих крестьян, по ревизии в окладе состоящих, равным числом по два рубля с души» [302, с. 95]), оброчної податі (з казенних селян у розмірі від двох до трьох рублів в залежності від класу губернії), торгової податі (з торгуючих селян від 25 до 100 рублів з кожної лавки; з іноземних ремісників від 20 рублів для учнів до 100 рублів для майстрів), збору з домів (в обох столицях у розмірі 0,5 %), гільдійського мита (25 рублів понад актуальною податтю та по 1,25 % з капіталів, заявлених по гільдії; понад оплати гільдійського мита 0,5 % з рубля заявлених купецьких капіталів), державної ціни на сіль (з 40 копійок до 1 рубля за пуд) та гербовий папір (подвоїти та потроїти в ціні), митних зборів (з 2,1 рублів асигнаціями за талер до 4 рублів асигнаціями); запровадження податків від дворянських станів (по 50 копійок з кожної ревізької душі) та податі на виплавлену мідь (по 3 рубля за пуд понад

десятинною податтю); запровадження складання та затвердження розписів державних доходів та видатків [302, с. 95–96; 502, с. 46].

Друга частина «Плану фінансів» присвячена розвитку фінансів після 1810 року. Вона складалася з 4-х частин: про витрати, про доходи, про влаштування монетної та кредитної системи, про управління фінансами [568, с. 23]. У результаті прийняття цього плану мала бути реалізованою найголовніша фінансова ідея того часу – збалансованість доходної та витратної частин бюджету. Причому витратна частина бюджету розподілялася за такими класифікаційними призначеннями: за різними відомствами, за ступенем необхідності витрат (необхідні, корисні, надлишкові), за територією (загальнодержавні, губернські, окружні, волостні), за призначенням (звичайні та надзвичайні, причому для останніх планувався не обсяг коштів, а спосіб їх накопичення) [568, с. 23–26]. Крім того, планом були детально класифіковані державні доходи, що були поділені на три головні види. 1. Податі і податки (подушне, мита, за гербовий папір, збір поземельний в містах та деяких губерніях, збір з купців і міщан, відрахування з платні, збір з паспортів, земські повинності, збори волостні на віддачу рекрут, на утримання волосних правлінь та інші внутрішні витрати, збір митний. 2. Доходи з казенних капіталів (А. Доходи з капіталів, котрі казна вживає на виготовлення продукції: руди, солі, ловля риби, звіроловство. Б. Доходи з капіталів, котрі казна отримує з промисловості й торгівлі: казенні фабрики, винятковий питний продаж, пошта. В. Доходи з капіталів, котрі казна отримує з утримання різних громадських закладів: дороги, канали, монети, банки). 3. Доходи від казенної власності (казенні землі, різні оброчні статті, ліси) [568, с. 27–28].

Отже, інноваційність стратегії «Плану фінансів» полягала у двох важливих рішеннях – у припиненні випуску незабезпечених асигнацій та переході до погашення бюджетних боргів за рахунок підвищення податків [502, с. 47].

Наступним розпорядженням став маніфест 13 квітня 1810 року про створення облікових контор в асигнаційному банку та про визначення обсягу обігових асигнацій [302, с. 98; 61, с. 48]. А маніфестом від 27 травня 1810 року було оголошено про відкриття термінового внутрішнього займу для зменшення обсягу асигнацій та для погашення державних боргів [302, с. 99; 502, с. 50]. Основною метою цього займу

П.П. Мігулін називає консолідування боргів державними кредитними установами та вилучення з обігу зайвої кількості асигнацій [502, с. 51–52].

Нарешті, маніфестом від 20 липня 1810 року було затверджено нову структуру монетної системи – головною монетною одиницею визначений срібний рубль (з еквівалентом ваги 100 рублів рівної 5 фунтам та 6 золотникам лігатурного срібла 83 1/3 проби) [302, с. 100; 502, с. 53]. Було вирішено у всіх фінансових документах з 1 січня 1811 року використовувати саме срібний рубль. При цьому російська монета була розділена на 3 розряди: монета банкова та торгова (срібний рубль та полтина); монета срібна розмінна (20, 10 та 5 копійок); монета мідна розмінна (2, 1 та пів-копійки).

27 травня 1810 року було створено Комісію погашення державних боргів [602, с. 198], а 6 липня 1810 року було затверджено її статут [302, с. 100] (створена тоді комісія проіснувала фактично до 1917 року). Саме ця комісія займалася випуском облігацій державної позики 27 травня 1810 року та розпродажем державного майна. Через фактичну відсутність чіткої внутрішньої організації тодішньої структури міністерств М.М. Сперанський та М.А. Балудянський спланували зміни у системі виконавчої влади, що полягали в такому: оптимізація структури розподілу відомств, оптимізація їх внутрішньої структури, зміна розподілу посадових обов’язків міністрів та його підлеглих. Як наслідок, маніфестом від 25 липня 1810 року вся виконавча влада була розділена на 5 частин: зовнішніми відносинами мало займатися міністерство іноземних справ; влаштуванням зовнішньої безпеки – військове та морське міністерства; державною економією – міністерства внутрішніх справ, народної освіти та фінансів, державне казначейство, ревізія державних рахунків (державний контроль), головне управління шляхів сполучення; влаштуванням суду – міністерство юстиції; влаштуванням внутрішньої безпеки – міністерство поліції [302, с. 104]. В результаті управління державними доходами та витратами здійснювали 3 державні структури: міністерство фінансів, державне казначейство та державний контроль (спеціальний маніфест від 28 січня 1811 року містив детальну інструкцію для організації головного управління ревізії державних рахунків). Міністерство фінансів відповідало за всі джерела доходів (управління державним майном,

монетними, банковими, митними, гірськими та соляними справами, зборами та митами, грошовими повинностями, міськими та земськими доходами). Державне казначейство мало забезпечувати оборот доходів та витрат, виплату боргів та пансіонів, накопичувати бюджетні запаси. Державний контроль мав ревізувати всі державні рахунки.

Маніфест від 25 червня 1811 року став логічним продовженням маніфесту про зміну структури виконавчої влади і визначав коло обов'язків кожного із міністерств (особливо детально були внормовані саме фінансові обов'язки державних відомств).

М.М. Сперанський та М.А. Балудянський планували також упорядкувати систему укладання розписів доходів та витрат Російської імперії, котрі підкріплювалися б звертанням до довіри суспільства та характеризувалися гласністю операцій [302, с. 110].

М.М. Сперанський успішно розв'язував і фінансові проблеми тактичного характеру. Так, у вересні 1810 року при міністрові фінансів була створена тимчасова комісія з питань постачання державі солі (якраз на той час з'явилася маса нарікань на соляне забезпечення потреб держави). Комісія у складі 4-х осіб («без различия чинов и состояний, из людей, знающих весь ход развозки соли» [302, с. 111]) успішно в короткі терміни справилася із завданням. А в грудні місяці того ж року був виданий маніфест про новий митний тариф, який дозволив пожвавити російську фабричну промисловість та підвищив рівень її конкурентоспроможності порівняно із європейськими виробництвами. Новий тариф зумовив розширення експортних операцій та продумане згортання імпортних (необхідні для держави товари обкладалися меншим митом і, навпаки, менш необхідні – більшим; на ввезення предметів розкоші взагалі була накладена заборона).

Зазначимо, що описані плани та проекти державних перетворень М.М. Сперанського та М.А. Балудянського хоч і були схвалені державною радою та царем, але лише частково були впроваджені у життя. Війна, зміна в долі самого М.М. Сперанського, різка зміна поглядів Олександра I – все це ускладнило реалізацію запропонованих реформ [302, с. 109].

Реалізацію одного з напрямів фінансового управління покажемо через проведення статистичного аналізу фактичного виконання фінансових розписів за період 1810–1814 рр. Розглянемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії протягом 1801–1814 років (рис. 1).

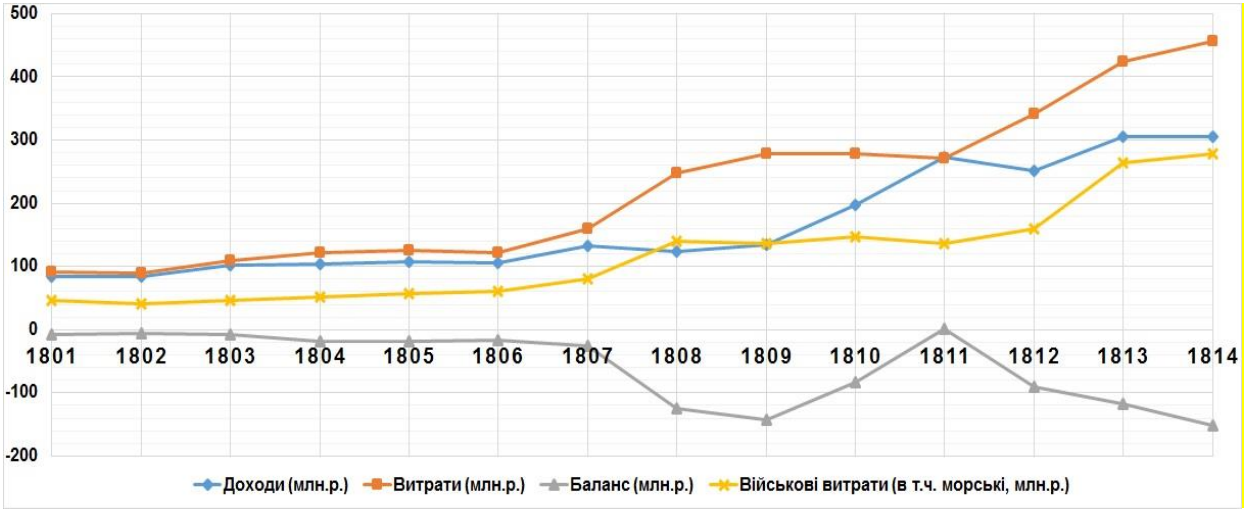

Рисунок 1. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1801–1814 років.

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця П.П. Мігуліна [502]. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені І.С. Бліохом [302]. В джерелах [415], [568] та [698] містяться лише планові показники, які, як правило, не виконувалися. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразився початок реформ М.М. Сперанського на фінансовому становищі імперії, та як зміна поглядів Олександра І та війни, що вела Російська імперія протягом цього періоду, фактично нівелювали результати описаних вище системних перетворень. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду (див. [295], [302], [452], [502], [568], [698]) відзначають катастрофічно негативний вплив участі Росії у військових компаніях початку XIX століття. За цей період імперія воювала з Туреччиною, з Францією, потім з Англією, зі Швецією, нарешті знову з Францією. З жодної з перелічених війн Російська імперія не отримала вагомих дивідендів – «это безусловно были войны за идеи, бесцельные и разорительные для России… Именно со времен Александра I в Западной Европе стали смотреть на Россию враждебно и с явным страхом к завоевательным ее тенденциям. Отсюда – та глубокая (иногда тайная) ненависть, которую питают к России почти все народы Европы, отсюда их постоянная

готовность к враждебным действиям против России и радость по случаю русских неудач» [302, с. 43–44].

Саме з 1806 року почали стрімко збільшуватися воєнні витрати Росії, в цей же час баланс фінансів імперії ставав критичним, досягнувши свого мінімуму 1809 року. Курс асигнаційного рубля впав до третини срібного рубля [502, с. 45]. Скоротилися також і вексельні курси, на які суттєво вплинуло припинення торгівлі з Англією (через так звану континентальну систему, що була введена вимогами Тільзітського трактату з Францією). Саме в цей момент були прийняті заходи для покращення фінансового становища імперії. Результати революційних перетворень М.М. Сперанського та М.А. Балудянського бачимо з макропоказників (див. рис. 1) 1810 та 1811 років – через впровадження «Плану фінансів» доходна частина бюджету різко зросла (план зростання – див. таблицю 1), витратна – дещо скоротилася, причому станом на 1811 рік між доходною та витратною частинами бюджету майже був досягнутий паритет.

Таблиця 1. Співставлення планування дохідної частини бюджету Російської імперії 1809 та 1810 років (в млн. рублів, джерело – [568, с. 19–20])

№	Назви зборів	За попередніми нормами	Приріст	В підсумку
Окладні незмінні (в млн. рублів)				
1	З капіталів купців	3,75	1,5	5,25
2	Податі з селян, що торгують в столиці		0,44	0,44
3	З міщан та цехових	1,77	1,24	3,01
4	З іноземних ремісників в столицях		0,38	0,38
5	З однодворців та казенних селян	28,46	15,19	43,65
6	З селян удільних	1,39	0,58	1,97
7	з них же "единовременных"		0,32	0,32
8	З селян поміщицьких та дворцових людей	13,22	5,14	18,36
9	з них же "единовременно" по 50 к. з душі		5,08	5,08
10	Подимні в литовських губерніях	0,74	0,37	1,11

11	з них же офяри	0,79		0,79
12	Орендних в казенних маєтках	4,26		4,26
	Всього	**54,38**	**30,24**	**84,62**
Окладні змінні (в млн. рублів)				
1	Відкупних та за вино	36,92		36,92
2	З оброчних статей	1,02		1,02
3	З приватних гірських заводів	1	0,34	1,34
4	З єзуїтських маєтків та капіталів	0,43		0,43
5	Півпроцентні з будинків в столицях		0,93	0,93
	Всього	**39,37**	**1,27**	**40,64**
Неокладні (в млн. рублів)				
1	Митних зборів	6	4,86	10,86
2	Від продажу солі	9,56	7,39	16,95
3	З золота, срібла, заліза, міді на казенних заводах	1,22		1,22
4	Лісових доходів	0,73		0,73
5	Подорожного збору	0,45		0,45
6	За паспорти	1,83	1,02	2,85
7	За гербовий, вексельний та заємний папір	1,72	0,45	2,17
8	Боргові від С.-Петерб. магазинів	1,18		1,18
9	Рекрутських грошей, замість рекрут	0,13		0,13
10	Залишок від поштового доходу	1		1
11	Мита, штрафні та інші	6,63		6,63
Всього		**30,45**	**13,72**	**44,17**
Всього доходів		**124,2**	**45,23**	**169,43**

Вже 1811 року розпочалася підготовка до другої війни з Францією. Процес підготовки до війни та сама воєнна кампанія знову привели до зростання розходів на утримання військ та підтримку їхньої боєздатності і, як наслідок, до різкого зростання бюджетного дефіциту. З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1801–1814 років ми побудували лінійні тренди зміни показників доходів, витрат та воєнних витрат (у тому числі морських). В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за вказаний період зростали з лінійним коефіцієнтом 18,4 (при цьому величина достовірності апроксимації

(наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,85), воєнні витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 17,2 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,84), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 28,3 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,91). Як бачимо, обсяг зростання воєнних витрат Російської імперії протягом зазначеного періоду фактично поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав левову частку обсягу загальних витрат бюджету країни.

В результаті розпочатої підготовки до війни з Францією реформи були заморожені, а після відставки та дискредитації самого реформатора М.М. Сперанського вони були взагалі визнані шкідливими та неактуальними.

Значне коло питань фінансово-правої науки було дискусійними у період її ґенези, а розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали наукові й прикладні розвідки з цієї проблематики. З позицій дослідження становлення й розвитку фінансово-правової науки та основного її об'єкта дослідження – державного господарства – беззаперечний інтерес становить вивчення наукових розробок і практичної діяльності міністра фінансів Російської імперії Єгора Францевича (Георга Людвіга Даніїла) Канкріна (1774–1845 рр.), котра залишається предметом дослідницького інтересу науковців історичного, економічного і правознавчого напряму майже 180 років. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу наукових праць Є.Ф. Канкріна і фінансових заходів як міністра фінансів зумовлюють актуальність з'ясування його впливу на становлення і розвиток фінансово-правової теорії і практики [1052].

Різноманітні аспекти діяльності Є.Ф. Канкріна досліджували такі вчені, як А.Р. Аветісян [859], Г.О. Анікеєва [866], К.С. Бельський [876], Д.І. Ігнатенко [954], К. Мондей [1022], В.В. Небрат [1030], В.М. Орлик [1046], В.В. Хохуляк [1179], Ш. Мухамедіна [1026], В.Є. Юровський [1207] та ін.

Ш. Мухамедіна розглядає реформи міністра фінансів Є.Ф. Канкріна як оригінальний зразок ефективного управління фінансами без корінних перетворень (за виключенням грошової реформи) та наводить характеристику цих реформ, подану в

працях відомих науковців другої половини XIX ст. – М.Х. Бунге, С.С. Муравйова, В.К. Гольдмана [1026, с. 62–71.]. Дискусійну ідею висуває Г.О. Анікеєва, яка розглядає спадщину Є.Ф. Канкріна як вченого-фінансиста і висновує, що саме його теоретичні дослідження заклали основи самостійності фінансової науки в Російській імперії [866, с. 62-66.].

Є.Ф. Канкрін став першим міністром фінансів, який мав університетську освіту, він вивчав камеральні та юридичні науки в Гессенському та Марбургському університетах (Німеччина), і єдиним міністром фінансів Російської імперії, який перебував на цій посаді 21 рік. Також Є.Ф. Канкріна від його попередників відрізняє те, що він мав наукові праці, котрі склали підґрунтя його фінансової діяльності та відіграли значну роль в процесі становлення фінансово-правової думки. Перша наукова праця Єгора Францевича «Про військову економіку під час війни і миру» (1820) [846] була присвячена функціонуванню економіки держави в період військових дій та міжвоєнні періоди. І саме в цій праці Є.Ф. Канкрін визначає, що фінансова політики держави повинна бути комплексною, формуватися з урахуванням об'єктивних господарських реалій; її мета – зростання добробуту підданих через врівноваження зростаючих державних потреб і фінансових інтересів населення [584, с. 24–26]. 1821 року Є.Ф. Канкрін у дослідженні «Світове багатство, національне багатство та економіка держави або спроба нового погляду на політичну економію» (в історичному огляді заходів міністерства фінансів ця праця називається «Всесвітнє багатство, національне багатство і державне господарство» [698, с. 193] виклав свої фінансово-економічні ідеї, котрі можна розглядати як програму його фінансового управління [998, с. 104.]. Також для викладання лекцій з фінансової науки цесаревичу Олександру Миколайовичу 1838 р. Є.Ф. Канкріним було підготовлено «Стислий огляд російських фінансів», де розглядалися всі сторони тогочасного державного і земського господарства [418]. Сам Є.Ф. Канкрін часто повторював, що протягом своєї служби на посаді міністра фінансів він залишався прихильником однієї економічної системи. Основні ідеї Є.Ф. Канкріна були пов'язані з податковою системою, системою грошового обігу та фінансовим управлінням. Щодо податкової системи, то Єгор Францевич вважав, що: а) податкова система формується не планомірно, а

змінюється під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів, а податкова ставка не повинна бути занадто високою; б) необхідно уникати нових податків, оскільки вони можуть бути ще гіршими, ніж старі, а краще удосконалювати існуючі; в) натуральні податі й натуральні повинності незручні й неефективні, проте можуть бути вигідними для підданих і для казни в «напівкультурних» країнах, до яких він відносив і Російську імперію; г) недоцільно в системі оподаткування враховувати станову диференціацію; д) непрямі податки повинні домінувати над прямими, а серед прямих податків основним є земельний. В системі грошового обігу й фінансового управління категорично висловлювався проти: псування монет, емісії паперових грошей (окрім крайніх випадків, викликаних військової необхідністю), державних боргів і штучного збільшення торговельних капіталів. При знеціненні паперових грошей припускав, що доцільно їх не погашати, а попередньо фіксувати, тобто девальвувати; а зменшувати кількість паперових грошей не через займи, а шляхом збережень, відчуження державного майна в приватні руки і введення особливих податків [847]. На думку В.О. Лебедєва, з парадоксів Є.Ф. Канкріна найбільшої критики зазнали його погляди стосовно приватних банків і залізничної справи, проти яких він виступав [998, с. 105].

Обійнявши посаду міністра фінансів Є.Ф. Канкрін, чітко визначив свої зобов'язання, котрі систематизував і оприлюднив більш ніж через 20 років в книзі «Нариси політичної економії і фінансії» (1845), що на думку самого автора була не наукової працею, а викладом його власних поглядів [376] і заповітом нащадкам [998, с. 103]. Фінансово-правові питання розглядалися в третій частині цієї праці, де автор в якості складових фінансово-правової науки на той час називав державні доходи і витрати, державний борг, фінансове управління і фінансовий контроль, організацію касової системи. На думку Є.Ф. Канкріна міністр фінансів повинен: а) сприяти зростанню національного багатства та стимулювати фактори, що сприяють його зростанню (розвиток наукового й практичного пізнання, використання наукових відомостей інших народів, розвиток технічних талантів нації); б) протидіяти необґрунтованому зростанню державних витрат; в) спостерігати за підлеглими свого

відомства, їхньою кваліфікацією, освітою та моральними якостями; г) виважено ставитися до державного кредиту – «сентиментальной старой деве» [376, с. 287–289].

Вищевідзначені загальнотеоретичні фінансово-економічні ідеї Є.Ф. Канкріна, знайшли своє прикладне застосування у підготовленому ним огляді за 1826 р. вже для імператора Миколи І. У зв'язку з тим, що витрати на утримання держави не повинні приводити до надмірного обтяження й зубожіння народу, то Є.Ф. Канкрін визначає такі першочергові заходи. 1. Необхідно уникати нових займів, особливо закордонних, не збільшувати масу асигнацій, не вводити нових податків, зберігати державний кредит. 2. Поліпшувати існуючі джерела доходів. 3. Стимулювати різними засобами внутрішню і зовнішню торгівлю та продуктивність виробництва. 4. Зменшити зловживання, скоротити кількість чиновників та поліпшити їхній стан. 5. Вдосконалити звітність, зменшити казнокрадство. 6. Зменшити кількість надлишкових відомостей та прискорити їхнє просування по інстанціях. 7. Сформувати запас капіталу на випадок війни, щоб уникнути нового випуску асигнацій. 8. Покращити стан і управління казенними селянами; розселити малоземельних, вдосконалити землеробство й стимулювати розвиток селянських промислів. 9. Підвищити ефективність функціонування гірничої, лісової, суконної та інших галузей [302, с. 159–160]. З переліку цих заходів, можна визначити, що Є.Ф. Канкрін в фінансово-економічних відносинах був прихильником меркантилістських підходів і пропонував різноманітні протекціоністські заходи щодо національного товаровиробництва. Єгор Францевич вважав, що гармонійних фінансово-правових відносин між населенням і державою бути не може через існування природних антагонізмів [847, с. 162].

При аналізі практичної фінансово-правової діяльності Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів Російської імперії основну увагу приділимо таким напрямам державного управління фінансами як: бюджетне регулювання; митна політика; стабілізація грошового обігу й грошова реформа [1052; 1096, с. 90–103]. Державному розпису доходів і витрат в процесі нормалізації фінансових відносин відводилося ключове місце, основною метою було скорочення дефіциту державного бюджету. Скорочення витрат державного кошторису досягалося зменшенням нецільових

витрат міністерствами і головними управліннями, відшкодуванням відрахувань, а незначне зростання доходів в основному відбулося за рахунок зростання гербового збору, введення акцизу на тютюн, відновлення у великороських губерніях відкупної системи торгівлі алкоголем, митного і кредитного доходів. Відбулася стабілізація бюджетів міністерства внутрішніх справ, міністерства іноземних справ та ін.; збільшилися витрати на освіту, виплату державного боргу [418]. Незначне зростання загального обсягу бюджету (на 33% з 1823 р. по 1833 р) відбулося через відміну процентного боргу і припинення випуску асигнацій, що частково стабілізувало їхній курс і сприяло зростанню довіри суспільства до асигнацій як платіжного засобу. Посилення режиму ревізійного контролю (уніфікація форми рахунків, гербова нумерація бланків квитанцій та ін.) скоротило кількість посадових зловживань. Таким чином, Є.Ф. Канкріну вдалося покращити стан державного бюджету, проте основу податкової системи в часи Є.Ф. Канкріна становила архаїчна подушна подать, доходи бюджету від якої зростали внаслідок підвищення ставок оподаткування і поширення її на «інородців». В.М. Орлик на основі вперше оприлюднених архівних документів з фондів ЦДІАК України розкриває особливості фіскальної політики уряду Миколи І на Правобережжі України у другій чверті XIX ст., з яких видно, наскільки жорсткою була позиція Є.Ф. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці (Є.Ф. Канкрін пропонує застосовувати воєнну екзекуцію проти казенних селян як засіб боротьби з податковими недоїмками) [1046, с. 99–102].

Для збільшення доходів від процентних зборів і, відповідно, зростання доходної частини бюджету з ініціативи Є.Ф. Канкріна була підготовлена гільдійська реформа, що передбачала реформування торговельно-промислового оподаткування, зміну прав купецтва, котрі входили в купецькі гільдії і надання селянам права займатися підприємницькою діяльністю наряду з міщанами та купцями. Введена в дію реформа була Маніфестом від 14 листопада 1824 р. [608, с. 588–612].

У сфері митного тарифного регулювання у той період було здійснено перехід від заборонної фіскальної політики до фіскально-протекціоністської охоронної політики [1023, с. 63]. Митна політика спрямовувалася на захист національної безпеки – обкладання високим митом іноземних товарів і застосування невисоких вивізних мит,

урахування кон'юнктури національного ринку і сприяння мануфактурній промисловості та землеробству. Митні тарифні ставки 1819 р. і 1822 р. були скореговані у бік відміни окремих заборонних статей. Основними заходами щодо митної політики були такі: зменшено кількість обмежень і знято окремі експортні мита (1825); скорочено імпортні обмеження і збільшено імпортні мита (1830); введено новий митний тариф і кодифіковано попередні заходи (1831); скорочено обмеження щодо імпорту (1836, 1838, 1841) [271], [1199].

Розглянемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії за період перебування Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів протягом 1823–1844 років (рис. 2).

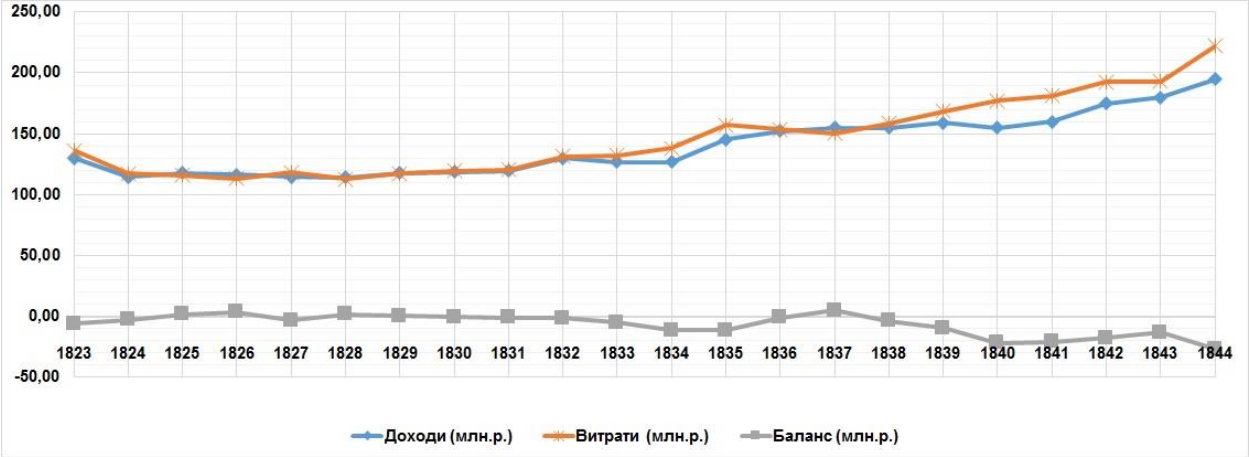

Рисунок 2. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1823–1844 років (у млн. рублів сріблом).

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця П.П. Мігуліна [502]. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені І.С. Бліохом [302]. В джерелах [698], [415] та [568] містяться лише планові показники, які, зазвичай, не виконувалися. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду [302], [502], [568], [607], [698] відзначають негативний вплив участі Росії у військових компаніях середини XIX століття. Протягом цього періоду імперія продовжувала воювати на Кавказі (Кавказька війна 1817–1864 рр.), у Греції (участь у Грецькій революції 1821–1829 рр.), з Персією (Російсько-Перська війна 1826–1828 рр.), з Османською імперією (Російсько-турецька війна 1828–1829 рр.), придушувала Листопадове Польське

повстання (1830–1831 рр.) та брала участь у Другій Єгипетсько-Османській війні (1839–1841 рр.).

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1823–1844 років ми побудували лінійні тренди динаміки показників доходів, витрат та бюджетного балансу. В результаті аналізу лінійних трендів ми визначили, що доходи імперії за вказаний період зростали з лінійним коефіцієнтом 3,41 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,83), разом з тим загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 4,39 (при цьому величина достовірності апроксимації була такою ж 0,83). Показники бюджетного балансу імперії протягом цього періоду спадали з лінійним коефіцієнтом –0,98 (величина достовірності апроксимації при цьому була невеликою, а саме 0,51). З метою уточнення тенденції показників бюджетного балансу ми побудували поліноміальну лінію тренду другого степеня, отримавши при цьому прийнятну величину достовірності апроксимації, а саме 0,67. В результаті в якості наближення показників ми отримали графік квадратичної функції з від'ємним коефіцієнтом при старшому члені, вершина якої попадає на 1828–1829 роки. Тобто, з ймовірністю 0,67 пік позитивних балансів бюджетів Російської імперії за міністерства Є.Ф. Канкріна припадає саме на ці роки. Цей результат підтверджується іншою ілюстрацією, на якій зображено зростання накопиченого державного боргу Російської імперії (рис. 3). Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам також послугувала праця П.П. Мігуліна [502]. Невелике скорочення періоду аналізу показників пояснюється відсутністю у названому джерелі даних за 1823 та 1844 рр.

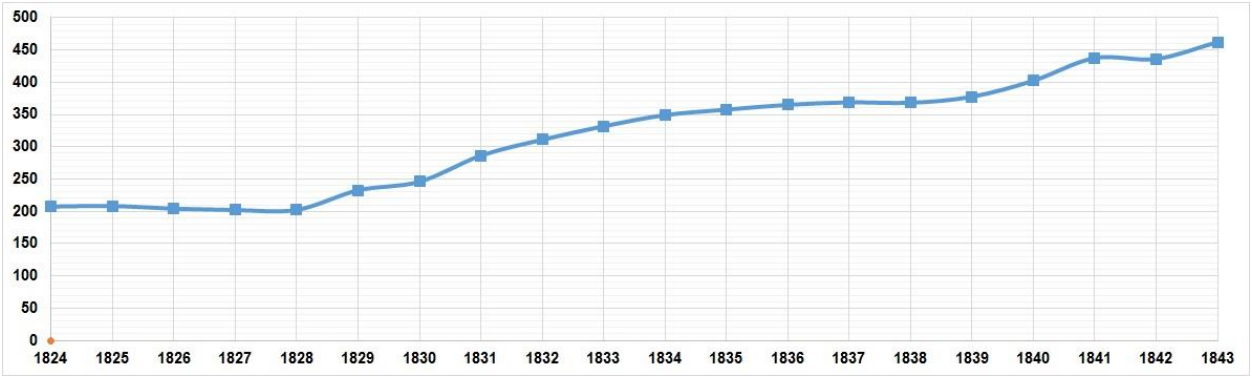

Рисунок 3. Динаміка зростання державного боргу Російської імперії протягом 1824–1843 років (у млн. рублів сріблом).

Як бачимо, обсяг зростання державного боргу Російської імперії протягом зазначеного періоду фактично поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, поглинав для свого обслуговування левову частку обсягу загальних витрат бюджету країни. Звертаємо увагу на той факт, що до 1828 року державний борг був стабільним і становив біля 200 млн. руб. сріблом, а вже з 1829 року почав різко зростати. Ми проаналізували лінійний тренд показників державного боргу Російської імперії з 1829 до 1843 року – з достовірністю апроксимації 0,94 показники боргу протягом цього періоду зростали з лінійним коефіцієнтом 14,5. Цей факт частково і пояснює одну з причин погіршення бюджетного балансу Російської імперії з кінця 20-х років XIX століття. Слід віддати належне професіоналізму та витримці Є.Ф. Канкріна, який, як мінімум, в умовах постійних війн та зростання державного боргу імперії не допустив катастрофічних від'ємних показників бюджетного балансу.

Державне управління фінансами за програмою Є.Ф. Канкріна потребувало стабільності грошової системи. Перебуваючи на посаді міністра фінансів, Є.Ф. Канкрін значні зусилля прикладав до упорядкування грошового обігу та розв'язання проблеми «зайвих грошей», які друкувалися в надлишку протягом 1800–1823 рр. для покриття різноманітних витрат і перекриття дефіциту державного бюджету. За ініціативи Є.Ф. Канкріна вводилися паралельні грошові знаки: золота, срібна, платинова і мідна монети [1085]. Відповідно, в грошовому обігу одночасно перебували паперові і металеві гроші, що провокувало існування лажу срібного рубля по відношенню до асигнацій. «Простонародний лаж» (паралельний обіг срібних і паперових грошей) виник ще внаслідок маніфесту від 9 квітня 1812 р. «Про введення

одноманітного обігу державних банківських асигнацій» [607, с. 280–282]. У трактуванні М.М. Сперанського, термін «лаж» використовувався як готівковий, так і борговий. При придбанні товарів за готівку лаж означав «ті відсотки, яким при платежі за товар сріблом, підвищують ціну срібла проти розмінної його ціни; а при платежі асигнаціями – це ті відсотки, котрі знижуються з ціни товару на асигнації» [306, с. 17]. Паралельний обіг був суперечливим явищем фінансової сфери Російської імперії і призводив до того, що на територіях з рівнем економічного розвитку вище середнього по імперії в грошовому обігу домінувало срібло, а в губерніях з нижчим рівнем економічного розвитку переважали асигнації, що викликало протиріччя як економічні, так і політичні.

З 1827 р. дозволяються сплати до казни срібною монетою замість асигнацій, а з січня 1831 р. – срібною і платиновою монетами на будь-яку суму за курсом три рублі шістдесят копійок асигнаціями за кожний срібний рубль [618, с. 9]. Чеканка монет із платини (з 1828 р.), що за рідкістю й вартістю не поступалася золоту і введення до грошового обігу золотої монети (з 1833 р.), запропоноване Є.Ф. Канкріним для поповнення державної казни, сприяли виходу Російської імперії з фінансової кризи [620, с. 651]. Поступово не лише податі і збори, а й усі платежі здійснювалися в монетах [621, с. 262–263] та асигнаціях, і в структурі надходжень до казни поступово змінюється співвідношення між монетами і асигнаціями на користь монет. М.П. Кашкаров – член наукового комітету міністерства фінансів (1895 р.), автор наукових праць з проблем грошового обігу – наводить дані про надходження монет до державної казни: з 1811 р. по 1829 р. надходило в середньому по 6 млн. асигнацій щорічно, причому надходження були нерівномірними; з 1829 р. по 1832 р. надходження асигнаціями складали 13,8 млн. щорічно; з 1833 р. надходження монет збільшується (дані представлені в таблиці 2).

Збільшення кількості срібних монет в обігу зумовлено різноманітними чинниками, серед яких можна виділити такі: особисті запаси населення, котрі залучалися через нестачу готівки в умовах економічного зростання в країні; бажання населення розрахуватися знеціненими грошима через падіння курсу срібних монет порівняно з асигнаціями; надходження срібла з-за кордону через вищий відсоток за

депозитами в російських банках і внаслідок позитивного сальдо торговельного балансу. Таким чином, певні вигоди від паралельного грошового обігу мала й держава, оскільки знецінювала проценти за кредитами і суттєво збільшувала державні запаси срібла без суттєвих зусиль, проте необхідність реформування грошового обігу була очевидною. Проте необхідно зазначити, що Є.Ф. Канкрін в усіх своїх теоретичних працях зазначав негативні наслідки використання асигнацій, оскільки вважав, що асигнації через відсутність фіксованого курсу призводять до коливання цін, зникнення монет з обігу, а також їх легко випускати для покриття дефіцитів бюджету [698 с. 197].

Таблиця 2. Обсяги надходження до казни в монетах [438, с. 21].

Роки	Надходження до казни в монетах (млн. руб. асигнаціями)		
	Всього	Податей	Мито
1832	12,6	2,2	1,5
1833	23,9	5,8	5,4
1834	25,8	7,3	8,2
1835	38,5	14,8	9,8
1836	38,0	17,3	11,5
1837	43,9	20,1	14,5
1838	58,2	22,2	18,0
1839	96,3	28,6	33,0

У наукових дослідженнях щодо грошової реформи 1839–1843 рр., яку часто називають «грошовою реформою Є.Ф. Канкріна», можна виділити два основні підходи. Прихильники першого підходу вважали, що грошова реформа стала найважливішим фінансовим програмним заходом Є.Ф. Канкріна після упорядкування державного бюджету, створення нагромаджень, очищення фінансової адміністрації від хабарників і казнокрадів, зростання добробуту населення і пожвавлення розвитку промисловості й торгівлі; вінцем його кар’єри. Прихильники другого підходу вважали, що Канкрін був основним опонентом реформи грошового обігу, оскільки вважав, що існуюча система не мала суттєвих недоліків, і, відповідно, не потребувала кардинального реформування. Втім, і перші і другі визнають, що вона була проведена послідовно, обережно і з мінімальними затратами [302, с. 223, 225–228, 236–240], [307, с. 181–186, 188–194, 201–221], [379, с.77–157], [438, с. 29-53],

[494, с. 41–50], [502, с. 138–157], [765]. Аналіз вказаних джерел дає можливість зробити висновок, що Є.Ф. Канкрін доклав значних зусиль для успішної підготовки і проведення грошової реформи. Його базові теоретичні погляди були покладені в основу грошової реформи, хоча з певними доповненнями і змінами, котрі виникли в процесі обговорення реформування системи грошового обігу. А з позицій дослідження становлення фінансово-правової науки, розвиток якої пов'язаний з розвитком державного господарства, грошова реформа цікавить нас як засіб стабілізації фінансової системи держави.

Логічним продовженням стабілізації грошової системи став Маніфест від 1 червня 1843 р. «Про заміну асигнацій та інших грошових представників кредитними білетами», згідно якого державні кредитні білети призначалися для: обміну асигнацій та депозитних білетів; видачі, за внесені в Експедицію, у вигляді вкладів золоту й срібну монети й злитки. Для обміну при Експедиції державних кредитних білетів, відкриття якої відбулося 1 вересня 1843 р., створювався постійний фонд золотої і срібної монети [634, с. 360–363]. Цей Маніфест законодавчо завершив реформу грошового обігу, результатом якої було встановлення срібного монометалізму, що відповідало тогочасним загальносвітовим стандартам грошового обігу. Однак, процес реформування продовжувався, заміна різних грошових знаків державними кредитними білетами здійснювалася поетапно: з 1 вересня 1843 р. почався обмін депозитних білетів за банківськими платежами, з 1 листопада 1843 – асигнацій, з 1844 р. – обмін асигнацій для приватних осіб. Обмін асигнацій здійснювався до 1851 р., а депозитних білетів – до 1853 р.

1844 р. граф Є.Ф. Канкрін пішов у відставку за станом здоров'я. Схвальна офіційна оцінка діяльності Є.Ф. Канкріна як міністра фінансів не змінювалася з часів Миколи І і до радянського періоду. В ювілейному виданні до 100-річчя міністерства фінансів, виданого за редакцією відомого фахівця з фінансового права М.К. Бржеського зазначається, що Єгор Францевич свої таланти, свої життєві сили цілком віддав на служіння своїй другій батьківщині і корисною своєю діяльністю вплинув на наше державне господарство [698, с. 199]. Серед науковців – викладачів фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України – такої

одностайності не було. Засновник київської школи фінансового права М.Х. Бунге (який займав посаду міністра фінансів протягом 1881–1886 рр.) відзначав талант, розум, силу волі та працездатність Є.Ф. Канкріна, схвально оцінював поновлення металевого обігу та стабілізацію цінності російського рубля. Втім, М.Х. Бунге зазначав, що праці Є.Ф. Канкріна не можна вважати науковими дослідженнями, а лише нарисами розумного практика; що характерною рисою його фінансового управління став застій, через особистісне сприйняття Росії як відсталої та ізольованої країни [320, с. 361–365]. Фундатор одеської школи фінансового права І.І. Патлаєвський відмічав повний успіх Є.Ф. Канкріна в процесі стабілізації грошового обігу, втім вказував на відсутність суттєвих заходів для попередження зловживань кредитним обігом у майбутньому [560, с. 249]. Його послідовник по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський високо оцінював Є.Ф. Канкріна як науковця-фінансиста, видатного державного діяча, міністра фінансів, який проявив себе як людина бездоганної чесності, схвальної працездатності й сили характеру [412, с. 7–8]. При цьому С.І. Іловайський не характеризував ніяких фінансово-правових заходів того часу. Схвальну оцінку грошової реформи, знаходимо в праці професора Київського університету А.Я. Антоновича [266].

Значну увагу аналізу фінансових заходів управління державним господарством за часів Є.Ф. Канкріна, надав професор фінансового права Харківського університету (а з 1911 р. – Петербурзького університету) П.П. Мігулін, виділивши в своєму дослідженні, присвяченому російському державному кредиту [502] окрему главу під назвою «Епоха гр. Є.Ф. Канкріна» [502, с. 89–163]. П.П. Мігулін у хронологічному порядку з використанням великого обсягу фактологічної і статистичної інформації розглядає заходи бюджетного регулювання, митної політики, грошово-кредитного регулювання і державний борг Російської імперії за часів Є.Ф. Канкріна. Характеризує Є.Ф. Канкріна як високоосвічену особу, заслуги якого були визнані в Європі (звання почесного члена Паризької академії наук), талановитого адміністратора, діяльність якого була пристосована до тогочасних умов імперського господарювання. Цифровий матеріал, яким оперує П.П. Мігулін, взятий з архівів

Особової канцелярії міністерства фінансів (обсяги дефіциту державного бюджету, державні борги та ін.), суттєво відрізнявся від більш оптимістичної звітності Є.Ф. Канкріна і це дозволило П.П. Мігуліну написати, що «исключительный порядок и блестящее состояние русских финансов в министерство Канкрина не более как легенда, вовсе не подтверждаемая документальными данными…» [502, с. 89], проте вважає несправедливим покладати на Є.Ф. Канкріна відповідальність за несприятливий стан фінансового господарства в умовах постійних державних військових витрат. П.П. Мігулін зазначає, що Є.Ф. Канкрін привів російські фінанси у задовільний стан і окремими заходами навіть сприяв розвитку вітчизняної торгівлі, промисловості, а разом із тим зростанню добробуту населення. Але, харківський професор фінансового права слушно вважає, що «о нормальном развитии торгово-промышленной деятельности не могло быть и речи при существовании крепостного права, при господстве в нашем государственном строе бюрократических начал, в связи с полным отсутствием гласности, отсутствием надлежащей личной и имущественной судебной охраны, при полном произволе, царившем во всех отраслях центрального и особенно местного управления» [502, с. 92]. Щодо грошової реформи, то П.П. Мігулін дотримується точки зору, що вона проводилася всупереч переконанням Є.Ф. Канкріна і включала як ефективні заходи, так і неефективні (кредитні білети витісняли срібні громіздкі рублі; незначний розмір розмінного фонду; обігу кредитних білетів не надано необхідної еластичності).

Таким чином, управлінська діяльність Є.Ф. Канкріна за часи його перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії ґрунтувалася на розробленій ним системі державного управління, що знайшла відображення в його наукових працях. Практична реалізація цієї програми відбувалася через оптимізацію доходів і витрат державного бюджету, стимулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, стабілізації грошового обігу та інших заходів, що позитивно вплинули на тогочасне національне виробництво. Критичний аналіз наукової і практичної спадщини міністра фінансів Є.Ф. Канкріна сприяв подальшому розвитку фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери.

Наступником Є.Ф. Канкріна на посаді міністра фінансів став син священника, з родини української шляхти, випускник Московського університету Ф.П. Вронченко. Він завершив проведення грошової реформи Канкріна; протягом 1847–1851 рр. було ліквідовано асигнації і замінено 70% грошових знаків, котрі планувалося вилучити з грошового обігу. Основні нововведення періоду перебування Федора Павловича на посаді були пов'язані зі збільшенням діючих і введенням нових податків, що в першу чергу було зумовлено військово-політичними причинами – збільшення витрат внаслідок військових дій на Кавказі, повстання в Кракові (1846) та європейських революцій (1848–1849 рр.). Суттєвим джерелом доходної частини державного бюджету стає акцизно-відкупне комісіонерство, що збільшує питний дохід, проте посилює корупцію і пияцтво серед різноманітних верств населення імперії. 1847 року в окремих губерніях ліквідовано пільги з продажу нижчих сортів тютюну. Введено акциз на цукрозаводське виробництво. Серед позитивних заходів, що сприяли розвитку державного господарства, можна визначити зниження митних тарифних ставок (з 1850 р.), знищення внутрішнього митного кордону між Російською імперією і Царством Польським, а також заходи, що стимулювали розвиток фабричної промисловості. Досягненням Ф.П. Вронченка, на думку окремих сучасних науковців, можна вважати збереження стабільності національної грошової системи в період, коли європейські ринки були нестабільними у зв'язку з Французською революцією (1848–1849 рр.) [709, с. 146]. Протилежну оцінку діяльності Ф.П. Вронченка на посаді міністра фінансів знаходимо у І.С. Бліоха, який зазначав, що з 1844 року діяльність міністерства фінансів була безсистемною; граф Ф.П. Вронченко не лише не зміг піти по стопам Є.Ф. Канкріна, а й не вважав за необхідне проводити розумну фінансову політику. Підтвердженнями «безсистемності й нерозумності» фінансового управляння І.С. Бліох вважає дефіцити державного бюджету, перекриття їх зовнішніми запозиченнями при необґрунтованому патріотичному звітуванні – «все благополучно». Аналогічно І.С. Бліох оцінює і наслідки перебування на посаді міністра фінансів послідовника Ф.П. Вронченка – П.Ф. Брока [302, с. 249–250.].

П.Ф. Брок успадкував імперську фінансову систему із значним дефіцитом державного бюджету, скороченням доходів казни через недоїмки, що зумовлені були

неврожаями, холерою, падінням скота та ін., зростаючим державним боргом. Кримська війна (1853-1856) суттєво поглибила існуючі соціально-економічні, і в тому числі фінансові проблеми. Обсяги недоїмок збільшувалися, практика стягнення недоїмок через збір продуктів натурою виявилася неефективною [303, с. 17]. З основних заходів, застосованих П.Ф. Броком, можна виділити наступні. Під час Кримської війни для скорочення витрат державної казни були зменшені витрати міністерств, а задля збільшення доходів розпочато реформування гільдійських і гербових зборів. Серед повоєнних заходів стабілізації фінансового господарства імперії використовувалося: підвищення заставного позикового відсотка комерційних банків і контор (1857), скуповування векселів за кордоном, зниження процентної ставки по вкладам в кредитних інститутах (1856), лібералізація митних тарифів (1857). Зниження доходності за вкладами стимулювало зростання інвестицій та створення акціонерних товариств в Російській імперії. Але більшість з вище перелічених засобів виявилися мало дієвими, бережливість у витратах, до якої закликав П.Ф. Брок, неспроможна була розв'язати проблеми неефективної соціально-економічної системи, що потребувала кардинального реформування.

1858 року міністром фінансів стає О.М. Княжевич, незважаючи на його власну відмову, котру він особисто мотивував віком (66 років) і нестачею знань [1237, с. 467]. Державне господарство перебувало у критичному стані, спроби скорочення витрат не давали позитивних результатів, зростання державних надходжень відбувалося в основному за рахунок питного збору. За підрахунками комітету фінансів з 1846 по 1860 рр. доходи імперії збільшилися на 74 млн. руб., причому в цьому зростанні до 64 млн. руб. – питний збір [303, с. 53]. Беззаперечною заслугою О.М. Княжевича було те, що він, будучи прихильником гласності державного розпису (бюджету), поставив це питання перед імператором, висвітливши проблему недостовірності відображення державних витрат і доходів через наявність особливих відомчих і міністерських бюджетів. Практична реалізація цієї ідеї була здійснена 1862 року при послідовнику О.М. Княжевича – М.Х. Рейтерні. За часи О.М. Княжевича було розроблено проект нового торговельного статуту (1860), реорганізовано систему кредитних установ, засновано Державний банк і визначено його завдання (1860) [638, с. 121–122],

затверджено акцизну систему зборів (1860) [639, с. 122–123]. При О.М. Княжевичі з метою розвитку національного машинобудування знижено мито на іноземний чавун і залізо; дозволено вивезення за кордон кредитні білети, котрими розрахувалися за імпортні машини; збільшено розмір подушної податі, поштових тарифів, тютюнового й соляного акцизів тощо. Значною була роль Олександра Максимовича в розробці й проведенні операцій з фінансування селянської реформи 1861 року та розробці поземельного кредиту. Зростання податків та хронічний дефіцит державного бюджету викликав постійне незадоволення діяльністю О.М. Княжевича як міністра фінансів і він залишив цю посаду 1862 року.

Таким чином, відповідно «Маніфесту про заснування Міністерств» 1802 р. створювалося 8 міністерств, у тому числі й міністерство фінансів, котре виступало центральним структурним елементом фінансової системи Російської імперії. На функціонування апарату фінансового управління суттєвий вплив мав міністр фінансів, від якого залежало визначення цілей та інструментів фінансового управління, проведення стабілізуючих або стимулюючих фінансових заходів, а також особливий стиль діяльності. Протягом 1802–1862 рр. цю посаду займали сім державних діячів. Міністри фінансів відзначалися рівнем освіти – четверо з них (Є.Ф. Канкрін Ф.П. Вронченко, П.Ф. Брок О.М. Княжевич) мали університетську освіту. За виключенням Д.О. Гурьєва і Є.Ф. Канкріна всі починали кар’єру у фінансовому відомству і мали значний бюрократичний досвід діяльності (середній вік зайняття посади – 57 років), а середній термін перебування на цій посаді – 8,6 років. Основну увагу міністри фінансів приділяли державному бюджету й податкам, грошово-кредитній системі, митній політиці та державним боргам. Але, через майже постійну участь Російської імперії у різноманітних воєнних компаніях, що вело до неконтрольованого збільшення військових витрат, через чиновницьку корумпованість, через малоефективну систему оподаткування та в цілому неефективну систему господарювання, навіть окремі вдалі фінансові заходи давали позитивний ефект лише на короткий період. Соціально-економічна система в цілому та фінансова система зокрема, потребували кардинальних змін.

Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського посідають важливе місце в історії фінансового управління Російської імперії. Завдяки розробкам цих діячів: а) регламентовано процес щорічного затвердження бюджету, надання йому статусу державного закону, у якому об'єднувалися всі доходи і витрати в рамках єдиного відомства – міністерства фінансів; б) обговорення представниками вищих прошарків Російської імперії і прийняття першого державного бюджету державною радою стало презентацією публічних та цивілізованих норм управління державними фінансами того часу; в) задекларований жорсткий контроль над запланованими витратами і доходами відомств, що включав в себе у тому числі персональну відповідальність чиновників; г) проголошена єдина бюджетна класифікація доходів і витрат для бюджетів всіх рівнів; д) протягом перших двох років реформування за рахунок підвищення податків вдалося збільшити доходну частину бюджету та суттєво зменшити його дефіцит; є) з часу оформлення міністерської системи управління розробка державних бюджетів стала доцільним та обґрунтованим процесом, з'явилася можливість аналізувати бюджетну політику держави не на основі припущень, а на основі достовірних цифр.

Вказані теоретико-практичні досягнення реформаторів так і не були реалізовані в повному обсязі на початку XIX ст. через постійну участь Російської імперії у воєнних компаніях, що вело до неконтрольованого росту військових бюджетів, через чиновницьку корумпованість та через елементарне невиконання розпоряджень центральної влади. Багато їхніх ідей знайшли своє впровадження у далеко пізніший період історії фінансів Російської імперії [1076].

2.2. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством

Значний вклад у розвиток фінансово-правової науки та практики діяльності Російської імперії у першій половині XIX ст. зробив відомий дослідник фінансово-правової проблематики, один із засновників Петербурзької школи фінансового права, найближчий соратник М.М. Сперанського у справі реформування російського

законодавства, у тому числі й фінансово-правового – Михайло Андрійович Балудянський (Балуг'янський) (1769–1847) [1065].

М.А. Балудянський за походженням лемко-українець, русин (документи засвідчують походження роду Балудянських з с. Балутянка, Галичина [907, с. 89]), народився 26 вересня 1769 року на Закарпатті в с. Вишня Ольшава (теперішня Словаччина). Навчався на філософському факультеті угорської королівської академії правознавства в м. Кошице, а потім на юридичному факультеті Віденського університету, де був у числі найкращих студентів, отримував персональну стипендію і користувався авторитетом у свого викладача політичних наук і фінансів, одного з фундаторів фінансової науки – Й. Зонненфельса. Після закінчення університету з 1789 року викладав в Угорській юридичній академії поліцейське право, фінанси і комерцію, а 1797 року, захистивши докторську дисертацію латиною на тему «Про зерносховища (засіки, склади, магазини)», отримав звання доктора права. Потім став професором кафедри політичних наук Пештського університету, а з 1802 року – деканом юридичного факультету цього університету. 1803 року М.А. Балудянського, на той час вже вченого з європейським іменем, було запрошено викладати політичні науки в Педагогічному інституті Санкт-Петербурга [678] як представника австрійської науки [404]. Від народження і приблизно до 1810 року Михайла Андрійовича знали під прізвищем Балудянський, однак пізніше, з невідомих причин, прізвище модифікувалося в «Балуг'янський», і саме під таким прізвищем він увійшов в історію російської фінансово-правової науки і державного управління. Твори Михайла Андрійовича були опубліковані під прізвищем Балудянський [290; 291; 292].

Розглянемо, на яких науково-теоретичних засадах ґрунтувалися викладацька, наукова і практична діяльність М.А. Балудянського. Російський чиновник О.І. Тургенєв у листі від 26 листопада 1804 року до брата, відомого російського економіста М.І. Тургенєва, писав, що Балудянський викладає політичну економію на основі творів німецького науковця, професора Геттингенського університету Георга Сарторіуса [270]. Сучасний український дослідник наукової спадщини М.А. Балудянського С.М. Голубка зазначає, що в Педагогічному інституті професор

Балудянський особливо виділяв вчення фізіократів і теорію А. Сміта. С.М. Голубка зауважує, що оригінальність його лекцій полягала у тому, що Михайло Андрійович звертав увагу на ті теоретичні пункти і положення, що відповідали завданням економічного перетворення держави й могли бути використані на практиці для розвитку Російської імперії [907, с. 91]. Як прихильника ідей А. Сміта М.А. Балудянського розглядають і автори нарису з історії фінансової науки Санкт-Петербурзького університету, відзначаючи, що Балудянський читав курс політичної економії, що в ті роки розроблявся в основному відповідно до ідей А. Сміта [973, с. 8–108.]. Вважаємо за необхідне зазначити, що Г. Сарторіус був популяризатором класичної політичної економії в Німеччині, підготував свій навчальний курс на основі наукових розробок А. Сміта, відповідно, ніякої значної невідповідності у вищевикладених підходах немає. А.А. Анікеєва зазначає, що немає підстав вважати, що М.А. Балудянський викладав курс політичної економії за А. Смітом чи за Г. Сарторіусом (вона їх чомусь вважає представниками різних наукових шкіл) і відзначає, що М.А. Балудянський викладав політичну економію за «порядком Зонненфельса» – свого вчителя. Змістовно «порядок Зонненфельса» в тогочасній політичній економіці передбачав такі частини (авторка застосовує сучасні їхні назви): теорія держави і права, економіка і фінанси галузей народного господарства і державні фінанси [868, с. 85]. Підтвердженням позиції А.А. Анікеєвої слугують правила Педагогічного інституту від 16 квітня 1804 року, де зазначено, що професор політичної економії буде викладати за Зонненфельсом і викладання буде складатися з трьох частин: в першій частині будуть викладатися основи політичних, громадянських і карних законів та громадянський благоустрій; в другій частині – сутність та джерела народного багатства, способи поширення землеробства, фабрик, комерції та мореплавства, а також будуть вивчатися основи грошового обігу, банківської справи, торгівлі та комерції; третя частина присвячена вивченню державних доходів, джерел і способів їхнього збільшення, а також управлінню поміщицьких та державних волостей [671]. З позицій вивчення історії становлення і розвитку фінансово-правової науки вважаємо за необхідне відзначити, що Балудянський у своїй науково-практичній діяльності не оперував поняттям

«фінанси», хоча був з ним обізнаний (термін «фінанси» є і в назві праці Й. Зонненфельса «Grundsätze der Polizei-Handlungs und Finanzwissenschaft»), не застосовував поняття «бюджет», а використовував російський термін «державна казна», також М.А. Балудянський не використовує поділ фінансів на галузеві та державні, проте як вчений-практик ефективно адаптував досягнення європейської наукової думки до російських економічних та фінансово-правових умов.

Значними були досягнення М.А. Балудянського в адміністративній діяльності. 1817 року професора Балудянського затверджено деканом філософсько-юридичного факультету Петербурзького педагогічного інституту. Саме він був обраний першим ректором Санкт-Петербурзького університету (1819–1821), перетвореного 1819 року з Педагогічного інституту. Перебуваючи на посаді ректора, М.А. Балудянський розробив проект Статуту Санкт-Петербурзького університету, який був представлений на раді університету восени 1821 року і містив ряд прогресивних ідей, що протягом тривалого часу мали вплив на розвиток університетської освіти Російської імперії [984, с. 94–95]. М.А. Балудянський пропонував до викладання на юридично-політичному факультеті такі дисципліни. На юридичному відділенні: 1) звичаєве, публічне та народне право; 2) російське публічне право; 3) російське: громадянське, комерційне, право приватне, військове, морське та карне; 4) римське право та приватне право інших народів. На політичному відділенні проектувалося викладання: 1) політичної економії та комерції; 2) політичної історії і статистики новітніх народів; 3) дипломатії. Виклад теоретичних курсів, наукових за змістом і доказових за викладанням, планувалося завершувати практичними заняттями, для проведення яких необхідні були зібрання законів російських та інших держав, статистичні посібники, монети, набори мір та ваги, зібрання трактатів, спеціальні видання з дипломатії тощо [984, с. 102–104]. Викладання основ фінансової науки передбачалося в курсі політичної економії. Для порівняння наведемо перелік дисциплін, що на той час викладалися в Московському, Казанському та Харківському університетах на відділеннях моральних і політичних наук: 1) богослов’я догматичне; 2) трактування священного писання і церковної історії; 3) умоглядна та практична філософія; 4) право: звичаєве, політичне і народне; 5) право громадянське та карне

судочинство Російської імперії; 6) право стародавніх і теперішніх народів; 7) дипломатика і політична економія [599, с. 591]. Порівнюючи вищенаведені переліки, можна зробити висновок, що М.А. Балудянський планував значно розширити перелік правознавчих дисциплін з урахуванням нових сфер правознавства, відійти від теоретико-догматичного викладання, наблизити викладання до практики. 1821 року, протестуючи проти звільнення за «неблагонадійність» відомих університетських професорів, Балудянський залишає ректорську посаду, хоча продовжує займати посаду професора університету до 1824 року.

Діяльність М.А. Балудянського як державного діяча була пов'язана з розробкою та реалізацією різноманітних проектів реорганізації фінансово-правової сфери Російської імперії [1056]. Ця діяльність розпочалася 1804 року, коли Михайла Андрійовича, як фахівця з фінансово-економічної проблематики запросили редактором в комісію, що укладала закони при державному комітеті з економіки. Балудянський був одним із розробників фінансового плану стабілізації фінансової системи 1810 року (його співавторство засвідчує особистий підпис під цим документом), що ввійшов в історію під назвою «План фінансів» М.М. Сперанського [757, с. 35–99]. Один з перших біографів М.М. Сперанського М.А. Корф відзначає, що ідеї професора Балудянського залишалися без уваги уряду, поки Сперанський не почав їхню практичну реалізацію [452, с. 191]. Балудянський, «человек добрый, рыцарь благородства, полный усердия и очень ученый, но вовсе не практический», написав розгорнуту записку французькою, котру Сперанський переробив і доповнив [452, с. 192] – це і був план фінансів 1810 року. Саме М.А. Балудянський очолив реалізацію цього плану, оскільки був призначений директором комісії з погашення боргів. М.А. Балудянський також був автором плану фінансової стабілізації господарства Російської імперії після війни 1812 року, що був представлений імператору за підписом міністра фінансів Д.О. Гур'єва [1163, с. 39]. Біограф Михайла Андрійовича П.І. Баранов наводить цікаву, власноруч написану М.А. Балудянським французькою мовою записку від 22 листопада 1816 року з описом його діяльності на російській службі з 1803 року, подану міністру фінансів Д.О. Гур'єву. Наведемо, з

певними скороченнями, визначені самим М.А. Балудянським основні напрями його діяльності.

1. По педагогічному інституту: а) підготовлено до 300 вихованців, чимало з яких посіли професорські кафедри в навчальних закладах міністерства освіти; б) викладав лекції з політичної економії (за платню) та з фінансового і комерційного права (без оплати); в) на виконання наказу 1809 року, безоплатно, протягом семи років читав лекції особам, які перебували на державній службі; г) без утримання проводив іспити службовцям.

2. По комісії зі складання законів завідував відділенням, де сконцентрована законодавча діяльність з права суспільного, поліцейського і фінансового. По кожному з цих напрямів попередні розробки були прийняті урядом й використані. З частини публічного права й законів поліцейських розроблено: план і проект зводу положень публічного права; проект реорганізації міністерств, що покладено в основу перетворень 1810 року; проект селянських законів; план законоположень поліцейських та ін. З частини законоположень фінансових, розроблених комісією складання законів: підготовлено 8-ми томну теоретичну працю з політичної економії та фінансів; написані проекти різних фінансових заходів, котрі з деякими змінами були прийняті 1810 року та поступово вводилися протягом 1810–1812 рр.; представлено значну кількість записок і проектів щодо монетної системи, банків, фінансового управління європейських держав.

3. По міністерству фінансів: 1812 року підготовлено три ґрунтовні історичні записки з детальним викладом фінансової адміністрації Російської імперії з часів Петра I до 1812 року, з додатками про доходи і витрати періоду царювання Олександра I; узагальнювалися матеріали, необхідні для розробки нового фінансового плану, поданого імператору 1814 року; подані проекти утворення кредитних установ, банків та ін.; проекти з проблем грошового обігу, податків, позик тощо [295, с. 12–14].

Виписки з цієї записки засвідчують значний обсяг роботи, виконаної М.А. Балудянським як науковцем, викладачем, державним діячем. Успішне виконання цієї роботи було неможливе без ґрунтовних знань з різноманітних сфер

діяльності, і в першу чергу – з фінансово-правових, а також без постійного наукового пошуку М.А. Балудянського (переписка з відомими діячами світової науки і культури; вивчення досвіду парламентських установ Англії, республіканських кодексів Франції, фінансово-правової практики Пруссії, Австрії та ін.).

1826 року М.А. Балудянського призначено начальником другого відділення імператорської канцелярії, основним завданням якого було виконання кодифікації законодавства й видання першого Зводу законів Російської імперії. Це завдання було успішно виконане, видані «Повне зібрання законів» та «Звід законів» Російської імперії заклали фундамент діючого законодавства російського правознавства в цілому та фінансово-правової науки зокрема. Характеристика науково-педагогічної діяльності М.А. Балудянського та його діяльності як державного чиновника буде неповною без визначення його вкладу у підготовку правознавців [1054]. 1828 року у записці на ім'я імператора, підготовленій М.М. Сперанським і М.А. Балудянським (за підписом М.М. Сперанського), доводилася необхідність підготовки майбутніх викладачів правознавчих дисциплін для російських університетів. Майбутні правознавці відбиралися з числа найбільш підготовлених студентів Московської і Петербурзької духовних семінарій, а також з Дерптського інституту. Відбір кандидатів в основному з духовних семінарій пояснювався тим, що характер освіти в цих навчальних закладах передбачав володіння іноземними мовами й розвиток здібностей до аналізу й трактування складних текстів. З 14 березня 1828 року розпочалася підготовка майбутніх кандидатів правознавства при Петербурзькому університеті за програмою, розробленою М.А. Балудянським. У Петербурзькому університеті майбутні правознавці слухали два курси: римське право у професора В.В. Шнейдера і латинську словесність, пристосовану до юридичного пізнання у професора Ф.Б. Грефе. Окрім загальних лекцій щоденно у визначений час студенти-правознавці з'являлися до другого відділення імператорської канцелярії, де вони слухали лекції з публічного російського права, політичної економії та фінансів М.Г. Плісова та з громадянського російського права О.П. Куніцина. Вивчали англійську, французьку та німецьку мови, для практичних вправ з німецької було призначено викладача Дерптського університету Петерсона. Під керівництвом статс-

секретаря М.А. Балудянського вони займалися читанням кращих юридичних книг, з наступним написання звітів по кожній книзі, виконували практичні вправи з використанням російського законодавства. Під керівництвом О.П. Куніцина залучалися до укладання за алфавітом видання «Повного зібрання законів» Російської імперії, також виконували деякі самостійні завдання, наприклад, за проводом М.А. Корфа складали детальні записки розв'язаних старих справ. [475]. Після закінчення курсу навчання, у вересні 1829 року, успішно склавши іспити, кандидати правознавства були відправлені на стажування до Берлінського університету для поглиблення законодавчих знань під керівництвом відомого німецького правознавця та історика Ф.К. Савіньї, котрий відмічав високий рівень фахової підготовки стажистів. Повернувшись із закордонного стажування (перша група повернулася 1832 року, друга – 1834 року), правознавці склали іспити на ступінь доктора права й захистили власні тематичні наукові твори [984, с.151–152]. Головними предметами іспиту були наступні: 1) огляд наук законознавства; 2) російське законознавство в усіх частинах, що ввійшли до Зводу законів Російської імперії; 3) римське право (складалося латиною); 4) історія римського законодавства (також латиною); 5) історія німецького законодавства [406, с. 550]. Таким чином, при участі М.М. Сперанського, за програмою М.А. Балудянського було підготовлено плеяду російських вчених, які очолили кафедри і здійснювали підготовку правознавців в російських університетах, у тому числі й університетах Наддніпрянської України – Харківському та новоствореному Київському [1054].

Науково-викладацький склад Харківського університету поповнився трьома вихованцями М.А. Балудянського професорами О.В. Куніциним, І.В. Платоновим і О.О. Федотовим-Чеховським. 1838 року до них приєднався випускник філософсько-юридичного факультету Петербурзького педагогічного інституту О.І. Палюмбецький, який також стажувався за кордоном. О.В. Куніцин (1805(7)–1883), призначений 15 вересня 1835 року на посаду екстраординарного професора кафедри громадянських законів Харківського університету, викладав в цьому університеті протягом 27 років (до відставки 1862 року) і читав лекції з російського громадянського права, а в окремі періоди викладав енциклопедію законознавства і

римське право [827, с. 193–196]. І.В. Платонов (1803–1890) 1835 року посів кафедру законів державного благоустрою і благочиння, протягом 1838–39 навчального року окрім свого предмету викладав закони про державні повинності та фінанси, також додатково викладав політичну економію (1849–1852). Одну з своїх праць «Вступительные понятия в учении о благоустройстве и благочинии государственном» [576] присвячує «бессмертному имени графа М.М. Сперанского и памяти просвещенного сотрудника его М.А. Балудянского, ученейшего правоведа и юриста» [576, с. 18]. О.О. Федотов-Чеховський (1806–1892) 1835 року призначений викладачем римського права Харківського університету, де викладав до 1838 року, а потім був переведений на аналогічну кафедру Київського університету [827, с. 171]. О.І. Палюмбецький (1811–1897) 30 листопада 1838 року розпочав викладацьку діяльність по кафедрі енциклопедії правознавства, викладав по кафедрі карного права, протягом 1849–1852 рр. був ректором Харківського університету, неодноразово обирався деканом юридичного факультету, в цілому присвятив більше 40 років науково-викладацької діяльності саме харківському університету [827, с. 292–295].

Викладання на юридичному факультеті Київського університету розпочалося з 1835 року й основу науково-викладацького складу цього факультету склали правознавці, підготовлені за програмою М.А. Балудянського – К.О. Неволін, С.М. Орнатський і С.Й. Богородський [1158, с. 109–128]. Підтвердженням цього є свідчення попечителя Київського навчального округу Є.Ф. фон Брадке, який у промові на честь відкриття університету святого Володимира відзначив, що склад професорів юридичного факультету скомплектовано з юристів, котрих він відібрав у М.М. Сперанського силою [1163, с. 47]. Дамо стислу інформацію про цих науковців. К.О. Неволіна (1806–1855) – самого талановитого, з осіб, що навчалися за цією програмою, – 19 березня 1835 року призначено ординарним професором кафедри енциклопедії права, основних законів і установ Російської імперії, а вже в травні 1837 року обрано ректором Київського університету. На цій посаді К.О. Неволін перебував до 2 травня 1843 року (до його переведення за власним бажанням в університет Санкт-Петербурга на кафедру російських громадянських законів). С.Й. Богородського в

липні 1835 року було призначено ординарним професором кафедри законів державного благоустрою і благочиння (в той час до цієї кафедри відносилося викладання законів про фінанси), а з червня 1839 року переведено на кафедру карних законів, де він служив до самої смерті [406, с. 52–56]. С.М. Орнатський (1806–1884) з 1835 до 1843 року викладав російські громадянські закони у Київському університеті, з 1846 року у Харківському університеті займав кафедру загальнонародного правознавства і дипломатії, а з 1848 року викладав у Московському університеті.

З урахуванням різноманітних напрямів діяльності М.А. Балудянського, котрі він успішно реалізовував, необхідно відзначити його значну роль у суспільному житті тогочасної Російської імперії, а також поза її межами. М.А. Балудянський підтримував постійні зв'язки з передовими європейськими науковцями та громадськими діячами – В. Ганкою, П.Й. Шафаріком, Ф.Л. Челаковським, Й. Юнгманом, листувався латиною з китайськими науковцями, виконував дипломатичну місію при розв'язанні суперечок між Англією та США [894, с. 188–189] тощо. Сучасні науковці по різному оцінюють його заслуги як фінансиста: від досить стриманого «він мав певне відношення до фінансової науки і практики» [973, с. 8–108] до розгляду М.А. Балудянського як представника австрійської фінансової школи, котрий став одним із засновників фінансової науки в Російській імперії [867, с. 78–79], а наявність багатьох послідовників дозволяє констатувати формування його наукової школи [907, с. 95; 1056, с.24–25].

2.3. Вплив «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії на розвиток фінансово-правової науки та університетської юридичної освіти

Еволюція фінансового господарювання, підвищення вимог до чиновників, розвиток та систематизація законодавчого масиву, реформування системи університетської освіти – взаємопов'язані процеси, що призвели до змін в процесі розвитку юридичної освіти в цілому, та фінансової і фінансово-правової зокрема. Фінансове управління державним господарством здійснюється через надання фінансово-економічним рішенням правової форми, а регулювання фінансової

діяльності в межах державного господарства в Російській імперії протягом значного періоду ускладнювалося через функціонування значної кількості суперечливих, застарілих законів і підзаконних нормативних актів. Протягом першого десятиліття XIX ст. була реструктиризована система управління фінансовим господарством, але актуальними залишалися проблеми підвищення ефективності його функціонування та упорядкування й систематизація законодавчого масиву, що регламентували його діяльність.

Значний вклад у всі вищезазначені процеси зробили М.М. Сперанський та М.А. Балудянський. Керуючи комісією укладання законів, М.А. Балудянський безпосередньо займався підготовкою законопроектів з фінансових питань (монетна система, банки, податки, позики тощо). До роботи у комісії з укладання законів було залучено чимало наших земляків (або на рівні безпосередньої участі, або теоретичних ідей) – Д.П. Журавський, С.Ю. Десницький, В.Н. Каразін, Т.Ф. Степанов, І.В. Вернадський [1030, с. 126–147].

Систематизація законодавства Російської імперії та розвиток юридичної техніки потребував фахівців, вимоги до підготовки яких почали зростати з початку XIX ст. Цього вимагала реорганізація державного управлінського апарату, котра розпочалася також на початку XIX ст. Введення необхідної освіти для чиновників суттєво вплинуло на розвиток вищої освіти (особливо юридичної) Російської імперії в першій половині XIX ст. Посади у новостворених міністерства посіли чиновники бувших колегій. Відповідно до наказу Олександра I від 1 серпня 1801 року ««Про правила визначення чинів та призначення чиновників на посади» [591, с. 735–736] висувалася вимога про відповідність класу чиновника рангу посади (при можливій невідповідності не більш ніж на один клас), отже вищих чиновних посад неможливо було досягти без підвищення по штату. В умовах реорганізації державного апарату цей наказ практично неможливо було виконати, оскільки чиновників було потрібно більше, ніж існувало, їхній низький рівень загальноосвітньої та фахової підготовки не відповідав ускладненим функціям державного і фінансового управління; до того ж розширення армії привернуло на військову службу освічених молодих дворян. Для розв’язання проблеми підготовки освічених чиновників відповідно до

імператорського указу «Про влаштування училищ» від 24 січня 1803 року передбачалося функціонування чотирьох типів училищ: приходських, уїзних, губернських або гімназій та університетів (окрім існуючих на той час університетів у Москві, Вільно і Дерпті, створювалися університети в Санкт-Петербурзі, Казані та Харкові) [594, с. 437–442]. Університети ставали центрами навчальних округів; для університетів і для відповідних навчальних округів призначалися попечителі. Попечителем Харківського університету було призначено графа С.О. Потоцького, до складу відповідного округу ввійшли Слобідська-Українська, Орловська, Воронезька, Курська, Чернігівська, Полтавська, Миколаївська, Таврійська, Катеринославська губернії, а також землі Донських і Чорноморських козаків [595, с. 442]. Відповідно, через п’ять років всі посади, що потребували правових та інших спеціальних знань, повинні були заміщуватися особами, котрі закінчили курс навчання в казенному або приватному навчальному закладі та мали право претендувати на відповідний чин (зазвичай з XIV по IX класи) на початок служби в управлінському апараті.

Згідно імператорського указу від 6 серпня 1809 року визначалися правила утримання чина громадянськими службовцями, а також зазначалося, що для отримання чину колезького асесора (VIII клас) і статського радника (V клас) окрім терміну вислуги, вимагалося або свідоцтво про закінчення одного з університетів, або здача іспиту за програмою, котра додавалася до указу. Програма передбачала володіння російською мовою та однією іноземною, ґрунтовні знання в галузі права – звичаєвого, римського, карного та цивільного, вітчизняної історії, економіки, статистики, а також загальні знання математики та фізики. Для проведення іспиту в кожному університеті створювався особливий комітет у складі ректора і трьох професорів, проведення іспитів здійснювалося не менше, ніж в чотири тури. Професори пропонували завдання, котрі одразу потрібно було виконувати. Наведемо приклади завдань: з російської мови слід написати твір за визначеною темою, з іноземної – зробити переклад; з математики та фізики – розв’язати декілька завдань з доведенням; з інших предметів можна було відповідати усно або письмово, але не виходячи з зали для випробовування. Особам, які успішно склали іспити, видавався атестат [601, с. 1054–1057]. Можна визначити, що програма іспиту було достатньо

широкою, охоплювала знання різних предметних сфер, як загальноосвітніх, так і спеціалізованих (галузевого права), і передбачала стимулювання здобуття освіти і підвищення освіченості державних чиновників. Проте така прогресивна, просвітницька ідея М.М. Сперанського отримала опір з різних сторін, імператор почав дозволяти для окремих відомств і чиновників певні послаблення, і після відставки М.М. Сперанського 10 квітня 1812 року за вказівкою Олександра I було створено спеціальний комітет для перегляду питань, знання яких потрібні для складання іспиту на чин. З цього часу і практично до закінчення царювання Олександра I в урядових колах постійно обговорювалися питання про доцільність громадянських чинів та порядок реорганізації системи отримання чину.

6 грудня 1826 року Микола I видав розпорядження про створення чергового особового комітету, завданням якого було визначення першочергових заходів щодо покращення державного управління. До складу цього комітету знову потрапив М.М. Сперанський разом з наближеними до імператора членами державної ради – В.П. Кочубеєм, І.В. Васильчиковим, О.М. Голіциним, І.І. Дибичем та М.І. Бахтіним. Достатньо результативна діяльність комітету продовжувалася до його ліквідації 1832 року. З 1827 року законодавчо закріплювалися три основні критерії, необхідні для служби в системі державного управління: походження, вік і рівень освіти. І хоча походження домінувало над рівнем освіти, ми не можемо погодитися з точкою зору, що ідея М.М. Сперанського щодо освічених чиновників зазнала повного краху. Навпаки, вона підштовхнула до оновлення і стимулювала функціональну ефективність. Поступово збільшувалася чисельність студентів університетів і кількість чиновників з освітою. Четверо міністрів фінансів дореформеного періоду (з семи) мали вищу освіту. Також зростала кількість студентів, що не належали до дворянського стану. Наведемо інформацію про кількість студентів в університетах та ліцеях, що вважалися вищими навчальними закладами в Російській імперії і там були юридичні відділення (таблиця 3).

На морально-політичних відділеннях (згідно університетського статуту 1835 року – юридичних факультетах) шести університетів Російської імперії в 1835 році навчалося 530 студентів: у Московському –131, у Санкт-Петербурзькому –128, у

Харківському – 92, у Київському – 67, у Казанському – 62, у Дерптському – 50 [785]. Протягом 40-х рр. постійно збільшувалася загальна чисельність студентів університетів Російської імперії та кількість студентів юридичних факультетів. Проте, аналіз динаміки чисельності студентів університетів Російської імперії ускладнюється через розпорядження імператора Миколи І про обмеження кількості студентів на всіх факультетах, окрім медичного і за виключенням «казеннокоштних» студентів, яке діяло з 1849 року [702] і до кінця 1856 року [528].

Таблиця 3. Чисельність студентів у вищих навчальних закладах міністерства освіти (джерело – [758; 759; 760])

Навчальний заклад	1832 р.	1833 р.	1834 р.	1835 р.	1839	1840
Санкт-Петербурзький університет	219	206	230	285	400	433
Московський університет	719	541	456	419	798	932
Дерптський університет	585	539	524	567	525	530
Харьковський університет	369	339	389	342	391	468
Казанський університет	181	209	238	252	225	237
Університет св. Володимира			62	120	126	140
Демидівський ліцей	79	91	80	91	34	33
Ліцей князя Безбородька	280	284	236	175	45	19
Рішельєвський ліцей	375	402	289	252	57	52

З часом рівень освіти навіть почав впливати на соціально-становий статус (отримання почесного громадянства, спадкового почесного громадянства, дворянства, спадкового дворянства). Хоча знадобилося майже сто років для того, щоб саме освітній ценз став єдиним критерієм для здійснення державної служби [752].

Підготовка плеяди освічених чиновників і фахових юристів в перші десятиріччя XIX ст. і сприяла, й зумовлювала необхідність розв’язання надзвичайно важливої

політико-правової проблеми, актуальної ще з початку XVIII ст. – наведення порядку в законодавчому масиві Російської імперії. Задля розв'язання цього завдання застосовувалися багаточисельні організаційні заходи та виділялися значні фінансові ресурси, і в результаті був створений унікальний для свого часу та не маючий аналогів навіть у сучасних правових системах акт систематизації законодавства [976, с. 178].

Дослідник діяльності М.М. Сперанського професор В.О. Федоров відзначає, що Сперанський у той період займався підготовкою указів, положень і правил міністерства, розпоряджень і циркулярів для нижчих інстанцій, річних звітів міністра, доповідей міністра внутрішніх справ імператору, тобто виконував складну і відповідальну роботу по міністерству. Михайло Михайлович систематизував різноманітні статистичні дані про стан поліції, місцевого управління, державного господарства тощо [1164, с. 45]. Протягом 1802–1804 рр. М.М. Сперанський опублікував ряд записок, присвячених державному (в тому числі й фінансовому) управлінню та його правовій регламентації. Це «Записка про устрій судових і урядових установ в Росії», «Про корінні закони держави», «Про поступове удосконалення суспільного» та ін. [756]. За указом Олександра I від 8 серпня 1808 року М.М. Сперанського включено до складу комісії з розробки укладення законів, а також призначено товаришем міністра юстиції. 1808–1811 рр. М.М. Сперанський виступає ініціатором підготовки і проведення важливих законів у сферах державного управління, фінансів та ін., і всі свої ініціативи він оформлював різноманітними записками, листами, діловою документацією. У записках, ділових паперах, підготовлених Сперанським для проведенні реформ державного господарства, аналізується історія державності, економіки та фінансів Стародавньої Греції, Риму, багатьох західноєвропейських країн, а також Північної Америки. М.М. Сперанський демонструє знання теоретичних філософських, економічних, юридичних систем [1143], що можна вважати теоретичним підґрунтям фінансово-правових творів. У «Вступі до укладання державних законів» (1809 р.) М.М. Сперанський досліджує історію російської державності, державного господарства і фінансів [1143, с. 157], відзначає значущість фінансів в системі державного управління і тим самим

виокремлює наявність теоретичних основ фінансово-правової сфери в проектах державних перетворень.

З 1812 року М.М. Сперанський опиняється в опалі та відправляється у заслання. Повернувшись із заслання 1821 року, М.М. Сперанський призначається членом державної ради по департаменту законів і знову долучається до діяльності з упорядкування та систематизації російського законодавства. У січні 1826 року М.М. Сперанський представив Миколі I дві записки – «Стислий історичний огляд комісії укладання законів», де він пояснив невдачі попередніх спроб систематизації законів за 126 років, і «Пропозиції щодо остаточного укладання законів» з конкретними заходами поетапної систематизації російського законодавства [754]. На думку Сперанського, необхідно було спочатку хронологічно систематизувати російські законодавчі акти, результатом цього етапу буде Повне зібрання законів Російської імперії. На наступному етапі – здійснити тематичну систематизацію законодавства на рівні зводу законів, котрий Сперанський трактував як поєднання законів, існуючих з будь-якої частини, розташованих в певному порядку. На останньому етапі систематизації здійснювалася кодифікація галузевого законодавства, розроблялися коментарі до діючих законів та «навчальні книги» для викладання юридичних дисциплін [754, с. 435–436]. Для реалізації цих планів Сперанський пропонував реорганізувати комісію та підібрати фахівців. У квітні 1826 року замість комісії з укладання законів (1796–1826 рр.) було створено друге відділення імператорської канцелярії, котре прирівнювалося за значенням до міністерства, основним її завданням було наведення порядку у діючому законодавстві через кодифікацію законодавчої бази Російської імперії з 1649 року. Керуючим другим відділенням було призначено відомого науковця і державного діяча М.А. Балудянського, але фактично всі роботи скеровував М.М. Сперанський. У відділенні були сконцентровані найкращі законознавці того часу – К.І. Асеньєв, В.О. Клоков, М.А. Корф, О.П. Куніцин, М.Г. Плісов, К.Г. Репинський, також залучалися до практичних занять з юриспруденції студенти, серед який були майбутні відомі правознавці – Н.І. Крилов, К.О. Неволін, С.І. Баршев, Я.І. Баршев, П.Д. Калмиков, П.Г. Редкин та ін. [453]. Результатом цієї грандіозної і кропіткої

праці було видання Повного зібрання законів Російської імперії та Зводу законів Російської імперії, котрі заклали фундамент діючого законодавства для російського правознавства в цілому та фінансово-правової науки зокрема. Враховуючи непересічне значення систематизації законодавства для становлення фінансово-правової науки як самостійної наукової сфери, розглянемо, як відбувалося становлення цієї системи та охарактеризуємо концептуальні підходи М.М. Сперанського щодо створення Повного зібрання законів і Зводу законів, котрі були узагальнені в «Огляді історичних відомостей про Звід законів» (1833 р.) [755].

«Нова структура старого закону» («Structuration nova veterum legume») – висловлювання видатного англійського філософа, історика, державного діяча Ф. Бекона, котре було вибрано М.М. Сперанським у якості епіграфа своєї праці, відображало сутність діяльності зі створення хронологічної і тематичної інкорпорації законодавства без зміни їхньої сутності. Також окремі ідеї Ф. Бекона з певними обмеженнями – «кои по свойству наших законов признаны необходимыми» [755, с. 104] – були покладені в основу типології укладання Зводу законів, а саме: 1) виключити закони, що вийшли з використання; 2) виключити повторення; 3) зберегти слова закону; 4) скоротити багатослівні закони; 5) прибрати закони, що суперечать один одному; 6) під видом старих законів не повинні з'явитися нові; 7) об'єднати в одному Зводі закони імперські та місцеві; 8) законами охопити лише минуле і не визначати майбутнє [755, с. 102–113]. Ми поділяємо точку зору сучасного дослідника розвитку юридичної техніки і систематизації законодавства Російської імперії С.В. Кодана, який зауважує, що умоглядні ідеї Ф. Бекона М.М. Сперанський трансформував у правила юридичної техніки та успішно реалізував на практиці [976]. Крім того, ми приймаємо підхід Р.С. Тараборина, котрий відзначає, що авторитет Ф. Бекона було використано укладачами Зводу законів Російської імперії не для того, щоб чітко дотримуватися його тверджень, а для того, щоб творчо переосмислити й розробити власний підхід з урахуванням особливостей законодавчого матеріалу, на основі яких він створювався та з урахуванням тогочасних соціально-економічних та політичних умов в країні [1146]. З позицій історичного дослідження нас цікавить не автентичність дотримання філософсько-правових основ Ф. Бекона, а процес

створення, домінуючі положення, які склали основу Зводу законів та вплив систематизованих актів на розвиток юридичної теорії та фінансово-правової науки.

Укладання зводу законів за М.М. Сперанським передбачало реалізацію таких політико-управлінських завдань. По-перше, систематизація законодавчої бази, здійснена державними органами, забезпечить державні структури та підданих офіційною правовою інформацією, що сприятиме реалізації правових приписів та дозволить уникнути труднощів управління й судочинства. По-друге, упорядкування законів сприятиме ефективному функціонуванню правової практики та діловодства і допомагатиме удосконаленню законів. По-третє, створенню систематизованої бази законодавства сприятиме проведенню наукових правових досліджень і підготовці спеціалістів, пов'язаних у своїй діяльності з правом [755, с. 87–105]. З виданням Зводу законів «можно будет помышлять об учебных и ученых книгах и твердом образовании нашего юношества в отечественных законах» [755, с. 105].

Улаштування Зводу законів передбачало також створення Повного зібрання законів Російської імперії – збірки законодавчих актів, розташованих у хронологічному порядку, за номерами затвердження кожного акту імператором. Це було необхідно, оскільки: аналізувати події минулого необхідно на основі законів, що діяли у той період; тексти законів потрібні для уточнення і деталізації статей Зводу законів; у законотворчій діяльності пояснювати і доповнювати закон слід з урахуванням попередніх трактувань. Актуальність зібрання законів також зумовлена тим, що закони віддзеркалюють внутрішньодержавні процеси, зміни законодавства відображають зміни соціально-економічних і політичних процесів і, відповідно, їхнє систематизоване збереження необхідне з позицій вивчення і збереження історичної спадщини держави. М.М. Сперанський відзначає: «история государства без познания законов, не может иметь ни ясности, ни достоверности, так как, с другой стороны законы без истории часто бывают невразумительны. Посему, чем благовременнее законы приводятся в известность, тем источники истории для современников становятся удобнее, для потомков достовернее» [755, с. 157]. Таким чином, М.М. Сперанський чітко розмежував місце і роль Зводу законів і Повного зібрання

законів, розглядаючи Повне зібрання законів як законодавчу базу для відбору правового матеріалу, необхідного для укладання Зводу законів.

Підготовка Повного зібрання законів Російської імперії являла собою титанічну працю, що реалізовувалася поетапно: 1) складалися реєстри узаконень (кількість законів за реєстрами – 53 239); 2) збиралися тексти законів (було опрацьовано 3 596 книг, а також значна кількість справ з указами по департаментах і міністерству внутрішніх справ); 3) тексти законів тричі перевірялися, після чого видавалися. У результаті таким чином організованої роботи виявилося, що значна кількість законодавчих актів або відмінена, або замінена/обмежена більш пізніми актами, або являла собою повторення. Відповідно табеля кількість законодавчих актів, прийнятих з 29 січня 1649 року по 1 січня 1832 року, сягала числа 35 993, а діюче законодавство Російської імперії складалося з 35 000 актів [755, с. 198–200]. Інформація по специфікації систематизованих законів деталізована в таблиці 4.

Таблиця 4. Законодавчі акти, затверджені з 29 січня1649 по 1 січня 1832 (джерело – [755, с. 198–200]).

Назва зібрання	Кількість статутів, установ указів	Кількість дарованих грамот	Кількість маніфестів і указів	Кількість трактатів	Всього
Зібрання перше (з 29.01.1649 по 12.12.1825)	819	241	29 488	372	30 920
Зібрання друге (з 12.12.1825 по 01.01.1832	207	9	4 845	12	5 073
Всього	1 026	250	34 333	384	35993

Перше видання Повного зібрання законів Російської імперії було надруковане 1 квітня 1830 року (друкування розпочалося 21 травня 1828 року в спеціально створеній типографії при II-му відділенні імператорської канцелярії), воно містило 30 920 законодавчих актів, розміщених в 45 томах (40 томів – законодавчі акти, 41-й том – хронологічний вказівники, 42-й том – алфавітно-предметний вказівник, 43 і 44-й томи – штати військових, військово-морських і цивільних чинів, 45-й том – книга тарифів [1234, с. 349–359]).

Після упорядкування законодавчого масиву, результатом якого було створення Повного зібрання законів Російської імперії та складання історичних зводів, імператорська канцелярія розпочала укладати тексти статей Зводу законів як офіційного джерела позитивного права. При визначенні основ конструювання Зводу законів принциповим було питання обрання виду зводу, що найбільш підходив для російського законодавства. На підготовчому етапі було проаналізовано такі основні види зводів: 1) зводи у вигляді загальних або часткових виписок, наведених із різних законів, що відносяться до одного предмету без зв'язку статей закону між собою; 2) зводи навчальні або наукові, розроблені для навчання юнацтва, де за певною методичною системою викладаються основні розділи будь-якого розряду законів; 3) рукописні книги або збірники, що містять стислі вказівки на закони, відображають лише їхню сутність і укладені для зручності керівництва посадовими особами; 4) зводи у вигляді розширених або стислих покажчиків, упорядкованих за алфавітом; 5) зведене укладання, в основу якого за Петра I було покладено Соборне укладання з доповненнями; 6) Звід Юстиніана, що складався з трьох основних частин: призначень (Institutiones), пандектів (Digesta) та імператорських постанов (Codex) [755, с. 70–81]. Вибір було зроблено на користь кодексу Юстиніана, що передбачало укладання єдиного документу, котрий вміював російське законодавство. На цей вибір значно вплинув той факт, що в багатьох європейських країнах періоду формування соціально-економічних відносин буржуазного типу в основу законодавства було покладено саме цей римський правовий зразок. Встановлення кодифікації Юстиніана тривалий час застосовувалося в європейських країнах як субсидіарний правовий порядок буржуазного суспільства в період його становлення, а також на початкових етапах функціонування перших цивільних кодексів в питаннях регулювання товарно-грошових відносин ліберального капіталізму [1121, с. 63].

В основу структурування Зводу законів, як акту систематизованого нормативно-правового матеріалу, була покладена концептуальна ідея М.М. Сперанського – зручність використання в судочинстві та навчанні. Структурування Зводу законів здійснювалося за головними розрядами законів (з використанням сучасної термінології – за галузями законодавства), що позначалися «книги», котрі в свою

чергу ділилися на томи, а останні – на окремі зводи [755, с. 114]. Також Звод законів розподіляв законодавство за сферами управління та економіки держави. Структура Зводу законів, що складався з 8 книг і 15 томів була такою: 1) основні державні закони, установа про імператорську сім'ю, установи державні, губернські, міські, уїзні, волосні та про порядок державної служби (т. I.–III); 2) статути про повинності (т. IV), 3) закони казенного управління (т. V–VIII); 4) закони про стани (т. IX); 5) закони цивільні та межові з законами про цивільне та межове судочинство (т. X); 6) статути державного благоустрою або державного господарства (т. XI–XII); 7) статути благочиння (т. XIII–XIV); 8) карні та карно-процесуальні закони (т. XV). Видання тексту «Зводу законів Російської імперії» було здійснено 1832 року. Маніфестом від 31 січня 1833 року «Про видання Зводу законів Російської імперії» відзначалося, що вітчизняні закони упорядковані, об'єднані в правильний одноманітний Звід, як того потребувало державне судочинство та порядок державного управління [619, с. 68–69]. Згідно маніфесту Звід законів набував юридичної сили з 1 січня 1835 року. Протягом 1832–1840 рр. вийшло шість Продовжень до зводу законів. Всі томи Зводу законів перевидавалися 1842 і 1857 року, до судової реформи 1864 року він перевидавався в 15 томах. В окремому 16-му томі, виданому 1885 року, містилися судові статути.

Таким чином, чиновниками другого відділення імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського було здійснено унікальний акт систематизації законодавства. Звід законів виступив комплексним, системоутворюючим актом, котрий: ліквідував основні недоліки загальнодержавного законодавчого масиву; заклав основи юридичної техніки (уніфікував термінологію, вибудував юридичні конструкції, відпрацював прийоми систематизації законодавчих актів); сприяв подальшому розвитку законодавства; виступив засобом забезпечення законності в державі; надав усім суб'єктам необхідну для використання нормативно-правову базу з хронологічною й тематичною пошуковою системами; створив базу для розвитку юридичної науки й освіти [976, с. 189–190]. Професор юридичного факультету Харківського університету Г.С. Гордієнко писав, що до видання Повного

зібрання законів і Зводу законів російської науки правознавства не існувало, оскільки не було правознавчої системи російського законодавства [580, с. 10–11].

Звід законів задав основні параметри навчальної програми юридичних факультетів та розподіл діючого законодавства, а відповідно і наукової юриспруденції на галузі [1160, с. 16], що й було відображено у загальному університетському статуті 1835 року [580, с. 841–855].

Проект університетського статуту розроблявся в особливому Комітеті улаштування навчальних закладів, створеному міністром освіти О.С. Шишковим 1826 року. За часів міністра освіти С.С. Уварова цей Комітет розробляв важливі законодавчі питання, «пристосовуючи» життєдіяльність університетів до настанов уряду. Особисто М.М. Сперанський – член цього комітету і таємного Комітету програми перетворення Росії – також зробив внесок у зміст та ідейну спрямованість університетського статуту 1835 року [688, с. 110, 178–179, 243]. Статут 1835 року відобразив зміну підходів щодо призначення університетів як наукових та навчальних закладів, на обсяг і спрямованість університетської освіти (табл. 5). Університетський статут 1835 року, як і жоден університетський статут, не варто оцінювати однозначно й досліджувати ці документи лише з позицій системи управління. Крім того, недоцільно протиставляти статути 1804 і 1835 рр. [398, с. 361], оскільки протягом XIX ст. держава, здійснюючи правове забезпечення освітньої сфери, визначала відповідність законодавства вимогам певного історичного періоду. Статут 1835 року був кроком вперед на шляху подальшої модернізації російських університетів [862, с. 50] та розвитку юридичної науки й освіти.

Таким чином, в системі вищої університетської освіти починають готувати юристів; цій зміні відповідав зміст навчальної програми. Замість звичаєвого права фундаментальною юридичною дисципліною стає енциклопедія права, де вивчається історія права, історія політичних і правових вчень [1160, с. 38]. Римське право також викладається разом з історією його розвитку. Фінансова наука відокремлюється від політичної економії та починає вивчатися разом із законами про державні повинності й також містить складову з історії фінансів. Ці тенденції пов’язанні з поширенням історичного методу дослідження в економічних і правових науках як основного

інструменту вивчення правових та фінансово-статистичних явищ, а також з пропагандою історичного методу на сторінках «Журналу міністерства народної освіти», котра здійснювалася за прямою вказівкою С.С. Уварова задля нового розуміння сутності юридичної освіти і науки, що виникла в результаті систематизації російського законодавства [1160, с. 54–57].

Таблиця 5. Перелік навчальних предметів юридичних факультетів за статутами 1804 і 1835 рр. (джерело – [582, с. 591; 583, с. 843]).

Перелік навчальних предметів по відділенню моральних та політичних наук (за статутом Харківського університету 1804 року)	Перелік навчальних предметів по юридичному факультету (за загальним університетським статутом 1835 року)
Богослов'я догматичне та повчальне	Енциклопедія або загальний огляд системи законознавства, російські державні закони
Святе письмо та церковна історія	Римське законодавство та історія римського законодавства
Умоглядна та практична філософія	Цивільні закони, загальні, особливі, місцеві
Право: звичаєве, політичне, народне	Закони благоустрою та благочиння
Право цивільне та карне судочинство в Російській імперії	Закони про державні повинності та фінанси
Право стародавніх та нинішніх народів	Закони поліцейські та карні
Дипломатика та політична економія	Основи загальнонародного правознавства

У цей період на юридичних факультетах університетів Наддніпрянської України – Харківського та Київського (за тимчасовим статутом університету св. Володимира, 1833 року) – починають вивчатися закони про державні повинності та фінанси, викладання яких здійснюється на основі Зводу законів (а саме законів казенного управління – т. IV–VIII), історичних пояснень до Повного зібрання законів і теоретичних праць відомих на той час фінансистів. У Ніжинському юридичному ліцеї, який також вважався вищим навчальним закладом, студенти здобували фінансово-правові знання при вивченні дисципліни з назвою «закони казенного управління» [393, с. 152–153]. Студенти Рішельєвського ліцею з 1841 року замість загального курсу законознавства почали вивчати на фізико-математичному відділенні огляд російських законів, на камеральному відділенні (з 1842 р.) предмети – державне

господарство і торгівля, а також огляд російських законів, на юридичному відділенні – державне господарство та російське законознавство [633, с. 37–38]. У спогадах студента Рішельєвського ліцею О.П. Бржосниовського, який навчався на камеральному відділенні протягом 1857–1861 рр., охарактеризовано навчальну програму, котра містила 17 навчальних дисциплін, у тому числі й предмети, які містили фінансово-правові знання, а саме: політична економія, закони державного благоустрою і благочиння, закони про державні повинності та фінанси, статистика, політична арифметика [173].

При викладанні законів про державні повинності та фінанси приписано було використовувати IV–VIII томи Зводу законів Російської імперії [173, арк. 6]. Змістовно зазначені томи Зводу законів містили: статут про земські повинності; статут про прямі податки, мита, акцизні збори; митний статут і митні тарифи; монетний статут і гірничий; статут про казенні оброчні статті, управління казенним майном та лісовий статут. Навіть в цьому стислому переліку прослідковується правознавча та економічна складова курсу «закони про державні повинності і фінанси».

Висновки до розділу II

Дослідження становлення фінансово-правової науки й освіти у процесі розвитку державного господарства Російської імперії протягом першої подовини XIX століття дає можливість зробити такі висновки.

1. Фінансове господарство Російської імперії являло собою складний об’єкт економіко-правового регулювання з розгалуженою системою. До основних цілей управління державним фінансовим господарством відносилося: забезпечення стабільності фінансової системи, мобілізація фінансової системи задля розв’язання різноманітних економічних і політичних завдань, забезпечення зростання державних доходів, підвищення ефективності використання державних витрат, збалансованість доходів і витрат державного бюджету, скорочення державних запозичень, організація грошового обігу. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю було

надання економічним рішенням правової форми. Регулювання фінансової діяльності держави здійснювалося через поєднання законів і підзаконних нормативних актів, що інколи призводило до протиріч та дублювання, в процесі ліквідації яких відбувався активний розвиток і вдосконалення фінансового законодавства, що сприяло формуванню фінансово-правової сфери як самостійного напряму пізнання, а фінансовому праву як самостійної галузі права.

2. Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського посідають важливе місце в історії фінансового управління Російської імперії. Узагальнення матеріалів про різноманітні напрями діяльності вихованого на європейських цінностях професора М.А. Балудянського, дозволяє визначити його значний вклад у розвиток фінансової науки і практики Російської імперії, а також у процес становлення фінансового законодавства. М.А. Балудянський, ґрунтуючись на тогочасних новітніх наукових теоріях, розробляв навчальні курси з економічної та фінансово-правової проблематики, готував рекомендації щодо державного фінансового управління з урахуванням правових аспектів діючого російського законодавства, мав певну вагу як науковець і державний діяч в суспільному житті Російської імперії та на міжнародному рівні [1065, с. 193–196]. Теоретичні ідеї та концепції, розроблені М.А. Балудянським, отримали практичне застосування в процесі державних перетворень першої половини XIX ст. в Російській імперії. Плеяда науковців-юристів, підготовлених за програмою М.А. Балудянського, очолили правознавчі кафедри Харківського і новоствореного Київського університетів.

3. Результатом системної колективної праці під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського була підготовка «Повного зібрання» і «Зводу законів» Російської імперії. Звід законів Російської імперії мав офіційний характер, був створений державним органом, підпорядкованим вищому органу державного управління; являв собою акт систематизації діючих законів, інформаційно доступних для державних органів і підданих держави; виступив засобом забезпечення правового простору й законності з урахуванням як загальнодержавних цілей правового регулювання, так і особливостей розвитку

окремих національних регіонів імперії; щорічно доповнювався державними органами і періодично перевидавався. Створення Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії сприяло розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правового. Ці новітні тенденції, що намітилися на початку 30-х рр. XIX ст. в розвитку університетської юридичної освіти й науки проявилися в університетському статуті 1835 року.

РОЗДІЛ ІІІ. ВНЕСОК ДЕРЖАВНИХ І ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ У СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ ЦЕНТРАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

3.1. Внесок В.Н. Каразіна у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету

На першу половину XIX ст. припадає діяльність нашого відомого співвітчизника, засновника Харківського університету, державного і громадського діяча Василя Назаровича Каразіна (1773–1842).

Василь Назарович народився в с. Кручик Богодухівського повіту на Слобожанщині (сучасна Харківська область), здобув гарну початкову домашню освіту, котру поглибив, навчаючись до 17 років у приватних пансіонах для дітей дворян Кременчука (пансіон Х.І. Фільдінга) та Харкова (пансіон І.П. Шульца). Тоді ж був внесений до реєстрів Кірасирського полку. 1791 року розпочав військову службу у Семенівському гвардійському полку, яку поєднував з відвідуванням лекцій у Гірничому корпусі в Петербурзі, що вважався на той час передовим навчальним закладом Російської імперії технічного профілю. Саме в цьому навчальному закладі В.Н. Каразін опанував наукові методи дослідження, здобув знання з математики, фізики, медицини, хімії, оволодів латиною та європейськими мовами (німецькою та французькою). Тяга до знань, до самоосвітньої діяльності в різноманітних сферах пронизувала всю життєдіяльність «українського Ломоносова». У цей період В.Н. Каразін почав цікавитися суспільно-політичними питаннями, після повернення додому зробив спробу реформування системи управління селянським господарством у власному маєтку.

Після сходження на престол Олександра І, в перші роки царювання якого реалізовувалося багато проектів реформування в соціально-економічних та політико-правових сферах Російської імперії, В.Н. Каразін написав листа імператору про необхідність проведення низки реформ державного господарства [753, с. 1–16.].

Імператор потребував однодумців і союзників, тому після особистої зустрічі з В.Н. Каразіним 1801 року залучив його до кола відомих державних і громадських діячів того часу. Василь Назарович почав брати активну участь у соціально-політичному житті країни, став товаришем і радником Олександра І та мав прямий доступ до імператора без доповіді. Діяльність В.Н. Каразіна як державного діяча була нетривалою (1801–1804 рр.), проте достатньо плідною: активна участь у створенні Міністерства народної освіти, керівництво роботою комісії про училища (одна з центральних установ Міністерства народної освіти), участь у підготовці документів цього міністерства (загальний план гімназій, статути навчальних закладів всіх ступенів, статут про суспільне виховання) та проект організації Харківського університету. У серпні 1804 року В.Н. Каразіна імператорським указом було звільнено з посади керівника Комісії про училища Міністерства народної освіти за звинуваченням у перевищенні службових повноважень та витрачанні службових коштів. В.Н. Каразін повернувся до свого маєтку в с. Кручик, де і провів більшу частину свого життя. Але, відійшовши від державної служби, В.Н. Каразін продовжував розробляти й реалізовувати різноманітні реформаторські проекти, що стосувалися суспільних та природничих сфер.

Досліджуючи становлення фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах Наддніпрянської України протягом першої половини XIX ст., основну увагу приділимо характеристиці поглядів В.Н. Каразіна щодо управління державним господарством та заходів стабілізації фінансової системи, а також його ідеям та діяльності, котрі були пов’язані зі створенням системи народної освіти Російської імперії (особливо вищої освіти) та заснуванням Харківського університету.

На початку XIX ст. реформування освітньої системи було пов’язане з удосконаленням державного управління в цілому, оскільки подальший розвиток державного господарства вимагав значної кількості фахівців, котрі мали певний рівень освіти. Ми не поділяємо точки зору, що саме В.Н. Каразіну належить ініціатива створення Міністерства народної освіти, оскільки заснування відповідного міністерства було одним із заходів системної перебудови державного управління, до яких було залучено багатьох державних діячів. А саму ідею створення Міністерства

народної освіти оприлюднив в 1801 році на засіданні «негласного комітету» (членами якого були В.П. Кочубей, М.М. Новосільцев, П.О. Строганов і А. Чарторийський (Чарторижський)) імператор Олександр І, посилаючись на записку свого вчителя Ф. Лагарпа [405]. Саме ця записка обговорювалася майже півроку вищезазначеними особами і в результаті було прийнято рішення про появу нового міністерства [1104, с. 133]. Однак питання структури й функцій цього міністерства узгоджувалися протягом 1801–1802 рр. і в цих обговореннях брав активну участь В.Н. Каразін, що підтверджується аналізом архівних документів, здійснених дослідником розвитку російських університетів XVIII – першої половини XIX ст. А.Ю. Андреєвим, який відзначає значну роль у підготовці освітніх реформ на початку XIX ст. барона Ф.І. Клінгера, князя А. Чарторийського, В.Н. Каразіна і М.М. Муравйова [863, с. 43]. Працюючи в органах управління системи освіти періоду її становлення, В.Н. Каразін долучився до розробки різноманітних документів, що визначали принципи організації освіти та її функціонування. В.Н. Каразін брав участь у підготовці Маніфесту про заснування міністерств [596, с. 243–248], документів, що стосувалися створення Міністерства народної освіти і Харківського університету, Статутів імператорських Московського, Харківського та Казанського університетів. За проектом В.Н. Каразіна Комісією про Училища було укладено Попередні правила народної освіти [673, с. 22–23]. Оприлюднені нові архівні матеріали – журнали Комісії про училища, де викладена інформація про сім засідань цієї комісії з 22 жовтня 1802 по 24 січня 1803 рр. (Каразін приступив до справ, починаючи з четвертого засідання, оскільки знаходився у Харкові, де займався справами, пов’язаними з ініціативою заснування університету). Ці архівні джерела підтверджують, що саме В.Н. Каразіну належить ідея заснування університету у Харкові та що він підготував усі частини «Накреслення статуту про суспільне виховання», що визначали діяльність початкових, уїзних, губернських училищ та університетів [864, с. 373–381].

Розглянемо базові положення окремих документів. У сьомому параграфі маніфесту про заснування міністерств визначалися функції Міністерства народної освіти – «воспитание юношества и распространение наук» – та структура міністерства

[596, с. 246]. Восьмого серпня 1802 року відповідно до імператорського указу створювалася Комісія про училища, що підпорядковувалася міністру народної освіти, до складу якої входили тайні радники князь А. Чарторийський і граф С. Потоцький; генерал-майори Клінгер і Хітрову; академіки, статські радники Озерецьковський і Фус. Колезького радника В.Н. Каразіна було призначено керівником цієї комісії [596, с. 248]. Комісія про училища отримувала та узагальнювала інформацію про навчальні заклади різного рівня по губерніях Російської імперії, визначала заходи, необхідні для подальшого розвитку освіти в різних регіонах. Головною метою функціонування Комісії про училища було визначення місць, де було б доцільним заснування університетів як освітніх центрів. Під час перебування на посаді керівника справ головного управління училищ Каразіним було засновано спеціальний журнал міністерства «Щомісячні твори про успіхи народної освіти». Розробки В.Н. Каразіна становили основу Попередніх правил народної освіти, що були затверджені 24 січня 1803 року [597, с. 437–442]. Згідно цих правил визначалися чотири види училищ (приходські, уїзні, губернські або гімназії та університети) та порядок їхнього створення й управління. В навчальних округах засновувалися університети «для преподавания наук в высшей степени» [597, с. 439]. Відповідно до цих правил створювався перший університет на території Наддніпрянської України – Харківський, «во уважение патриотического приношения, предложенного дворянством и гражданством сей губернии» [597, с. 439], що було беззаперечною заслугою В.Н. Каразіна. У січні 1803 року Комісію про училища було реорганізовано в Головне правління училищ – вищий радний орган міністерства. Каразін залишався керівником цієї установи, проте він все менше часу працював у центральних органах, оскільки займався створенням університету в Харкові. Університет за проектом В.Н. Каразіна являв собою конгломерат кількох вищих професійних станових училищ, що існували на пожертви громади без залучення державних коштів. Університет складався з дев’яти відділень (загальних знань, приємних мистецтв, богословське, громадянських знань, військове, лікарське, громадянських мистецтв, наукове і художнє). Для осіб нижчих станів Каразін планував при університеті відкриття училища сільського домоведення та школи ремесл і рукоділля. Управління

університетом за проектом повинен був здійснювати Керуючий комітет, котрий очолював директор; університетські відділення очолювали або декани, або керівники відділень, які мали свої зібрання для розподілу лекцій [753, с. 523–534.]. Проект В.Н. Каразіна, в якому він проявив свій оригінальний розум і широкі, але непрактичні плани [281, с. 61], розглядався на засіданні Головного правління училищ і не знайшов підтримки; він суперечив просвітницько-централізаторській імперській політиці, відповідав в першу чергу інтересам місцевого дворянства.

5 листопада 1804 року було прийнято Статут імператорського Харківського університету [614, с. 589–607] із затвердженням штатів для Московського, Харківського і Казанського університетів. Харківський університет, як і інші університети Російської імперії було створено за німецькою моделлю; статут університету лише за деякими статтями відрізнявся від статутів Московського і Казанського університетів. Відповідно, можна говорити про перший загальний статут російських університетів 1804 року.

Існують різні наукові підходи щодо трактування ролі В.Н. Каразіна у процесі заснуванні Харківського університету. Ми не будимо зупинятися на аналізі протилежних точок зору, автори яких рішення про створення університету виключно пов’язують з іменем В.Н. Каразіна [463] або, фальсифікуючи історію, заперечують його будь-який вклад у створення університету [402]. Проаналізуємо науково виважені аргументовані підходи сучасних харківських істориків. Професор С.І. Посохов [1115] відзначає, що заснування Харківського університету – це частина державного проекту створення системи освіти Російської імперії. Вибір Харкова визначається його геополітичним положенням та наявністю колегіуму, випускники якого могли ставати студентами. Проте, саме В.Н. Каразін ініціював ідею відкриття університету у даному місті (Харків не згадувався у жодному попередньому університетському проекті), збір коштів громади на реалізацію цієї ідеї і, фактично, керував усіма роботами зі створення університету [1115, с. 79–82]. Таким чином, С.І. Посохов розглядає як рівнозначні складові: імперську політику – ініціативу В.Н. Каразіна – місцеву громаду і вважає, що саме їхнє рівнозначне поєднання забезпечило результат.

Професор В.В. Кравченко відходить від аналізу об'єктивних передумов заснування Харківського університету й аналізує мотиви головних учасників цих подій: російського уряду, В.Н. Каразіна, слобідських станів, польського дворянства тощо [988, с. 87–132]. В.В. Кравченко зазначає, що думка заснувати університет у Харкові виникла в урядових колах, які опікувалися освітньою реформою Російської імперії і до яких тоді належав В.Н. Каразін, котрий першим і озвучив цю ідею. Аргументами В.Н. Каразіна на користь Харкова були: унікальне геополітичне становище Слобожанщини в Російській імперії (розташована на шляхах, що пов'язували центральну Росію з Новоросією і Кавказом) та урахування зовнішньополітичних планів уряду стосовно Греції і Балкан. Мотивація В.Н. Каразіна, на думку. В.В. Кравченка, ґрунтувалася на реалізації власної моделі університету, на противагу ґетинґенській університетській системі, що стимулювало його давати дворянству обіцянки приватного чи громадського характеру, підтверджуючи особистий вплив на імператора. У свою чергу, слобідське дворянство та міщанство у відповідь на свою добровільну пожертву на користь університету (до 400 тис. рублів) очікувало на окремі права та привілеї. Сума 400 тис. рублів підтверджується документально [525, с. 68], проте у формулярному списку, поданому в Сенат, В.Н. Каразін наводить суму пожертвувань 618 тис. рублів [2]. Польські магнати А. Чарторийський та С. Потоцький підтримали ідею відкриття університету у Харкові, оскільки спільно відстоювали ідею університету у Вільні в противагу Києву [988, с. 127]. Задум Харківського університету не загинув з опалою В.Н. Каразіна, оскільки мав підтримку впливової «польської» партії, а також у суспільстві набуло розголосу рішення харківської громади про добровільну пожертву на користь університету [988, с. 129]. На питання: «Чому ж усе-таки переміг Харків, який поступався Києву за всіма параметрами?», В.В. Кравченко дає відповідь: «Ні Київ, ні Полтава, ні Чернігів не знайшли свого Каразіна» [988, с. 129–130]. Незважаючи, на зазначений автором мотиваційний підхід, його реалізація ґрунтується на значній кількості фактологічного матеріалу, листах самого Каразіна, наукових розвідках інших дослідників, що робить його логічним і науково обґрунтованим. У зв'язку з тим, що особисті щоденники В.Н. Каразіна майже не

збереглися, ми не можемо чітко визначити його особисті мотиви вищеперелічених вчинків і вони залишаються, ймовірно, різномотивованими. А при дослідженні різноманітних історичних явищ і процесів потрібно враховувати як об'єктивні, так суб'єктивні чинники.

Створений Харківський університет ставав центром навчального округу, що охоплював Слобідсько-Українську, Орловську, Воронезьку, Курську, Чернігівську Полтавську, Миколаївську, Таврійську та Катеринославську губернії; попечителем університету було призначено таємного радника графа Потоцького [598, с. 442]. Урочисте відкриття Харківського університету відбулося 17 січня 1805 року. На цей захід В.Н. Каразіна не було запрошено, оскільки його було відправлено у відставку у серпні 1804 року. Протоієрей В. Фотієв – настоятель Вознесенської церкви у м. Харкові (у приватному листі до нього В.Н. Каразін вперше висловив ідею про університет у Харкові) – 17 січня 1805 року після урочистого відкриття Харківського університету, писав Каразіну: «Исполнилось наше желание и ревностнейшее попечение о благе общем. Великое собрание дворян и гражданства из других губерний было поражено удовольствием и радостью; самые зоилы в восторге духа искали Вас, спрашивали и признавались, что счастием сим, сверх всякого чаяния. Украина Вам единственно обязана, те, кои Вам преданы, коим сердечные чувства и намерения Ваши известнее прочих, с восхищением благословляли ваше имя. Итак, если упрямая судьба воспрепятствовала Вам насладиться торжественным открытием предприятий Ваших, то, конечно, незазорная совесть утешает вас не только в последующее время, но и ныне исполнением таковаго намерения, которое делает славу и честь отдаленному потомству» [281, с. 202]. 28 березня 1805 року попечитель Московського університету М.М. Муравйов у листі до В.Н. Каразіна повідомляв про присудження йому звання почесного члена Московського університету й відзначав його відданість освітній справі й розвитку освітньої системи [572, с. 186.]. 1811 року В.Н. Каразіна обрано почесним членом Харківського університету відповідно до рішення вченої ради університету: «Совет подвигнут был к выборам этого мужа, помимо выдающихся познаний, которыми он отличается, еще также чувством благодарности; ибо единственно его старанию и труду нужно приписать учреждение

в Харькове университета» [463, с. 101]. У процесі підготовки до 70-річчя заснування університету уродженець Слободсько-Української губернії літератор Г.П. Данилевський висунув ідею спорудження пам'ятника В.Н. Каразіну як відомому українському суспільному діячеві [4]. Обговорення питання про спорудження йому пам'ятника біля Харківського університету та анонімна стаття [402], де розвінчувалися суспільні заслуги В.Н. Каразіна, стали каталізаторами гострої дискусії щодо оцінки поглядів В.Н. Каразіна на різноманітні соціально-економічні та політико-правові процеси, а також на результати його діяльності. Професором Харківського університету Д.І. Багалієм було випущено серію праць, присвячених висвітленню ролі В.Н. Каразіна у заснуванні Харківського університету, а також укладання зібрання творів і листів В.Н. Каразіна, що було приурочено до відкриття його пам'ятника. Д.І. Багалій зазначав, що вирішив взятися за цю роботу «…дабы не только ученый мир, но и широкие круги общества могли иметь материал для воссоздания собственной оценки его личности и сочинений и проверки подчас разноречивых отзывов о нем современных исследователей» [273; 274; 275, 276, 277, 279, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 753].

1875 року було засновано стипендію імені В.Н. Каразіна [4, арк. 3, 8 зв.], 1879 року узгоджено процедуру її призначення [1]. 1892 року у м. Харкові відбулося вшанування пам'яті В.Н. Каразіна у зв'язку з 50-річчям від дня його смерті. Серед низки запланованих заходів було проведення урочистостей щодо вшанування пам'яті вченого у Харківському університеті, а також роз'яснення учням міських училищ значення цієї особи в справі народної освіти [3]. Пам'ятник В.Н. Каразіну було відкрито лише у червні 1907 року в університетському саду; за радянської доби його було переміщено; 1999 року Харківський університет отримав ім'я В.Н. Каразіна на честь свого засновника, а сам В.Н. Каразін «став символом, за який університету прийшлося боротися» [1115, с. 89].

В.Н. Каразін як допитливий реформатор висловив значну кількість ідей щодо реформування фінансово-правового та економічного життя суспільства. Дослідники історії економічної думки розглядають В.Н. Каразіна, як особу, що зробила суттєвий внесок у забезпечення суспільного прогресу країни в період її переходу від

традиційного до індустріального соціально-економічного розвитку та разом з професорами М.А. Балудянським. Т.Ф. Степановим. К.К. Гаттенбергом, І.В. Платоновим, П.І. Сокальським, Д.П. Журавським. І.В. Вернадським та ін. персоніфікував ідеї вітчизняного лібералізму [959, с. 14]. В.Н. Каразіна також розглядають як одного із засновників класичної традиції в українській фінансовій науці, який одним з перших вказав на колоніальне становище країни в складі Російської імперії, обґрунтовуючи поступову втрату нею фінансово-економічної самодостатності. Він пропонував порядок (із встановленням справедливих законів), який істотно обмежуватиме державну власність з метою забезпечення системи ефективнішого управління державними фінансами [1043, с. 15]. У зв'язку з тим, що В.Н. Каразін виклав у своїх творах пропозиції щодо фінансово-економічного розвитку державного господарства, де суттєву роль відігравали аграрно-селянські проблеми, то в окремих дослідженнях його розглядають як представника української паралелі фізіократизму [949, с. 183–193]. В.В. Небрат розглядає В.Н. Каразіна як прихильника ліберального курсу розвитку фінансово-економічної сфери на теоретичній основі класичної політичної економії [1030, с. 117–126]. Таким чином, у фінансово-економічних дослідженнях В.Н. Каразіна розглядають як прихильника концепції економічного лібералізму, у той же час в історичних дослідженнях постать В.Н. Каразіна досить часто подається в рамках консервативного напряму. Ми підтримуємо підхід, що консерватизм не є єдиною ідейною позицією та проявляється в різних формах [1115, с. 75]. Теза про консерватизм В.Н. Каразіна ґрунтується на підтримці ним самодержавства, але це не заперечує його ідеї щодо державного реформування фінансово-економічної сфери на принципах ліберального раціоналізму. При аналізі ідей В.Н. Каразіна щодо фінансово-правової проблематики, будемо спиратися на його твори, на основі аналізу яких зробимо висновок – до якого економічного напряму вони тяжіють.

З позицій дослідження розвитку фінансово-правової науки в Російській імперії в першій половині XIX ст. інтерес становить знаменитий лист імператору Олександру І, написаний В.Н. Каразіним у березні 1801 року, де автор пропонує певні політико-правові та соціально-економічні перетворення. Необхідною умовою цих змін Каразін

вважає довіру до правосуддя, яке «задає правильний рух головним колесам державного потягу» [753, с. 1–16.], в свою чергу правосуддя ґрунтується на розробках законодавчої науки, що має значну кількість нових ідей, реалізація яких сприятиме добробуту підданих [753, с. 5]. Окрім правосуддя, рушійними силами суспільного розвитку В.Н. Каразін вважає свободу, відповідальність, громадську активність, що досягаються освітою та вихованням. Положення про взаємозв'язок права, механізмів реалізації законів та моральних основ суспільства відображають інституціональні засади поглядів В.Н. Каразіна. Також у листі В.Н. Каразіна цареві піднімаються питання співмірності повинностей підданих; скорочення державних видатків, через застосування принципу економії до державного господарства та ведення обліку за використанням державного майна. Державне господарство розглядає як основу народного добробуту. В іншому творі того ж періоду В.Н. Каразін відзначає необхідність ефективної системи державних установ, що виконують управлінські функції, та наявність ефективної законодавчої бази; процитуємо автора: «Счастлив тот народ, где правительство первейшим долгом почитает мудрыми учреждениями водворить в сердце уверенность в безопасности…где ясность законов, из единого общего источника произшедших, не только прекращает тяжбы в самом их начале, но и делает их редкими, дав каждому чувствовать свои права и отношение их к правам ближнего» [753, с. 17].

В.Н. Каразін великого значення надавав економічній науці та значну кількість праць присвятив «домоводству», як національному господарству та «порядку управления всякой собственностью, доставляющей способы к жизне» [753, с. 217]. У концепції «домоводства» В.Н. Каразін виступає не лише як прихильних економічних знань, але і як дослідник демографічних процесів Слобідської України [753, с. 123–154], а також як аналітик статистичної інформації Слобідсько-Української губернії [753, с. 382–394]. У багатьох його працях фінансово-економічного змісту простежуються ідеї щодо необхідності державного втручання у законодавчу сферу та створення дієвої системи управління державними фінансами. В.Н. Каразін як землевласник проголошував власність поміщиків на землю недоторканою, прагнув зберегти поміщицьке землеволодіння, але розуміючи неефективність використання

застарілих форм господарювання в поміщицькому господарстві, розробляв проекти регламентації повинностей, зменшення залежності закріпачених селян від поміщиків та поступового переходу до товарно-грошових відносин на селі. В.Н. Каразін як винахідник розумів необхідність удосконалення сільськогосподарської техніки, застосування нових способів обробки сільськогосподарських земель, сортового посівного матеріалу тощо. Він наголошував, що управління державними селянами є неефективним, не мотивує до підвищення продуктивності їхньої праці та, відповідно, не сприяє розвитку державного господарства в цілому. Таким чином, В.Н. Каразін розглядав землю як основний виробничий ресурс, а власність поміщиків як капітал, який має забезпечувати певний зиск.

Василь Назарович пропонував реструктурувати власність казни, продавши частину державної власності приватним власникам для підвищення ефективності її використання, зростання доходів державного бюджету та засіб зростання курсу національної валюти. Незважаючи на те, що провідну роль у спадщині В.Н. Каразіна відігравали аграрно-селянські проблеми, промисловості й торгівлі дослідник відводив значущу роль у господарському розвитку. Каразін як прихильник розвитку вітчизняної промисловості (особливо легкої і харчової), котра за його ідеями могла б розвиватися на основі власних капіталовкладень та вітчизняних фахівців, відзначає втрату економічної самодостатності України в складі Російської імперії [1030, с. 119–120]. Щодо торгівлі, то В.Н. Каразін вважав, що втручання держави у внутрішню торгівлю порушує процес її розвитку, а щодо зовнішньої торгівлі, то вона «оживляет все части политического тела» [753, с. 23], відіграє активну роль у розвитку промисловості й потребує захисту від зовнішньої конкуренції. В.Н. Каразін усвідомлював регулюючий вплив податків на розвиток промисловості та торгівлі. В.Н. Каразін розробляє власну концепцію оподаткування, що містить об’єкт оподаткування, класифікацію податків, механізм стягування і перекладання податків; свої висновки автор підкріплює статистичною інформацією з власного поміщицького маєтку [753, с. 62–99]. За В.Н. Каразіним податки призначені для: 1) утримання уряду, що опікується цілісністю та добробутом суспільства, а також для утримання храмів та їхніх служителів; 2) зовнішнього захисту (тобто утримання війська та

департаменту зовнішніх відносин); 3) особистого захисту кожного громадянина (тобто утримання поліції та карних судів); 4) охорони та забезпечення права власності (тобто утримання цивільних та комерційних судів). Перші три призначення передбачають стягнення особистих податків, а четверте –податків з майна [753, с. 90]. Каразін виступав за введення двох видів податків (особистий податок і податок з майна) та станову рівність в оподаткуванні: «Личная подать, или просто подать должна быть всеобщая, не терпящая никакого исключения, но умеренная и для всех относительно равная, поскольку все, от первейшего богача до последнего работника в рубищах без собственности и приюта скитающегося, имеют одинаковую нужду в показанных трех предметах» [753, с. 91]. Збір для захисту права власності (4-те призначення) за авторською концепцією повинен бути пропорційним власності. В.Н. Каразін пропонує стягувати податки з осіб віком від 20 до 60 років, причому з 20 до 40 років особи повинні компенсувати податкову недоїмку, яка накопичилась з їхнього народження до 20 років; пільги в оподаткуванні мають батьки з багатодітних сімей. Таким чином, новітніми авторськими ідеями В.Н. Каразіна щодо податкової системи було: скасування становості в оподаткуванні, прогресивні вимоги щодо зниження податків та визначення їхнього оптимального розміру та диференціація податків за статками, віком та чисельністю дітей у родині.

Стабільність фінансової системи держави В.Н. Каразін обґрунтовано пов’язував з курсом національної грошової одиниці. Проаналізувавши за значний проміжок часу коливання курсу російського рубля, В.Н. Каразін узагальнив такі причини цього процесу: «уменьшение внутреннего достоинства монеты, умножение надобности в чужестранных товарах, количество россиян, путешествующих в чужие края, несравненно превышающее число иностранцев, которые у нас задерживают свои деньги, перевод российских … денег через иностранные конторы, наконец накопление разного рода государственных векселей, без выплаты остающихся» [753, с. 24]. В.Н. Каразін в дусі товарної концепції грошей класичної політичної економії пов’язує стабільність національної валюти з розвитком державного господарства, тобто практично на 100 років раніше за трансакційний варіант І. Фішера, (який у праці «Купівельна спроможність грошей», 1911 р., формалізував висновки Д. Хьюма щодо

взаємозв'язку зростання грошової маси і виробництва [1043]) показує, що надійним засобом зміцнення купівельної спроможності грошей є розвиток господарства. При цьому В.Н. Каразін акцентував увагу на негативних наслідках для фінансово-грошової системи країни іноземного кредитування, яке окрім демонстрації боргового фінансування бюджетного дефіциту, слабкості зовнішньої торгівлі, також посилює політико-економічну залежність держави від іноземців. В.Н. Каразін не лише проаналізував механізм динаміки валютного курсу, але й запропонував заходи стабілізації фінансово-кредитної системи держави через підвищення ефективності функціонування державної власності, скорочення бюджетних витрат, приріст випущеної продукції та регулювання обігу асигнацій.

Особистість В.Н. Каразіна продовжує викликати дослідницький інтерес, багато аспектів його життя, поглядів і результатів діяльності залишаються дискусійними і потребують подальшого вивчення і узагальнення. Аналіз фінансово-економічних ідей В.Н. Каразіна дозволяє відповісти на питання щодо їхньої належності до певної економічної школи. Якщо виділити найважливіші ідеї вчення фізіократів: а) критика меркантилізму й дослідження не сфери обігу, а сфери виробництва, до якої належить сільське господарство – основа багатства держави; б) теорія «природного порядку», що пов'язана з визнанням об'єктивного та закономірного розвитку ринкових відносин, що мають природний характер, божественне походження та ґрунтується на економічній свободі та недоторканості приватної власності; в) концепція «чистого продукту», що створюється у землеробстві завдяки природній родючості землі та виступає у формі ренти; г) класовий поділ суспільства на основі економічного критерію – участі у створенні та розподілі суспільного багатства [949, с. 160–162], то можна констатувати дотичність ідей В.Н. Каразіна до економічної школи фізіократів, де у працях вчених знайшли відображення теоретико-методологічні особливості еволюції класичної політичної економії у Франції в другій половині XVIII ст. Аналіз фінансово-економічних проектів В.Н. Каразіна, котрі стосувалися державного фінансового управління, системи грошового обігу й аграрно-селянських проблем, дозволяє зробити висновок, що В.Н. Каразін, як особа з державницьким мисленням, виступав за ліберальний курс розвитку фінансово-економічної сфери на засадах

законності, технічної модернізації, що були нерозривно пов’язані зі зростанням рівня освіченості населення. Беззаперечним є вклад В.Н. Каразіна у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету.

3.2. Фінансово-правова, освітня та просвітницька діяльність Д.М. Княжевича

Княжевич Дмитро Максимович (1788–1844) – дворянин сербського походження, старший брат міністра фінансів О.М. Княжевича, народився у Санкт-Петербурзі, освіту здобув у новоствореній у той час Казанській гімназії. З 1802 року був прикріплений до міністерства фінансів (експедиції з державних доходів), де 1805 року розпочав службу і продовжував її по цьому міністерству до 1837 року. Одночасно з чиновницькою службою вивчав іноземні мови, поглиблював свій освітній рівень, спілкувався з найосвіченішими людьми того часу. Протягом 1813–1820 рр. був бухгалтером ліквідаційної комісії російської армії і жив у Празі, а потім у Відні. У той час генерал-інтендантом російської армії був Є.Ф. Канкрін, під керівництвом якого працював Д.М. Княжевич і заслужив його довіру. З 1821 року експедиція з державних доходів була реорганізована в Департамент державного казначейства міністерства фінансів і Д.М. Княжевича призначено керівником розпорядчого відділення цього департаменту. 1823 року Є.Ф. Канкрін став міністром фінансів Російської імперії і змінилися пріоритети фінансової політики, що стала спрямовуватися на бездефіцитні бюджети, скорочення державних витрат, зростання доходів державного бюджету, й, відповідно, на боротьбу із зловживаннями та казнокрадством. Реалізація протекціоністського тарифу 1822 року призвела до зростання контрабанди і Є.Ф. Канкрін призначає Д.М. Княжевича віце-губернатором Санкт-Петербургу (1824–1827) для припинення зловживань на митниці [1186, с. 230]. У результаті активного особистого втручання Д М. Княжевича казна додатково отримала близько 9 млн. руб. доходу, а особистий вклад віце-губернатора Санкт-Петербургу був високо оцінений (виплачена премія у розмірі 10 тис. рублів, грошова допомога 4 тис. рублів та присвоєно чин статського радника) [972, с. 52]. З 1827 року реорганізацію митниці було завершено і в січні 1827 року Д.М. Княжевич став віце-директором

департаменту державних маєтностей і почав займатися винними відкупами. Цю діяльність довірили Д.М. Княжевичу не лише тому, що він користувався довірою Є.Ф. Канкріна, а й тому, що міністр фінансів знав, що він обізнаний з цією справою на практиці (брати Княжевичі неофіційно займалися відкупними питейними операціями та надавали анонімно гроші під заставу для перекупки питейних домів петербурзькому відкупнику Фейгіну, що приносило їм значні прибутки). Відкупні операції були формою фінансового підприємництва в умовах кріпосництва в Російській імперії першої половини XIX ст. [1124, с. 102]. З 1830 року, отримавши чин дійсного статського радника, Д.М. Княжевич посів місце директора канцелярії міністра фінансів, а з наступного року при збереженні посади директора канцелярії став керівником департаменту державного казначейства, а потім – директором цього департаменту. 1837 року Д.М. Княжевича було обрано членом Російської академії, оскільки з 1824 року він брав постійну участь в роботі вченого комітету з гірничої та соляної частин, а потім і лісової; займався літературної діяльністю, написав ряд науково-популярних статей, а також разом з братами – Олександром і Владиславом – видавали літературні твори [1166, с. 549].

Отримавши у липні 1837 року посаду попечителя Одеського навчального округу – представника міністерства народної освіти, котрий призначається імператором для керівництва освітньою системою на певній території – Д.М. Княжевич починає займатися активною адміністративною, суспільною та просвітницькою діяльністю. М.І. Греч – письменник, видавець, редактор декількох літературних періодичних видань, чиновник міністерства фінансів (1836–1843) та член наукового комітету при міністерстві народної освіти – так описує перехід Д.М. Княжевича в освітню сферу: «По приближению к пятидесятилетию своей жизни, чувствуя утомление от беспрерывных тяжелых трудов по счетной части, Дмитрий Максимович возымел желание, оставить холодный, негостеприимный север, подышать воздухом юга, которым дышали его предки, посвятить труды и познания свои не мертвым цифрам, а живому движению человечества; и как ни трудно было ему расстаться с начальником, к которому привязан он был взаимными узами уважения и доверенности, Княжевич исполнил свое намерение: поступил в должность

попечителя одесского учебного округа» [377, с. 8]. Але більш ймовірною причиною такої різкої зміни напряму державної діяльності було розірвання відносин з Д.М. Княжевичем тодішнього міністра фінансів Російської імперії, його багаторічного покровителя графа Є.Ф. Канкріна через постійні прохання Д.М. Княжевича збільшити фінансування й розширити штат Департаменту державного казначейства [369, с. 71]. Достовірно причина конфлікту Є.Ф. Канкріна з Д.М. Княжевичем залишається невідомою, але визнано, що його кар'єрне зростання в фінансово-правовій сфері, якій він присвятив більше тридцяти років своєї життєдіяльності, визначалося високою професійністю та працездатністю.

У жодному випадку дане призначення не можна вважати опалою для Д.М. Княжевича, оскільки посада попечителя навчального округу була почесною, престижною та відповідальною. Попечителями призначали високоосвічених осіб, що мали чин дійсного статського або таємного радника, V або IV клас табелю про ранги та мали досвід служби чиновником не менше 20-30 років. Відповідно Зводу статутів про цивільну службу при визначенні на посаду враховувалися: стан особи або її походження; вік; знання та навички, а також враховувалися особистісні якості претендента та послужний список [616, с. 656].

Одеський навчальний округ було створено за наказом від 30 липня 1830 року [615, с. 656], згідно якого всі навчальні заклади м. Одеси, що знаходилися у віданні Харківського університету, підпорядковувалися Рішельєвському ліцею під керівництвом попечителя; 8 листопада 1830 року до складу округу увійшла Бессарабська область, 9 грудня 1832 року – Херсонська і Таврійська губернії, а з 30 травня 1833 року – Катеринославська губернія. Основні напрями діяльності попечителів Одеського навчального округу першої половини XIX ст. (Н.Ф. Покровського, Д.М. Княжевича та М.М. Бугайського), особистий внесок кожного у розвиток освіти у регіоні проаналізовано професором І.С. Гребцовою [926]. Д.М. Княжевич став другим попечителем одеського навчального округу після Н.Ф. Покровського, на час «попечительства» якого припало розширення території округу на весь Новоросійський край і Бессарабську область, поширення парафіяльних і повітових училищ, реформування Рішельєвського ліцею, створення місцевого

цензурного комітету. Права й обов'язки Д.М. Княжевича, як попечителя округу визначалися новим «Положенням про Навчальні округи» міністерства народної освіти від 25 червня 1835 року [664]. Середні навчальні заклади були виведені з підпорядкування університетів й управління ними цілком зосередилося в руках попечителів та їхніх рад. Повноваження попечителя були істотно розширені: він здійснював загальне керівництво управлінням і канцелярією навчального округу та діяльністю цензурного комітету, займався організацією процесу навчання у ввірених йому навчальних закладах, контролював хід навчально-виховної та морально-етичної роботи викладачів освітніх закладів, особисто контролював навчальні заклади округу, здійснюючи службові поїздки та фіксуючи всі зауваження в ревізійних книгах.

На час приїзду до Одеси Д.М. Княжевича в Одеському навчальному окрузі не було університету – роль головного навчального закладу належала Рішельєвському ліцею. Тому Д.М. Княжевич взяв активну участь у реорганізації цього навчального закладу за новим Статутом. Статут Рішельєвського ліцею від 29 травня 1837 року (що вступав у дію з 1 січня 1838 року) [704, с. 640–649] наблизив ліцей до вищого начального закладу (за структурою, навчальними планами та програмами навчальних дисциплін). За Статутом ліцей складався з двох відділень – юридичного та фізико-математичного, при ліцеї функціонувала гімназія та училище східних мов під керівництвом директора ліцею. Органами управління ставали Рада ліцею (до її складу входив директор ліцею, інспектор та всі професори) та Правління, що складалося з попечителя навчального округу, його помічника, директора та інспектора ліцею. До обов'язків Ради ліцею (відповідно § 23 Статуту) належало: 1) обрання професорів та ад'юнктів; 2) обговорення заходів, щодо удосконалення викладання наук; 3) розподіл навчальних курсів та годин на їхнє вивчення; 4) розгляд методів викладання і навчальних матеріалів, що обираються професорами та ад'юнктами; 5) вступні іспити студентів та вихованців до ліцею; 6) вивчення недоліків діяльності професорів та ад'юнктів; 7) розпорядження навчальними і допоміжними установами ліцею (бібліотекою та кабінетами); 8) аналіз творів, що рекомендуються для читання на урочистих зібраннях та друкуються за кошти ліцею; 9) обговорення пропозицій Попечителю навчального округу про справи ліцею, що потребують розгляду та

удосконалення. Предмети й обов'язки Правління регламентувалися четвертою главою Статуту й охоплювали господарські та юридичні справи. Професори й ад'юнкти Рішельєвського ліцею повинні були мати ступінь доктора, або у крайньому випадку, магістра того факультету, до якого належала кафедра; вони обиралися Радою ліцею, несли відповідальність за науковість, актуальність, благонадійність змісту предмета, що викладали й виконували навантаження в обсязі не менше восьми годин на тиждень. Студенти зараховувалися до ліцею за результатами вступних випробувань (§ 73); навчання в ліцеї тривало 3 роки; особи, котрі після закінчення ліцею мали схвальні атестати, отримували дванадцятий клас при занятті цивільною службою, а при визначені на військову службу мали однакові права із випускниками університетів. Статутом визначався склад фізико-математичного й юридичного відділення та предмети, що викладалися. Студенти фізико-математичного відділення вивчали такі предмети, як чиста і прикладна математика, фізика та фізична географія, природнича історія, хімія, технологія та комерція. Студентам юридичного відділення викладалися: латина, енциклопедія та історія правознавства, російське законознавство, римське законознавство та практичне судочинство. Загальними для студентів двох вищеназваних відділень були такі предмети, як філософія, російська словесність, загальна і російська історія та статистика. Таким чином, за структурою управління, навчальною системою та змістом освіти Рішельєвський ліцей наближався до університетів Російської імперії, і саме під керівництвом Д.М. Княжевича активно проходило реформування ліцею відповідно до нового Статуту і закладалися основи для функціонування ліцею як вищого навчального закладу.

Д.М. Княжевич реформував навчальну частину Рішельєвського ліцею відповідно до правил викладання предметів, котрими регламентувався порядок викладання, форма та зміст навчальних курсів («Правила, которыми должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов каждого» [90]). Д.М. Княжевич подбав про розширення кафедр ліцею (1838 року було створено кафедру сільського господарства і лісоводства та розпочато викладання судової медицини, політичної арифметики, геодезії, порівняльної географії, російських стародавностей [383, с. IV]. Викладачі ліцею розробляли програми викладання

навчальних предметів із зазначенням змістових розділів курсу та різноманітних посібників, що покладені в основу викладання, котрі представлялися попечителю для розгляду [99].

1840 року Д.М. Княжевич підготував «План перетворень навчальної частини ліцею» [104], де оприлюднив пропозицію щодо заснування третього відділення Рішельєвського ліцею – камерального – для викладання природознавчих, господарських та юридичних дисципліни (реалізовано цю ідею було з 1842–1843 навчального року). У листопаді 1841 року було прийнято рішення про перерозподіл навчальних предметів у Рішельєвському ліцеї у зв'язку з відкриттям камерального відділення [630, с. 37–38], де у вступі зазначалося, що це рішення прийнято на основі клопотання попечителя Одеського навчального округу, яке ґрунтувалося на чотирьохрічних спостереженнях за навчальним процесом ліцею. З позицій дослідження становлення фінансово-правової освіти необхідно зазначити, що на камеральному відділенні починається вивчення предмету «державне господарство і торгівля», на юридичному відділенні – предмету «державне господарство», що змістовно на той час являло собою політичну економію з розділом, присвяченому фінансам. Також на всіх трьох відділеннях ліцею викладалася всесвітня історія із статистикою та російська історія із статистикою, що також підтверджувало широке використання статистичної інформації в історичних дослідженнях. Для підвищення рівня фінансово-правової підготовки студентів юридичного та камерального відділення для студентської бібліотеки було виписано Звід законів Російської імперії з алфавітним вказівником [96; 100].

У рамках реалізації концепції «офіційної народності» (три начала формування російської національної ідеї – «православ'я, самодержавство, народність»), висунутої тогочасним міністром народної освіти Російської імперії С.С. Уваровим (1833–1849 рр.). Д.М. Княжевич розробив рекомендації «Про дотримання правил установлених щодо викладання наук у Рішельєвському ліцеї» [105]. У цих рекомендаціях на конкретних прикладах Дмитро Максимович пропонує розвивати національне самопізнання студентів при вивченні російської мови, російської історії і статистики, російського правознавства і закону божого. Наприклад, щодо викладання статистики

дає такі пропозиції: «Статистика других государств непременно должна быть сравнительной с российской, т.е. всякий факт их настоящего состояния должен быть поставлен в параллель с отечественным ему фактом русского государственного быта» [105]. Також, Д.М. Княжевич як попечитель одеського навчального округу розробив «Програми для викладання усіх предметів в гімназіях і училищах уїзних та приходських», що являли собою педагогічну книгу, в якій нижче та середнє виховання з постійною увагою до віку та потреб вихованців ведеться послідовно, системно з гармонічним викладанням усіх предметів [383, с. V]. М.І. Греч відзначає цю розробку Д.М. Княжевича як пам'ятник, що увічнить його ім'я, оскільки він урахував наступність освіти, послідовність викладання навчальних дисциплін, особливості кожної дисципліни («в мельчайших подробностях идет параллельно с другими в непременной симетрии и гармонии»), вікові та станові особливості учнів, загальні та місцеві потреби вихованців [377, с. 9].

У цей період у Рішельєвському ліцеї сформувалося коло високопрофесійних викладачів, завдяки яким навчальний заклад пережив період розквіту в першій половині 1840-х років (юристи В.А. Линовський і М.О. Соловйов, математики Г.К. Брун і В.В. Петровський, історики П.К. Брун і М.Н. Мурзакевич та ін.) [990, с. 23–24]. За часи Д.М. Княжевича у Рішельєвському ліцеї відбулося багато позитивних змін: збільшився контингент студентів (протягом семи років чисельність зросла з 20 до 130 студентів); поліпшилась матеріальна база; розширилася кількість і обсяг навчальних предметів; покращилася репутація і збільшився вплив викладачів; почали друкуватися праці викладачів і видаватися «Новоросійський календар», який став енциклопедією про Новоросійський край, його історичні, статистичні, географічні надбання. Відомий історик, археолог, професор М.Н. Мурзакевич у своїх мемуарах так згадує цей період: «Ця установа, як добре заведена машина; дисципліни викладалися скільки можливо сучасно, відповідно вимог тогочасної науки. Професори добросовісно й охоче виконували свою справу; збільшувалася чисельність слухачів та з дня на день зростала довіра і добре ставлення публіки до ліцею. Честь всього цього належала Дмитру Максимовичу» [519, с. 149]. Очевидно,

що саме в цей період функціонування Рішельєвського ліцею формувалися основи для його майбутнього перетворення в Новоросійський університет.

Як попечитель навчального округу Д.М. Княжевич керував діяльністю Одеського цензурного комітету. Завдяки ініціативності та рішучості попечителя було спрощено процедуру цензури, збільшено фінансування, покращена матеріальна база та розширені повноваження цензурного комітету [926, с. 121].

В Одесі, окрім вищеназваних напрямів діяльності, Д.М. Княжевич продовжив свою просвітницьку роботу. Він став одним із засновників і першим президентом Одеського товариства історії та старожитностей (почесним президентом товариства був Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М.С. Воронцов; окрім Д.М. Княжевича засновниками були історик-аматор, суспільний діяч М.М. Кир'яков, професор Рішельєвського ліцею М.Н. Мурзакевич, автор праць з релігійної та політичної проблематики О.С. Стурдза, керівник канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора А.Я. Фабр). Діяльність товариства регламентувалася статутом 1839 року, де визначалася мета його діяльності («для розповсюдження історичних та археологічних відомостей про Південну Росію, переважно про Новоросійський край і Бессарабію») та основні завдання (збирати, описувати і зберігати всі залишки давнини; відшуковувати, вивчати документи і акти, що мають відношення до історії цього краю; критично досліджувати свідчення давніх письменників про цей край; збирати достовірні відомості про теперішній стан географії і статистики; публікувати результати своїх досліджень) [804, с. 1–2]. Відповідно § 62 статуту товариство видавало «Записки Одесского общества истории древностей» (перший випуск 1844 року). Праці, представлені для друкування у першому випуску цього видання, Д.М. Княжевич особисто редагував протягом майже двох років, «уже расстроенный в своём здоровье, посреди многотрудных забот своих прямой официальной службы, он в эти два года не давал себе покоя, чтобы привести к концу затягивавшееся беспрерывно дело» [383, с. XXII].

Також Д.М. Княжевич активно займався видавничою діяльністю. Виконуючи функції письменника, редактора, видавця і коректора він видавав «Листки общества сельского хазяйства южной России». Протягом 1839 і 1840 рр. видав два історико-

літературні збірники «Одесского альманаха». Завдяки енергії та зв'язкам Д.М. Княжевича було отримано дозвіл на постійне видання «Новороссийского календаря», попередні видання якого у 1821–1822 рр. [567], 1832 р. [416], 1834–1837 рр. [417; 523; 524] призупинялися Петербурзькою Академією наук, котра мала привілеї на видання календарів в Російській імперії. Д.М. Княжевич усвідомлював значення довідкового історико-статистичного щорічника для розвитку регіону й перетворив довідник на місцеве історико-краєзнавче видання. Також як попечитель навчального округу Д.М. Княжевич передав видання календаря Рішельєвському ліцею, де він видавався з 1838 по 1864 рр. на користь незаможних учнів ліцею та округу. Зростанню наукового рівня календаря сприяв Д.М. Княжевич, який залучав до підготовки видання провідних професорів Рішельєвського ліцею [310] та краєзнавців Новоросійського краю, Бессарабії та Криму, а сам календар сприяв зростанню рівня освіченості населення регіону і високо оцінювався, через «драгоценные статьи, преимущественно по истории и статистике края» [377, с. 1].

Не все заплановане встиг реалізувати Д.М. Княжевич, він помер 1844 року у Полтавській губернії, прямуючи до Петербургу у справах навчального округу. У його некролозі, розміщеному у записках товариства історії та стародавностей (у першому номері цих записок, до видання яких Княжевич приклав значні зусилля), зазначалося: «Дмитрий Максимович принадлежал к особой эпохе и к особому поколению, когда труженичество служебное считалось совместным с занятиями учёными и литературными, когда канцелярская работа не подавляла святого огня любви к истинному и прекрасному, наука, искусство, поэзия не мешали суровым заботам и важным подвигам на поприще государственной деятельности» [383, с. VII].

3.3. Історико-статистичні дослідження А.О. Скальковського та його внесок у розвиток освіти й науки півдня України

Аполлон Олександрович Скальковський (1808–1898) народився у м. Житомирі (Волинська губернія Російської імперії) у родині дрібного поміщика. Навчався у Житомирському повітовому училищі (1819–1823 рр.), на фізичному та морально-

політичному відділеннях Віленського університету (1823–1825 рр.), а потім на відділенні морально (етико)-політичних наук (пізніше воно було перетворене на юридичний факультет) Московського університету, після закінчення якого (1827 р.) зі ступенем кандидата правознавства приїхав до Одеси (1828 р.), де посів посаду чиновника канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова [720, с. 48]. У процесі вивчення архівів присутніх місць Аполлон Олександрович знайшов і опрацював надзвичайно цінні економіко-статистичні матеріали з історії Новоросійського краю, міста Одеси, а також архівні джерела з історії запорізького козацтва, гайдамаччини, що в майбутньому його прославили та дозволили величати Нестором Новоросійського краю, Плутархом Одеси, новоросійським Геродотом, а також принесли нагороди Академії наук та обрання членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (історико-філологічне відділення, по розряду історико-політичних наук, 1856 р).

А.О. Скальковський став відомим не лише своїм дослідженням з історії [724; 728; 731; 733; 735; 739; 740; 741], археології та етнографії [726], економіки [727], статистики [725; 729; 730; 734], він був автором художніх творів з історії Новоросійського краю («Кагальничанка», «Хрустальная балка» [736]; «Братья Искупители» [737]; «Мамай» [738]), а також зробив значний вклад у розвиток науки, культури, промисловості й торгівлі м. Одеси. Загальна кількість публікацій А.О. Скальковського, присвячених півдню України, складає майже 270 праць [933, с. 353].

Аполлон Олександрович активно сприяв створенню в Одесі міської публічної бібліотеки у 1829 р. (це була друга в Російській імперії після імператорської у Санкт-Петербурзі та перша в Наддніпрянській Україні публічна бібліотека), до якої пізніше передав багато свої праць; був завідувачем місцевого архіву міністерства внутрішніх справ; організував Одеський Статистичний комітет у 1835 р. (який 1843 р. реорганізований у Головний статистичний комітет Новоросійського краю), став його першим секретарем і редактором праць; від торгового стану обирався секретарем Одеського відділення комерційної ради; був одним із засновників і першим секретарем Товариства історії та старожитностей; брав участь у підготовці відкриття

Новоросійського університету та комерційного училища. Його активна наукова та суспільна діяльність була визнаною на регіональному, національному, міжнародному рівнях та відмічена нагородами (орден Святої Анни II ступеню,1851 р., орден Святого Володимира III ступеню, 1861 р. та чисельними грошовими нагородами за наукову діяльність). Напрацювання А.О. Скальковського не втратили цінності й до теперішнього часу, оскільки охоплюють широке проблемне поле досліджень регіональної історії та історичного краєзнавства, розкривають специфіку історії півдня України у декількох вимірах (історія заселення, історія урбанізації, історія промисловості, торгівлі, фінансової сфери тощо), а також містять тексти частково втрачених документів [729, с. 9].

До 1834 року (створення губернських статистичних комітетів) регіональною (відомчою) статистикою Російської імперії займалося міністерство внутрішніх справ, де було сформовано спеціальну групу чиновників, що опрацьовували статистичні дані. Губернські статистичні комітети очолювали губернатори, їхньою основною функцією було збирання та обробка кількісної інформації для губернаторських звітів. 1835 року було створено в Одесі статистичний комітет, але існування єдиного для Півдня України управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора призвело до заснування 1843 року Головного статистичного комітету Новоросійського краю [635, с. 743], який координував роботу інших комітетів. Формування цього комітету відбулося під впливом об’єктивних (стрімкий економічний розвиток цього регіону та розвиток регіональної статистики) і суб’єктивних умов (серед яких в першу чергу можна виділити адміністративну підтримку генерал-губернатора М. Воронцова). Діяльність статистичного комітету, а потім Головного статистичного комітету Новоросійського краю до 1863 р. (до його відставки), була пов’язана з іменем А.О. Скальковського (з 1843 року був редактором Головного статистичного комітету, а з 1845 року – директором цієї установи). На той період штат Головного статистичного комітету Новоросійського краю включав посаду директора (без платні), редактора, двох писарів та сторожа [51]. За Статутом Головного статистичного комітету він створювався в Одесі для збирання статистичної інформації по Херсонській, Таврійський, Катеринославській губерніях

та Бессарабській області. До його функцій входило: а) розробка програми статистичних досліджень у Новоросійському краю, котра після розгляду генерал-губернатором, затверджувалася міністром внутрішніх справ; б) складання правил, таблиць, форм, за якими збиралася статистична інформація; в) із зібраних та перевірених статистичних матеріалів складання опису Новоросійського краю; г) щорічна перевірка опису, виправлення й доповнення статистичних фактів з урахуванням змін, що відбулися; д) розгляд творів російських та іноземних дослідників, що стосуються Новоросійського краю, доповнення описів корисними відомостями, що там містяться, а також оприлюднення помилок, котрі там є [635, с. 744–746]. На території сучасної Одещини у той час, окрім Головного статистичного комітету Новоросійського краю, діяли Херсонський губернський, Бессарабський обласний, Ізмаїльський та Одеський статистичні комітети. Функції, що виконували статистичні комітети, призвели до об'єднання навколо них місцевих дослідників та урізноманітнення кола інтересів самих працівників комітетів, оскільки розширювалися напрямки їх діяльності: складання щорічних статистичних звітів, створення музеїв, бібліотек, архівів; археологічні експедиції, етнографічні, краєзнавчі дослідження. Необхідність накопичення різноманітної за змістом інформації, призводили до об'єднання навколо статистичних комітетів місцевих дослідників та трансформації цих об'єднань у осередки краєзнавчих, етнографічних, статистичних, археологічних, історичних досліджень [1221, с. 2]. Продуктивна діяльність Головного статистичного комітету Новоросійського краю стала реальною тільки завдяки особі А.О. Скальковського, який на основі зібраних у перші роки діяльності цієї установи даних надрукував майже два десятки наукових досліджень [723; 725; 729; 730; 735; 740; 741]. Це були не просто сухі статистичні таблиці, а справжні історико-статистичні праці [1176, с. 33]. Опубліковані твори А.О. Скальковський розсилав по університетах, ліцеях, гімназіях і публічних бібліотеках. Наприклад, 1838 року бібліотека Рішельєвського ліцею отримала в дар від А.О. Скальковського двотомник «Хронологичекое обозрение истории Новороссийского края», «Первое тридцатилетие истории города Одессы» і «1812 год в Новороссийском крае» [76]; 1846 року надійшла до ліцейної бібліотеки 3-томна праця «История Новой Сечи, или

последнего Коша Запорожского» [92]; 1848 року – два екземпляри «Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк» [93].

Нагромаджуючи статистичну інформацію, А.О. Скальковський планував видати ґрунтовний багатотомний твір під назвою «Досвід статистичного опису Новоросійського краю», присвячений проблемам історії, географії, демографії, етнографії та господарській діяльності цього регіону. Перша частина цієї праці, де аналізувалися питання географії, етнографії та народонаселення Новоросійського краю, була підготовлена 1849 року (видана 1850 року), отримала схвальні відгуки й здобула Демидівську премію Петербурзької академії наук [734]. При врученні премії П.І. Кеппен – випускник Харківського університету, академік по кафедрі статистики Академії наук Російської імперії – зазначив, що вищеназвана праця є таким твором, який бажано було б мати про всі частини держави [357, с. 197]. Другий том, присвячений аналізу результатів господарювання у сільськогосподарській сфері, було видано 1853 року [734] і в «Записках Одесского общества истории и древностей» було опубліковано критичну рецензію на дві частини статистичного опису А.О. Скальковського [335, с. 466–507]. Автор відгуку М. Бухтеєв відзначав, що є виконавцем доручення Одеського товариства історії та критикує вищеназвані видання за такими напрямами: невірне визначення кордонів Новоросійського краю; поділ Новоросійського краю на три полоси без урахування особливостей клімату, ґрунту та рослинності; розподіл краю за громадянським укладанням, законодавчо якого не існує; наведення неповної, а інколи неточної інформації з водної системи та лісових ресурсів регіону, а також відсутність розгляду устоїв і звичаїв народів, що заселяють Новоросійський край при описі етнографії. О.І. Маркевич пояснював появу цієї рецензії відходом А.О. Скальковського від діяльності у Товаристві історії та старожитностей внаслідок погіршення стосунків з секретарем товариства М.Н. Мурзакевичем [476, с. 34–35]. А.О. Скальковський планував видати ще дві частини цього дослідження, присвятивши третій том промисловості й торгівлі, а четвертий – «моральній статистиці» (освіта, культура та ін.); окремі фрагменти з цих напрацювань були надруковані [726; 727], але як комплексні дослідження видані не

були й зберігаються у Державному архіві Одеської області в особистому фонді А.О. Скальковського [167] та потребують додаткового вивчення.

Після виходу у відставку з 1863 року А.О. Скальковський працював секретарем утвореного в Одесі статистичного комітету (був також членом Херсонського, Таврійського та Катеринославського статистичних комітетів) і продовжував займатися статистичними дослідженнями, точніше історико-статистичними, оскільки всі його статистичні напрацювання мали ґрунтовні історичні вступи й пояснення, базувалися на архівних джерелах та офіційних документах. У цей період А.О. Скальковський збирав статистичні відомості про місцевості Новоросійського краю, де мали бути побудовані залізниці (1864); оглядав і описував ліси херсонської губернії (1865); збирав інформацію про судноплавство на Сіверському Донці та кам'яновугільну промисловість на Донбасі (1869); збирав статистичні відомості про торгівлю та промисловість Бессарабії (1871) та ін. [1176, с. 39]. Окрім різноманітних статистичних розвідок А.О. Скальковський, перебуваючи у чині дійсного статського радника (1856), таємного радника (1876), перебував у штаті генерал-губернатора [166], працював у різноманітних комітетах і комісіях та продовжував публікуватися [728; 739].

О.І. Маркевич у некролозі А.О. Скальковського наводить важливу й маловідому заслугу Аполлона Олександровича, пов'язану з рішенням щодо відкриття Новоросійського університету в Одесі. Коли рішення щодо заснування Новоросійського університету схилялося на користь м. Миколаєва, тодішній Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор граф О.Г. Строганов доручив правителю його канцелярії Ф.К. Гірсу підготувати записку з аргументами щодо відкриття університету саме в Одесі. Ф.К. Гірс поклав цю функцію на А.О. Скальковського (записка наведена О.І. Маркевичем у історичній записці до двадцятип'ятиріччя Новоросійського університету [477]), який виконав покладене на нього доручення, оскільки досліджував становлення освіти в Одесі [732] та мав інформацію щодо організації навчання безпосередньо в Рішельєвському ліцеї, оскільки там навчалися його сини Олександр та Костянтин [742]. О.І. Маркевич відзначає, що, вивчаючи справу про відкриття університету, яка знаходилася в архіві

міністерства народної освіти, він впевнився, що саме ця записка мала вирішальний вплив на рішення щодо відкриття університету саме в Одесі [476, с. 36–37].

З позицій дослідження історії становлення і розвитку фінансово-правової освіти й науки на території Наддніпрянської України значний інтерес становлять підходи А.О. Скальковського щодо вивчення історії розвитку фінансового господарства Новоросійського краю та м. Одеси, вплив на цей процес різних галузей народного господарства, і в першу чергу фінансово-економічної сфери. Базові фінансово-економічні та правові знання А.О. Скальковський здобув, навчаючись у Віленському та Московському університетах. Протягом другого півріччя другого року навчання у Вільно А.О. Скальковський вивчав статистику, політичну економію та крайове, римське і цивільне право [885, с. 176.]. У Московському університеті він продовжив вивчення політичної економії та дипломатії (викладав професор Л.О. Цвєтаєв), статистики (викладав випускник Харківського колегіуму, майбутній ректор Московського університету М.Т. Каченовський), а також правознавчі дисципліни: право найвідоміших давніх і нових народів (також викладав професор Л.О. Цвєтаєв), цивільне і карне судочинство (читав М.М. Сандунов) [301]. Необхідно зазначити, що в той період політична економія в Московському університеті викладалася на класичних засадах, основи яких заклали професори С.Є. Десницький та І.А. Третьяков після стажування у А. Сміта в університеті Глазго ще наприкінці XVIII ст. [1114, с. 43]. Аполлон Олександрович поглиблював і розширював знання з цих напрямів, займаючись економіко-статистичними дослідженнями. А.О. Скальковський в більшості своїх досліджень розглядає регіональне підприємницьке ринкове господарство періоду індустріальної економіки й аналізує історію розвитку та статистичні результати діяльності виробничої сфери, до якої відносить різні галузі міської промисловості. Наприклад, досліджуючи торговельні та промислові сили Одеси, виділяє такі частини міської промисловості: 1) землеробна промисловість, що отримує доходи від землі (землеробство, садівництво, виноробство, шовківництво, вівчарство, розведення худоби та домашніх птахів); 2) рукодільна – праця служниць, носіїв вантажів, прикажчиків, биндюжників, водовозів, постачальників пшениці тощо; 3) ремісничa й мануфактурна; 4) мінова

промисловість – банкіри, маклери, ресторатори та ін.; 5) розумова промисловість – вчителі, лікарі, чиновники, літографи, працівники типографій тощо [729, с. 15–16]. З цього переліку, можна зробити висновок, що А.О. Скальковський працю у виробничих й у невиробничих сферах вважає продуктивною та економічно виважено визнає вклад «невиробничників» у розвиток народного господарства; однією з основних причин зростання продуктивності виділяє поділ праці. Значну увагу в дослідженнях А.О. Скальковський приділяє визначенню кількості населення, що зайняте у різних частинах міської промисловості, результативності їхньої діяльності, розвитку обміну й торгівлі, й, відповідно, зростанню доходу і капіталу населення даної території [721, с. 241, 248, 249]. У контексті розвитку зовнішньої та внутрішньої торгівлі, А.О. Скальковський аналізує окремі елементи ринкової інфраструктури, такі як шляхи сполучення та ярмарки [722]. Розвиток ярмаркової торгівлі пов'язує з розвитком виробництва, внутрішньої і зовнішньої торгівлі та розвитком шляхів сполучень. Характеризуючи ярмарки, наводить історичні аспекти їхнього формування на даній території, асортимент продукції та подає цікаву статистичну інформацію щодо кількості торгів та суми оборотних коштів. Наприклад, на Одеському Крестовоздвиженському ярмарку щорічна сума оборотних коштів становила 450 000 руб., а в Херсонській губернії та Одеському градоначальстві в 129 місцях проходило щорічно 328 ярмарок і оберталося приблизно 10 282 510 руб. [722, с. 21], що засвідчує інтенсивність розвитку ринкових відносин та ринкової інфраструктури даного регіону. Питання розвитку торгівлі краю та її регулювання нерідко змушували А.О. Скальковського вступати в полеміку з імперськими урядовцями, відстоюючи фінансово-економічні інтереси Наддніпрянської України. Участь А.О. Скальковського у дискусії щодо одеського порто-франко, яка мала місце у 1820-х – 1840-х рр., де він виступав як захисник «вільної торгівлі», як оборонець прав одеської торгівлі, детально проаналізував Т.Г. Гончарук [908; 912], аргументовано заперечуючи поширену в історіографії точку зору щодо реакційності поглядів А.О. Скальковського й позиціонування його як імперського дослідника, висновуючи, що А.О. Скальковський цілком відверто висловлював своє незадоволення певними заходами загальнодержавної економічної політики,

виступаючи як переконаний фрітрейдер та оборонець «місцевого економічного інтересу» [908, с. 14]. Як прихильник «вільної торгівлі» А.О. Скальковський не міг не приділити уваги транзитній торгівлі Одеси часів «Континентальної блокади (1804–1810 рр.) та одеському транзиту 1818–1859 рр.; обґрунтовував взаємовигоду транзиту як для іноземців, так і для місцевого господарства. При аналізі одесько-кавказького транзиту використовував інформацію, подану у праці відомого фінансиста та економіста Ю.А. Гагемейстера – прихильника розвитку вільної торгівлі Російської імперії [848], а при аргументації прибутковості транзитної торгівлі для місцевого господарства наводив також доводи Шарля Сікара – французького комерсанта, який переселився з Марселя до Одеси [855]. Наведені приклади підтверджують, що А.О. Скальковський висловлював критичні зауваження щодо окремих заходів імперської політики, публічно виступаючи з запереченнями, не будучи фінансово зацікавленим в існуванні «вільного порту» та транзитної торгівлі.

Висновки до розділу ІІІ

Дослідження внеску державних і громадських діячів у становлення та розвиток фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України протягом першої половини XIX століття привело до таких висновків.

1. Державні та громадські діячі – В.Н. Каразін, Д.М. Княжевич та А.О. Скальковський – відіграли важливу роль у становленні та розвитку фінансово-правової науки й освіти в університетських центрах Наддніпрянської України першої половини XIX століття. Беззаперечним є внесок В.Н. Каразіна у становлення освітньої системи Російської імперії початку XIX ст. і заснування Харківського університету.

Аналіз наукових напрацювань В.Н. Каразіна щодо реформування фінансово-правової та економічної сфер життєдіяльності держави дозволяє зробити такі узагальнення його ідей. По-перше, основою дієвої системи управління державним господарством є законодавча база, що ґрунтується на наукових розробках і потребує кваліфікованих фахівців. По-друге, основними напрямами підвищення ефективності

функціонування державного господарства є економічна свобода, забезпечення прав власності, вдосконалення системи оподаткування, збалансованість доходів і витрат державної казни, стабільність грошово-кредитної сфери. По-третє, головну роль у фінансово-економічному розвитку державного господарства відіграє аграрна сфера й аграрно-селянські проблеми потребують державних перетворень. По-четверте, розвиток промисловості й торгівлі сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності національного державного господарства, а активна протекціоністська політика держави сприятиме захисту від іноземної конкуренції.

2. Д.М. Княжевич був державним діячем, котрий практичними діями сприяв розвитку фінансово-правової системи Російської імперії першої половини XIX ст., а також надав довгостроковий імпульс розвитку науки й освіти (у тому числі й фінансово-правової) в Одеському навчальному округзі. Ефективне керівництво навчальним округом виявилося в розробці комплексної програми викладання навчальних предметів в гімназіях та училищах; успішній реорганізації Рішельєвського ліцею та закладанні основ для його поступового перетворення на університет; активній участі у створенні регіонального наукового товариства історії та стародавностей, а також в успішній просвітницькій діяльності.

3. Творча активність А.О. Скальковського була багатогранною й включала історичні твори та статистичні наукові розвідки, що залишаються науково актуальними і значущими. Фінансово-економічні погляди А.О. Скальковського були регіоноцентричними, ґрунтувалися на теоретико-методологічних підходах класичної політичної економії. Як прихильник ідей класичної школи політичної економії А.О. Скальковський широко використовував економіко-статистичні методи пізнання [1089] та прикладав значні зусилля щодо організації та ефективного функціонування регіональних статистичних служб та готував ґрунтовні історико-статистичні праці. Діяльність А.О. Скальковського як чиновника та його наукові розвідки суттєво вплинули на становлення та розвиток регіональної історичної науки, статистики як прикладної складової фінансово-правової науки та на розвиток освіти і науки півдня України.

РОЗДІЛ IV. РОЗВИТОК ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ У ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

4.1. Інтегративні аспекти становлення й розвитку фінансово-правової науки й освіти

Оскільки аналізується історія фінансово-правової науки й освіти, то вважаємо за доцільне охарактеризувати загальнотеоретичні підходи щодо наукових засад і складових фінансово-правової науки, а також окреслити зміст проблеми взаємозв'язку політичної економії, фінансової науки і фінансового права. А в наступних параграфах деталізувати процес становлення та розвитку фінансово-правової науки й освіти Наддніпрянщини.

Економічна історія Російської імперії першої половини XIX ст. характеризується кризою натурального та дрібнотоварного феодально-кріпосницького господарства і розвитком товарно-грошових ринкових відносин. Ринкові умови господарювання призвели до урізноманітнення форм власності, розвитку підприємницької діяльності, посилення конкуренції в різних її видах. Розвиток товарно-грошових відносин у Російській імперії супроводжувався становленням і видозміною фінансових інститутів, урізноманітненням діяльності, пов'язаної із створенням і використанням фондів фінансових ресурсів у конкретних економічних умовах, тобто розширенням сфери фінансових відносин. У XIX ст. Російська імперія ввійшла, маючи централізований орган державного управління фінансами (1802 року створено Міністерство фінансів). Саме у XIX ст. відбулося усвідомлення суспільством багатогранного значення фінансів в економічному, політичному та культурному житті країни. Уродженець Київської губернії, відомий економіст і фінансист другої половини XIX – початку XX ст. І.І. Янжул зазначав, що станом фінансів вимірюється могутність держав, фінанси є мірилом добробуту країни, мірилом цивілізації [1213, с. 45]. Із розвитком фінансових інститутів відбувалося напрацювання принципів фінансової політики, ґенеза фінансової науки і фінансового законодавства. Нові

вимоги до фінансової системи держави, правового регулювання фінансової діяльності, органів державного управління фінансами потребували висококваліфікованих кадрів у сфері державних, корпоративних і муніципальних фінансів.

Становленню фінансово-правової науки і освіти сприяли не лише об'єктивні умови зародження і розвитку нових соціально-економічних відносин, а й теоретичні концепції науковців і практиків фінансової діяльності. Першими дослідниками розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. були теоретики і практики фінансово-правової думки того часу: М.С. Мордвинов, М.М. Сперанський, М.Ф. Орлов, М.І. Тургенєв, І.Я. Горлов, М.Х. Рейтерн, Ф.Б. Мільгаузен, М.Х. Бунге, В.О. Лебедєв, І.І. Янжул, С.Ю. Вітте, С.І. Іловайський, І.Х. Озеров та інші. У запропонованому списку видатних представників фінансово-правової науки прізвища українських і російських науковців і практиків фінансової справи подано разом, оскільки в цей час розвиток української фінансової думки здійснювався у загальноцивілізаційному напрямку світової та західноєвропейської політико-економічної та фінансової думки [1064].

У науковій літературі існують різні підходи щодо походження і розвитку фінансово-правової науки. Відомий історик, економіст і державний діяч В.Н. Татищев (1686–1750) у записці до Сенату «О мудрости экономии, яко части политической», класифікуючи тогочасні науки, домашнє господарювання відносив до економічної науки, що вивчає приватні фінанси, а публічні фінанси – до складу політичних наук [1147, с. 202]. К.Г. Рау зазначав, що наука про кращий устрій урядового господарства або кращий спосіб задоволення державних потреб матеріальними цінностями називається наукою про фінанси і є частиною політичної економії [681, с.4]. І.І. Янжул підкреслював «камеральне минуле» фінансової науки [1213, с. 12] і внесок економічної школи меркантилізму, представники якої започаткували науковість фінансів, але як наука державницька формально дотична до державного права [1213, с. 147]. У межах даного параграфу ми не будемо деталізувати авторські підходи щодо вузько наукових витоків цих наукових сфер, а зупинимося на їхній інтегративності виникнення і розвитку.

Ще на початку XX ст. в багатьох джерелах поняття «фінанси», «фінансове право», «фінансова наука». «наука про фінанси» використовувалися як тотожні поняття [1239, с. 867]. Це питання містить елементи дискусійності й на сучасному етапі [865; 874; 896; 1002; 1032; 1172].

У першій половині XIX ст. фінансово-правові питання ще на мали системного дослідження і були складником фінансової науки. Лише протягом другої половини XIX ст. фінансово-правова наука починає активно виокремлюватися з фінансової, що відбувається у двох напрямках: 1) дослідження фінансово-правових питань як самостійних розділів, частин у різноманітних наукових розробках; 2) вивчення фінансового права в університетах Російської імперії як самостійної навчальної дисципліни. Фактично у другій половині XIX ст. здійснюється виокремлення фінансового права, державного і адміністративного, що уможливило в цей час дослідження фінансового права як самостійної галузі права, хоча в зазначений період наукового обґрунтування самостійності галузей права не здійснювалося через критерій предмета і метода правового регулювання.

У багатьох історико-правових дослідженнях, як минулого, так і сучасних, витоки фінансового і адміністративного права шукають в науці поліцейського права, а першими політеїстами вважають німецьких камералістів [297, с. 27; 298, с. 91; 403, с. 37; 770, с. 30; 869, с. 5–6; 880; 893].

Фінансова діяльність, тобто фінансова практика, пов’язана з виникненням держави. Загальновідомо, що з виникненням державних утворень більшість потреб держави задовольнялася через встановлення різних натуральних зборів, податей, повинностей. Слово «фінанси» походить від латинського терміну finatio, financia, financia pecuniaria, що вживався в XIII–XV ст. і позначав обов’язковий платіж, а пізніше грошову суму [1213, с. 44]. Пізніше термін одержав міжнародне поширення й став уживатися як поняття, пов’язане із системою грошових відносин між населенням і державою стосовно утворення державних фондів коштів.

Поглиблення суспільного поділу праці, поступове витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, розширення сфери дії та суттєва зміна ролі торговельного капіталу, активний процес

становлення централізованих національних держав зумовили ґенезу економічної школи меркантилізму. Саме меркантилісти – Ж. Боден (1529(30)–1596), А. Монкретьєн (1576–1621), А.Л. Ордін-Нащокін (1605–1680), Ж.Б. Кольбер (1619–1683), Дж. Ло (1671–1729) та ін. у XV – XVII ст. здійснили першу спробу осмислення фінансового господарювання. Автор відомої праці «Шість книг про республіку» Жан Боден **(**вважається, що саме він увів у науковий обіг термін «фінанси» для позначення сукупності ресурсів, необхідних для задоволення потреб держави) зазначав, що для ефективної реалізації своїх функцій держава має сформувати ефективну систему державних фінансів та здійснювати системне управління доходами і видатками через мобілізацію фінансових ресурсів до бюджету. Значною заслугою Ж. Бодена є систематизація та класифікація державних витрат і характеристика семи джерел доходу держави, які повинні виконувати фіскальну функцію, тобто наповнювати казну [996]. Цінним у науковому доробку Ж. Бодена є те, що він заново відкрив для Європи принципи побудови системи державних фінансів Римської держави. Він ретранслював досить важливі та конструктивні ідеї з того часу в нову епоху, завдяки чому теорія державних фінансів отримала вагомий імпульс розвитку [1020, с. 26–27].

Значний внесок у розвиток фінансової науки в XVII – XVIII ст. зробили представники камеральних (від слова «камера» в значенні «державна скарбниця») наук [1067], до кола вивчення проблем яких відносилося вчення про різні галузі промисловості (агрономію, гірничу справу, лісництво, торгівлю), елементи політичної економії та державного благоустрою. У XVIII ст. фінансова наука як самостійна галузь знань ще ніде, окрім Франції, не виокремилася. Зачатки фінансових знань входили до складу так званих камеральних наук. Назва «камеральний» походить від латинського Camera – кімната зі склепіннями; за часи франкських королів камерою називалося приміщення, де зберігалося приватне майно голови держави, згодом цим терміном стали позначати саму установу (управління) державним майном [401, с. 19]. Становленню камеральної науки, яке простежуються з XVI – XVII ст. в Австрії та Німеччині, сприяла економічна політика меркантилізму та зростання фінансових витрат на утримання двору (держави), чиновників та військових. Фінансисти XIX ст. та сучасні дослідники

вважають, що німецькі камералісти були своєрідним відгалуженням меркантилізму, який розвивався в умовах фінансового господарства Німеччини [1123, с. 10]. Камералістика, як сукупність суспільних наук, зорієнтованих на теорію та практику державного управління, викладалася майбутнім державним службовцям [959 с. 135]. Авторами перших робіт з камералістики були М. Оссе (1506–1557), який запропонував у своєму політичному заповіті (тестаменті від 1556 р.) зразок уряду і управління в державі; і Г. Обрехт (1547-1612), котрий є автором твору «П’ять різних секретів політики при визначенні на службу, утриманні та збільшенні гарної поліції», надрукованому 1617 р., де він виклав проект загальної програми управління, показав особливості суспільних відносин і взаємин індивідів з державою, органами управління, адміністративними (поліцейськими) установами [980, с. 86]. Термін «камеральні науки» з’явився у XVIII ст. в Німеччині. Ним позначали сукупність знань, необхідних для належного та успішного управління камеральним (державним) майном (Kammerguter). До сфери камеральних наук, або камералістики (Camaralia), відносилося вчення про різні галузі промисловості, які виступали джерелами задоволення державних потреб: агрономія, гірнича справа, лісівництво, торгівля; частково приєднувалася політична економія та деякі основи державного благоустрою і вчення про способи задоволення державних потреб. [1213, с. 44].

Протягом XVIII ст. наукове значення камералістики зростає, створюються кафедри камеральних наук в деяких Європейських університетах (Галла, Франкфурт-на-Одері, Відень, Геттінген та ін.) і в XIX ст. камералістика починає викладатися в університетах та вищих ліцеях Російської імперії. Метою вивчення камералістики була підготовка фахівців для господарської або адміністративної служби. До складу предметів, що вивчали студенти камерального розряду, ввійшли: а) з наук юридичних – державне право європейських держав, державні установи Російської імперії, закони про благоустрій та благочиння; б) з предметів історико-філологічного факультету – політична економія та статистика; в) з предметів фізико-математичного факультету – історія, технологія, агрономія й архітектура [1233, с. 177].

Найвідоміші представники камералізму (Л. фон Секендорф, І. Юсті, Й. Зонненфельс), яким належить заслуга перетворення розрізнених фінансових практик у фінансову науку, зосереджували увагу на способах і механізмах мобілізації фінансових ресурсів до державної казни. Саме поява їхніх праць розглядається істориками як зародження фінансової науки. На початку фінансова наука розглядалася лише як одна з державних наук, однак саме Юсті (1717–1771) та Зонненфельс (1732–1817) відокремили фінансовий сегмент в самостійне знання, систематизували й узагальнили практичні напрацювання щодо мобілізації державних доходів та балансування державних витрат [873, с. 12]. У дослідження Юсті «Система фінансів» («System der Finanzwesens, 1766) визначається структура фінансової системи, а саме: вчення про доходи держави, державні витрати, управління камеральними справами та кредит. Юсті висуває домінуючий принцип фінансового порядку – витрати повинні зіставлятися з доходами та майном і надавати користь як государю так і його підданим [849]. У праці Й Зонненфельса «Початкові засади поліції і благочиння» («Grundsätze der Polizei, Handlungs und Finanz»,1765) фінансова наука розглядається як зібрання правил для стягнення державних доходів найвигіднішим способом [856]. Основним завданням уряду прихильники цього напряму вважали наповнення скарбниці, оскільки саме обсяг надходжень до неї був критерієм багатства держави [873, с. 56]. Саме з науковим доробком І. Юсті та Й. Зонненфельса пов’язують оформлення фінансової практичної діяльності у науковий напрямок, оскільки ці автори теоретично узагальнили багаторічні практичні напрацювання з фінансового господарювання, ці узагальнення мали перспективи формулювання та розв’язку проблем пов’язаних із фінансовою діяльністю на рівні державного господарства.

Як зазначалося в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона, сфера камеральної науки, метою якої було вивчення способів отримання максимального доходу з камерального майна, розпадалася на два види зобов’язань, що покладалися на управління державного майна: 1) економію, або вивчення суто господарських, практично-технічних дисциплін (сільське господарство, лісівництво, гірнича справа та ін.; 2) вчення про державне управління, що включало,

з одного боку, науку про поліцію, що вивчала засоби зростання загального добробуту, з іншого – камералістику, тобто все те, що складає в сучасних умовах і фінанси [849, с. 177].

Перші теоретики і практики фінансово-правової думки Російської імперії – І.Я. Горлов, С.І. Іловайський, В.О. Лебедєв, Ф.Б. Мільгаузен, І.Х. Озеров, М.Х. Рейтерн, І.Т. Тарасов, Г.І. Тіктін, І.І. Янжул та інші – підтримували камеральну складову фінансової науки. Зазначені науковці дотримувався погляду, що фінанси є частиною камеральних наук [1213, с. 44].

Про те, як вплинула камералістика на становлення російської фінансової науки, можна зробити певні висновки за наведеною нижче схемою (рис. 4), що узагальнює інтерпретацію І.Я. Горлова та відображає пануючі погляди в Російській імперії на початку XIX століття на місце науки про фінанси в системі наук про «державний благоустрій» (схему складено за [372, с. 2–23]).

Рисунок 4. Місце науки про фінанси в системі наук про «державний благоустрій»

На думку відомого фінансиста І.І. Янжула фінанси, як частина камеральних наук, відіграли в камералістиці другорядну роль, тому й не було необхідності створювати для них особливу сферу знання: держава задовольняла свої потреби головним чином з доходів від державного майна і промислів і використовувала такі ж прийоми і способи, як і будь-яка приватна особа; при цьому вивчення цих способів здійснювала політична економія. Але коли державне майно та промисли втратили своє першорядне значення при задоволенні державних потреб і їхнє місце зайняли податки і позики, фінанси отримали величезне значення в економічному житті народів і повинні були виділитися в окрему науку [1213, с. 44–45].

Таким чином, у наукових і практичних розробках камералістів простежуються спроби системного викладення основ фінансового управління і визначення окремих теоретичних основ і складових фінансово-правової науки. Саме камеральна складова юридичної освіти значною мірою сприяла виділенню фінансів, поліцейського і фінансового права в самостійні сфери наукового дослідження, а наприкінці XIX ст. термін «камеральні науки» практично вийшов з використання.

Новий етап розвитку фінансової теорії і практики в другій половині XVIII ст. пов’язаний з ідеями економічної школи фізіократів (Ф. Кене, Ж. Тюрго, О. Мірабо). Вони вперше в історії економічної і фінансової думки розробили модель процесу суспільного відтворення, осмислили економічну роль капіталу і вказали на взаємозв’язок фінансів і відтворювального процесу народного господарства. Фізіократи сформулювали актуальні питання оподаткування: принцип справедливості оподаткування, перекладення податкового тягаря, поземельний єдиний податок тощо.

Загалом меркантилісти, камералісти, представники фізіократів не розробили системного, науково обґрунтованого підходу до питань розвитку державних фінансів. Орієнтуючись на розв’язання конкретних практичних питань, вони досліджували переважно бюджетно-податкову та митну політику. Водночас представники цих економічних шкіл зробили значний внесок у розвиток окремих складових системи державних фінансів. У XVIII ст. фінансова наука отримує політико-економічне

підґрунтя, концептуальні основи для розробки фінансових принципів (законів), на основі яких розвивається вчення про державні фінанси.

Економічний фундамент фінансової науки закладено в працях представників класичної політичної економії, яка була започаткована в кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті (1623–1687) в Англії та П. Буагільбером (1646-1714) – у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. й отримала своє логічне завершення у працях Дж. С. Мілля (Англія) [883, с. 143]. Проаналізуємо лише деякі ідеї представників цієї економічної школи, що сприяли розвитку саме фінансової науки [1088]. Видатний англійський дослідник В. Петті вперше здійснив спробу дати кількісну оцінку господарським явищам [1107, с. 165]; виокремив категорії національного доходу й національного багатства, здійснив спробу їхньої грошової оцінки [1107, с. 156]; сформулював проблему визначення кількості грошей, необхідних для обігу [1106, с. 31]; дослідив проблеми оподаткування і фінансів, розкрив джерела й структуру податкових зборів, проаналізував цільові витрати держави [1106].

Фундатор економічної науки А. Сміт (1723–1790), започаткувавши систематизований виклад економічних знань та глибокий теоретичний аналіз економічних явищ і процесів [959 с. 176] у своєму трактаті «Дослідження про природу і причини багатства народів» при викладенні законів фінансового господарства, постійно перевіряє їх законами політичної економії. Внаслідок такого підходу смітівське вчення про державні доходи і витрати є разом із загальною частиною економічної теорії гармонійним цілим [872, с. 49]. Англійський економіст не виділяє фінансову науку з політичної економії, у нього відсутні терміни «фінанси» й «фінансове право», проте, А. Сміт у п’ятій книзі свого дослідження «Про доходи монарха або держави» досліджує витрати правителя або держави, аналізує джерела загального або державного доходу суспільства та державні борги, тобто розкриває суть вторинного розподілу національного доходу, що відбувається у сфері державних фінансів; податки, що стягуються з первинних доходів, перетворюються на вторинні доходи осіб, зайнятих у державному апараті, армії, поліції і т. п., відповідно мають фіскальне походження. Аналізуючи функції держави, учений обґрунтовує основні

принципи оподаткування: пропорційність, визначеність, зручність, необтяжливість [1138, с.505–506].

Талановитий учень А. Сміта Д. Рікардо (1772–1823) стверджував, що держава не повинна втручатися в процеси суспільного виробництва та розподілу, а найважливішим способом взаємодії держави та населення є механізм оподаткування. Д. Рікардо розвинув правила оподаткування, започатковані А. Смітом, та обґрунтував принципи справедливості податків і необтяжливості їх для населення [934, с. 174–175]. Учений вважав, що будь-який податок підриває стимули розвитку виробництва, викликає скорочення обсягу продукції і підвищення ціни, заважає національному капіталу розподілятися найефективнішим способом і, відповідно, підриває можливості нагромадження капіталу, а тому необхідно оподатковувати дохід, а не капітал [959 с. 217].

Завершувач класичної політичної економії англійський економіст Дж. С. Мілль (1806–1873) в «Основах політичної економії» проаналізував гроші як специфічний товар з позицій кількісної теорії грошей [1015, с.240–241], здійснив всебічне дослідження природи кредиту і його значення в ринковій системі господарювання [1015, с. 263], обґрунтував необхідність прогресивного оподаткування та встановлення неоподаткованого мінімуму. Дотримуючись принципу економічного лібералізму, Дж. С. Мілль вважав основним економічним засобом впливу держави на процеси виробництва й розподілу податково-бюджетну систему [1015, с. 376].

Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося розв’язання основних проблем первісного нагромадження капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної і фінансової науки [1153, с. 11–12].

Значний внесок у розвиток фінансової науки здійснив швейцарський економіст кінця XVIII – першої половини XIX ст. Ж. Сісмонді (1773–1842), котрий розглядав фінансову політику як дієвий засіб покращення становища народних мас справедливим розподілом створеного багатства через встановлення неоподаткованого мінімуму, скорочення непрямих податків та використання прогресивної системи оподаткування [1137, с. 123]. Прогресивні погляди Ж. Сісмонді не мали суттєвого впливу на економічну політику уряду того часу, проте вони були сприйняті фінансовими школами, що склалися в другій половині XIX ст., і особливо, соціально-політичною течією Німеччини.

У 40-х рр. XIX ст. започаткована марксистська політична економія. Питання про ступінь розробленості К. Марксом (1818–1883) фінансової теорії було перманентно дискусійним в радянській фінансовій літературі. За часи Радянського Союзу офіційний марксистський погляд доводив, що К. Маркс блискуче розробив основні питання фінансової науки (гроші, кредит і т.п.) [888, с. 5]. На думку історика фінансової науки А. Буковецького (1881—1972), яку він висловив ще в 20-х рр. XX ст., дрібні й випадкові замітки з фінансових питань у працях марксистів важко піддаються об’єднанню [890, с. 213]. Ми визнаємо масштабність і ґрунтовність економічних розробок марксистів, проте дотримуємося погляду, що спеціальних праць з фінансових питань у К. Маркса та Ф. Енгельса практично немає. У «Критиці політичної економії», «Капіталі», статях, присвячених характеристиці бюджетів (англійських, німецьких, французьких), розкривається класовий характер державних бюджетів епохи домонополістичного капіталізму, непродуктивний антинародний характер витрат держави, зв’язок із податками. К. Маркс при дослідженні методів первісного нагромадження капіталу передусім відніс до них такі фінансові методи: державні витрати, державні кредити, податкову систему [1187].

Німецька історична школа (що отримала свою назву від домінуючого історичного методу дослідження й, відповідно, опису конкретно-історичних форм в конкретній країні та дослідження історії народного господарства), яка виникла в 40-х рр. XIX ст., показала, що фінансові інститути не є механічним нагромадженням

окремих складових, а розвиваються у тісному взаємозв'язку з економічними, політичними, правовими та ін. умовами [401, с. 872].

На основі різних напрямів економічної науки формувалися самостійні фінансові школи, представниками яких були провідні прихильники того чи іншого напряму в політичній економії. Звідси випливає наукова традиція розглядати історичний розвиток фінансової науки в нерозривному зв'язку з основними спрямуваннями економічної теорії [1153, с. 11]. Такий принцип підходу до висвітлення історії світової фінансово-правової науки взагалі належить і до аналізу української фінансової думки. Проблема полягає в тому, щоб виявити школи й течії економічної теорії, їхню специфіку щодо науковців і державних діячів, пов'язаних з університетськими центрами українських губерній Російської імперії, а потім зіставити їх з відповідними школами фінансової науки [1072].

На процес формування фінансового права окрім економічної науки суттєво вплинуло поліцейське право, предметом вивчення якого була державно-управлінська діяльність (якщо наблизити трактування вчених-поліцеїстів змістовно до сучасного сприйняття) і яке до 60-х рр. XIX ст. разом з елементами науки про фінанси вивчалося у рамках науки про закони благоустрою та благочиння. При вивченні законів благочиння розглядалася діяльність держави, спрямована на забезпечення умов розвитку духовного та матеріального добробуту [265, с. 11].

М.Х. Бунге розглядав поліцейське право як частину політичної економії, а поліцію як прикладний елемент державного управління [331, с. 2–3]. Учень М.Х. Бунге А.Я. Антонович визначав поліцейське право як необхідне доповнення до політичної економії, оскільки остання має предметом суспільні явища в діяльності, спрямованої на досягнення блага, а поліцейське право вивчає правові основи, ґрунтуючись на яких закони політичної економії знаходять застосування і збільшується добробут [870, с. 324].

Автори підручників з фінансового права університетських центрів Наддніпрянської України відзначали такі витоки цієї науки. Професор фінансового права Новоросійського університету І.І. Патлаєвський необхідною основою цієї науки вважав державне право і політичну економію, а в якості допоміжних виділяв –

статистику, політичну арифметику та технології. Визначимо запропоновані автором складові [1074]. З науки державного права з'ясовуються мета, межі державного господарства, його взаємовідносини з господарствами приватними та визначаються майнові фіскальні правові засади. Політична економія, що є основою при вивченні державного господарства, надає повне знання економічного побуту народу та національних закономірностей господарювання. Статистика збирає, класифікує та обчислює різноманітні дані про суспільне та політичне життя й визначає результати фінансової практики; політична арифметика – це застосування математики для різноманітних фінансових та комерційних обчислень, а технології І.І. Патлаєвський розглядає як сукупність технічних відомостей, котрі складають зміст камеральних наук і необхідні для вивчення науки фінансів [560 с. 41–42].

Наступник І.І. Патлаєвського по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський відносить фінансове право до державних наук (наряду з державним правом, міжнародним і поліцейським), а науками, що є допоміжними до фінансового права, вважає історію права, енциклопедію права, політичну економію та статистику [412, с. 3].

Формування фінансового права під впливом політичної економії та державного права розглядається в енциклопедичному словнику Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона, де зазначається, що на фінансову науку і на фінансове право суттєво впливають течії політичної економії, без знайомства з якими не можна зрозуміти розвиток цих наук; а державне право суттєво впливає на форми фінансового господарства, оскільки боротьба за ту чи іншу фінансову структуру відбувається між окремими соціальними групами в межах того чи іншого державного устрою [1239, с. 868].

І.І. Янжул до наук адміністративних у широкому значенні й господарських по суті відносить політичну економію, статистику і науку про державне господарство – науку про фінанси або фінансове право (їхнє ототожнення в цій праці – це авторський підхід І.І. Янжула) [1213, с. 34]. І.І. Янжул підкреслює визначне значення фінансової науки, оскільки без знайомства з нею не можна розуміти ні історію, ні політику, ні державний устрій, оскільки все пов'язано з тими чи іншими фінансовими явищами і «фінанси часто надають внутрішній зміст історичним подіям» [1213, с. 36].

Науковець зазначає, що фінансове право виокремлюється з політичної економії та державного права й аргументує це таким чином: «Дійсно, вивчаючи державне господарство, яке знаходиться під впливом загальних економічних законів, фінансова наука повинна звертатися до висновків політичної економії, щоб … вивести з них загальні начала та правила для господарської діяльності держави. З іншого боку, фінансове управління є частиною загального державного управління й тому повинно спиратися на ті положення, котрі визначають сутність і завдання держави, значення державної діяльності і всі юридичні відносини його до підлеглих, що складають частину державного права» [1213, с. 47–48]. На думку І.І. Янжула, державне право дає фінансовій науці (фінансовому праву) правові основи, а політична економія – господарські положення, котрі необхідні для доцільної організації державного господарства. Міждисциплінарність фінансової науки надає їй певні переваги, оскільки можна поповнюватися змістовно з двох джерел, використовувати аргументи та потенціал двох наукових сфер, а з іншого боку формується певна нестабільність, бо є недоопрацювання загальних принципів, що простежується і в політичній економіці, і в державному праві [1213, с. 47–48].

Університети – осередки розвитку політичної економії, фінансової науки і фінансового права як наук і навчальних дисциплін – відіграли значну роль в їхньому становленні й розвитку. Викладання курсів з елементами фінансово-правової проблематики розпочалося на початку XIX ст. на юридичних факультетах університетів Російської імперії. Це здійснювалося або в рамках викладання політичної економії, або законів казенного управління, або законів про державний благоустрій та благочиння, або законів про державні повинності та фінанси, або науки про фінанси, або вже безпосередньо фінансового права. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. розпочинається дискусія з питання щодо взаємозв’язку фінансової науки і фінансового права; фінансової науки та політичної економії. Одним із основних питань цієї дискусії було питання про самостійність фінансового права як науки. До початку XX ст. сформувалося два основні підходи щодо відповіді на це питання [923, с. 490], які мають своїх прибічників та опонентів і на сучасному етапі. Охарактеризуємо ідеї науковців – прихильників першого підходу, які вважали, що

фінансова наука є частиною політичної економії й нерозривно з нею пов'язана, а науку фінансового права ототожнювали з фінансовою наукою.

Органічний взаємозв'язок політичної економії та фінансів запропонував професор фінансового права Харківського університету М.М. Алексеєнко (1847–1917). Він розглядав державне господарство як одну із форм народного господарства, тому наука про державне господарство має перебувати в тісному взаємозв'язку з наукою про народне господарство (політичною економією), а державна діяльність поділяється на управлінську і фінансову. Фінансова ж розглядає питання податків, мита, державного бюджету, державного боргу, тощо [959, с. 29–30]. Аналогічної точки зору дотримувався В.Ф. Левитський (1854–1939) – випускник юридичного факультету Імператорського Новоросійського університету, професор Харківського університету, котрий вважав науку про фінанси частиною політичної економії, що досліджує державне, земське й міське господарство і в одних своїх частинах є теоретичною дисципліною, а в інших – прикладною [999, с. 1].

Відомий теоретик та історик права освітній адміністратор М.М. Капустін (1828–1899) дотримувався особливого трактування фінансового права й заперечував не лише самостійність фінансового права як наукового самостійного напрямку, а й сам термін «фінансове право». В передмові свого дослідження [420], посилаючись на англійських вчених, М.М. Капустін розглядає фінансову науку як один із розділів політичної економії та зазначає: «Политическая Экономия и Наука о финансах обыкновенно считаются двумя отдельными самостоятельными науками. Иногда замечается даже стремление придать учению о финансах характер юридической науки, и это выражается в термин Финансового Права. Нет нужды доказывать непригодность такого термина. Называть правом учение о финансах так же мало оснований, как выделять учение обо всех средствах для достижения задач государства в особые юридические науки. Так называемое Полицейское право, равно как учебное, земское и прочее не могут иметь самостоятельного значения; их юридическая сторона входит в область государственного права. Но возможно учение о полицейских мерах, о народном образовании, о земстве и проч. В одной английской литературе нет не только Финансового Права, но и Науки о финансах. Материал

последней входит в область Политической экономии и не выделяется из нее. Мне кажется, этот взгляд совершенно правильным, и я полагал возможным держаться его при составлении моих чтений. Отдельное изложение Политической экономии и Финансов объясняется только внешними условиями, количеством материала» [420, с. 3].

Професор фінансового права Санкт-Петербурзького університету Л.В. Ходський (1854–1919) також розглядає поняття «фінансова наука» і «наука про державне господарство» як тотожні [811, с. 3]. Досліджуючи зміст і місце фінансової науки, він відзначає, що вона повинна містити: 1) теоретичні основи різних видів державних доходів, разом з доходами громадських спілок; 2) вивчення діючого фінансового законодавства та його історичний розвиток, або фінансове право; 3) вивчення й критичне оцінювання фактичного матеріалу з державного господарства; 4) фінансову політику. Л.В. Ходський висновує, що «понятие финансовой науки гораздо шире, чем понятие финансового права, под именем которого она включается у нас в курс университетского образования на юридических факультетах. Финансовое право представляет существенную часть финансовой науки, оно до известной степени должно служить исходным пунктом во всех финансовых исследованиях, тем не менее, финансовым правом не может исчерпываться в настоящее время содержание финансовой науки» [811, с. 8–9].

Професор фінансового права Новоросійського університету І.І. Патлаєвський (1839–1883), визнаючи самостійність фінансового права, розглядав його як галузь, що виокремилася з фінансової науки й увібрала в себе частину її положень. Фінансове право, котре науковець також називав «финансовым положительным законодательством» – «есть практическое, более или менее удачное приложение положений науки финансов к условиям данного государства, облеченное в форму закона. На этом основании и науку о государственном хозяйстве данной страны называют также наукой финансового права» [560, с. 19]. І.І. Патлаєвський зазначає, що фінансове законодавство розвивається історично; конкретна держава змістовній складовій фінансової науки надає форму фінансового права «сообразно требованиям времени и обстоятельств» [560, с. 20] і при цьому форма (фінансове право) відіграє

активну роль, оскільки правові зміни можуть призвести до змін в економічних процесах (змісті).

Представники другого підходу вважали, що наука фінансового права вже є самостійним напрямом дослідження, з власним предметом, метою і завданнями. Наведемо аргументи науковців цього напряму. І.Т. Тарасов (1849–1929) – випускник Імператорського університету Св. Володимира, у майбутньому – професор фінансового права (також, в різні періоди викладав і адміністративне право, і торгове, і державне), науку фінансового права трактував як науку про правові норми, що визначають сферу державного господарства; як «совокупность положений, определяющих государственно-хозяйственную сферу у данного народа в данную эпоху. Источники этого права: 1) законы, распоряжения, предписания, 2) обычаи, 3) судебные решения, 4) мнения юристов и экономистов, 5) положения науки права и хозяйства» [769, с. 7–8]. Учений вважав, що помилково відокремлювати від науки фінансового права науку, або теорію фінансів, оскільки теорія неминуче буде за змістом наукою фінансового права, але з неправильною назвою, або ж вона буде несамостійною частино політичної економії [769, с. 8–9]. Підкреслюючи самостійність фінансового права, І.Т. Тарасов відзначає тісний взаємозв’язок його з політичною економією: «Связь науки финансового права с политической экономией до того близкая, что она подала повод некоторым исследователям отрицать самостоятельное значение науки финансового права, считая ее за прикладную часть политической экономии в сфере государственного хозяйства, или даже за составную часть политической экономии» [769, с. 13].

Уродженець України, викладач фінансового права Московського університету, академік І.І. Янжул (1846–1914) мав іншу позицію щодо місця фінансового права. Науковець таким чином відзначає відмінності між фінансовою наукою і фінансовим правом: «финансовое право изучает на основании опыта, как государство добывает в действительности свои материальные средства, а финансовая наука, на основании данных финансового права и законов народного хозяйства, вырабатывает общие правила о том, как государство должно добывать их» [1213, с. 46–47]. Вчений співвідносить фінансову науку і фінансове право як теорію й практику і зазначає, що

фінансова наука і фінансове право мають один предмет дослідження – фінансове господарство держави, проте використовують різні способи дослідження: фінансова наука узагальнює фінансове законодавство та вивчає його вплив з юридичної і економічної точок зору і має створювати норми, котрі буде використовувати уряд в майбутній політиці; а фінансове право юридично-догматично вивчає фінансове законодавство в історичному розвитку або сучасному стані й узагальнює минуле й сучасне державного життя [1213, с. 47].

Схожу позицію щодо співвідношення фінансового права і фінансової науки мав професор Новоросійського університету С.І. Іловайський (1861–1907). Він відносив фінансове право не до юридичних наук (до яких на його думку належали римське право, громадянське право, карне право), а до державних (разом з державним правом, міжнародним правом і поліцейським правом), відносячи історію права, енциклопедію права, політичну економію та статистику до наук [1098], що мають підготовче, допоміжне значення і для юридичних, і для державних наук. С.І. Іловайський у своєму підручнику фінансового права зазначає, що політична економія досліджує закони приватного господарства, а фінансова наука – суспільного або публічного господарства [412, с. 5]. Аналізуючи посібники й джерела для вивчення фінансового права, вчений констатує, що в університетах Російської імперії викладається фінансове право, а в закордонних – фінансова наука (Finanzwissenschaft, science des finances) і розглядає відмінності в предметі дослідження цих наук, а саме: «Финансовая наука, в тесном смысле есть финансовая теория и отвечает на вопрос, как должно идти финансовое хозяйство сообразно с современным миросозерцанием. Исследуя финансовое право какого-либо государства, мы знакомимся с его финансовым законодательством. Здесь получается ответ на вопрос, как идет в действительности хозяйство того или другого государства… Финансовые теории необходимы для нас, как средство для изучения финансового права, как общая часть такового» [412, с. 10–11].

Учень І.І. Янжула, відомий економіст, фінансист, професор фінансового права І.Х. Озеров (1869–1942) трактував фінансову науку як теоретичну й узагальнену систему знань, що вивчає фінансову систему держави, способи отримання доходів,

передбачає наслідки фінансової політики. Науковець визначив, що фінансова наука належить до економіко-правових наук [546, с. 19–21]. Основними завданнями фінансової науки науковець вважав визначення закономірностей фінансово-економічних явищ і процесів: 1) розробку найефективніших способів оподаткування – форм оподаткування, податної техніки; 2) дослідження причин перекладання податків, що визначаються суспільними відносинами; 3) аналіз впливу на економічну життєдіяльність розподілу податкового тягаря [546, с. 17–18]. А фінансове право він трактував як закріплені норми організації фінансового господарства при даному економічному способі виробництва. І.Х. Озеров розглядав, що фінансове право виділилося з державного права внаслідок розвитку й ускладнення державного фінансового механізму та вдосконалення державного управління [546, с. 21]; інститут фінансового права є продуктом колективної людської праці [546, с. 18], наука фінансового права охоплює вивчення господарства держави, общин, міст, складних держав і т.д., а її завданням є вивчення причинного зв'язку цього кола явищ з точки зору їхнього формального і матеріального розвитку [546, с. 16]. Відповідно, як результат виконання завдань фінансової науки приймаються належні норми фінансового права. Реалізація рекомендацій фінансової теорії зумовлює зміни в законодавстві й у правовому регулюванні економіки. Наприклад, вибір домінуючої форми податків (прямі або непрямі), способу їх стягнення, тощо зумовлює правове закріплення прийнятого рішення. Економічна міра стає законодавчою нормою.

Доктор права Санкт-Петербурзького університету по кафедрі законів про державні повинності та фінанси О.І. Краніхфельд (1812–1881) визначав фінансове право як «совокупность правил, которыми руководствуется правительство данного государства при удовлетворении государственных нужд»; науковець підкреслював самостійність фінансового права по відношенню до фінансової науки, його вплив на функціонування державної фінансової системи, проте зазначав необхідність наукового обґрунтування позитивного законодавства [455, с. 3].

Відомий правознавець і економіст, доктор фінансового права Е.М. Берендтс (1860–1930), досліджуючи предмет і зміст фінансового права [299, с. 5], аналізував відмінності науки про фінанси і фінансового права. Наука про фінанси (автор

використовував як синонімічну назву «наука про державне господарство») досліджує й пояснює економічний процес добування засобів для державного управління; кінцева мета науки про фінанси – винайти особливі закони, що управляють господарським життям держави. А фінансове право «исследует хозяйство государства не с точки зрения, что полезно и что целесообразно при ведении хозяйства, а... изучает те правовые нормы, которые лежат в основе хозяйственной деятельности государственной власти и ее органов, как деятельности не производительной, а закономерной. Оно объясняет, какие права и обязанности возникают благодаря государственно-хозяйственной деятельности для власти и ее органов, с одной стороны, как представителей права государства, и для граждан...» [299, с. 10]. З позицій нашого дослідження цікавою є теза щодо «молодості» фінансового права як галузі юридично-політичних наук і констатація наявності в наукових дослідженнях «сомнений в том, имеется ли основание к выделению этой отрасли знаний в особую науку» [299, с. 10]. Е.М. Берендтс пояснює цю критичність тим, що багато питань, котрі вивчаються в курсі фінансового права, досліджуються в політичній економії (питання грошової системи, митної системи, протекціонізм, фрітрейдерство та ін.), при вивченні державного права (питання бюджетного права), в адміністративному праві (питання організації фінансового управління) [299, с. 11].

Таким чином, дослідники фінансово-правової проблематики другої половини XIX – початку XX ст. розглядали політичну економію, фінансову теорію і фінансове право як взаємопов’язані науки, що мають значні міждисциплінарні зв’язки. Фінансова наука в переважній більшості досліджень виступає фундаментом, теоретичною основою фінансового права, а та її частина, де досліджувалися правові питання, тобто характер і форма взаємовідносин між суб’єктами фінансової діяльності, увійшли до фінансового права. Фінансове право сформувалося як інтегрована дисципліна та галузь права, що містила економічні та правові елементи. Економічний фундамент забезпечувала політична економія і наука про фінанси. Юридична складова – повноваження державних органів щодо нагромадження, зберігання й використання фінансів – містилися в предметі правничих наук. Диференціація фінансової і фінансово-правової наук, що відбулася в другій половині

XIX ст. – на початку XX ст. так і не змогла звільнити предмет науки фінансового права від політичних та економічних проблем [978, с. 15–16]. Проблема розмежування фінансового права з політичною економією та науковою про фінанси частково залишається дискусійною і на сучасному етапі.

Незважаючи на існування різноманітних авторських позицій щодо витоків фінансової науки і фінансового права, всі дотримувалися точки зору про їхню міждисциплінарність. На сучасному етапі вважаємо за доцільне використовувати поняття «інтеграція», оскільки тут чітко простежується об’єднання і комбінація: 1) в системі знань; 2) в системі діяльності; 3) в системі відносин з іншими формами суспільної свідомості; 4) в системі організації науки і освіти. Особливості об’єднання визначилися інтегруючими факторами, в якості яких можна визначити: ускладнення об'єктів дослідження, застосування нових ефективних методів дослідження, загальні ідеї, поняття, комплексні проблеми, категорії і теорії. Відбувся внутрішньо- і міждисциплінарний синтез, що призвів до узагальнення й утворення стикових комплексних дисциплін і теорій; відбулася певна уніфікація понять універсалізацією методів. Виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер можна розглядати як міжпредметну інтеграцію всередині суспільствознавчих наук [1078].

4.2. Еволюція фінансово-правової освіти в Харківському університеті

Фінансово-правова наука і освіта сформувалися на стику політичної економії та державно-правового блоку юридичних дисциплін. Сама політична економія виокремилася з моральної філософії наприкінці XVIII ст. В університетському статуті 1804 року відобразилося становлення фінансово-правової науки і освіти в рамках морально-політичних відділень (факультетів). В Російській імперії морально-політичні відділення були створені по аналогії з австрійськими юридичними факультетами, де викладалися політичні (політична економія та фінанси, статистика, адміністративні закони, державна бухгалтерія) та юридичні дисципліни та готувалися фахівці широкого профілю. У той же час німецька система юридичної освіти мала

вузьку юридичну спеціалізацію, передбачала домінуюче викладання власне юридичних дисциплін (енциклопедія права, римське право, карне право, судочинство і под.) і готувала юристів: суддів, адвокатів і под. [805, с. 316–341].

Кафедра політичної економії і статистики при Академії наук була створена 1804 року. За університетським статутом 1804 року кафедра політичної економії та дипломатики з'являється в університетах Російської імперії. Професор російського правознавства і політичної економії Казанського університету Іоган-Георг (Іван Єгорович) Нейман (1780–1855) відзначав, що місце політичної економії на початку XIX ст. ще не було визначено, а поєднання політичної економії з дипломатикою надавало цьому поєднанню характеру політичної науки, необхідної для освіти державного чиновника [311, с. 71]. Фактично в першій третині XIX ст. предмет викладання політичної економії у Московському, Санкт-Петербурзькому, Казанському та Харківському університетах мав різне трактування, а дисципліна – різний зміст [1219, с. 21]. Як наслідок, можна констатувати появу різних напрямів політичної економії. В економічній думці Російської імперії першої третини XIX ст. прослідковується два основні напрями викладання політичної економії в університетах: перший, пов'язаний з класичною школою політичної економії, а другий – з камералізмом. Широкому поширенню класичних ідей А. Сміта на початку XIX ст. в Російській імперії сприяло видання його праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776), перекладеної російською мовою і виданою за державний кошт у чотирьох томах протягом 1802–1806 рр. У щомісячному виданні міністерства внутрішніх справ – «Санкт-Петербурзькому журналі» – було розміщено декілька статей з метою популяризації ідей А. Сміта [1025, с. 69–70]. Поширенню камеральних основ при викладанні політичної економії сприяла практична діяльність викладачів-іноземців (досить часто професорів німецьких університетів), а також практика стажування майбутніх університетських викладачів політичної економії, фінансових і фінансово-правових дисциплін у німецьких університетах.

Таким чином, політична економія на початку XIX ст. викладалася як наука про багатство або державно-правова політична наука, причому на її зміст суттєво впливали наукові погляди викладачів цієї дисципліни, котрі тяжіли або до класичної

школи політичної економії, або до камералістики; в структурі політекономії активно досліджувалася фінансова проблематика. В цілому, для політичної економії дореформеного періоду було характерне: існування різних трактувань предмету економічної науки, різні підходи до аналізу економічних процесів, різна глибина проникнення у сутність економічних явищ і процесів та дослідження фінансових та фінансово-правових питань. Положення класичної школи політичної економії, що відповідали ринковому промисловому розвитку, вивчалися в університетських аудиторіях Російської імперії у дореформений період на нормативному рівні, в позитивній – реально існуючій імперській економіці – «капіталізм існував як уклад, а не як основний лад» [1025, с. 69]. Економічна політика державних діячів і реформаторів в цей період спиралася скоріше на ідеї класичної політичної економії як на можливу перспективу, а не на їхній зміст, для реалізації яких не було передумов у реальному тогочасному господарюванні.

Харківський університет належить до навчальних закладів, створених завдяки ініціативі місцевої громади та її яскравого представника, державного та громадського діяча, дослідника – В.Н. Каразіна. Статут імператорського Харківського університету було затверджено 5 листопада 1804 року [600, с. 589–607], як «высшего ученого сословия, для преподавания наук учрежденного. В нем приуготовляется юношество для вступления в различные звания Государственной службы» [600, с. 589], тобто, це учене об’єднання мало дві рівнозначні мети: викладання і наукову роботу. До структури Харківського університету входило чотири факультети, котрі спочатку називалися відділеннями: відділення моральних та політичних наук, котре тоді ще називали етико-політичних наук (з прийняттям нового університетського Статуту 1835 р. воно було перейменоване на юридичний факультет); фізичних та математичних наук; лікувальних або медичних наук; словесних наук. Кожне відділення складалося з кафедр, які представляли основні наукові напрямки того часу. Їх мало бути 28 – за кількістю професорів (кожний професор представляв собою кафедру, науковий напрямок). Спрямування навчання на відділенні моральних та політичних наук відображалося, перш за все, у складі його кафедр і дисциплін, які вивчалися – це: 1) богослов’я догматичне та повчальне;

2) святе письмо та церковна історія; 3) умовидна та практична філософія; 4) право: звичаєве, політичне, народне; 5) право цивільне та карне судочинство в Російській імперії; 6) право стародавніх та нинішніх народів; 7) дипломатика та політична економія [600, с. 591]. По кафедрі дипломатики та політичної економії Харківського університету викладалися вступ до політико-камеральних наук, державне загальне право, політична економія, наука про фінанси та природне право, політична арифметика, дипломатика [703, стб. 268]. Викладання двох нових напрямків суспільствознавчої науки – камералістики і політичної економії, вивчення яких лише запроваджувалося в університетах Російської імперії, у західноєвропейських університетах вже набуло форми цілісної системи знань. Тому попечитель Харківського навчального округу С.Й. Потоцький звернувся до одного з міністрів Веймару – відомого поета Й.В. Ґете – з проханням допомогти з формуванням професорсько-викладацького складу. Протягом першого десятиліття функціонування Харківського університету професорів іноземного походження було 29, з них німців 18, французів 4 і слов'ян 7 [1240, с. 103]. Для викладання політичної економії запрошувався відомий німецький історик, професор Геттингенського університету Г.Ф. Сарторіус, який з невідомих причин відмовився. У числі запрошених до Харківського університету був відомий німецький вчений у сфері економіки, права та фінансів Людвіг Генріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті – Людвіг Кіндратович Якоб) (1759–1827) та невідомий у наукових колах Йозеф Ланг (1775 (або 1776)–1820).

В цілому, становлення на теренах Наддніпрянської України науки фінансового права відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значну роль у розвитку фінансово-правової науки як самостійної сфери наукових досліджень на початку XIX ст. відіграли представники так званої російсько-німецької школи (назву використав основоположник німецького історизму В. Рошер) [827, с. 107]. За словами професора В.О. Лебедєва, автора одного з найкращих в Російській імперії підручника з фінансового права, на початку XIX ст. відбулося переміщення німецької науки на російських ґрунт [468, с.

102]. Результатом їхньої наукової творчості був симбіоз теоретичних знань, набутих у Західній Європі, та російської суспільної практики [827, с. 19].

Аналіз становлення фінансово-правової науки й освіти в Харківському університеті розпочнемо з освітньої діяльності й для цього наведемо схему вивчення (навчальний план) дисциплін, що викладалися на юридичному факультеті Харківського університету з 1806 року до прийняття статуту 1835 року. На засіданні Ради 6 червня 1806 року було вирішено всі дисципліни, що викладаються в університеті, поділити на два класи: а) науки підготовчі та допоміжні; б) науки факультетські. На юридичному факультеті дисципліни підготовчі та допоміжні викладалися на перших двох курсах таким чином: 1) перший рік – логіка і математика; чиста математика; російська література; римська література; література однієї з іноземних мов; історія, загальна історія з географією; 2) другий рік – практична філософія, римська література з естетикою; фізика; література однієї з іноземних мов; загальна історія з географією. Викладання «повного курсу державних наук» – саме так називалися фахові предмети юридичного факультету, розподілялося на три роки. Протягом першого року студенти слухали: 1) енциклопедію і методологію; 2) римське право; 3) історію трьох останніх століть; 4) статистику; 5) лісове і сільське господарство; 6) технологію. Другого року навчання вивчали: 1) звичаєве й народне право; 2) російське право; 3) історичний розвиток державного права; 4) систему римського права; 5) герменевтику; 6) національну економіку і політику; 7) технологію. Протягом третього року навчання слухачі вивчали: 1) російське судочинство; 2) внутрішню історію стародавнього російського права; 3) історичний розвиток громадянського права;4) карне право; 5) торговельне право; 6) науку про фінанси; 7) поліцейське право; 8) державну медицину; 9) дипломатію. Також протягом всіх трьох років навчання студенти вивчали богослов’я, класичні і нові мови [827, с. 13]. Для укладання огляду предметів викладання і розподілу наук кожен викладач щорічно подавав рапорт про план читання свого навчального предмету на наступний навчальний рік із зазначенням власного твору, або твору відомого дослідника, за яким буде викладатися дисципліна. Крім того, всі професори були зобов’язані представити в міністерство

народної освіти детальні конспекти з дисциплін, котрі вони викладали; після схвалення міністром конспекти поверталися і за ними здійснювалося викладання, причому кожен професор свої конспекти повинен був щорічно переглядати і доповнювати [827, с. 12–13]. Професори-іноземці всю цю документацію оформлювали латиною.

На основі переліку й послідовності викладання дисциплін і вимог щодо навчальної документації, можна зробити такі висновки: 1) на юридичному факультеті вивчали так звані державні науки, що надавали цій освіті камерального характеру (у цьому також простежується вплив німецької наукової школи); 2) по кафедрі політичної економії та дипломатії викладалася національна економія і політика, наука про фінанси, дипломатія, статистика, політична арифметика (це сучасна економічна статистика), причому в різні роки ці предмети могли мати різну назву, що також свідчить про процес їхнього становлення як самостійних наукових сфер; 3) зміст підготовки майбутніх державних службовців контролювався міністерством освіти.

1835 року був прийнятий загальний статут імператорських університетів [586, с. 843], у другій главі якого кафедри і предмети структуруються за факультетами. Кафедра політичної економії і статистики входить до складу першого відділення філософського факультету, а кафедра законів благоустрою та благочиння, а також кафедра законів про державні повинності і фінанси – до юридичного факультету [586, с. 842–843]. У статуті виявляється вплив «гумбольтовської моделі» вищої освіти, відповідно до якої на філософських факультетах концентруються так звані «чисті науки», і цим пояснюється переведення кафедри політичної економії на філософський факультет університетів [863, с. 540.].

Дослідники історії юридичної освіти Російської імперії відзначають, що загальний університетський статут як закон засвідчив трансформацію нормативної конструкції і юридичної техніки самого статуту, котра відобразилася у структуруванні, групуванні, розподілу, логічних зв’язках тексту, офіційній мові, що представила вплив нової естетики діловодства. Не лише мова закону, а всі юридично-технічні нюанси статуту були зумовлені упорядкуванням російського законодавства,

а також залученням до його підготовки компетентних осіб [947, с. 184–185]. Також статут представив нову конструкцію і зміст юридичної освіти, що засвідчило трансформацію змістовної підготовки та взаємозв'язок університетської освіти з юридичною наукою, котрий відображав процес витіснення природно-правової доктрини історичною школою права. А на фінансово-правову науку цей вплив був подвійний, оскільки на її розвиток також істотно впливала історична школа політичної економії, що виникла в Німеччині в 40–60-х рр. XIX ст., і цей вплив виявився як в значній кількості публікацій з історії фінансів, так і в поширенні історичного методу в економічних, статистичних, фінансових і фінансово-правових дослідженнях.

Систематизація та кодифікація законодавчої бази Російської імперії зумовили можливість вивчати не лише теоретичні правові питання, але й позитивне право. Перелік кафедр і дисциплін юридичних факультетів університетів за статутом 1835 року, що ґрунтувався на Зводі законів Російської імперії, виділяє «закони»: закони благоустрою і благочиння, закони про державні повинності і фінанси, закони поліцейські та ін. Характер навчальної підготовки студентів юридичних факультетів показував, що університетська освіта набуває певної утилітарності, її метою стає підготовка до державної служби; а об'єктивні процеси розвитку й ускладнення державного господарства вимагають підвищення рівня фінансової та фінансово-правової освіти. Вивчаючи законодавство про державні повинності і фінанси, поліцейське право, закони державного благоустрою, студенти опановували засади внутрішньодержавного правопорядку, де складовими були фінансово-правові основи.

Характеризуючи діяльність Харківського університету з 1835 по 1863 рр., професор Д.І. Багалій відзначає зміни, що відбулися в діяльності органів університетського самоврядування, розширення курсу викладання, введення нового положення про наукові ступені, інститут доцентів, зміну заходів щодо підготовки університетських викладачів. За Статутом 1835 р. університети перетворювалися тільки у вищі навчальні заклади, які вже не являли вченої корпорації. Під впливом європейських політичних подій 1848 року щоб «оградить русские университеты от

бурь волнующих окрестные государства» [289, с. 119] були вжиті заходи, спрямовані на посилення дисципліни, вимог до екзаменів, скорочення програм політичних і юридичних наук, відмінені наукові закордонні відрядження. 1849 року міністр отримав право призначати ректора на невизначений термін, без виборів призначати деканів факультетів. 1850 року для посилення нагляду за університетським викладанням були введені особливі інструкції ректору і деканам. Протягом 1849–1550 рр. було виключено з навчальних програм державне право і філософія, викладання логіки та психології доручили викладачам богослов'я. З 1856 року поступово відновлювався попередній порядок університетської життєдіяльності [289, с. 119–120].

Протягом 1805–1863 року більшість викладачів юридичного факультету викладали по декілька дисциплін через вакантність кафедр; назви дисциплін в різні роки подавалися по-різному, але йшлося про одну й ту ж саму дисципліну. Наприклад, при описі навчальних дисциплін, що будуть викладатися протягом 1842–1843 навчального року подається назва дисципліни «закони про державні повинності і фінанси» [540, с. 16], при цьому зазначається, що вона викладається по кафедрі законів про фінанси (а за статутом 1835 року, кафедра з такою назвою не виділялася) і при визначенні кількості годин на вивчення цієї дисципліни подається назва «закони про фінанси» [540, с. 16–17]. Таку невідповідність можна пояснити побутовим спрощенням назви кафедри, застосуванням більш короткої назви для зручності складання розкладу, і, основне, періодом становлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер, поки що з нечітко визначеним предметом і проблематикою.

У 40-их роках XIX ст. у Петербурзькому та Казанському університетах при юридичних факультетах були відкриті камеральні відділення, відкриття аналогічного відділення планувалося і в Харківському університеті. Відділення камеральних наук повинні були здійснювати підготовку державних службовців для різних сфер управління, цим пояснювався широкий набір дисциплін, що вивчався. Основні предмети цього розряду можна розділити на три складові. 1. Економічний блок дисциплін був представлений політичною економією і статистикою,

викладався на історико-філологічному факультеті з додатковим вивченням законів про фінанси і державні повинності. 2. Адміністративний блок містив такі дисципліни, як: державне право європейських держав, державні установи Російської Імперії і закони державного благоустрою та благочинності. Поняття «закони державного благоустрою» означає «законодавство про заходи, що забезпечують добробут», а «закони благочинності» – це поліцейські закони щодо забезпечення безпеки [289, с. 57–58]. При складанні Зводу законів Російської імперії (1833 р.) всі поліцейські закони були об'єднані у дві групи: закони державного благоустрою (XI і XII тт.) і закони державної благочинності (XIII і XIV тт.). Як зазначалося вище, за університетським Статутом 1835 р. на юридичних факультетах мала бути кафедра благоустрою і благочинності. Після запровадження статуту 1884 р. вона була перейменована в кафедру поліцейського права

Останній (3-ій) блок складали предмети, що вивчалися на фізико-математичному факультеті, до яких належали: природна історія, технологія, агрономія та архітектура. У вигляді додаткових предметів студенти камерального відділення повинні були слухати: російські цивільні та кримінальні закони, загальну і вітчизняну історію, і одну з новітніх мов [808, с. 119–121]. Важливо відзначити, що в рамках юридичного факультету такі дисципліни камерального розряду як державне право європейських держав, закони про фінанси і державних повинності, закони про благоустрій та благочинність були необов’язкові для вивчення [906].

Наприкінці 40-х рр. XIX ст. питання про відкриття камерального розряду обговорювалося на засіданнях юридичного факультету Харківського університету. Юридичний факультет склав такий навчальний план викладання на 1848 р. з розподілом предметів на 4 роки навчання для розряду юридичних наук, це було зроблено з урахуванням того, що цей план буде покладено в основу викладання і на камеральному відділенні. За цим планом здійснювалося викладання тривалий період. На І курсі викладалися: богослов’я і церковна історія (5 год. на тиждень); енциклопедія законознавства і державні установи (4 год. на тиждень); російська історія (3 год. на тиждень); німецька мова або інша з новітніх (3 год. на тиждень); сільське господарство (для бажаючих – 3 год. на тиждень). На ІІ курсі викладалися:

енциклопедія і державні установи (2 год. на тиждень); історія і система римського права (6 год. на тиждень); політична економія (3 год. на тиждень); французька мова або інша з новітніх мов (3 год. на тиждень); сільське господарство (для бажаючих – 3 год. на тиждень). На III курсі викладалися такі навчальні предмети: закони про цивільне судочинство (6 год. на тиждень); закони карні та поліцейські й судочинство (6 год. на тиждень); закони державного благоустрою і благочиння (6 год. на тиждень); одна з новітніх мов (3 год. на тиждень); сільське господарство (для бажаючих – 3 год. на тиждень). І на останньому, четвертому курсі, слухачі вивчали: церковне законознавство (1 год. на тиждень); закони про державні повинності і фінанси (6 год. на тиждень); загальнонародне право і дипломатія (6 год. на тиждень) [827, с. 57]. За цим навчальним планом прослідковується логічна побудова вивчення фінансово-правової проблематики – від загального до конкретного, тобто, опанувавши загальнотеоретичні основи фінансової проблематики при вивченні політичної економії, на наступному курсі відбувалася конкретизація при вивченні законів державного благоустрою і благочиння, крім того, вивчення позитивного фінансового законодавства відбувалося при засвоєнні курсу «закони про державні повинності і фінанси.

Відкриття камерального відділення продовжувало плануватися і в 50-х рр., навіть був розроблений навчальний план для камерального розряду [827, с. 57]. Але камеральне відділення у Харківському університеті так відкрите і не було.

Окрім викладання дисциплін значна увага в університеті приділялася науковій діяльності викладачів, яка охоплювала їхні наукові праці, керування дослідженнями слухачів, а також таку форму наукової діяльності як актові промови, які читалися професорами університету в урочисті для даного навчального закладу дні – 17 січня (річниця відкриття університету) і 30 серпня (день тезоімеництва Олександра І, який вважався засновником університету). Відомий дослідник історії Харківського університету Д.І. Багалій відзначав, що автори урочистих промов надавали їм важливого значення, оскільки це була форма спілкування з суспільством, засіб подання власних ідей та спосіб впливу на оточуюче середовище [281, с. 619–620]. Такі виступи перед публічним представленням аналізувалися як наукові розробки на

засіданнях вчених рад факультетів, причому, за умови схвального оцінювання колегами вони проголошувалися на урочистому науковому зібранні в актовій залі університету в присутності губернських чинів [565, с. 213], дворянства, почесного духовенства і купецтва [566, с. 162–164] і після опублікування (на початку XIX ст. тираж складав 330–450 примірників) [281, с. 410] ставали доступними для детального ознайомлення освіченою частиною суспільства.

Сучасний український науковець, професор Харківського університету С.І. Посохов, який ґрунтовно проаналізував актові промови професорів-іноземців Харківського університету першої чверті XIX ст. [1116], наголошує, що урочисті промови іноземних викладачів (Л. Якоба, Х. Роммеля, І. Шада, А. Стойковича, Я. Беллена-де-Баллю, Л. Умляуфа, Й. Ланга) були способом трансформування західноєвропейської університетської ідеї [1116, с. 264]. Під впливом їхньої науково-викладацької діяльності, публічних виступів, через які науковці привносили суспільству неогуманістичне трактування сутності університету, відбувалося залучення до європейських цінностей та класичних університетських традицій [1116, с. 273]. Актові промови були характерним явищем для університетської науки початку XIX ст., елементом суспільно-просвітницької діяльності викладачів [939], котрі сприяли збільшенню кількості освічених людей у країні, значному підвищенню загально-культурного рівня населення, а також відображали позиції науковців з проблем навчання і виховання студентів і мали окрім наукового значний виховний потенціал. Тому, характеризуючи наукову спадщину викладачів фінансово-правових курсів, будемо зупинятися і на змісті їхніх актових промов як на результатах наукових досліджень.

У становленні та розвитку фінансово-правової науки й освіти у Харківському університеті [1093] значну роль відіграли представники цих наук – професори Л.К. Якоб, Й. Ланг, Т.Ф. Степанов, М.П. Клобуцький, які своєю діяльністю і науковими пошуками суттєво вплинули на «біографію наукових дисциплін» [1059; 1068].

Незважаючи на те, що першим викладацьку діяльність по кафедрі політичної економії та дипломатики розпочав Йозеф Ланг, характеристику діяльності почнемо

з Л.К. Якоба як більш відомого на той час науковця. Л.К. Якоб, який на той час уже був сформованим відомими вченим, мав значний авторитет у наукових колах як дослідник проблем політичної економії, камералістики, філософії та релігії. Л.К. Якоб народився в Пруссії, закінчив Галльський університет, склавши кандидатський іспит і захистивши дисертацію «De allegoria homerica» («Метафори Гомера»), отримав звання доктора філософії того ж університету. У зв'язку із закриттям Галльського університету 1806 року (за декретом Наполеона I) прийняв запрошення перейти до Харківського університету і в лютому 1807 року був затверджений професором кафедри політичної економії та дипломатики. У Харківському університеті Л. Якоб викладав систему політичних наук, загальний вступ до політико-камеральних наук (до змісту яких входили зачатки фінансових знань), загальну внутрішню політику, державне та народне право, політичну економію (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань [542]). Людвіг Кіндратович випустив 35 наукових праць, у тому числі декілька підручників, за якими викладали в німецьких університетах [289, с. 49], два з яких були перекладені російською та широко поширені в університетах Російської імперії [827, с. 275]. Науку народного господарства Якоб викладав за власним підручником «Grundsätze der National Öconomie» [289, с. 63].

Тематика урочистої промови професора Л. Якоба – «О влиянии университетов на образование и благосостояние народа» (1808 р.) [828] – була надзвичайно актуальною, оскільки ідея необхідності вищої освіти ще не отримала загального поширення серед дворянства – більшість з них задовольнялася середньою і початковою школою, пансіонами іноземців і домашніми наставниками. Університетський диплом не був обов'язковим ні для цивільної служби, ні для військової, яка вважалася дворянською par excellence (з французької – «остаточно») [827, с. 687].

Професор Якоб у своїй промові показав себе гуманістом при трактуванні функцій і задач університету та висуванні тези, що освіта і наука повинні бути доступні всім станам суспільства; високоосвіченим філософом – при критичному розгляді ідей науковців, яких він називає «мрачные умы», котрі «непорочность

нравов приписывали диким народам» [828, с. 69]; висококваліфікованим фахівцем з моральної філософії (політичної економії) – при фіксації взаємозв'язку між суспільним поділом праці та спеціалізацією наук, порівнянні університетів з мануфактурними фабриками, де спеціалізовані виробники поєднується під одним дахом (університети, на думку автора, – мануфактури вченості та наук, де реалізується принцип єдності наук) [828, с. 73–75]. Науковець обґрунтовує значення освіти й університетів як осередків освіти і науки, що функціонують для підвищення добробуту держави в цілому та переваг життєдіяльності й зростання приватного багатства кожного громадянина. В промові професор Л. Якоб аргументує, що найважливіші посади в державі повинні займати підготовлені особи, які здобули знання з таких наук як законознавство, державне господарство, управління благочинням і доходів [828, с. 71]. Відомий дослідник історії Харківського університету Д.І. Багалій (1857–1932 рр.) характеризує промову Л.Якоба як надзвичайно цікаву і талановито складену [281, с. 689], а професор С.І. Посохов вважає, що працю Якоба можна поставити в один ряд з працями В. Гумбольдта, який обґрунтував модернізацію сучасних йому німецьких університетів [1116, с. 269].

У своїх фінансово-економічних поглядах професор Л.К. Якоб був виразником економічних ідей класичної школи політичної економії, послідовником і популяризатором ідей А. Сміта та Ж.Б. Сея. Науковець вважав економічними науками політичну економію (науку про народне господарство), науки про державне господарство (по відношенню до яких він застосовує назву фінансове право) і поліцейське право (вивчає економічне законодавство), але розрізняв їхній зміст [983, с. 24]. Тому, науковці відзначають, що саме Л.К. Якоб першим в історії вітчизняної науки визначив та обґрунтував фінансове право як сформульовану сукупність знань, що знаходиться за межами політичної економії і має власний предмет дослідження [1181, с. 219] та виокремив юридичну складову в економічних дисциплінах (предметом науки про державне господарство науковець вважав фінансове право, а поліцейського права – економічне законодавство [827, с. 276]). Працю Якоба «Staatsfinanzwissenschaft», 1821 («Державні фінанси») В.О. Лебедєв у своєму підручнику фінансового права оцінює позитивно, проте зазначає, що вона страждає

багатослівністю; до кращих фінансово-економічних творів Якоба відносить «Die Grundsätze der Nationalökonomie», 1805 і 1825 («Принципи національної економіки»), «Die Grundsätze der Polizeigesetzgebung und Polizeianstalten», 1809 («Принципи поліцейського законодавства та поліцейських департаментів»); новаторськими ідеями Якоба по відношенню до державного господарства Російської імперії були такі: чеканка монет приватними особами, віддання в оренду пошти, доручення казенного лісового господарства приватним особам і ліквідація гірничої регалії [468, с. 83].

За свої прогресивні погляди та судження (критика кріпосного права, ідеї про передачу в приватну власність казенного лісового господарства, ідея чеканки монет приватними особами тощо) Л.К. Якоб зазнавав гострої критики від представників економічної та фінансово-правової науки [827, с. 275–277]. Проте, теоретичне і практичне визнання отримала його концепція ослаблення грошових криз, що пов’язані з функціонуванням паперових грошей, яку він представив Олександру I 1809 року. Після цього Л. Якоба перевели до Петербургу і призначили членом фінансової частини у Комісії про закони, де він також розробив проект карного укладання. Після закінчення державної служби 1816 року Л. Якоб повернувся до Німеччини викладати політичні науки в Галльському університеті. Внесок Людвіга Якоба в становлення фінансово-економічної думки і фінансової практики Російської імперії високо оцінили фінансисти вже в 2-ій половині XIX ст. Професор В.О. Лебедєв відносив Л.К. Якоба до найвидатніших економістів початку XIX ст. [468, с. 83].

Інформація щодо запрошення ще одного представника німецької наукової школи – випускника юридичного факультету Фрайбургського університету Йозефа Ланга – до Харківського університету міститься у Збірнику розпоряджень народної освіти [705, с. 151]. Йозеф Ланг після закінчення гімназії у Фрайбурзі навчався в одному з найстаріших вищих навчальних закладів Німеччини – Фрайбургському університеті, який з моменту заснування (1457 р.) мав репутацію потужної академічної школи. Майбутній науковець закінчив університет за спеціальністю філософія і правознавство. Терміни навчання Й. Ланга в університеті визначені

нечітко – в деяких джерелах зазначено, що університетське навчання тривало протягом 1793–1798 рр. [827, с. 271]; сучасні дослідники Г. Юбе, М. Покидченко у своїх роботах зазначають, що університетське навчання тривало рік або півтора [1111, с. 266], причому після закінчення курсу Й. Ланг перебував на службі в тому ж університеті репетитором філософії і математики, а в 1795 році заміняв штатного професора математики Ріндерле (Rinderle) з нагоди його хвороби. Протягом 1796–1798 рр. служив актуариусом у містечку Вальдкірх поблизу Фрайбурга [1205], потім адвокатом у Фрайбурзі [901, с. 242], нарешті, 11 квітня 1803 року прибув до Харківського університету через Петербург із Фрайбурга.

На початку своєї наукової кар'єри в університеті Й. Ланг [1081] отримує посаду ад'юнкта відділення філософії і математики, потім переходить на відділення політичної економії, де працює на посаді екстраординарного (з 1810 р.), а з 1812 року – ординарного професора кафедри дипломатики та політичної економії. За період перебування у Харкові (1803–1820 рр.) Й. Ланг викладає значну кількість навчальних дисциплін, а саме: народну економію та політичну арифметику; науку про суспільні прибутки; науку про фінанси; природне право; загальне цивілізаційне та народне право; поліцію та науку про державні прибутки; політичну економію; логіку та метафізику; державне господарство; дипломатику (перелік дисциплін складено за щорічним оглядом публічних викладань) [542]. Це був корисний досвід для викладача, оскільки створював можливості для використання міждисциплінарного підходу, котрий вимагає використання відповідного науково-методичного інструментарію [1048 с. 5].

За вибором Ради університету протягом 1803–1812 рр. Й. Ланг виконує функції секретаря морально-політичного відділення, з 1807 року – суббібліотекаря університету; 1813 року він обирається секретарем університетської ради і членом училищного комітету. Бере участь в організації Інституту цивільних чиновників при університеті, з 1813 року виконує функції секретаря відділення Словесних наук Харківського наукового товариства [1205].

Перед аналізом наукових досліджень Йозефа Ланга вважаємо за доцільне стисло охарактеризувати ситуацію, яка склалася в економічній науці Німеччини у

період навчання майбутнього науковця в університеті Фрайбурга [1068]. У той період відбувалися суттєві зміни у сфері суспільних наук, що знайшло відображення у відходжені від теорії державного регулювання економіки як феодального, так і меркантилістського типу і поширенні ідеї саморегулювання економіки, провідниками якої були фізіократи і представники класичної школи політичної економії [1217, с. 1–10]. Проте необхідно зазначити, що незважаючи на те, що теорія фізіократів була в Німеччині достатньо відомою, під час навчання Й. Ланга в університеті серед його викладачів не було прихильників цього напряму, також не були поширеними і популярними у той період і ідеї А. Сміта (перші рецензенти його твору вважали, що це розвиток ідей фізіократів) [1111, с. 266]. У той час у Німеччині панувала державно-економічна школа камералістики (Camaralia), до якої відносилося вчення про різні галузі промисловості, котрі виступали джерелами задоволення державних потреб: агрономія, гірнича справа, лісівництво, торгівля; частково приєднувалася політична економія та деякі основи державного благоустрою і вчення про способи задоволення державних потреб [1213, с. 44]. У своїх наукових працях Й. Ланг не посилається на розробки фізіократів, проте високо оцінює праці швейцарського економіста Герреншванд (Herrenschwand) – представника класичної школи політичної економії. Також зазначає, що на його наукові економічні погляди суттєво вплинули ідеї німецького фінансиста Георга Буша (1728–1800), який займався вивченням торгівлі, грошового обігу, кредиту і страхової справи та Артура Юнга (1741–1820) – письменника, історика економічного життя Англії і Франції .

Наукові дослідження Й. Ланга (оформлені німецькою мовою) та дисертація (оформлена латиною) відображають основні напрями творчого пошуку автора: «Про вищий принцип політичної економії» («Ober den obersten Grundsatz der politischen Öconomie», 1807 р.), «Основні напрями політичної арифметики» («Grundlinien der politischen Arithmetik», 1810 р.), «Принципи економіки» («Grundsatz Öconomie», 1813 р).

На прикладі першої праці Й. Ланга [851] продемонструємо авторську трьохсекторну модель суспільного відтворення [1073]. У науковій літературі поширена ідея, що Ланг розвивав ідеї Ф. Кене, який здійснив геніальну спробу проаналізувати процес відтворення та обігу всього суспільного продукту з метою виявлення головних народногосподарських пропорцій економічного розвитку [959 с. 166], проте форма представлення цього загальноекономічного фінансового розрахунку набагато випередила свій час і, використовуючи сучасну термінологію, можна констатувати, що Й. Ланг подає у своїй праці першу в історії економічної науки статичну модель економічної рівноваги [1096, с. 195–196]. Так, Й. Ланг виділяє в економіці 3 сектори: сільськогосподарський. промисловий і грошовий, використовуючи довільні додатні константи: a, A, b, B, c, C (на сучасному етапі використовуються індекси потоків).

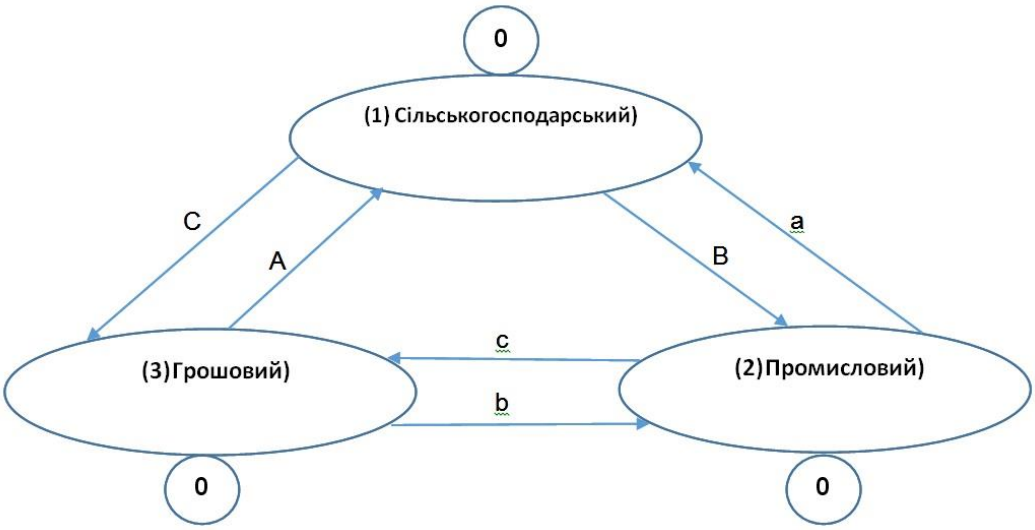

Рисунок 5. Модель господарського кругообігу Й. Ланга

Таблиця 6. Сектори національної економіки (за Й. Лангом)

(1) Сільськогосподарський		(2) Промисловий		(3) Грошовий	
0	0	B	a	C	A
a	B	0	0	c	b
A	C	b	c	0	0
a+A	C+B	b+B	a+c	C+c	A+b

Взаємозв’язок між секторами вчений представляв у вигляді звичайних потоків (рис. 5).

У праці «Основні напрями політичної арифметики» [850]. Й. Ланг доопрацьовує розроблену у попередній праці модель господарського кругообігу та на основі цієї моделі здійснює спробу порівняти економіку тогочасної Російської імперії з економікою європейських країн [1111, с. 268].

За період своєї науково-викладацької діяльності в Харківському університеті Й. Ланг двічі виступає з актовими промовами: 1810 року «Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften» («Про вивчення юридичних та політичних наук», 1810 р.) і «Was ist das Geld?» («Що є гроші?» 1815 р.). Актуальність промови про вивчення юридичних і політичних наук [852] була зумовлена наказом 1809 року про створення при університеті інституту цивільних чиновників. Й. Ланг визначає значення науки і університетської освіти для добробуту суспільства й обумовлює залежність суспільного добробуту від рівня підготовки державних службовців. Науковець підкреслює необхідність засвоєння майбутніми державними чиновниками юридичних і політичних наук, котрі містять загальні та важливі знання з природного права або філософічного правознавства, державного господарства, вітчизняного позитивного права; вітчизняної історії і статистики, римського права. З п’яти зазначених юридичних і політичних наук автор виділяє дві, які були новітніми для вищих навчальних закладів Російської імперії – державне господарство і статистику. При характеристиці державного господарства науковець використовує як політекономічні, так і фінансові аспекти та зазначає, що предметом даної науки є досягнення вищого ступеня суспільного розвитку. Й. Ланг показує співвідношення зростання потреб громадян відповідно результатів їхньої діяльності. Визнаючи значення статистики (вона також була новітньої сферою дослідження для Російської імперії), яка виникла з потреб об’єктивного розвитку суспільства (тому що без необхідного мінімуму знань про рух товарно-матеріальних цінностей та людських ресурсів неможлива діяльність держави), Й. Ланг зазначає, що саме статистика надає інформацію про стан держави, рівень добробуту членів

суспільства, визначає [1217] способи обчислення доходів членів суспільства і суспільного багатства в цілому.

У праці «Що є гроші?» (1815 р.) Й. Ланг створює вже чотирьохсекторну модель макроекономічного кругообігу та показує взаємозв'язок потоків продуктів, капіталу і грошей [935, с. 18–26; 1073]. Оцінюючи її з позицій сьогодення, Йозеф Ланг у провінційному Харкові на початку XIX ст. першим в історії фінансової науки здійснює спробу розробити інтегровані матриці фінансових потоків, які були оформлені лише в середині XX ст.

За часи життя Й. Ланга його відкриття не отримали визнання, що можна пояснити різноманітними факторами, серед яких – віддаленість провінційного Харкова від центрів наукової економічної і фінансової думки, рання смерть науковця (1819 року за самовільну відсутність з Харкова був звільнений з університету без атестату і помер по дорозі з Харкова до Санкт-Петербурга), особистісні якості вченого (був боязким, сором'язливим, скромним) [901, с. 242], які не сприяли популяризації його ідей у наукових колах за часи життя, та широке використання математичного апарату в дослідженні економічних і фінансових процесів, що робило його винаходи незрозумілими для колег (його математичні будови були викладені сухо і формально порівняно з відомими економічними дослідженнями того часу). У той період економічна наука не була готова до сприйняття таких абстрактних ідей, а тому моделі Й. Ланга не мали практичного використання. Більше того, науковець висунув ідеї, які набагато випередили свій час. На сучасному етапі наукова спадщина Й. Ланга потребує додаткового вивчення та популяризації з метою гідного її представлення в історії української економічної і фінансової думки [1073, с. 74].

Після смерті Й. Ланга з 1819 по 1824 рр. курси політичної економії та науку про фінанси тимчасово викладав професор по кафедрі права звичаєвого, політичного і народного Б.Й. Рейт (на умовах внутрішнього сумісництва), а з 1824 року ці дисципліни також тимчасово (до 1832 року) викладав професор тієї ж кафедри К.П. Павлович, при цьому наука про фінанси викладалася в обсязі 2 год. на тиждень за власними записами Павловича і за творами А. Сміта і Д. Шльоцера [827, с. 10]. Лише з 1832 року кафедру політичної економії і дипломатики займає відомий

економіст, прихильник класичної школи політичної економії професор Т.Ф. Степанов [282, с. 578]. За даними Л.М. Загурського [827, с. 10] з листопада 1834 року М.П. Клобуцькому дозволили в університеті викладати всесвітню історію і статистику під керівництвом Т.Ф. Степанова (і саме він з 1839 по 1862 рр. викладає у Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси відповідно до університетському статуту 1835 року).

На цих двох постатях вважаємо за необхідне зупинитися у контексті становлення і розвитку фінансово-правової освіти й науки у Харківському університеті.

Тихон Федорович Степанов (1795–1847) народився у Воронежі у родині чиновника. Після закінчення Воронезької семінарії навчався на етико-політичному відділенні Харківського університету. Працював вчителем загальної історії та географії в Харківському інституті шляхетних дівиць. 1824 року отримав ступінь магістра політичної історії та статистики за дослідження на тему «Про політичну рівновагу». 1830 року перейшов на службу в державну комісію погашення боргів, де мав можливість практично апробувати свої фінансово-економічні ідеї. З 1832 року Т.Ф. Степанова призначено екстраординарним професором кафедри політичної економії Харківського університету, де він працював до виходу у відставку 1845 року.

1833 року Т.Ф. Степанов на урочистих зборах проголошує промову «О сущности, важности и назначении политических наук» [686]. Це наукове дослідження відзначається глибоким філософським змістом, автор продемонстрував ґрунтовні знання економічної і політичної історії, розуміння історичних закономірностей розвитку суспільства, а також показав еволюцію розвитку політичної економії як науки через економічні школи (меркантилісти, фізіократи, класична школа) [1096, с. 199–200]. Видатного представника класичної школи політичної економії – Адама Сміта – професор Т.Ф. Степанов назвав «истинным Светилом», засновником політичної економії як науки, а тезу, що праця є головним джерелом багатства, «краеугольным камнем, который был положен Адамом Смитом в основание своей знаменитой системы» [686, с. 28]. У промові Т.Ф. Степанов, окрім

історії і політичної економії, відносив до політичних наук статистику, фінанси, політику, дипломатію, характеризуючи значення кожної з них, і зазначав, «что если доступно нашему уму высокое постижение жизни человечества, то право разгадывать ее принадлежит собственно Политическим Наукам» [686, с. 59].

Т.Ф. Степанов фінансові питання вважав частиною економічної науки і включав до діяльності з обслуговування державного господарства податкову систему і бюджетну [761, с. 17–18]. Ці ідеї були оприлюднені Т.Ф. Степановим у вступній лекції на початку діяльності в Харківському університеті, були розвинуті в підручнику політичної економії («Записки про політичну економію» [762]), де він аналізує предмет та історію становлення політичної економії як науки; сутність і джерела багатства; продуктивні та непродуктивні класи суспільства; суспільний поділ праці; основні доходи від факторів виробництва – заробітну плату, прибуток, ренту, відсоток, а також фінансові складові – податки і бюджет. Саме «Записки..» Т.Ф. Степанова стали першим курсом політичної економії, виданим російською мовою на території Російської імперії. Як прихильник загальнотеоретичної концепції економічного лібералізму вважав, що економічна свобода забезпечується волею держави через реалізацію відповідних правових умов. Т.Ф. Степанов аналіз теоретичних ідеї відомих західноєвропейських економістів пов’язував з російською дійсністю та використовував для критики кріпосницької системи.

Це дослідження («Записки про політичну економію») було оцінено неоднозначно. Наприклад, І.В. Вернадський оцінив працю як самостійну, проте безсистемну і незакінчену, а також не позбавлену еклектичності, оскільки автор усі свої положення виводив з критики існуючих точок зору, але ця критики не завжди була вірною і глибокою [898, с. 661–662].

Вчений також досліджував теоретичні основи статистичної науки, обґрунтовував значення статистичних досліджень для розробки фінансово-економічної політики держави. Цей напрямок його наукових пошуків був проаналізований та високо оцінений українськими науковцями [1120, с. 35; 1154, с. 142].

З 1834 року викладацьку діяльність у Харківському університеті розпочинає Михайло Петрович Клобуцький (1808 – після 1865) – випускник цього ж навчального закладу [1097]. Протягом 1834–1837 рр. М.П. Клобуцький викладає загальну історію та статистику, а з 1837 року його затверджено виконуючим обов'язки ад'юнкта по юридичному факультету Харківського університету із дорученням читати державне право під керівництвом професора Т.Ф. Степанова. 1839 року М. Клобуцький у Харківському університеті захистив магістерську дисертацію з державного права на тему «Дослідження головних положень основних законів Російської імперії в їх історичному розвитку» [440] та отримав ступень магістра, після чого був затверджений на посаді ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси [289, с. 141]. М.П. Клобуцький надавав історичним дослідженням першочергового значення при вивченні науки державного права, до державного права в широкому значенні він відносив і закони про фінанси. Вважав, що юрист і всякий, хто займається правознавством, отримуючи знання фактів, повинен особливу увагу приділяти історичному контексту їхнього прийняття і дії [687, с. 37–38]. 1840 року М.П. Клобуцького призначено виконуючим обов'язки екстраординарного професора із зобов'язанням витримати у встановлені строки докторський екзамен. 1849 року М.П. Клобуцький представив дисертацію та прохання про допуск до докторських іспитів. Клобуцький складав іспити, до змісту яких входили закони про фінанси, статистика, державний благоустрій та політична економіка. Докторська дисертація з юридичних наук «Про походження і користь паперових грошей взагалі та введення їх в Росії» була захищена М.П. Клобуцьким 1853 року також у Харківському університеті [989, с. 252]; захист відбувся без опублікування наукового дослідження (було дозволено як виключення). 1854 року він затверджується екстраординарним, а 1857 року ординарним професором. Його публікації з фінансово-правової проблематики обмежуються лише актовою промовою на урочистому засіданні університету [441].

Михайло Петрович викладав в Харківському університеті закони про державні повинності і фінанси з 1839 по 1862 навчальний рік, керуючись Зведенням Законів Російської імперії та теоретичними розробками Ю. Гагемейстера і Д. Рікардо (1839–

1840 н.р.), Пьоліца і Д. Рікардо (1840–1841 н.р.), Пьоліца, Шльоцера, Рікардо, Вірста, Горлова та ін. (1842–1849 н.р.). З 1850–1851 академічного року теоретична база викладання дисципліни розширюється за рахунок праці графа Толстого «История финансовых учреждений России» та інших праць вітчизняних науковців, важливих в історичному значенні [355]. Державні повинності і фінанси як навчальна дисципліна викладалися студентам 4-го курсу юридичного факультеті протягом навчального року в основному 6 годин на тиждень (у 1839–1840 навчальному році – 4 год. на тиждень, 1850–1851 – 8 год. у першому півріччі та 6 год. – у другому) [355].

Крім законів про фінанси М.П. Клобуцький у Харківському університеті викладав загальну історію (1842–1847), закони державного благоустрою та благочиння (1857–1858) та протягом усієї університетської діяльності викладав історію в інституті шляхетних дівиць м. Харкова. М.П. Клобуцький перебував у напружених стосунках з колегами по університету, вважав, що його недооцінюють, писав велику кількість скарг до вищих інстанцій і, можливо, тому автобіографічна довідка про нього подана з сатирично-іронічними деталями [827, с. 209–215]. Незважаючи на те, що інколи М.П. Клобуцького оцінюють як типового романтика (оскільки публікував свої вірші частіше ніж наукові дослідження) з незначним внеском у розвиток фінансово-правової науки [1009, с. 474, 522], необхідно врахувати, що він викладав науку про фінанси в Харківському університеті більше 20 років (1839–1862) і в сучасних наукових розвідках саме магістерське та докторське дослідження М.П. Клобуцького представлене для характеристики науки державного права у контексті розвитку наукової юриспруденції Російської імперії другої третини XIX ст. разом із розробками М.М. Сперанського та О.Й. Дюгамеля [1157].

4.3. Заснування університету Св. Володимира в Києві. Викладання фінансово-правових дисциплін у Київському університеті

Історія заснування Київського університету була тривалою і складною [1096, с. 203–209]. Т. Нізамова розглядає освітній потенціал м. Києва ще починаючи з часів

Київської Русі, передумови становлення університету – ще з братських шкіл і, як чітко окреслену ідею заснування навчального закладу, з 1805 року, коли Олександр I прихильно поставився до відкриття університету в м. Києві [1034]. В.О. Томсінов відзначає, що ідея заснування університету в Києві, висувалася в період правління Єлизавети Петрівни; її було проголошено в Комісії про заснування училищ як прохання «малоросійських депутатів Комісії» [1157, с. 29]. Створенню Київського університету передувала історія трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), приєднання Правобережної України до Російської імперії та поділ на Київську, Подільську і Волинську губернії. Освітні реформи початку XIX створювали передумови для широкого поширення та піднесення освіти на різних рівнях. Цими можливостями вирішили скористатися виразники ліберальних польських кіл, які висунули з своїх лав ряд видатних просвітницьких діячів, ініціатива яких відчутно вплинула не лише на освіту в землях колишньої Речі Посполитої, а й в масштабах всієї Російської імперії в цілому та на розвиток системи освіти в Київський губернії, зокрема. В першу чергу до них належав попечитель Віленського навчального округу Адам Чарторийський (1770–1861) – російський і польський державний діяч, попечитель Віленського навчального округу (1803–1824), особа, що користувалася значним впливом на імператора Олександра I в перші роки його правління та довірою і повагою міністра освіти П.В. Завадовського [688, с. 80]. А. Чарторийський спромігся поєднати ідею національної незалежності Польщі з інтересами Російської імперії. Він та найпомітніша особа серед його однодумців – Т. Чацький (1765–1813) – зробили значний вклад у розбудову освітньої системи.

У процесі підготовки реформування університетської освіти на початку XIX ст. питання щодо відкриття університету в Києві активно обговорювалося і мало як своїх прихильників, наприклад – тодішній міністр народної освіти П.В. Завадовський, так і противників, як наприклад Т. Чацький, який займав посаду візитатора училищ Київської, Подільської та Волинської губерній [355, с. 34]. Візитатор – це посада інспектора навчального округу, кандидатура якого висувалася університетом, а затверджувалася міністром освіти. П.В. Завадовський, з одного боку, мав особисту прихильність до м. Києва та «приязнь до земляків» [688, с. 38], оскільки був

випускником Київської духовної академії – одного з найкращих навчальних закладів того періоду, з іншого боку він керувався державницькими інтересами – мав намір роздрібнити територіально великий Віленський навчальний округ на два, виділивши з нього Київський із відкриттям там університету для поновлення «русской образованности» [355, с. 34]. Т. Чацький наводив такі контраргументи щодо недоцільності відкриття університету в Києві: по-перше, невигідне розташуванням цього міста, через віддаленість від північно-західного краю; по-друге, заснування університету у Харкові, що розташований недалеко від Києва; по-третє, жителі даної території, які здійснюють грошові пожертви на освіту, ратують за викладання польською мовою, а права церковного – на основі католицизму, а цього неможливо буде досягнути у Києві, як стародавньому місті Київської Русі, де громадянське право повинно викладатися на основі російського права, а право церковне – на основі православ'я [355, с. 34]. Т. Чацького підтримував А. Чарторийський. Інтереси впливової польської партії при дворі Олександра І перемогли, і було створено Віленський навчальний округ, а 1803 року на базі Головної віленської школи, засновувався імператорський Віленський університет [610, с. 526].

На систему і характер освіти на території майбутнього Київського навчального округу (створеного 1832 року) суттєво вплинули заходи польської едукаційної комісії 1773–1793 рр. та діяльність А. Чарторийського та Т. Чацького протягом 1803–1813 рр.; періоди імперського російського управління (1795–1803, 1813–1831) були «бесцветными» [355, с. 1–2]. А. Чарторийський, описуючи в своїх мемуарах події того періоду, писав: «Напрямок, який я надав освіті, нікого тоді не дивував. Тільки пізніше він викликав проти себе обурення російського суспільства… Само собою зрозуміло, що я використав щасливу прихильність імператора і головне моє зусилля скерував на народну освіту, якій я надав національного характеру...» [853].

Саме Т. Чацький вважається засновником Кременецького ліцею, який під різними назвами (Кременецька гімназія (1805–1819), Волинський ліцей (1819–1833)) функціонував протягом 1805–1833 рр. У зв'язку з тим, що Волинський ліцей був переведений з Кременця до Києва і перетворений на університет святого Володимира, наведемо стислу інформацію про цей навчальний заклад. Кременецький ліцей був

найчисельнішим навчальним закладом Російської імперії. За архівними джерелами наведемо інформацію про кількість вихованців цього навчального закладу: 1805 р. – 280 осіб, 1806 р. – 422, 1807 р. – 434, 1808 р. – 404, 1809 р. – 413, 1810 р. – 612, 1811 р. – 612, 1822 р. – 709, 1826 р. – 759, 1827 р. – 898, 1828 р. – 893, 1829 р. – 574, 1830 р. – 574 [213; 214]. Студенти ліцею вивчали університетські дисципліни, такі як політична економія, статистика, а також право. Окрім польсько-литовського, римського та російського права на першому курсі (1-ше дворіччя) опановували звичаєве, державне і міжнародне право. Викладання звичаєвого права починалося із вступу, де викладалася правознавча термінологія, а потім курс структурувався таким чином: 1) обов'язки людини перед собою; 2) обов'язки перед Богом; 3) обов'язки людини як члена суспільства. Державне право містило три частини: особисте право громадянина; торгівельне право; судочинство. Міжнародне право складалося з двох розділів: 1) війни та укладення мирних угод; 2) міжнародні зв'язки та угоди; посли та їх роль у міжнародному співробітництві [215]. Вивчення правових курсів здійснювалося за підручником польського державного і релігійного діяча, правознавця та економіста, першого ректора Віленського університету І.Б. Стршемень-Стройновського –«Nauka prawa przyrodzonego, politycznego, ekonomiki politycznej i prawa narodów» (1785), («Наука права звичаєвого, політичного, державного господарства і права народів»).

На другому курсі (2-ге дворіччя) вихованці Кременецького ліцею вивчали політичну економію і статистику. Політична економія викладалася в рамках класичної політичної економії, за підручниками А. Сміта та Ж.Б. Сея, також використовувався вищеназваний підручник І.Б. Стршемень-Стройновського. Курс містив чотири частини: 1) виробництво та розподіл товарів; 2) гроші, 3) вартість товару, 4) прибуткова організація виробництва [216]. В цілому, система організації навчання і виховання в Кременецькій гімназії (ліцеї) містила ряд прогресивних ідей європейського рівня: поглиблене вивчення мов протягом перших чотирьох років навчання; парне викладання предметів за принципом спорідненості (польська і латинська мови) та асоціативності (італійська мова і музика); вивчення таких предметів як історія, географія, політична економія, право; світський характер

викладання; наявність предметів і курсів, що розвивали здібності (мінералогія, бібліографія, архітектура, військове будівництво; курси верхової їзди, малювання, фехтування, плавання та ін.) [979, с. 63–64].

Т. Чацький як фахівець неоднозначно характеризується різними авторами. Перший попечитель Київського навчального округу Э.Ф. Брадке означує Т. Чацького як високоосвічену особу до фанатизму віддану навчальній справі [308, с. 273]. В.Я. Шульгін в історії Київського університету пише, що Т. Чацький турбувався про освіту «неустанно и лично бескорыстно» [1202], а в більш пізній праці вже характеризує його як «хитроумного полонизатора западной России» [823]. Історично виважену характеристику надає цьому державному діячеві, дослідник історії Київського університету М.Ф. Владимирський-Буданов, який на основі аналізу архіву Чацького, відзначає, що Т. Чацький був поляк, впевнений, що західно-російський край – це територія Польщі, і саме ця ідея була поширеною в російському суспільстві в першій половині царювання Олександра I [355, с. 5]. Незважаючи на різнопланові характеристики Т. Чацького доцільно підтримати точку зору, що з того дня, як він посів посаду візитатора, «його життя міцно з'єдналося з історією і освітою краю» [854]. А полонізація південно-західної території Російської імперії стала проявом тогочасної політики російського уряду та адміністративних заходів, що стимулювали поляків до організації національних навчальних закладів, і ці реалії вони ефективно використали.

Але історичні реалії поступово змінювалися. В другій половині царювання Олександра I князь Чарторийський втрачає свій вплив на імператора. Заходи міністра освіти графа О.К. Разумовського не співпадали з інтересами попечителя Віленського навчального округу та його однодумців [688, с. 149], у вищих державних сферах посилюється вплив єзуїтів – противників навчальної системи Чарторийського [688, с. 86]. Створення Полоцької єзуїтської академії, що мала права та привілеї такі ж як і університети Російської імперії [613, с. 10] і передання навчальних закладів Київської губернії 23 вересня 1818 року з відомства Віленського університету до Харківського університету, «к коему они гораздо ближе, и потому удобнее могут быть управляемы» [611, с. 573] були серйозними ударами по системі князя Чарторийського. Проте вже

13 березня 1820 року було видано наказ про висилання єзуїтів з Росії [612, с. 113] через спокушання православних в католицизм. Також не вдалося Т. Чацькому створити в Києві гімназію подібну до Кременецької з викладанням польською мовою, на заснування якої з його ініціативи дворянством і магістратом Київської губернії було зібрано більше 500 000 руб. Гімназія була відкрита 1812 року, але з викладанням російською мовою і частково з російськими вчителями – це був момент моральної поразки Т. Чацького [688, с. 88].

Після придушення національно-визвольного повстання поляків проти Російської імперії за відновлення незалежності Польської держави, яке розпочалося 29 листопада 1830 року у Варшаві та охопило землі Царства Польського, Правобережної України та Білорусі, уряд Російської імперії суттєво переглянув освітню політику в західних губерніях. Віленський навчальний округ, як оплот польських повстанців було ліквідовано і замість нього створено Білоруський навчальний округ [527]; було закрито Віленський університет [526], благонадійні викладачі ліквідованого Віленського університету, могли бути призначені за власним бажанням в інші університети Російської імперії [526]. 7 липня 1832 року державна рада прийняла рішення про ведення судочинства російською мовою в Київській, Віленській, Гродненській, Мінській, Подільській, Волинській губерніях та Білостокській області, оскільки в «государстве самодержавном чем части его составляющие, однороднее и чем законы единообразнее, тем и управление удобнее» [530]. 25 липня 1832 року міністр освіти К.А. Лівен представив доповідь, де запропонував ліквідувати в Волинській і Подільській губерніях приходські училища, що підпорядковані римо-католицькому духовенству з викладанням польською мовою, оскільки ці навчальні заклади мають негативний вплив на населення [529] і анонсував відкриття таких училищ при православних приходських церквах. Як очевидно випливає зі змісту перелічених заходів, заснування університету в Києві було не лише освітнім, але й політичним заходом, університет виступав опорою російської мови, російського права і культури в західній частині Російської імперії. 14 грудня 1832 року було створено Київський навчальний округ із досить чітко визначеними функціями – протистояти польській освітній традиції з повною заміною її російською освітньою

системою, проте остаточне рішення про створення університету було прийняте майже через рік, оскільки в урядових колах обговорювалося пропозиції щодо відкриття в Києві Юридичного інституту або заснування університету в формі переміщення сюди Волинського ліцею [688, с. 214].

8 листопада 1833 року Микола I підписав іменний указ «Про заснування в Києві Університету з найменуванням Імператорським Університетом Св. Володимира» [801], де зазначалося: «Обращая беспрерывное внимание наше на успехи общего, истинно народного воспитания в Государстве, признали мы за благо по переводе Волынского лицея из Кременца в Киев, преобразовать оный в высшее учебное заведение, с надлежащим распространением … для жителей Киевской, Волынской и Подольской губерний, коих наследственное усердие в пользу просвещения упросило и на будущие времена благосостояние учебных заведений того края» [783]. Заснований університет Св. Володимира став другим університетом на території Наддніпрянської України (після Харківського), третім на території сучасної України (після Львівського і Харківського) та шостим університетом Російської імперії.

Міністерству народної освіти було доручено терміново розробити проект статуту та штатний розпис університету. На загальному засіданні Комітету облаштування навчальних закладів і Головного управління училищ, в присутності Київського генерал-губернатора, 29 листопада 1833 року М.М. Сперанський запропонував вважати проект статуту університету Св. Володимира «попередніми правилами освіти», оскільки майбутній загальний університетський статут буде поширюватися і на Київський університет. Але міністр освіти С.С. Уваров запропонував зворотній шлях, як «удобнейший и кратчайший способ практически развязать сие дело» – прийняти статут Київського університету за зразок, на основі якого буде розроблено загальний статут [688, с. 242].

25 грудня 1833 р. імператор затвердив Проект статуту університету Св. Володимира, підписаний в цей день і опублікований 10 січня 1834 року, із строком дії 4 роки, рахуючи від дня відкриття закладу [655, с. 790], який діяв, як свідчать архівні джерела, до 1842 р. [196; 207]. У зв’язку з тимчасовим характером документу, його називали «проектом» і після затвердження він вступав в дію.

Детально на основі змісту і структури статутів 1833 і 1842 років провідні етапи становлення Київського університету та контент-аналіз тенденцій розвитку освітньої діяльності цього навчального закладу здійснено в монографічному дослідженні С.Г. Черняка [1191]. Згідно з проектом статуту, університет перебував під особливим патронатом імператора (§ 1) й одночасно підпорядковувався міністру народної освіти та попечителю навчального округу. Система управління університетом охоплювала університетську раду, ректора і правління. Внутрішнє управління здійснювала Рада університету на чолі з ректором за особистого нагляду попечителя; до складу Ради окрім ректора входили ординарні та екстраординарні професори (§ 10) [655, с. 791]. Відповідно до проекту статуту, ректор обирався на два роки з числа ординарних професорів і затверджувався Імператором – цю процедуру підтверджують архівні джерела [197; 204; 206].

Декани факультетів обиралися на один рік із подальшим затвердженням міністром [202; 208]. Особливістю цього документу було те, що він надавав право міністру народної освіти «право и по собственному своему усмотрению назначать в профессоры или адьюнкты на вакантные кафедры» (§ 18) [655, с. 791]. Підтвердження дії цього параграфу також знаходимо в архівних джерелах [199; 205]. Відповідно (§ 20) лектори, вчителі мистецтв та ін. затверджувалися на посаді попечителем навчального округу [195; 198; 203]. Почесні члени та кореспонденти також мали бути схвалені попечителем (§ 19). Кожні два місяці Рада університету представляла попечителю меморію з виписками з протоколів засідань [222], а після закінчення року – детальний звіт про свою роботу та про використання грошових коштів. Всі ці папери від попечителя представлялися міністру освіти (§ 22) [655, с. 792]. Таким чином, Київський університет перебував під особливою увагою імператора, система управління була такою ж, як і в інших імперських університетах, але до складу ради університету не входили ад'юнкти; процедура обрання на посаду була стандартною, але із необхідністю затвердження у міністра освіти. Відмінністю Київського університету від інших університетів Російської імперії було те, що він мав лише два факультети: філософський та юридичний, виходячи з назви «юридичний» факультет, а не «відділення моральних і політичних наук» (як у статуті 1804 року), проект

статуту засвідчував зміни у змісті навчальної програми юридичного факультету. Саме зміна програми викладання юридичних дисциплін суттєво відрізняла цей статут, в якому відобразився вплив «Повного зібрання» та «Зводу законів» Російської імперії. Відповідно § 34 проекту статуту на юридичному факультеті Київського університету викладалися (наводимо повні назви): 1) загальний систематичний огляд законознавства, або так звана енциклопедія права; 2) основні закони і установи Російської імперії, закони про становище громадян у державі; 3) російські цивільні закони як загальні, так і особливі, такі як: кредитні, торговельні та фабричні із включенням місцевих законів, що діють в окремих губерніях; 4) російські карні закони; 5) закони благочиння; 6) закони про державні повинності і фінанси; 7) римське законодавство з історією внутрішньою та зовнішньою [655, с. 793]. Також студенти юридичного факультету вивчали «догматичне та повчальне богослов'я» та церковну історію й церковне право, причому останнє викладалося окремо для студентів греко-російського віросповідання та римо-католицького. З аналізу вище визначених навчальних предметів юридичного факультету можна зробити висновок про значне зростання обсягу вивчення діючого російського законодавства; про відхід від догматичного методу викладання до історичного та про виокремлення фінансової науки від політичної економії.

Філософський факультет поділявся на два відділення: 1) історико-філологічне (з кафедрами філософії, грецької словесності та стародавностей, римської словесності та стародавностей, російської словесності, всесвітньої та російської історії, а також статистики); 2) фізико-математичне (з кафедрами чистої та прикладної математики, астрономії, фізики та фізичної географії, хімії, мінералогії та геогнозії, ботаніки, зоології, технології, сільського господарства, лісівництва та архітектури) [655, с. 792–793]. Навчальний процес в університеті ділився на піврічні курси, загальний термін навчання становив 4 роки, останній рік (особливо для казеннокоштних студентів) був присвячений спеціальним і практичним заняттям з обраної галузі наук.

Читання лекцій в Київському університеті розпочалося 28 серпня 1834 року лише на філософському факультеті [250]; викладання на юридичному факультеті розпочалося майже на рік пізніше, коли був сформований викладацький склад, основу

якого складали правознавці, котрі пройшли підготовку у другому відділенні імператорської канцелярії під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського та в Берлінському університеті [1157, с. 109–128].

Відповідно розподілу навчальних дисциплін, § 34 проекту статуту визначав, що викладання на двох факультетах мали забезпечувати 15 ординарних професорів, 4 екстраординарних і 6 ад'юнктів. Проте кількість кафедр і розподіл предметів дозволялося корегувати, відповідно місцевих умов [655, с. 793]. Можна констатувати, що таке корегування відбувалося. Аналіз архівних джерел засвідчив дещо інший кількісний розподіл професорсько-викладацького складу, наприклад: у 1834 році в Київському університеті викладало 7 ординарних професорів, 2 екстраординарний і 3 ад'юнкта; 1835 року – 12 ординарних професорів, 2 екстраординарних і 3 ад'юнкта; 1836 року – 13 ординарних професорів, 1 екстраординарний і 6 ад'юнктів; 1837 року – 11 ординарних професорів, 3 екстраординарних і 5 ад'юнктів [244; 250]. У зв'язку з кількісною нестачею викладачів, окремі кафедри залишалися вакантними і майже кожен з викладачів читав декілька великих за обсягом і різнопланових змістовно наук.

Детальну характеристику динаміки зміни кількості викладачів Київського університету наводить у своїй праці В.Я. Шульгін, виділяючи такі критерії класифікації університетських викладачів, як посада і звання, вчений ступінь, навчальний заклад, де здобули освіту, віросповідання, походження, вік та сімейний стан (табл. 7). Ця таблиця, складена В.Я. Шульгіним на основі офіційних звітів, співпадає з нашою інформацією з архівних джерел [244; 245; 246; 250].

На основі аналізу вищеподаної інформації можна зробити декілька висновків: невідповідність чисельності реального професорсько-викладацького складу штатному розпису; поступове збільшення кількості докторів наук; швидке зростання кількості викладачів православного віросповідання; незначна частка іноземних викладачів; скорочується кількість викладачів дворянського походження (з 76,19 % у 1834 році до 37,5% – у 1839), а також відбувається «омолодження» професорсько-викладацького складу.

Таблиця 7. Професорсько-викладацький склад університету Св. Владимира (1834–1839 рр.) (джерело – [1202, с. 105]).

		1834	1835	1836	1837	1838	1839
Посада і звання	Професорів богослов'я по штату 2	2	2	2	2	2	2
	Ординарних по штату 15	7	12	13	11	14	10
	Екстраординарних по штату 4	2	2	1	3	1	1
	Ад'юнктів по штату 6	3	3	6	5	6	8
	Викладачів		1	1	4	3	3
	Лекторів по штату 4	3	2	2	2	3	3
	Вчителів мистецтв по штату 5	4	5	5	5	5	5
	Всього	21	27	30	32	34	32
Вчений ступінь	Докторів	2	6	5	7	9	10
	Магістрів	8	10	10	8	7	8
	Кандидатів	1	1	1	2	3	1
	Студентів дійсних з головного педагогічного інституту			3	4	4	8
	Без ступеня	6	5	6	6	6	2
	Вчителів мистецтв	4	5	5	5	5	5
За місцем освіти	В університетах	9	11	11	12	13	11
	В ліцеях	5	4	4	4	4	3
	В духовній академії	2	2	2	2	2	4
	В семінаріях (католицьких)	1	1	1	1	1	1
	При II відділенні імператорської канцелярії		3	3	3	4	4
	При головному педагогічному інституті			3	4	4	5

	В професорському інституті		1				
	В середніх навчальних закладах	1	1	2	2	2	1
	В іноземних училищах	3	4	4	4	4	3
За віросповіданням	Православного	9	7	11	12	15	20
	Римо-католицького	17	19	18	17	15	5
	Лютеранського		1	1	3	4	5
	Реформаторського						2
За походженням	Дворян	16	18	19	19	19	12
	Духовного звання	2	5	8	10	10	12
	Громадян				1	1	1
	Міщан					1	1
	Іноземців	3	4	3	2	3	6
За віком	До 35 років	6	1	12	14	16	23
	До 45 років	3	6	7	9	10	8
	До 50 років і старше	12	12	11	9	8	1
За способом життя	Холостих	9	16	18	19	19	19
	Одружених	12	11	12	13	15	13

Наведемо конкретну інформацію щодо викладання окремих навчальних дисциплін на юридичному факультеті станом на 1838 рік, подану в річному звіті. В 1837/38 навчальному році кількість лекцій на тиждень на юридичному факультеті становила – до 16 з основних предметів, і до 18 (на І курсі) з допоміжних. Енциклопедію права викладав ординарний професор К.О. Неволін (в обсязі 6 год. на тиждень), він же викладав основні закони і установи Російської імперії (в обсязі 6 год. на тиждень); римське право з історією внутрішньою та зовнішньою читали ординарний професор О.М. Міцкевич і ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський (в обсязі 6 год. на тиждень); російські цивільні закони викладав ординарний професор С.М. Орнатський (в обсязі 7 год. на тиждень); закони державного благоустрою та благочиння – ординарний професор С.О. Богородський (в обсязі 6 год. на тиждень); закони про державні повинності і фінанси – в.о. ад'юнкта

Г.О. Цвєтков (в обсязі 5 год. на тиждень); місцеві закони – ординарний професор Г.М. Данилович (в обсязі 3 год. на тиждень) [245]. З переходом на початку 1838 року О.О. Федотова-Чеховського з Харківського університету до Київського, на юридичному факультеті останнього викладали четверо науковців, що здобули високий рівень підготовки в сфері наукової юриспруденції під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського та поглибили свої знання за кордоном. Жоден російський університет не мав на той час такої кількості кваліфікованих викладачів юридичних наук, як Київський університет [1157, с.140].

До Київського університету вступали випускники навчальних закладів не лише Київської, Волинської та Подільської губерній, як було зазначено в імператорському указі [656, с. 648], а контингент вступників охоплював крім трьох вищеназваних губерній, також випускників навчальних закладів Чернігівської, Мінської, Гродненської, Полтавської, Ліфляндської, Вітебської, Могилевської та Володимирської губерній [194] та інших регіонів Російської імперії. В.Я. Шульгін наводить таку інформацію щодо слухачів університету (табл. 8).

Таблиця 8. Чисельність слухачів університету Св. Володимира (1834–1839 рр.) (джерело – [1202, с. 182]).

Факультети університету	1834	1835	1836	1837	1838	1839
Перше відділення філософського факультету	13	25	36	50	55	23
Друге відділення філософського факультету	14	28	52	67	67	29
Юридичний факультет	35	67	115	145	145	73

Як видно з таблиці 8, найчисельнішим був юридичний факультет Київського університету, що пояснювалося, по-перше, практичною користю предметів, що викладалися на цьому факультеті; по-друге, студенти факультету також вивчали основні предмети першого відділення філософського факультету (філософію, історію, словесність), таким чином розширюючи свою загальноосвітню підготовку; по-третє, молодь вабила слава професорів факультету [1202, с. 183]. Також необхідно доповнити цей перелік можливостями отримати чин та посаду.

Чисельність слухачів університету, наведена В.Я. Шульгіним [1202, с. 182] за 1835 і 1836 роки, не повною мірою відповідає даним архівних джерел. Так, наприклад, за іменною відомістю за 1834 рік в університеті навчалося 62 особи, з яких 49 студентів та 13 слухачів [219], аналогічна чисельність наводиться і в праці Шульгіна. Станом на 1-е вересня 1835 р. на першому курсі навчалося 77 осіб, з яких 8 – казеннокоштні студенти, 69 – своєкоштні. На другому курсі – 47 осіб, з яких 12 – за казенний кошт, 35 – за власний [200]. 1836 року у навчальному закладі перебувало 198 студентів, з них 35 – казеннокоштних, 163 – своєкоштних [201]. Незначну відмінність у чисельності студентів за 1835 і 1836 рр. можна пояснити різними термінами звітності (початок навчального року, початок календарного року, кінець навчального року).

1837 року С.С. Уваров перевіряв діяльність навчальних закладів Київського навчального округу та схвально оцінив функціонування університету Св. Володимира, відзначаючи, що за три роки свого існування університет досяг важливих результатів. Основними позитивними результатами С.С. Уваров вважав: викладання усіх дисциплін (окрім римо-католицького богослов'я) російською мовою; викладання російською мовою сприймається й не є складним процесом; використання російської мови в університеті та поза його межами поширюється; російське позитивне право вивчається в значному обсязі [355, с. 161–162]. Але восени 1838 року поліція виявила в Київському університеті таємне студентське товариство, яке очолював студент Гордон – поляк за походженням, котре ставило за мету відтворити старі польські традиції. Ця справа була подана як доказ спротиву просвітницької системи С.С. Уварова та призвела до призупинення прийому студентів і читання лекцій в університеті терміном на один рік (Именной указ, данный Сенату, от 9 января 1839 года, опубликованный 26 января «О приостановлении на один год приема студентов в університет Св. Владимира») [657, с. 10], але діяльність університету було відновлено 5 вересня 1839 року.

8 грудня 1839 року відповідно до пропозиції ради юридичного факультету Київського університету С.С. Уваров дозволив внести такі зміни в розподіл факультетських кафедр: 1) викладання місцевих законів західних губерній віднести

до кафедри цивільних та межових законів, відділивши від цієї кафедри викладання статутів кредитних установ, статутів про торгівлю та статутів про фабричну, заводську та ремісничу промисловість; 2) віднести викладання перелічених статутів до кафедри законів державного благоустрою, благочиння і фінансів, відділивши від неї закони благочиння, щоб по кафедрі викладалися закони про фінанси та закони благоустрою; 3) викладання законів благочиння віднести до кафедри законів поліцейських і карних [532]. Протягом 1839/40 навчального року викладання по кафедрах юридичного факультету забезпечували сім викладачів; студентам викладалися такі дисципліни. На першому курсі: енциклопедія законознавства (викладав ординарний професор К.О. Неволін, по 4 год. на тиждень); римське право (викладав ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський, по 6 год. на тиждень, а також він вів практичні заняття з порівняльного аналізу інституцій Гая та Юстиніана, по 1 год. на тиждень); основні закони, державні установи і закони про майнові стани Російської імперії (викладав в.о. ад'юнкта С.П. Романовський, по 6 год. на тиждень). На другому курсі студентам викладалися: російські цивільні та межові закони, що включали цивільне судочинство (викладав ординарний професор С.М. Орнатський, по 7 год. на тиждень); закони державного благоустрою (викладав ад'юнкт, а з 1840 року ординарний професор М.Д. Іванішев, по 6 год. на тиждень). На третьому курсі по кафедрам юридичного факультету викладалися: закони благочиння, історія карного законодавства, теорія карних законів, російські карні і поліцейські закони, карне судочинство (лекції по всім переліченим предметам читав ординарний професор С.О. Богородський, по 6 год. на тиждень); статути казенного управління і статути про державні повинності і фінанси (викладав в.о. ад'юнкта Г.О. Цвєтков. по 6 год. на тиждень). На четвертому курсі студенти опановували російську історію, історію середніх віків, історію стародавньої філософії, моральну філософію (тобто політичну економію) і статистику (лекції з усіх цих дисциплін читали викладачі 1-го відділення філософського факультету) [246; 247].

В ці роки юридичний факультет залишався кількісно найчисельнішим (табл. 9). Значно зростає кількість слухачів, котрі мають гімназійну освіту й збільшується кількість своєкоштних студентів.

Зростання чисельності своєкоштних студентів пов’язано із введення плати за слухання лекції, в той же час кількість своєкоштних студентів і вільних слухачів, згідно рішення імператора, не повинна перевищувати 300 осіб [223]. Вільними слухачами могли ставати абітурієнти, що склали вступні іспити незадовільно (відповідно до циркуляру попечителя Київського навчального округу від 4 травня 1845 року [209]), а також чиновники та особи вільного стану [210]. Плата за навчання постійно зростала, наприклад, 1843 р. вона була встановлена в розмірі 14 руб. сріблом на рік [252], а вже 1851 року – 40 руб. сріблом на рік [253], що відповідало Положенню про отримання плати за навчання у навчальних закладах, затвердженого міністром освіти 1852 року [211]. У Санкт-Петербурзькому та Московському університетах оплата була встановлена в розмірі 50 руб. сріблом за рік, а в Харківському, Казанському та Київському університетах – 40 руб. сріблом за рік [355, с. 263].

Таблиця 9. Загальна інформація про слухачів Київського університету [355, с. 264].

Роки	Загальна чисельність слухачів	За місцем освіти		По факультетах				Спосіб утримання	
		гімназія	домашня	І відділення філософського ф-ту	ІІ відділення філософського ф-ту	юридичний	медичний	казенокоштні	своєкоштні
1840	173	167	6	31	43	140	-	33	140
1841	223	215	8	40	58	96	29	55	168

15 липня 1842 року закінчувався другий чотирирічний термін дії проекту статуту університету Св. Володимира й тому, 9 червня 1842 року було затверджено новий «Статут імператорського Університету Св. Володимира» [659, с. 431]. У цьому статуті відтворювалися основні положення загального статуту російських університетів 1835 року. Загальні нововведення стосувалися порядку обрання ректора

(ст. 61) та зміни в структурі університету через відкриття медичного факультету (рішення про перетворення Віленської медико-хірургічної академії в медичний факультет Київського університету було прийнято 29 квітня 1840 року [658, с. 311]. Щодо юридичного факультету, то статут (ст. 10) визначав функціонування восьми кафедр (за загальним університетським статутом – сім): 1) енциклопедія законознавства разом з історією законознавства; 2) римське законодавство з його історією; 3) російські державні закони; 4) закони про державні повинності та фінанси; 5) цивільні та межові закони; 6) закони благоустрою; 7) закони благочиння та карні закони; 8) загальнонародне правознавство [659, с. 432]. Таким чином, наука про державні закони виокремлювалася в самостійну кафедру, кафедра енциклопедії законознавства доповнювалася історією законознавства та по кафедрі загальнонародного правознавства починало викладатися міжнародне право. Викладання фінансово-правової науки змін не зазнало. Професор М.Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що статут 1842 року базувався на загальному університетському статуті 1835 року, проте мав специфіку, котра зумовлена «внутренними особенностями, которые хотел придать граф Уваров университету в Киеве» [355, с. 308], враховуючи його особливе становище та урядовий контроль за цим навчальним закладом. Звідси й певна двоїстість статуту 1842 року: «допуская свободу, усвоенную в германсикх университетах в учебной части, устав во всем, что касается управления. Не дает и той доли прав университету Св. Владимира, какая была предоставлена прочим русским университетам по уставу 1835 г.» [355, с. 308].

На основі матеріалів «Звіту університету Св. Володимира за 1843 рік» покажемо перший рік практичної дії нового статуту, застосовуючи назви дисциплін так як вони подані в звіті [248]. Кафедрами юридичного факультету університету Св. Володимира протягом 1843 року викладалися такі дисципліни: енциклопедія законознавства (викладав ординарний професор К.О. Неволін, по 4 год. на тиждень); римське законодавство (викладав ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський, по 4; 3 год. на тиждень); історія російського законодавства (викладав в.о. ад'юнкта С.П. Романовський, по 6 год. на тиждень); фінансове законодавство (викладав в.о.

ад'юнкта Г.О. Цвєтков, по 5; 4 год. на тиждень); російські цивільні закони (викладав ординарний професор С.М. Орнатський, по 6 год. на тиждень); закони державного благоустрою (викладав ординарний професор М.Д. Іванішев, по 6 год. на тиждень); поліцейські та карні закони (викладав ординарний професор С.О. Богородський, по 6 год. на тиждень); загальнонародне правознавство (викладав ординарний професор О.О. Федотов-Чеховський, по 2; 4 год. на тиждень) [248]. З цього архівного джерела ми бачимо, що в звіті застосована назва «фінансове законодавство», а не «закони про державні повинності і фінанси» – це також є підтвердженням синонімічного застосування в той період понять «фінанси», «фінансове законодавство», «фінансове право».

У 40-х рр. XIX ст. значно знизився рівень викладання на юридичному факультеті Київського університету. 1843 року викладацьку діяльність в даному університеті з різних причин припинили ординарні професори К.О. Неволін і С.М. Орнаський, а також ад'юнкт С.П. Романовський [248]. Гостро відчувалася нестача кваліфікованих викладачів. За період з 1834 р. по 1842 р. на юридичному факультеті Київського університету лише одна особа здобула магістерський ступінь (Г.О. Цвєтков) і одна (М.Д. Іванішев) – докторський [355, с. 251]. Закордонні стажування викладачів для підготовки до захисту дисертацій були достатньо складними через великі обсяги предметів вивчення. Наприклад, ад'юнкт по кафедрі енциклопедії права М.І. Пілянкевич перед стажуванням отримав інструкцію, згідно якої він був зобов'язаний окрім свого предмету, прослухати філософію права, історію позитивного законодавства, особливо римського, німецького і канонічного права, історію та право європейських держав, загальну історію, статистику і слов'янське законодавство. У той час, поки викладачі перебували у закордонному стажуванні, викладання предмету або припинялося на деякий час, або застосовувалося подвійне викладання, або тимчасове заміщення по кафедрі, що було достатньо поширеною практикою. Для викладачів це було матеріально невигідно, оскільки виплачувалося лише одноразова винагорода [355, с. 341–343]. Такі проблеми з професорсько-викладацьким складом неминуче позначалися на рівні підготовки слухачів. Декан С.О. Богородський писав, що успіхи вивчення юридичних наук не можуть бути

значними при такій нестачі викладачів; ці проблеми відобразили випускні іспити [355, с. 396].

Окресливши деяку специфіку формування університету Св. Володимира в цілому та юридичного факультету, зокрема, перейдемо до становлення фінансово-правової науки в межах цього навчального закладу та зародження київської школи фінансового права. При аналізі даної проблематики будемо використовувати портретний метод, при цьому спробуємо без «парадного прикрашання» визначити вклад конкретного вченого в розвиток фінансової та фінансово-правової науки та визначити осіб, що відіграли значну роль у становлення регіональної школи фінансового права. При викладі матеріалу не будемо обмежуватися лише викладачами кафедри законів про державні повинності і фінанси. Оскільки в попередніх розділах ми з'ясували, що фінансово-правова проблематика періоду виокремлення цих наукових сфер викладалася в рамках декількох наук, то проаналізуємо наукову діяльність не лише викладачів кафедри законів про державні повинності і фінанси, а й дотичних до цієї проблематики кафедр.

Визначимо осіб, які викладали безпосередньо по кафедрі законів про державні повинності і фінанси у дореформений період, а також викладачів, по кафедрам яких фінансова-правова проблематика містилася у змісті предметів (табл. 10). Як видно з таблиці, першим викладачем кафедри законів про державні повинності і фінанси, хоча й нетривалий час, був Сава Йосипович Богородський (1806–1857). Він народився в Ярославській губернії в релігійній сім'ї. Навчався в Ярославській духовній семінарії, продовжив здобуття освіти в Санкт-Петербурзький духовній академії, де 1828 року його в числі найкращих випускників було відібрано М.М. Сперанським для роботи у ІІ-му відділенні імператорської канцелярії на Зводом законів. Саме тут С.Й. Богородський розпочав теоретичне і практичне вивчення законодавства. Протягом року він слухав пропедевтику цивільного права, державне право, політичну економію і фінанси, всесвітню історію, римське право, а також мови – стародавні (латину й грецьку) й нові (французьку, німецьку, англійську). Робота із складання зводу законів являла собою практичні вправи з правової проблематики. 6 серпня 1829 року С.Й. Богородський був направлений до Берлінського університету для

поглиблення юридичної освіти. Там він слухав лекції Ф.К. Савіньї, К. Кленце, Г. Гегеля та ін. 28 вересня 1832 року після повернення із закордонного стажування продовжив законодавчу практичну діяльність у II відділенні імператорської канцелярії.

Таблиця 10. Особи, що викладали фінансові і фінансово-правові дисципліни в Київському університеті (з часу заснування університету і до прийняття статуту 1863 року) [108, с. 30, 33–34].

Закони про державні повинності і фінанси		Політична економія і статистика		Закони державного благоустрою і благочиння	
Викладачі	Період викладання	Викладачі	Період викладання	Викладачі	Період викладання
Богородський С.Й.	1835–1836	Ставровский О.І.	1836–1843	Богородський С.Й	1835–1839
Цветков Г.О.	1837–1856	Домбровський В.Ф.	1843-1844	Іванішев М.Д.	1839–1865
Незабитовский В.А.	1856–1857	Вернадський І.В.	1846–1850	Бунге М.Х.	1865–1869 (періодично),1869–1881 постійно
Шварц Е.А.	1857–1858	Бунге М.Х.	1850–1863		
Незабитовский В.А.	1859–1861	Сидоренко Г.Д.	1856–1858		
Сидоренко Г.Д.	1861–1863	Цехановецький Г.М	1859–1861		

М.М. Сперанський планував створити при II відділенні канцелярії юридичну академію для написання підручників з правової проблематики та оформити повну історію російського права. Планувалося, що члени академії будуть одночасно і професорами Санкт-Петербурзького університету, проте міністерство народної освіти визнало необхідним підготовленими молодими науковцями посилити професорсько-викладацький склад російських університетів. [108, с. 53]. С.Й. Богородському запропонували скласти іспит і захистити дисертацію, що він успішно виконав, 1835 року захистивши в Санкт-Петербурзькому університеті дисертацію на тему «О философии уголовных законов у древних и нових народов» (дослідження не було надруковано) [1231, с. 181–182]. Карне право становило

предмет його наукового пошуку, проте, при визначенні на посаду в Київському університеті (1835) його було призначено ординарним професором по кафедрі законів державного благоустрою та благочиння, до якої відносилося і викладання основ фінансів і фінансового права. Богородський нетривалий час працював на цій кафедрі, оскільки не відчував покликання до цієї проблематики, і з 1839 року перейшов на кафедру карних законів, яку з незначною перервою (з 30 грудня 1854 року по 30 квітня 1857 року) очолював до 26 листопада 1857 року (до самої смерті).

1836 року було виокремлено у самостійну кафедру законів про державні повинності і фінанси, по якій розпочав викладацьку діяльність ад'юнкт Григорій Олексійович Цвєтков (1807–1856), який, не залишивши друкованих праць, так і залишився ад'юнктом, хоча й викладав фінансово-правову науку в університеті майже 18 років. Г.О. Цвєтков народився в Ярославській губернії, походив з духовного звання, після закінчення Головного педагогічного інституту (1836) працював старшим вчителем гімназії при цьому інституті, а з 1837 року розпочав викладацьку діяльність в університеті Св. Володимира ад'юнктом по кафедрі законів про державні повинності і фінанси, також його було обрано секретарем юридичного факультету. За старанну службу отримав монарше благовоління, а в 1839 році його було затверджено старостою університетської церкви. Окрім лекцій по своєму предмету Г.О. Цвєтков протягом 1843–1846 рр. викладав енциклопедію законознавства. Закони про державні повинності і фінанси читав по 5–6 (залежно від півріччя) год. на тиждень, користуючись власними записками, «Зводом законів» і «Повним зібранням законів» Російської імперії, а в теоретичні частині – творами Л.К. Якоба, Р.Г. Лотца, К.Г. Рау, К.А. Мальхуса, Е.Т. Гофмана, Ф. Ліста та Є.Ф. Канкріна. З позицій дослідження історії становлення фінансово-правової науки інтерес становить структура курсу. Г.О. Цвєтков після вступу до фінансової науки викладав вчення про державне майно, фінансові регалії, податки, акцизи та вчення про державні повинності. На початку кожної частини або розділу науки повідомляв теоретичні основи, а потім законодавчу складову; по окремим темам викладалася історична інформація. Наприкінці півріччя проводилися іспити з дисципліни [406, с. 721–722]. На основі цього можна зробити висновок, що Г.О. Цвєтков предметом фінансово-правової науки вважав державне

господарство, до структури якого відносив лише державні доходи, детально аналізував джерела цих надходжень і був прихильником історичного методу дослідження.

Записи з предмету, що залишилися після Г.О. Цвєткова, були великими за обсягом – цілі фоліанти, але слабо систематизовані та являли собою огляд зводу статей законів щодо державних повинностей та з фінансової проблематики. Це усвідомлювали і його слухачі. Наприклад, О.В. Романович-Славатинський, майбутній професор з історії російського права, навчаючись на юридичному факультеті Київського університету в 50-х рр. XIX ст., так характеризував Г.О. Цвєткова: «Под внешностью медведя скрывалось в нем нежное и благородное сердце. Это был милый и застенчивый человек, но неудовлетворительный преподаватель, очень затруднявший нас своим курсом, громадным по объему, но не представлявшим, по своему содержанию, ничего кроме статей Свода» [355, с. 137].

Наукова кар'єра Г.О. Цвєткова не склалася, хоча ще на початку 40-х рр. він склав усний іспит на ступінь магістра, але не представив дисертації, хоча за його особистими свідченнями та спогадами його колег написав декілька варіантів роботи. Г.О. Цвєтковим не було надруковано жодного наукового дослідження. Його представлення в екстраординарні професори за вислугою років також не мало успіху. 1856 року Г.О. Цвєткова було звільнено на пенсію внаслідок психічної хвороби.

Таким чином, незважаючи на тривалий період викладання Г.О. Цвєтковим фінансово-правової науки в Київському університеті, його внесок в її становлення і розвиток був незначним.

Після відставки Г.О. Цвєткова закони про державні повинності і фінанси викладав Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883), який числився по кафедрі міжнародного права Київського університету, а фінансове право викладав за сумісництвом – за рішенням Ради юридичного факультету в періоди, коли кафедра залишалася вакантною: 1856–1857 рр., 1863–1865 рр., 1870–1873 рр. Визначимо основні етапи його наукової діяльності та розробки з фінанси-правової проблематики.

В.А. Незабитовський народився в м. Радомисль (Київської губернії) у родині канцеляриста. Після закінчення 2-ої Київської гімназії навчався на юридичному

факультеті Київського університету. Після завершення навчання в університеті (1846) із ступенем кандидата правознавства працював помічником столоначальника цивільного суду, з 1848 – вчителем законознавства в 2-ій Київській гімназії. Після переведення М.Х. Бунге з Ніжинського юридичного ліцею на кафедру політичної економії Київського університету В.А. Незабитовський посів кафедру законів казенного управління цього навчального закладу та розпочав викладання фінансово-правової науки в ліцеї князя Безбородька. Там він ґрунтовно працював над історичними аспектами фінансової науки, дослідивши еволюцію казенних доходів Російської імперії з часів Петра І і до кончини Катерини ІІ (оприлюднена у вигляді актової промови 21 червня 1853 року в ліцеї князя Безбородька) [520, с. 75–101] та еволюцію податної системи (захищена як магістерська дисертація, 1852 року) [520, с. 1–70]. Ці праці стали історико-теоретичним осмисленням еволюції державних фінансів у правничому та загальнополітичному аспектах, де В.А. Незабитовський розглядав історичний процес розвитку податкової системи в тісному взаємозв’язку з еволюцією державного господарства [1031, с. 362–364]. Також з фінансово-правової проблематики були дослідження вченого з історії рекрутської повинності та історії питного збору, котрі не було видано, а згадує про них дослідник наукової спадщини В.А. Незабитовського – О.В. Романович-Славатинський [520, с. 3]. Праці В.А. Незабитовського з історії фінансово-правової науки відзначалися аналітичністю, стислістю викладу та простотою авторських формулювань; ці дослідження стали широко відомими лише після смерті науковця [1009, с. 474].

З переходом Незабитовського (1853) до Київського університету, він стає «недобровольным специалистом по науке международного права, к которой всегда относился скептически, как к науке зыбкой и не устоявшейся» [520, с. III]. Спеціаліст з міжнародного права «ex officio», він завжди з особливим задоволення зупинявся на питаннях історії права [406, с. 475], в тому числі і фінансового.

Лекції В.А. Незабитовського відзначалися оригінальністю, щирістю, простотою; йому притаманні були наукові роздуми та сумніви. Він відрізнявся від багатьох викладачів «по мощному аналитическому уму, по тонкому научному чутью и вкусу,

при редкой скромности и мнительности, он резко выделялся, как своеобразный тип, в русской ученой семье, нередко более претенциозной, чем талантливой» [406, с. 472].

Отже, В.А. Незабитовський викладав незначний період фінансово-правову проблематику у Ніжинському юридичному ліцеї і саме там були написані його праці з цієї проблематики (котрі детально були проаналізовані лише в 90-х рр. XIX ст., коли цей матеріал частково застарів). У Київському університеті по кафедрі законів казенного управління і фінансів він працював лише у роки вакантності цієї кафедри. Втім, не зважаючи на це та віддаючи належне цьому гідному науковому діячеві, вважаємо що при деякій умовності його можна віднести до київської фінансово-правової школи.

Досить нетривалий період закони про державні повинності і фінанси в Київському університеті викладав Едуард Адамович Шварц (1835–1876) – випускник юридичного факультету Київського університету. 1856 року його було нагороджено золотою медаллю за випускний твір «Історія, теперішня будова та економічне значення банківських установлень в Росії» та прикріплено до кафедри університету з метою наступної наукової підготовки. Протягом року молодий дослідник викладав фінансовому науку, але майбутній науковій кар'єрі завадила хвороба, через яку він 3 серпня 1858 року звільнився з університету та продовжив службу в Рішельєвському ліцеї [406, с. 740].

З 1861 року викладацьку діяльність по кафедрі законів про державні повинності та фінанси розпочав ад'юнкт Георгій Дмитрович Сидоренко (1832–1899), з 1862 року – екстраординарний професор, але його наукову біографію та вклад у розвиток фінансово-правової науки вважаємо за доцільне охарактеризувати у наступному розділі, оскільки саме на останню третину XIX ст. припадає його наукова й викладацька діяльність.

Значний вклад у розвиток фінансово-правової науки в Київському університеті внесли викладачі кафедри політичної економії та статистики, котра була створена за статутом 1842 року у складі першого відділення філософського факультету. Перші роки (до 1846 року) ця кафедра залишалася вакантною. Оголошення ради університету конкурсу на заміщення вакансії не дало позитивного результату, курс

викладався за рахунок залучення фахівців з інших кафедр [248]. 1845 року проблема загострилася і викладання дисципліни було припинено [249]. З 1846 року проблему було розв'язано, оскільки повернувся з трирічного закордонного стажування до європейських університетів (Німеччини, Франції, Англії, Бельгії та Голландії) Іван Васильович Вернадський (1821–1884). І.В. Вернадський – випускник філософського факультету Київського університету (1841), викладаючи в 2-ій Київській гімназії російську словесність, починає займатися політичною економією і саме для поглиблення знань з цієї проблематики відправляється в закордонне відрядження, де не лише відвідує лекції відомих науковців економічного та фінансово-правового напрямів, а й відвідував економічні дискусії палат французького парламенту; бував в різноманітних економічних установах Англії, вивчав фінансово-економічне законодавство, форми виробництва та торгівлі. 1847 року Вернадський склав іспит і захистив магістерську дисертацію «Про теорію потреб» на ступінь магістра політичної економії та статистики; 1849 року в Московському університеті захищає докторську дисертацію на ступінь доктора історичних наук, політичної економії та статистики на тему «Історико-критичне дослідження з італійської політико-економічної літератури до початку XIX ст.». Наукова спадщина І.В. Вернадського – вченого світового рівня – є достатньо вивченою і економістами, і істориками, і статистиками різних років [871; 872; 920; 955; 1120; 1134; 1188], тому ми зупинимося лише на його авторському трактування фінансів як прикладної частини політичної економії, а також дослідженнях Вернадського з фінансової та історико-статистичної проблематики.

В Київському університеті І.В. Вернадський викладав політичну економію по 2 год. на тиждень, керуючись творами А.К. Шторха, Т.Мальтуса. Д.Рікардо, К.Ф. Небеніуса, А.Сміта та Л.К.Якоба; і статистику також по 2 год. на тиждень, на основі творів С. Шуберта, А. Кетле та фаховими монографіями. При викладанні політичної економії і статистики значну увагу приділяв історії науки. Державне господарство розглядав як систему економічної діяльності, що розвивається під впливом загальних економічних законів, що не залежать від суб'єктивних чинників. Прикладною частиною політичної економії. на його думку, виступає економічна

практика, основою якої є система фінансів, рівень якої залежить від рівня економічного розвитку [406, с. 100]. Базовою категорією історико-теоретичного аналізу фінансово-правових відносин за І.В. Вернадським є потреби [347, с. 7], матеріальною основою задоволення яких виступають фінанси, оскільки саме вони є засадами та важелем впливу на державне господарство. Даний підхід відрізняє І.В. Вернадського від більшості київських економістів-фінансистів дожовтневого періоду, яким був притаманний методологічний конфлікт, оскільки вони з одного боку приймали точку зору німецької історичної школи, відповідно ідей якої економічні закономірності не повинні вивчатися відокремлено від місця і часу, з іншого – відстоювали політичний лібералізм, використовуючи аргументи, що врешті-решт призводили до теорії «природного порядку» [1167, с. 7].

У науковому доробку І.В. Вернадського отримала подальшого розвитку наукова розробка організації державного господарства в контексті історії політичної економії [343; 346]. Використовуючи «фінансові аргументи» – тарифну політику, систему оподаткування, грошовий обіг, кредит – І.В. Вернадський обґрунтовує неефективність протекціонізму як державної політики, що гальмує економічний розвиток. Також з позицій дослідження історії розвитку фінансово-правової науки аргументованою є ідея Вернадського, що порядок стягнення податків, зрозумілість законів, оперативність і справедливість судочинства мають не менш важливе значення для досягнення народного добробуту, ніж виробництво, правильний грошовий обіг і кредит [343, с. 34]. Прихильником ліберальних ідей І.В. Вернадський постає і в питаннях організації грошового обігу та кредитних відносин; був прихильником лібералізації («розкріпачення») капіталів та розвитку різноманітних форм товарно-грошових відносин, а також визначав неминучість становлення кредитного господарства [341]. Розвиток грошово-кредитних відносин пов’язував з розвитком великої промисловості (оскільки поміщицьке землеволодіння подавляє господарську ініціативу та стримує капіталізм) та концентрацією капіталу у виробничий сфері, оскільки не підтримував перспективності аграрного майбутнього Російської імперії. В питаннях оподаткування виступав прихильником всестанової та справедливої податкової системи [342; 346, с. 41–46]. Навіть такий стислий огляд ідей

І.В. Вернадського дозволяє підтримати висновок В.В. Небрат, що хоча І.В. Вернадський був послідовним прибічником ліберального напряму економічної думки, його погляди виходять за межі теоретичної системи А. Сміта [1030, с. 158] і тяжіють до наукових праць Д. Рікардо, які І.В. Вернадський пропагував в Російській імперії. Саме І.В. Вернадський підготував рецензію на докторську дисертацію М.Х. Бунге з фінансової проблематики («Теорія кредиту» , 1852 [333]) [348].

1851 року І.В. Вернадський перейшов на кафедру політекономії та статистики Московського університету, де працював до 1856 року. З 1856 року служив у Центральному статистичному комітеті МВС, одночасно здійснюючи викладацьку (у Головному педагогічному інституті, 1857–1859 рр.; в Олександрівському ліцеї, 1861–1868 рр.) і видавничу діяльність. Вернадський видавав журнал «Экономический указатель» (1857–1861 рр.) та додаток «Экономист» (1858–1865 рр.), де вів фінансовий огляд та огляд нових політико-економічних і фінансових творів [339; 341; 344; 345].

Ґрунтовні теоретичні знання фінансової та фінансово-правової проблематики дозволили І.В. Вернадському здійснювати практичну фінансову діяльність: 1868 року в чині дійсного статського радника він очолив Харківську контору Державного банку (1868–1876 рр.), а з 1870 року ще був обраний головою Харківського товариства взаємного кредиту.

У зв’язку з тим, що в той період статистика виступала ґрунтовним прикладним джерелом фінансової та фінансово-правової науки, необхідно окреслити вклад І.В. Вернадського у розвиток статистичної науки, тим паче, що визнання його заслуг в цьому напрямі також отримало міжнародне визнання: 1859 року він став членом Статистичного товариства в Лондоні і Центрального статистичного бюро в Брюсселі

Серед наукових праць І.В. Вернадського з питань статистики слід відзначити такі дослідження, присвячені історії статистики [336; 340] та основним завдання цієї науки [337], а також курси, прочитані студентам Петербурзького технологічного інституту [338]. Зазначені твори вченого дають системний огляд теоретичних і деяких прикладних питань статистики; в них визначається сутність і предмет статистики, характеризується тогочасний стан статистичної практики, історія самої науки. У його

працях вперше в російській статистичній літературі викладено цілісне й відносно закінчене учення про статистику як науку, що вивчає суспільство. Крім того, він одним з перших вітчизняних вчених чітко висловлювався за визнання статистики точною наукою, подібною до математики [931].

Аналіз наукової спадщини І.В. Вернадського з економічної, фінансової та статистичної проблематики та практичного досвіду його діяльності в фінансовій сфері, дозволяє визнати значний вклад І.В. Вернадського у процес становлення фінансово-правової науки у Київському університеті.

Наступником І.В. Вернадського по кафедрі політичної економії і статистики університету Св. Володимира став Микола Християнович Бунге (1823–1895) – науковець і державний діяч, якого беззаперечно можна вважати засновником київської школи фінансово-правової науки [1096, с. 230–237, 302–306]. Його життєвий шлях унікальний, оскільки він став одночасно й одним з провідних представників академічної фінансової науки, й вищим державним чиновником [1009, с. 475]. Наведемо основні автобіографічні дані М.Х. Бунге. Він народився в Києві в родині лікаря німецького походження. Здобувши гімназійну освіту в 1-ій Київській гімназії, навчався на юридичному факультеті Київського університету, після закінчення якого (1845) із ступенем кандидата законознавства був направлений викладати закони казенного управління в юридичний ліцей князя Безбородька (цей період його діяльності висвітлено в параграфі, присвяченому даному навчальному закладу). Склавши іспит на ступінь магістра державного права і захистивши дисертацію («Исследование начал торгового законодательства Петра Великого», 1847) займав посаду професора Ніжинського ліцею до 31 жовтня 1850 року – до переведення в університет Св. Володимира на кафедру політичної економії і статистики, по якій він викладав до 1863 року. На основі авторського викладу основ політичної економії М.Х. Бунге [329] визначимо структуру курсу та покажемо фінансово-правову складову в тогочасній навчальній дисципліні «політична економія». Сам автор дослідження «Основания политической экономии» (1870) позиціонує як «загальні положення», «стислий виклад» політичної економії, бо відсутні питання про кредит, гроші та ін. [329, с. 6]. До основних джерел, викладання

політичної економії відносить твори Сміта. Рікардо, Мальтуса, Мак-Куллоха, Міля, Тюрго, Сея, Рау, Ліста, Шльоцера, Рошера та ін. відомих економістів і фінансистів; з творів російської мовою відзначає працю І.Я. Горлова «Початки політичної економії» («Начала политической экономии», 1859–1862 рр., 2т.) [373]. Змістовно представлений курс М.Х. Бунге містить такі частини: про потреби та засоби їхнього задоволення; виробництво і продуктивні сили (природа, праця, капітал); про розподіл праці; про обмін, вартість і ціну; про доходи (заробітна плата, прибуток, рента); про призначення доходів (власність, споживання). Основним завдання політичної економії автор вважає вивчення суспільних аспектів господарських явищ, і законів, яким підпорядковуються ці явища [329 с. 11]. При характеристиці предмету, обсягу політичної економії та її взаємозв'язків з іншими сферами людських знань, дослідник зазначає, що діяльність людини, спрямована на задоволення потреб, охоплює декілька сторін: 1) технічну, що потребує вивчення властивостей засобів і матеріалів, необхідних для виробництва та різноманітні способи їхнього поєднання; 2) юридичну, що передбачає вивчення юридичних норм, котрі зводять господарські відносини на ступінь правовідносин і ставлять їх під захист суспільної влади; 3) політичну, що потребує вивчення господарських відносин в процесі загальноісторичного розвитку. З урахуванням цих складових сторін М.Х. Бунге відзначає, що в юридичній освіті політична економія є однією з основних наук – вона розробляє зміст того, що закон визначає формальною стороною: «содержание постановлений о собственности, о договорах, о различных отраслях промышленности, о налогах, о повинностях и пр. входит в круг изучения политической экономии, – формальная сторона принадлежит праву» [329, с. 11]. Науковець відмічає, що німецькі дослідники поділяють політичну економію, що розроблялася у зв'язку з позитивним правом, на загальну та особливу частини, на теоретичну і практичну, на науку народного господарства, економічну політику та фінанси; характеризує політекономічну систему К.Г. Рау, який виділяє науку народного господарства, науку державного благоустрою і науку фінансів; структура політичної економії у Франції охоплює чисту та прикладну – до прикладної відносять курс фінансів [329, с. 14–15]. На основі аналізу цих структурних елементів політичної

економії М.Х. Бунге приходить до логічного висновку, що це відображає етап становлення політичної економії і фінансів як наукових сфер.

З 1863 року, спочатку тимчасово, а з 1869 року і до 1880 року (призначення його на посаду товариша міністра фінансів) – на постійній основі – посідав кафедру поліцейського права Університету Св. Володимира на прохання Ради університету, оскільки основні питання поліцейського права, виходячи з внутрішнього взаємозв'язку предметів, були розроблені М.Х. Бунге при викладанні політичної економії [354, с. 56]. Відповідно інформація, що «в 1850–1880 роках М.Х. Бунге викладав політичну економію і статистику» [1027, с. 79] потребує уточнення. Поліцейське право того часу звичайно мало економічне спрямування, але у сучасному трактуванні більш відповідає поняттю «економічна і податкова політика». Поліцейське право, на думку М.Х. Бунге, не виступало цілісною наукою, оскільки, закони благочиння містили частину державного права, а закони благоустрою – прикладну частину політичної економії з розглядом фінансових аспектів функціонування державного господарства [1112, с. 6]. По першій частині лекційного курсу з поліцейського права – про державний благоустрій [331] наведемо авторський алгоритм побудови курсу та його структуру. М.Х. Бунге так викладав логіку структурування дисципліни: «В системе науки на первом плане следует поставить экономические учения, которые получали практический характер в прикладной части политической экономии и отсюда уже переходили в законодательство» [1112, с. 7; 613]. Авторську концепцію цієї частини курсу поліцейського права й фінансово-правові проблеми, що викладалися в курсі, можна уявити навіть із змісту книги. В першій книзі «Історичний огляд економічних вчень» (глави 1–9) характеризувалися: економічні ідеї античних часів; економічна література новоєвропейських народів до половини XVIII ст.; меркантильна система; фізіократи; Адам Сміт та його послідовники; противники Сміта – Сісмонді та Ліст; соціалізм і комунізм; реакція проти соціалізму та комунізму – теорія узгодження інтересів, школи позитивні – історична та статистична. У другій книзі «Утворення різних галузей господарської діяльності», котра складалася з VIII розділів і глав по кожному розділу, викладалася інформація про: галузі добувної промисловості (мисливство, рибальство, скотарство,

лісівництво, гірничі промисли); особливості землеробської промисловості, земельна власність і юридичні відносини між землевласниками і землеробами; сфери обробної промисловості (ремесла та фабрична промисловість); торговельна промисловість (види торгівлі та права на здійснення торгівлі, торговельне законодавство, торгові договори, торговельний судоустрій та судочинство); діяльність, що полегшує обороти і відносини (загальне поняття про кредити і банки, кредитні установи Росії та розвинутих країн, шляхи сполучень, пошта, телеграф); діяльність, спрямована на забезпечення доходів, майна та задоволення потреб; місцеве суспільне господарство (обласне господарство, міське і сільське господарство, колонії) [1112, с. 7–8]. Як видно із змісту першої частини поліцейського права, основна частина матеріалу економічного змісту з правовою регламентацією цих економічних процесів. У тому числі й фінансових.

За період до 1880 року М.Х. Бунге отримав ступінь доктора політичних наук (захистивши дисертацію на тему «Теорія кредиту», 1852); був секретарем, а потім віце-головою комісії з опису губерній Київського навчального округу; керував Київською конторою Державного банку; виконував функції ректора університету Св. Володимира (1859–1862 рр., 1871–1875 рр., 1878–1880 рр.); викладав фінансово-правову науку і політичну економію цесаревичу; залучався до діяльності з підготовки університетського статуту 1863 року [317; 327]; працював в особливій фінансовій комісії з приводу розв’язання селянського питання; працював у комісії з питання зниження проби срібної монети (1866) і написав більше 50 наукових праць, що мали важливе суспільне значення для Росії [406, с. 74–84]. З кінця XIX ст. періодично лунає думка, що М.Х. Бунге нічого не вніс до економічної та фінансової науки, що у нього немає оригінальних праць з цієї проблематики і його дослідженням притаманний еклектизм [982, с. 44; 1006, с. 48; 1144, с. 53; 1189, с. 241]. Дослідники з історії економіки [882] відзначають, що вперше економічні погляди М.Х. Бунге були відображені в статті «С.Загорского, специально написанной в 1893 г. для энциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона. Автор статьи полагал, что в экономических воззрениях Бунге «придерживался эклектической точки зрения» [882, с. 121]. Вважаємо за необхідне виправити дві неточності, що мають місце у вище

визначеній цитаті: по-перше, якщо посилатися на цей енциклопедичний словник, то діяльність та основні розробки М.Х.Бунге були у поданні 1891 року, де його було охарактеризовано як «даровитого фінансиста» [1231, с. 928]; по друге, дійсно, 1893 року в виданні Брокгауза і Ефрона було випущено біографії, де є така характеристика економічних поглядів М.Х. Бунге, але її автором є не російський економіст Семен Йосипович Загорський (1882–1903), а Костянтин Якович Загорський (1859–1934) – випускник Санкт-Петербурзького університету, російський економіст, відомий теоретик економіки залізничного транспорту. Але, необхідно зазначити, що досить часто автори таких висловлювань посилаються не на енциклопедичне видання, а на видного українського економіста М.І. Туган-Барановського, який писав про М.Х. Бунге: «…человек не только серой теории, но теории тусклой и чужой, лишенной какой бы то нибыло оригинальности. Как ученый, он не представляет собой ничего выдающегося и прошел для русской экономической науки совершенно бесследно» [791, с. 146.]. Але це висловлювання Туган-Барановського є недостатнім для висновків про наукову спадщину М.Х. Бунге. Також необхідно врахувати, що Туган-Барановський був представником легального марксизму, а ідеї цього напряму не поділяв Бунге. І щоб краще уявити собі стан фінансово-економічної науки того періоду, корисно звернутися до свідчень самого М.І. Туган-Барановського, який відзначає в статті для енциклопедичного словника Ф.А. Брокгауза та І.А. Ефрона, що доктрина «офіційної народності» наклала свій відбиток і на економічну науку, а протистояння народного господарства Росії західноєвропейському стало основним мотивом російської економічної думки [1236, с. 852]. І лише окремі науковці, серед яких І.В. Вернадський, М.Х. Бунге, Т.Ф. Степанов. Д.І. Журавський протистояли цим панівним суспільно-економічним уявленням, зберігали західноєвропейську орієнтацію на розвиток капіталістичного індустріального суспільства та вдосконалення його соціальної сфери [920, с. 72]. І той же М.І. Туган-Барановський відзначав, що головний здобуток М.Х. Бунге як вченого полягав у розробці саме фінансової проблематики – розробці теорії кредиту і грошового обігу [1236, с. 853]. М.Х. Бунге не тільки опанував досягнення фінансово-економічної теорії і практики передових на той час країн, не лише дав їм у своїх працях системний виклад та

критично-порівняльний аналіз складного процесу розвитку світової економічної теорії у різних її школах, але й виробив власну стрункy концепцію та спромігся її практично застосувати у своїй науковій і державницькій діяльності [920, с. 71].

З позицій дослідження становлення і розвитку фінансово-правової науки і освіти корисною для аналізу є інформація, що протягом 1863–1864 і 1888–1889 рр. М.Х. Бунге викладав фінансове право спадкоємцям престолу, користуючись ним же і перекладеним дослідженням німецького вченого К. Гока «Державне господарство: Податки і державні борги» [368]. Дослідження К. Гока ґрунтувалося на таких засадах ефективного вчення про державне господарство: співмірність податі та доходу; рівновага між державними доходами та державними витратами, котра досягається лише через збереження, а не додаткові податкові стягнення; податки не повинні гальмувати господарський успіх та ускладнювати використання природних багатств держави, діяльність ринків і вільне використання капіталів [368, с. 1–13]. З урахуванням цих положень, можна зробити висновок, що М.Х. Бунге також вважав, що фінансово-правова наука вивчає державне господарство, а основними її складовими є державні доходи і державні витрати, між якими повинна бути відповідність задля підвищення ефективності функціонування цього господарства. Вчений традиційно через політичну економію переходив до фінансово-правових проблем [936, с. 65].

Основними фінансово-правовими проблемами, що досліджував М.Х. Бунге як науковець, були проблеми оподаткування та грошово-кредитного обігу. Вчений у різноманітних працях виклав ряд важливих положень щодо реформування податкової системи [314; 315; 324]. Він був прихильником всестановості податкової політики, вважав за необхідне ліквідацію подушної податі і введення прибуткового податку для всіх категорії населення. Праці М.Х. Бунге з питань паперово-грошового обігу та фінансово-кредитної системи [316; 319; 320; 321; 322; 323; 326; 328; 332; 334] зробили його беззаперечним авторитетом у розробці цих питань. Його як безперечного фахівця залучали для роботи в різноманітних комісіях щодо впорядкування не лише грошової системи, а й податкової. Визнання високого рівня фаховості зумовили також його перебування на високих державних посадах. Фінансово-правова

проблематика також неодноразово ставала предметом як наукових розвідок М.Х. Бунге (в першу чергу проблеми банківського законодавства та їхня роль в фінансовій системі) [312; 313; 318; 322; 323; 325], так і його практики бюджетного регулювання на місцевому рівні – складання місцевого кошторису та на державному – державного бюджету (в період міністерської діяльності).

Визначимо основні фінансово-правові ідеї М.Х. Бунге щодо фінансової системи та грошово-кредитного обігу. Вчений був прихильником еволюційної концепції грошей. Він розглядав їхнє виникнення як тривалий процес, зумовлений розвитком товарного виробництва та обміну, в процесі якого відбувається зміна форм грошей, що законодавчо закріплюється державою. Отже, вчений трактував еволюцію грошово-кредитних відносин через інституціональні засади. Розвиток обміну в наукових підходах М.Х. Бунге призводить до появи кредитних засобів (векселів, облігацій, оборотних білетів, чеків тощо), котрі дослідник розглядає як замінники грошей, а цінність всіх грошей новаторськи пов’язує з їхньою «купівельною силою» [333, с. 35–36, 171–172, 195, 235–236], відповідно відходить і від класичної трудової теорії вартості та металістичної концепції грошового обігу та пропонує власний підхід до визначення їхньої цінності. Також новизна авторського підходу виявилася у розгляді кредиту як похідного від виробництва, визначенні особливої ролі кредиту в стимулюванні підприємництва та конкуренції, через сприяння підвищенню продуктивності праці та капіталу [333, с. 222]. Науковець, вказавши на значення грошей і кредиту (через розвиток комерційного кредиту) в еволюції господарської системи, задовго до Дж. М. Кейнса показав взаємозв’язок між заощадженнями та інвестиціями при активні ролі банківської системи, котра забезпечує перетворення інертних і безплідних заощаджень у продуктивні й активні інвестиції [1029, с. 258]. М.Х. Бунге аргументовано доводить, що держава не здатна конкурувати в кредитній сфері з приватними особами, оскільки приватне підприємництво функціонує на засадах вільного підприємництва, конкуренції та економічної ефективності, а банки відіграють важливу роль в узгодженні приватнокапіталістичних та народногосподарських інтересів та виступають барометром стану функціонування економіки та її суттєвої складової – фінансової системи.

З різноманітних попередньо визначених ідей М.Х. Бунге очевидним є формування його економічних і фінансових ідей під впливом класичної школи політичної економії та німецької історичної школи. При цьому погляди М.Х. Бунге еволюціонували від класичних, це прослідковується в його перших творах, де він виступає прихильником приватної власності, підприємництва, конкуренції, лібералізації політичного та економічного життя, до класично-історичних, коли науковець відходить від фрітрейдерства до помірного протекціонізму та починає підтримувати необхідність державного втручання в економічні процеси, оскільки розумів, що в умовах нерозвинутості ринкових відносин звільнитися від пережитків середньовіччя та державної монополії без допомоги самої держави неможливо й тому пропонував заходи еволюційного способу розвитку ринкової економіки [920, с. 79].

В межах даного параграфу при викладі основних моментів життєдіяльності та наукових поглядів М.Х. Бунге, ми обмежилися так званим «київським періодом» (до 1879 року – його переїзду до Санкт-Петербургу), оскільки саме теоретичні напрацювання та практика управлінської і фінансової діяльності цього періоду сприяли його подальшому кар’єрному зростанню. Свідомо вийшли за межі 1863 року, щоб не втрачати цілісність характеристики особистості М.Х. Бунге.

4.4. Організація фінансово-правової освіти в Рішельєвському ліцеї

Масштабні економічні перетворення, що відбувалися в Російській імперії в XIX ст., зумовили кардинальні нововведення в державному управлінні, законодавчій базі й актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників. Підготовка фахівців для різноманітних сфер державного управління здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцеях юридичного профілю. В XIX ст. питома вага студентів-юристів становила в середньому 40–49% від загальної кількості студентської молоді [1197, с. 67]. У дореформений період на території Наддніпрянської України юридичну освіту окрім університетів (Харківського та університету Св. Володимира (м. Київ)) можна було здобути в Рішельєвському ліцеї

(1817–1864 рр.) м. Одеси та в юридичному ліцеї князя Безбородька (1840–1875 рр.) м. Ніжин.

У результаті російсько-турецької війни (1787–1791 рр.), що завершилася укладанням Ясського мирного договору, до Російського імперії відійшло Північне Причорномор'я і в тому числі «Очаківська земля», на території якої незабаром з'явилося місто Одеса. Адміністративно територія Очаківської області за іменним наказом Катерини II Сенату від 26 січня 1792 року була віднесена до Катеринославського намісництва [1161, с. 174]. Закладка майбутньої Одеси – військової й купецької гавані й міста, яка будувалася як одна з п'яти фортець військового укріплення так званої «дністровської лінії», відбулася 22 серпня (2 вересня) 1794 року. Керівництво будівництвом фортеці й гавані здійснював віце-адмірал Осип Михайлович Дерибас і підполковник інженерної служби Франц Павлович Деволан [1161, с. 28]. Історично зростанню стратегічного значення Хаджибею сприяв другий поділ Речи Посполитої, що поєднав Лівобережну і Правобережну Україну і внаслідок цього Хаджибей ставав центром для України та Дунайських князівств і центром політичного життя півдня Російської імперії. Вихід Російської імперії до Чорного моря й залучення родючих районів України до економічного життя Європи суттєво вплинуло на тогочасне європейське співробітництво й товарообіг. Ці фактори сприяли тому, що за декілька років до свого заснування Одеса мала евентуальний потенціал, достатній для того, щоб стати розвинутим європейським містом [1161, с. 24]. Під будівництво Одеси (назву запропонувала академія наук, на основі назви давньогрецького селища «Ордессос» або «Одиссос» [676]) було відведено більше 30 тис. десятин землі; на облаштування порту, адміралтейства, казарм і т.п. було асигновано близько 2 млн. карбованців [278, с. 54].

Д.І. Багалій у своєму дослідженні [278, с. 55] наводить дані, що 1796 року в Одесі налічувалося 2349 осіб. Записи Одеського товариства історії та стародавностей (IV розділ – «Порівняльний погляд на Очаківську область у 1790 і 1840 рр.») містять офіційну інформацію щодо чисельності населення міста Одеси наприкінці XVIII ст. (1797–1800 рр.) – це 7 тис. осіб в порту та до 2 тис. чорноморських козаків [400, с.

265]. 1802 року в місті функціонувало 39 фабрик, заводів і млинів, 171 лавка, було 43 льохів, 1092 житлових будинків та 257 землянок [278, с. 55].

1803 року градоначальником Одеси, а з 1805 року генерал-губернатором Новоросійського краю став французький аристократ Арманд-Емманюель Рішельє. Значні зусилля герцог Рішельє приклав до соціально-економічного розвитку Одеси. Через його клопотання уряд дозволив залишати частину різноманітних зборів (митного, ластового, винного, відкупу вагів та мір, оціночного збору з дворянських домів тощо) для розвитку соціально-економічної інфраструктури міста. Стимулюючими заходами щодо розвитку торгівлі, в першу чергу закордонної, були: створення комерційного суду, контори, що обмінювала асигнації на срібло (рос. – «променная»), зменшення мита на 25 %, транзит через Одесу іноземних товарів, безмитні склади для іноземних товарів. Розвиток благоустрою території міста, закладка театру сприяло тому, що заможні купці та поміщики проводили тут вільний час, укладали контракти й, відповідно, поповнювалась місцева казна.

Ліберальне управління, економічна свобода, релігійна терпимість сприяли збільшенню чисельності населення. Також з урахуванням того, що ця територія мала значне економічне, військово-стратегічне та господарське значення з позицій активізації політики Російської імперії на Балканах, збільшення чисельності населення було пов’язано як зі стихійним, так і з організованим процесом переселення. Переселенцями були військові, іноземні колоністи, козаки, євреї, розкольники, селяни різних категорій, емігранти з Оттоманської імперії, Кавказу, Центральної Європи (як наслідок французької окупації), втікачі та ін. Заселення краю відбувалося в сприятливих умовах для переселенців (свобода віросповідання, звільнення на деякій термін від податей, грошові суди переселенцям, виділення земель під сади і дачі тощо). За часів Рішельє Одеса стала центром торгівельних зв’язків Новоросійського краю та європейських приморських міст; торговельні обороти 1814 року становили майже 20 млн карбованців. Стрімкий економічний розвиток сприяв постійному збільшенню чисельності населення і в 1837–1840 рр. кількість мешканців міста вже становила майже 60 тис. осіб [400, с. 266].

Інтенсивний розвиток торгівлі та обслуговування флоту актуалізував проблему підготовки фахівців. Протягом 1800–1803 рр. в Одесі функціонувало приватне училище колезького асесора Вретто, яке припинило існування внаслідок від'їзду засновника до Константинополя [471, с. 28]. З 1802 року діє приходське училище при католицькій церкві, засноване емігрантами єзуїтами. Міністр народної освіти П.В. Завадовський відзначав, що Одеса – портове місто, за чисельністю та важливістю торгівлі потребувало різноманітних засобів освіти юнацтва [732, с. 3]. Це чудово усвідомлював і Рішельє, котрий як освічена особа та далекоглядний політик розумів, що майбутні перспективи міста пов'язані з освіченими людьми, тому значну увагу спрямовував на підвищення рівня освіти населення Одеси шляхом відкриття різноманітних навчальних закладів. З 1804 року в Одесі, окрім вищезазначеного приходського училища, функціонує приватний пансіон та благородний пансіон для дівиць. Два останні заклади Рішельє взяв під своє покровительство, перетворивши їх 1805 року на Дворянський інститут і комерційну гімназію. Рішельє стимулював викладання у двох останніх класах цих навчальних закладів філософію, законознавство, комерційні і військові науки, тобто рівень навчальної підготовки значно перевищував звичайну тогочасну гімназійну освіту [732, с. 3–4]. Потреба в освіті була настільки гострою, що одеські греки самі за власний кошт створили училище; 1811 року воно мало 78 учнів. Рішельє був першим, у кого виникла ідея створити в Одесі університет, але ця ідея не знайшла підтримки в Петербурзі [1161, с.66].

Дослідник історії України А.О. Скальковський у своїй статті, присвяченій історії освіти в Одесі в першій половині XIX ст., посилається на рапорти представника попечителя Харківського навчального округу – Дегурова – Раді Харківського університету й наводить перелік навчальних закладів з кількістю учнів м. Одеси станом на 1812 р.: благородний інститут і комерційна гімназія (разом 113 учнів чоловічої статі), уїзне училище (27 осіб чоловічої статі), приходське училище (69 учнів чоловічої статі), грецьке училище (78 учнів чоловічої статі), дівочий інститут (67 учениць), а також учні католицької церкви, у розкольників та євреїв, чисельність яких точно подати неможливо [732, с. 9]. Юридично навчальні заклади м. Одеси

підпорядковувалися Харківському університету, котрий за освітньою реформою початку XIX ст. став центром одного з шести новостворених освітніх округів (Одеський навчальний округ було створено лише 1832 року). 2 травня 1817 року було затверджено Статут нового навчального закладу, що створювався на базі Одеської комерційної гімназії та Одеського благородного інституту і отримував назву «Рішельєвський», як вшанування заслуг герцога Рішельє в розвитку структури, інфраструктури й освіти м. Одеси [609, с. 239] . Урочисте відкриття Рішельєвського ліцею відбулося 7 січня 1818 року. До 1823 р. ліцей підпорядковувався попечителю Харківського навчального округу, з 15 квітня 1823 р. – Одеському генерал-губернатору [375, с. 59], а з 1830 р., зі створенням Одеського навчального округу – його попечителю.

В Рішельєвському ліцеї, на відміну від Царкосельського, де навчалися лише діти родових дворян, навчалися представники різних соціальних станів. Так, наприклад, в 1817 р. при об'єднанні комерційної гімназії з благородним інститутом учнями ліцею стали: з гімназії – дітей купців та міщан – 43,7 %, дітей дворян, штаб- і обер-офіцерів – 38 %, дітей різночинців – 10 % (інші –невідомі) [471, с. 306]; з благородного інституту – дворян, штаб- і обер-офіцерів –79 %, купців – 16,9%, різночинців – 4,1% [471, с. 307].

Рішельєвський ліцей за часом створення став другим ліцеєм (після Царкосельського в Царському селі) і третім елітарним навчальним закладом «особливого типу» в Російській імперії (після Демидівського училища вищих наук в Ярославлі та Царкосельського ліцею). Унікальність тогочасних ліцеїв, гімназій вищих наук, вищих училищ пояснюється тим, що ці навчальні заклади займали проміжний щабель між університетами та гімназіями; об'єднували два ступеня системи освіти: гімназійну й університетську (за структурою управляння, складом персоналу та викладачів і вивченням окремих університетських навчальних дисциплін) і сприяли формуванню освічених чиновників. Міністр народної освіти князь О.М. Голіцин в поданні імператору Олександру I щодо створення Рішельєвського ліцею відзначав фактори, що зумовили актуальність відкриття такого навчального закладу саме в Одесі «по важному в отношении к коммерции положению

сего города, по большому населению оного, и по дальнему расстоянию от университета и высших училищ…» [543, с. 2], а Одеса «получит с оным новый блеск в своем существовании» [543, с. 12].

Протягом першого періоду своєї історії (1817–1837) за структурою і навчальною підготовкою ліцей більш тяжів до гімназії, ніж до університету [1019, с. 22]. Рішельєвський ліцей включав початкове підготовче училище, п'ятикласний ліцей і для викладання фахових дисциплін при ліцеї були створені додаткові училища – комерційних наук та училище правознавства і політичної економії, де ліцеїсти здобували юридичну або комерційну спеціалізацію. В училищі правознавства і політичної економії студенти протягом першого року навчання вивчали правознавство, протягом восьми місяців другого року навчання – політичну економію, а останні чотири місяці присвячені вивченню початкового курсу суспільного права (§ 135 статуту). В комерційному училищі протягом першого року навчання студенти опановували арифметику і алгебру, пристосовані до комерції, комерційну географію та історію комерції, а протягом другого року вивчали комерційне й морехідне право та ведення комерційних книг [609, с. 256]. Також студенти двох училищ вивчали німецьку мову.

Для викладання в училищах Рішельєвського ліцею запроваджувалися посади професорів правознавства та політичної економії, комерції та німецької мови. Оскільки Рішельєвський ліцей вважався вищим навчальним закладом, то професорсько-викладацький склад комплектувався відповідно до університетських вимог, тобто викладачі обиралися Правлінням (потім Радою), з подальшим затвердженням міністром освіти. Протягом першого періоду функціонування Рішельєвського ліцею посаду професора по кафедрі правознавства і політичної економії посідали: П.Н. Протопопов, І.Ф. Гриневич, П.В. Архангельський. Порфирій Никифорович Протопопов – магістр Московського університету, при написанні прохання на службу приклав атестати (перший виданий генералом від кавалерії Тормасовим 10 червня 1819 року за № 2148, другий – з імператорського Московського виховного будинку від 13 лютого 1822 року за № 188, а також атестат імператорського Московського університету від 18 червня 1822 року) і з 1822 року

посів посаду професора кафедри політичної економії та правознавства [72, арк. 128–129] Також П.Н. Протопопов був членом правління ліцею та комісії з ревізування розрахункових справ ліцею; наукових публікацій не мав [91, арк. 20, 48, 55–56.].

Після смерті П.Н. Протопопова (1825) з 14 квітня по 1 вересня 1825 року виконував обов'язки професора законознавства та політичної економії Ілля Федорович Гриневич. І.Ф. Гриневич – магістр Харківського університету, затверджений з 24 січня 1821 року професором латинської та російської словесності [68, арк. 105.]; був бібліотекарем ліцею і членом правління Рішельєвського ліцею по навчальній частині; його публікації не пов'язані з правознавством і політичною економією (переклад російською декількох промов Цицерона та «Життя римлян, як керівництво при вивченні римських стародавностей») [80, арк. 110]. З 13 червня 1825 року посаду професора кафедри правознавства посів Павло Васильович Архангельський – кандидат законознавства Московського університету [89, арк. 168]; член господарської частини правління ліцею [84, арк. 72–74, 155–157]; з жовтня 1831 року – професор російського законодавства [67, арк. 66]. З 11 березня 1836 року суміщав посаду інспектора казенних училищ і члена правління Одеським навчальним округом з читанням лекцій в ліцей. З 24 лютого 1838 року Архангельського звільнено з посади інспектора та затверджено професором законознавства, енциклопедії та історії правознавства, того ж року він звільнився з ліцею, відповідно термін його діяльності в Рішельєвському ліцеї складав 13 років, а різноманітні посадові зміни ми показали, щоб відобразити тенденції змін правознавчої складової. Вже тоді ліцей виконував унікальні функції, не притаманні іншим ліцеям Російської імперії, а більш властиві університетам. Наприклад, протягом 1833–1836 рр. всі училища Херсонської, Таврійської та Єкатеринославської губерній за навчальною частиною підпорядковувалися правлінню Рішельєвського ліцею [704, с. 363].

В перший період функціонування ліцею відбулася перша спроба його модернізації, пов'язана з іменем Івана Семеновича Орлая (1770–1829), призначеного на посаду директора Рішельєвського ліцею 12 серпня 1826 року. І.С. Орлай уродженець Закарпаття, був представником русинів (як і М.А. Балудянський), представляв своєрідну закарпатську діаспору, яка склалася в Російській імперії на

рубежі XVIII–XIX ст. [990, с. 16]. За часи його керівництва відбулися зміни в системі управління ліцеєм, в організації і змісті навчально-виховного процесу, а також в укомплектовані професорсько-викладацького складу. Училище правознавства і політичної економії було реорганізовано в юридико-політичне відділення, розроблені навчальні програми складалися на основі наступності та частково впроваджувалися в навчальний процес з грудня 1827 року.

Таблиця 11. Розподіл викладання дисциплін юридичного факультету Рішельєвського ліцею (джерело – [536, с. 6]).

Назва навчальної дисциплін	Кількість уроків на тиждень		
	Перший рік навчання	Другий рік навчання	Третій рік навчання
Богослов'я	2	2	1
Філософія	2	3	-
Російська словесність	2	2	2
Загальна історія і статистика	4	4	2
Російська історія і статистика	-	-	4
Енциклопедія та історія правознавства	6	-	-
Римське законознавство	-	4	2
Практичне судочинство	-	-	6
Римська словесність	4	2	-

Новий період історії Рішельєвського ліцею розпочався з 1838 року з початком дії нового статуту, затвердженого 29 травня 1837 року [990, с. 640–649], що за структурою, навчальними планами та програмами, системою викладання наблизив ліцей до університету. В ліцеї з'являється фізико-математичне і юридичне (а з 1842 р. – ще й камеральне) відділення [1067]. Метою вивчення камералістики була підготовка фахівців для господарської або адміністративної служби, а сфера камеральних наук охоплювала управління державним майном, а для ефективності цього процесу передбачала вивчення господарських, практично-технічних дисциплін (сільське господарство, лісівництво, гірнича справа та ін.), а також вчення про державне управління, що включало, з одного боку, науку про поліцію, що вивчала засоби зростання загального добробуту, з іншого – камералістику і фінанси [1232, с. 177].

Студентам юридичного відділення Рішельєвського ліцею протягом трьох років навчання викладалися загальні і фахові предмети; до загальних відносилося: догматичне богослов'я, психологія, логіка, моральна філософія (з якої в наступному виділилася політична економія), стародавня історія, курс словесних наук, історія російської літератури та література слов'янських народів [536, с. 2–3]. Викладання фахових предметів подамо разом з обсягом їхнього викладання за курсами у вигляді таблиці 11.

Як видно з таблиці 11, на юридичному факультеті Рішельєвського ліцею в перший рік діяльності за новим статутом предмети фінансової та фінансово-правової проблематики як самостійні курси не викладалися, але змістовно ця проблематика містилася в таких курсах, як моральна філософія, російське законодавство і статистика. Ситуація кардинально змінидася після відкриття камерального відділення. На основі огляду викладання наук в Рішельєвському ліцеї відтворимо тодішні навчальні плани викладання дисциплін. Загальними предметами для всіх відділень були догматичне богослов'я, історія церкви, моральне богослов'я, психологія, моральна філософія, історія філософії, загальна історія, порівняльна географія, статистика, російська історія, російські стародавності, російська статистика, історія російської літератури, загальне мовознавство в прикладанні до російської мови [537, с. 8–11]. На камеральному відділенні викладалися: вступ до камеральної науки (викладав професор Симонович за власними записками студентам I курсу, по 1 год. на тиждень); політична економія і фінансова наука (викладав професор Симонович за власними записками, а також за творами Ліста і Рау, студентам II курсу, по 3 год. на тиждень); комерція (викладав професор Симонович за власними записками та творами Мак-Куллоха, студентам III курсу, по 2 год. на тиждень); сільське господарство, лісове господарство, хімічна технологія, політична арифметика, фізика, фізична географія, метрологія, порівняльна анатомія і фізіологія, зоологія, огляд російських законів. Студенти юридичного відділення вивчали: 1) енциклопедію та історію правознавства; 2) російське законознавство, що охоплювало основні закони та установи, статути про цивільну службу та закони про стани, фінансові закони (викладалися протягом двох півріч, студентам II курсу, по 2 год. на

тиждень), закони благоустрою (викладалися в першому півріччі, студентам III курсу, по 2 год. на тиждень), закони благочиння (викладалися в другому півріччі, студентам III курсу, по 2 год. на тиждень); 3) карне право; 4) практичне судочинство; 5) римське право; 6) канонічне право; 7) судову медицину; 8) латинську мову; 9) римські стародавності; 10) політичну економію та фінансову науку [537, с. 14–19].

Із загального переліку навчальних предметів та їхнього змістовного наповнення прослідковується вплив ідеології офіційної народності тодішнього міністра освіти С.С. Уварова. У Державному архіві Одеської області зберігаються пропозиції попечителя Одеського навчального округа Д.М. Княжевича щодо викладання в Ришельєвському ліцеї на основі ідей міністра [74, арк. 27–35] з метою російського спрямування навчання. Для досягнення цієї мети попечитель пропонує: 1) посилити викладання предметів, котрі безпосередньо або опосередковано відносяться до національного самопізнання; 2) при вивченні всіх наук поширювати інформацію про Росію, розширювати «отечественное самопознание, питать благородную патриотическую гордость» [74, арк. 27–35]. До предметів, з яких Д.М. Княжевич надає поради, окрім закону божого і російської мови та словесності також належить російська історія та статистика і російське законознавство, по котрим пропонується відображати позитивні російські особливості й переваги російського побуту [74, арк. 35]. Одним з найвідоміших викладачів політичної економії і фінансової науки був професор Платон Олексійович Симонович (1795–1866) – доктор вільних наук і філософії Пештського університету (Угорщина), який працював у Рішельєвському ліцеї ще з 1 липня 1822 року і викладав комерційні науки [74, арк. 27–35].

На основі аналізу щорічних оглядів викладання наук у Рішельєвському ліцеї за період з 1838 по 1845 рр. можемо відзначити, що при викладанні теоретичних основ фінансово-правової науки використовували підручник політичної економії німецького економіста і статистика К.Г. Рау, виданий 1832 р., що складався з трьох томів (перший том «Основи вчення про народне господарство», другий – «Основи економічної політики», третій – «Основні начала фінансової науки») і був широко відомим в Російській імперії навіть до його перекладу російською мовою 1867 р. Саме третій том, що містив загальні засади фінансової науки і розділи, присвячені

державним витратам, державним доходам (від державного майна, регалій, лісів, промислових підприємств, капіталів, мит, податків), державним кредитам, бюджету й організації фінансового управління, став базовою книгою фінансових теоретиків і практиків. А фінансові закони та закони державного благоустрою, благочиння і казенного управління подавалися догматично за Зводом законів Російської імперії (томи IV-VIII), де матеріал викладено таким чином: статути про повинності (том IV); статути про податі й мита (томи V– VIII).

В огляді предметів, що викладалися протягом 1843/44 навчального року відбувається спрощення: не виділяються окремо фінансові закони, а фінансово-правова проблематика викладається в межах дисципліни «закони державного благоустрою і благочиння» [538, с. 13]. З 1844/45 навчального року починає викладатися дисципліна «закони про повинності та фінанси» [539, с. 15]. 1846/47 навчального року для уніфікації викладання на камеральному відділенні Рішельєвського ліцею і відповідних відділеннях Санкт-Петербурзького і Казанського університетів були введені предмети: а) закони благоустрою і благочиння; б) закони про повинності та фінанси. Ці два предмети в аналогічному обсязі викладалися студентам юридичного відділення ліцею; а вихованці інституту східних мов, що входив до складу Рішельєвського ліцею, вивчали закони державного благоустрою, благочиння і фінанси [518, с. 54–56]. Така схема викладання фінансово-правової проблематики без суттєвих змін зберігалася майже до перетворення Рішельєвського ліцею в Новоросійський університет.

4.5. Організація фінансово-правової науки й освіти в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька

Історія Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька – навчального закладу, що відіграв помітну роль і в вітчизняній історії та освіті в цілому, і в історії юридичної освіти зокрема – розпочинається 24 квітня 1840 року. Юридичний ліцей виник внаслідок другої реорганізації елітарного навчального закладу, заснованого за ініціативи та на кошти братів Безбородьків у Ніжині (1820–1832 рр. функціонувала

гімназія вищих наук князя Безбородька, 1832–1840 рр. – фізико-математичний ліцей князя Безбородька). Перетворення фізико-математичного ліцею на юридичний, оприлюднене в Іменному Височайшому наказі, було «в видах улучшения нынешнего состояния Лицея Князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготовляющагося в гражданскую службу» [393, с. 150]. Статут Ніжинського юридичного ліцею визначав базові правові основи його діяльності, структуру управління, структуру і принципи організації навчального процесу [393, с. 151–171]. Основною метою ліцею, згідно §6 Статуту, було «распространение основательных сведений по части отечесвенного законодательства» [393, с. 151].

Період функціонування ліцею до кінця 60-х рр. XIX ст., користуючись інформацією, поданою у різноманітних архівних звітах ліцею [21; 22; 24; 25; 35; 37; 40; 41; 42; 45] можна оцінювати як достатньо вдалий, оскільки було налагоджено навчальний процес; покращувалася матеріальна база ліцею, поповнювалася літературою студентська й учнівська бібліотеки; простежувалися атрибути університетської діяльності у вигляді актових промов викладачів з актуальної наукової проблематики, наукових публікацій окремих професорів ліцею, підготовки і захисту викладачами наукових праць, велася студентська наукова робота (дослідження для здобуття медалей). Фінансування юридичного ліцею (в обсязі 12,5 тисяч рублів на рік) дозволяло сформувати штат високопрофесійних викладачів, навчальну матеріальну базу й утримувати ліцейний пансіон. За штатним розписом 1840 року професори ліцею отримували платню 750 рублів, тоді як ад'юнкт університету – 800 рублів, університетський ординарний професор – 1200 рублів, але з урахуванням дешевизни життя в провінційному Ніжині – це було вигідно не лише для молодих випускників університетів, а й для сімейних викладачів.

Організація навчального процесу в юридичному ліцеї регламентувалася Статутом Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, котрий був затверджений імператором Миколою I 24 квітня 1840 р. [1013, с. 151–171]. Параграф шостий Статуту містить перелік навчальних предметів, що викладалися, з деякою

деталізацією сутності кожного та посиланням на конкретні томи Зводу Законів Російської імперії по навчальним дисциплінам. Наведемо цей перелік.

Догматичне й моральне богослов'я, історія православної російської церкви й церковне законознавство.

Енциклопедія законознавства і державні закони (закони основні, установи державні та губернські разом зі статутами про службу громадянську і закони про майно). Звід Законів Т.І, ІІ, ІІІ і ХІ.

Закони казенного управління (статути про повинності й статути казенного управління). Звід Законів Т. IV, V, VI, VII, VIII.

Закони цивільні (загальні і місцеві, межові і закони державного благоустрою). Звід Законів Т.Х, ХІ, ХІІ.

Закони поліцейські та карні з судочинством. Звід Законів Т. XIII, XIV, XV.

Загальна й російська статистика і російська історія.

Російська мова.

Французька мова.

Німецька мова [1013, с. 152–153].

Розподіл кафедр за Статутом визначав виключно практично-спеціальний характер ліцею. На основі цього переліку навчальних предметів можна констатувати, що студенти ґрунтовно вивчали законодавство, на засадах Зводу Законів Російської імперії (ніякі теоретичні та історико-правові елементи при викладанні юридичних наук не допускалися, оскільки окрім енциклопедії законознавства, в ліцеї не вивчалося жодного науково-теоретичного предмету: ні римського права, ні політичної економії, ні міжнародного права) та здобували загальноосвітню підготовку, необхідну для їхньої майбутньої діяльності як юристів-практиків в конкретних сферах юридичної діяльності. Зрозуміло, що орієнтація юридичної підготовки студентів не на вивчення абстрактних правових принципів і доктрин, а на діюче законодавство, з одного боку, посилювало їхню практичну підготовку, але, в той же час, обмежувалися перспективи юриспруденції щодо порівняння, реформування та вдосконалення. Окрім практичної підготовки майбутніх чиновників значну увагу приділяли їхній благонадійності. У правилах ліцею 1873 р. зазначено,

якщо за період навчання в ліцеї студенти не були помічені в жодних неправомірних діях та неухильно виконувати всі існуючі правила, то після закінчення даного навчального закладу, окрім атестату, видавалося ще посвідчення про благонадійність [29, арк. 5].

За Статутом при юридичному ліцеї функціонувала гімназія з шестирічним терміном навчання як підготовчий заклад для вступу в ліцей. Діяльність гімназії регламентувалася Загальним Статутом гімназій 1828 року. Фінансування гімназії з державної казни було в розмірі 5828 рублів на рік. В юридичному ліцеї повний курс навчання був трирічним і поділявся на 6 семестрів. Вихованці, котрі закінчили навчання з високими результатами, отримували право на чин XII класу при вступі на громадянську службу, а випускники, які мали задовільні результати – право на чин XIV класу. Випускники юридичного ліцею князя Безбородька прирівнювалися до студентів університетів щодо присвоєння офіцерського чину й тривалий період функціонування ліцею приймалися без вступних випробувань на 1-ий курс університетів [366, с. 118].

Фінансово-правові знання студенти Ніжинського юридичного ліцею здобували при вивченні законів казенного управління [1061; 1062]. Для порівняння зазначимо, що у цей період наука про фінанси вже вводиться до навчальних програм юридичних факультетів Московського, Санкт-Петербурзького й Казанського університетів [29]. Відповідно до Загального Статуту Імператорських Російських університетів (1835 р.) в університетах Російської імперії створювалася кафедра законів про державні повинності й фінанси; а самостійна кафедра фінансового права на юридичних факультетах університетів сформувалась за Статутом 1863 року. Виокремлення фінансів і фінансового права в самостійні сфери наукового дослідження призвели до зміни навчальних планів і в юридичному ліцеї князя Безбородька, наприклад, в огляді викладання наук за 1862/1863 навчальний рік студенти вже вивчали дисципліну «закони про фінанси» [535].

За часи функціонування Ніжинського юридичного ліцею науку про фінанси у цьому навчальному закладі викладали: у 1842–1844 рр. Глушановський Антон Андрійович, у 1845–1850 рр. Бунге Микола Християнович, у другому півріччі 1850–

1851 навчального року – Даневський Пій Никодимович, у 1851–1853 рр. Незабитовський Василь Андрійович, 1853–1860 рр. Янишевський Олександр Феліксович, 1861–1873 рр. Жданович Лев Іванович (з 1862 по 1866 перебував у закордонному відрядженні), 1861–-1866 рр. Патлаєвський Іннокентій Іустинович, 1873–1876 рр. Яснопольський Микола Петрович. Інформацію подаємо з 1842 року, тому що наука про фінанси викладалася на третьому курсі юридичного ліцею, а включення 1876 року пояснюється тим, що це рік останнього випуску з ліцею. У межах даного параграфу ми проаналізуємо лише окремі автобіографічні факти й «ніжинський період» науково-педагогічної діяльності вищеназваних науковців.

А.А. Глушановський (1816–1902 рр.) – потомок давнього козачого роду, навчався в гімназії вищих наук князя Безбородька і Чернігівській гімназії, вищу освіту здобув на юридичному факультеті Київського університету (перший випуск 1838 р.). Педагогічну діяльність розпочав, викладаючи історію і статистику спочатку в Кам'янець-Подільській, а потім в Новгород-Сіверській гімназіях. 1842 року йому була представлена кафедра фінансового права в Ніжинському ліцеї [366, с. 253]. Викладав фінанси протягом двох річних курсів. В статті, присвяченій А.А. Глушановському, її автор М.В. Гербель описує атмосферу, що панувала в той період в ліцеї – «дружеские отношения между профессорами, товарищами по университетскому образованию, их молодость, не отдалявшая их от юных их слушателей, условили те близкие отношения между профессорами и студентами, которые не могут не приносить существенной пользы и науке и юным её адептам» [366, с. 253].

1845 року в ліцеї князя Безбородька розпочав свою науково-педагогічну діяльність видатний український вчений М.Х. Бунге (1823–1895 рр.) [1082]. Після закінчення університетського курсу юридичного факультету Київського університету, зі ступенем кандидата законознавства 31 жовтня 1845 р. Миколу Християновича було призначено викладачем законів казенного управління [366, с. 233], а після успішного складання іспиту на ступінь магістра державного права і захисту дисертації на тему «Дослідження засад торговельного законодавства Петра Великого» [318], з 19 грудня 1847 р. – професором ліцею князя Безбородька [24, арк.

6]. На цій посаді він перебував до 31 жовтня 1850 р. М.Х. Бунге значно розширив теоретичну частину законів казенного управління політичною економією [1062, с. 108–110] та зумів зробити цей предмет одним із самих цікавих для студентів [406, с. 75].

Саме в ніжинський період діяльності М.Х. Бунге розпочав свої наукові дослідження з фінансової проблематики. Для урочистого акту 1849 року ним була підготовлена промова про кредит, котра являла собою загальне дослідження цієї важливої галузі фінансової науки [25, арк. 28]. Через півтори року у передмові до праці «Теорія кредиту» [392] М.Х. Бунге самокритично оцінив цю промову й публікацію, відзначаючи, що це було лише загальне, «незріле» (на його думку) дослідження, проте ця праця отримала значну кількість схвальних відгуків. Тому ми можемо відзначити, що вже на початку наукової діяльності Миколі Християновичу були притаманні значна працездатність, вимогливість до себе, здатність до постійного саморозвитку.

В енциклопедичному словнику Брокгауза й Ефрона подається інформація щодо ніжинського періоду діяльності Миколи Християновича як особистості й викладача. У Ніжині Бунге приєднався до невеликого гуртка передових людей, котрі мали значний вплив не тільки на учнівську молодь, а й на місцеву громадськість в цілому. Високоосвічений, у цьому повітовому містечку він сприймався як місіонер європейської науки і громадянськості. Саме він привніс у навчальний процес просвітницькі ідеї, інтерес до явищ західноєвропейського життя і науки. Серед визначних рис науково-педагогічної діяльності Бунге сучасники відзначали небайдужість до студентської молоді, уміння розгледіти їхні особистісні здібності й таланти і, як наслідок, наявність значної кількості студентів, які цікавилися фінансовою наукою, яку викладав Микола Християнович та її економічними й правовими аспектами [1231, с. 927]. Він перший почав проводити практичні заняття зі студентами; щотижнево проводив консультації (у річному звіті ліцею за 1850 рік використано поняття «репетиції» [25, арк. 6]); додатково займався вдома зі своїми учнями німецькою і французькою мовами, щоб вони самостійно могли опрацьовувати наукові праці іноземних науковців. Цю унікальну рису – відчувати в молодому

поколінні винятковість, обдарованість – М.Х. Бунге зберіг і ставши професором Київського університету.

Згідно звіту про викладання законів казенного управління у другому півріччі 1850/51 навчального року Радою ліцею викладання законів казенного управління (до призначення викладача по кафедрі) було доручено професору законів громадянських і законів державного благоустрою Пію Никодимовичу Даневському [42, арк. 37], який працював у Ніжинському ліцеї протягом 1843–1853 рр. П.Н. Даневський опублікував декілька наукових праць юридичного змісту, що були високо оцінені фахівцями, проте вони не стосувалися фінансової проблематики і, відповідно, виходять за межі нашого дослідження.

Викладання по кафедрі законів казенного управління продовжив випускник юридичного факультету Київського університету Василь Андрійович Незабитовський (1824–1883 рр.). Цей період його наукової діяльності охарактеризував відомий історик права О.В. Романович-Славатинський у передмові до посмертного видання зібрання творів В.А. Незабитовського [520], де зазначено, що Незабитовський у Ніжині багато працював над наукою про фінанси, приділяючи особливу увагу історії російського фінансового законодавства [520, с. 2–3]. Саме в цей період були написані авторські наукові праці з фінансового права: актова промова «Нарис казенних доходів в Росії з часів імператора Петра Великого до смерті імператриці Катерини II» [520, с. 75–101] і магістерська дисертація «Про податну систему в Московській державі, з часів встановлення єдиновладдя до введення подушної податі Петром Великим» [520, с. 1–70]. Після захисту магістерської дисертації, В.А. Незабитовського затверджено професором кафедри в ліцеї князя Безбородька, де він перебував до 5 серпня 1853 р. (переведення до Київського університету).

Вакантну кафедру законів казенного управління посів кандидат права, випускник юридичного факультету Київського університету Олександр Феліксович Янишевський (1833-1860 рр.), котрий протягом шести років викладав науку про фінанси в юридичному ліцеї м. Ніжина й завідував ліцейною бібліотекою. 1860 р. О.Ф. Янишевський помер від віспи [366, с. 21]. Наукової спадщині він не залишив.

Саме в період його викладацької діяльності в документації Ніжинського ліцею по кафедрі законів казенного управління починає використовуватися назва дисципліни «закони про фінанси». Наприклад, в інформації про розподіл занять за предметами на 1854/1855 навчальний рік відображено, що студентам ІІІ курсу викладалися закони про фінанси в обсязі 6 лекцій на тиждень [45, арк. 1]. Таким чином, протягом цього періоду майбутніх чиновників в ліцеї князя Безбородька готували за програмою, що вказана у таблиці 12.

Таблиця 12. Розподіл занять в Ніжинському ліцеї на 1854/1855 навчальний рік (джерело – [45, арк. 1]).

Навчальна дисципліна	Обсяг в якому викладається (лекцій на тиждень)
І курс	
Богослов'я	2
Енциклопедія законознавства (1-ий семестр); Державні закони (2-ий семестр)	4
Російська історія	3
Російська словесність	2
Французька мова	2
Німецька мова	2
Практика російської словесності	2
Малювання	2
Всього	19 лекцій на тиждень
ІІ курс	
Богослов'я	2
Енциклопедія законознавства	1
Цивільні закони (1-ий семестр) Закони благоустрою (2-ий семестр)	6
Статистика	3
Російська словесність	2
Французька мова	2
Німецька мова	2
Практикум з російської словесності	2
Малювання	2
Всього	22 лекції на тиждень
ІІІ курс	
Богослов'я	1
Карні закони та поліція	6
Закони про фінанси	6

Енциклопедія законознавства	1
Французька мова і словесність	3
Німецька мова і словесність	3
Практикум з російської словесності	2
Малювання	2
Всього	24 лекції на тиждень

У лютому 1861 року виконуючим обов'язки професора кафедри законів казенного управління було призначено Льва Івановича Ждановича (1834–1901 рр.), котрий здобув первісну освіту у Ніжинській гімназії, мав досвід канцелярської служби, під час якої витримав при Київському університеті іспити й отримав ступінь кандидата законознавства [366, с. 257]. У листопаді 1862 р. Л.І. Жданович відряджається на два роки за кордон для підготовки до професорського звання з фінансового права й державного благоустрою. Термін наукового відрядження було продовжено до 1 січня 1866 р.

За період наукового стажування Жданович слухав лекції відомих представників тогочасної німецької фінансової і економічної науки – Рау, Рошера та ін. Звіти Л. Ждановича про його діяльність під час закордонного наукового відрядження, як і інших науковців, друкувалися в журналі Міністерства народної освіти. Наприклад у звіті за перше півріччя 1863 р. Л. Жданович детально описує своє враження від лекцій професора Рошера, інтерпретує використання Рошером історико-фізіологічного методу при розробці теорії і політики народного господарства [391]. Після повернення Л. Жданович (1866 р.) викладав фінансову науку в Ніжинському юридичному ліцеї протягом семи років [366, с. 257–258]. Науковим прагненням Л.І. Ждановича не судилося здійснитися. Після закінчення викладацької діяльності в Ніжинському юридичному ліцеї (1873 р. за станом здоров'я вийшов у відставку) працював директором Чернігівської земської учительської семінарії, директором учительської семінарії у Дерпті, директором народних училищ Чернігівської губернії.

У період закордонного відрядження Л.І. Ждановича науку про фінанси в Ніжинському ліцеї викладав Інокентій Іустинович Патлаєвський (1839–1883 рр.). Свою викладацьку діяльність науковець розпочав 7 серпня 1863 року виконувачем обов'язків професора кафедри законів казенного управління, де викладав до 1866

року [366, с. 297]. І.І. Патлаєвський працював у славетному ліцеї у не найкращі для даного навчального закладу часи. Після видання нових штатів в 1863 і 1864 рр. служба в ліцеях втратила привабливість, навіть матеріальне становище вчителів гімназії було привабливішім порівняно з викладанням в ліцеях. Зміна матеріального забезпечення вплинула і на кількісний, і на якісний склад викладачів юридичного ліцею. Викладачі іноді заради додаткового заробітку бралися за приватні уроки або займалися підсобним господарством, окремі – здавали в найм кімнати пансіонерам. Проте викладачі ліцею продовжували здійснювати науково-дослідну діяльність. Коли 1863 року міністр народної освіти Головін висунув вимогу, щоб всі викладачі подали інформацію про надруковані або підготовлені до видання наукові та літературні праці, то всі викладачі ліцею оформили відповідні списки; той факт, що не всі їхні напрацювання були надрукованими, викладачі пояснили нестачею особистих або ліцейних грошових засобів [366, с.123–125]. Проте необхідно зазначити, що ніхто не перевіряв ці розробки, тому ступінь їхньої наукової і практичної значущості залишається невизначеною.

Непривабливі матеріальні умови, незначна престижність даної праці призвела до частої зміни значної кількості викладачів ліцею; кафедри посідали кандидати на короткий час, бажаючи скористатися необтяжливими обов'язками і наявним вільним часом, який вони використовували для підготовки для здобуття вищих наукових ступенів. Ці можливості використав і І.І. Патлаєвський для підготовки до іспиту на звання магістра фінансового права, який він склав 1865 року у Київському університеті, та підготовки дисертації «Грошовий ринок в Росії від 1700 до 1762 р.» [559], котру захистив 1868 р. у Новоросійському університеті. Також до наукового доробку І.І. Патлаєвського за часи його науково-педагогічної діяльності у Ніжинському ліцеї можна віднести актову промову «Реформи в фінансовому законодавстві теперішнього царювання» [367].

У період викладацької діяльності у Ніжинському ліцеї Патлаєвський зблизився з найкращими професорами ліцею – істориком І.В. Лашнюковим (викладав також і статистику), який не був «краснобаєм», але пробуджував думки навіть у «опустившихся и ленивых умов» [366, с. 411] і професором російської словесності

Ф.Я. Вороним [366, с. 124] – носіями прогресивних поглядів відміни кріпосництва, аналітичності дослідження різноманітних суспільних явищ. 1866 року юридичний факультет Новоросійського університету за пропозицією професора історії російського права даного навчального закладу Ф.І. Леонтовича (майбутній ректор Новоросійського університету, який був знайомий з І.І. Патлаєвським ще з часів навчання у Київському університеті) запросив молодого науковця викладати фінансове право.

Протягом 1873–1876 рр. – останніх років функціонування юридичного ліцею в Ніжині – посаду професора по кафедрі законів казенного управління посідав Микола Петрович Яснопольський (1846–після 1917), який на той час закінчив юридичний факультет Київського університету, був стипендіатом для підготовки до професорського звання з фінансового права та мав нетривалий досвід викладання політичної економії в Новоалександрійському сільськогосподарському інституті. Саме в перший рік викладання фінансового права в юридичному ліцеї М.П. Яснопольський починає досліджувати проблематику, що в майбутньому перетворюється на тему його дисертаційного дослідження «Про географічний розподіл державних доходів і витрат в Росії» [840]. Через деякий період, у передмові до цього дослідження автор описав початок наукових розвідок з теми, що був пов’язаний з підготовкою актової промови 4 вересня 1873 р. Ще тоді Микола Петрович хотів ознайомити слухачів з актуальною фінансовою проблемою, що стосується життєвих інтересів провінційного суспільства, тобто з’ясувати справедливість розподілу тягаря імперських витрат між центром і національними окраїнами. При підготовці промови М.П. Яснопольський зібрав та систематизував дані бюджету, на основі звітів державного контролю й казначейства, що почали друкуватися в додатках до бюджету з 1868 р. Автор зазначав, що через нестачу джерел йому не вдалося зробити порівняння між країнами з даної теми, тому що в навчальних посібниках тогочасних авторитетів фінансової науки (посилається на підручники Рошера і Вагнера) містилися лише стислі зауваження щодо регіонального розподілу бюджетних засобів [840, с.1]. Після перетворення юридичного ліцею князя

Безбородька в історико-філологічний інститут М.П. Яснопольський вийшов у відставку та продовжив працю над своєї магістерською дисертацією.

За Статутом (§ 45) обов'язком професорів було повне, правильне та благочинне викладання свого предмету, з урахуванням останніх наукових досягнень. Читання лекцій професорами здійснювалося згідно програм, що щорічно подавалися на початок навчального року до Ради ліцею. Закони казенного управління (закони про фінанси) викладалися на третьому (випускному) курсі ліцею протягом двох семестрів. У філії Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (фонд 1359, опис № 1 за 1832–1874 рр.) зберігаються програми по кафедрі законів казенного управління за 1849/50 н. р., 1850/51 н. р., 1852/53 н. р. [24; 25; 39; 43], на основі аналізу яких можна відтворити тогочасну змістовну складову фінансової та фінансово-правової науки.

У річному звіті ліцею за 1850 р. зазначено, що закони казенного управління викладалися студентам третього курсу протягом двох семестрів в обсязі 7,5 години на тиждень; викладав дисципліну протягом 1849/50 навчального року магістр М. Бунге, керуючись IV–VIII томами Зводу законів Російської імперії і творами Рау, Горлова, Канкріна та ін.; в способах викладання змін не було; щотижнево надавалися консультації студентам по курсу [25, арк. 6]. Згідно програми по кафедрі законів казенного управління, автором якої був М.Х. Бунге, у курсі викладалися: 1) загальнотеоретичні поняття; 2) стисла історія фінансових постанов Росії; 3) діюче законодавство. М.Х. Бунге відзначає, що при підготовці курсу використовував твори Мальхуса, Рау, графа Канкріна, професора Горлова [39, арк. 5]. Змістовно курс закони казенного управління М.Х. Бунге поділяв на п'ять частин: 1) вступ; 2) про державні потреби; 3) про державні доходи; 4) про фінансове управління; 5) про державний кредит. При викладанні кожної частини значну увагу приділяв загальнотеоретичній характеристиці фінансових явищ і процесів, історії їхнього розвитку та впливу на народне багатство в цілому. Наприклад, виклад третьої частини курсу починався із загальної характеристики податей, їхніх видів, аналізувалися особливості прямих і непрямих податків, наводилися загальнотеоретичні принципи оподаткування; описувалася історія розвитку податей в Російській імперії (в хронологічній

послідовності за імператорами) і визначалась залежність розвитку народного господарства від податної системи [39, арк. 5–7]. При вивченні четвертої частини курсу «Про фінансове управління» (М.Х. Бунге ще використовує назву «Про фінансовий устрій») передбачалося вивчення доходів і витрат держави за окремими статтями та рахункові статути. При огляді податкового управління за основу викладання окрім вітчизняного законодавства автор курсу брав твори Канкріна і Мальхуса [39, арк. 8]. Викладання п'ятої частини курсу «Про державний кредит», магістр М.Х. Бунге також починав з загальної характеристики кредиту та його економічної сутності.

Для більш повного змістовного уявлення про курс законів казенного управління в той період наведемо повний перелік екзаменаційних питань з предмету науки законів казенного управління за 1849/50 н. р., розроблених професором М.Х. Бунге. 1. Загальне поняття про фінансову науку. Література. 2. Про державні потреби і засоби для їхнього задоволення. 3. Про державне майно й загальне поняття про державне майнове землеволодіння. 4. Закони про державне майнове землеволодіння. 5. Загальне поняття про доходи з лісової промисловості та про ліси казенні. 6. Про золоті копальні. 7. Про гірську промисловість та уральські гірські промисли. 8. Про гірничі промисли алтайські, нерчинські, про золотопромисловість Сибіру та золоті піски Росії. 9. Про сольові доходи та сольовий статут. 10. Про монети та монетний статут. 11. Про податі взагалі. 12. Історичне обговорення податей в Росії. 13. Статути про податі. Прямі податі. 14. Загальне поняття про непрямі податі та статути про мита. 15. Про податі від споживання. 16. Постановлення про види, продаж напоїв та нагляд за «питейной частью». 17. Про акцизи з тютюну й цукробурякового виробництва. 18. Загальне поняття про мито; історичне обговорення мита в Росії. 19. Митний статут. 20 Статут про повинності. 21. Про фінансове управління та державний кредит [39, арк. 19]. Таким чином, змістовно фінансова наука не виходила за рамки державних фінансів, тобто проблеми розглядалися лише в межах бюджетної системи, закони казенного управління охоплювали як загальнотеоретичні фінансово-економічні поняття, явища і процеси, так і законодавчу регламентацію цих процесів в Російській імперії. За роки викладання цього курсу М.Х. Бунге матеріал подавався без жорсткої

прив’язки до Зводу Законів Російської імперії, викладання мало не лише прикладну юридичну спрямованість, а й загальнотеоретичну; окрім юридичної складової студенти опановували економічний зміст податково-бюджетних явищ і процесів. Навчальна програма та екзаменаційні питання, автором яких був М.Х. Бунге, дозволяє констатувати, що на той час фінанси фактично являли собою комплексну навчальну дисципліну, що містила елементи камералістики, політичної економії, науки про фінанси, економічної політики [1062]. В цілому у першій половині XIX ст. фінансова наука переживала процес становлення і являла собою частину теоретичного дискурсу в межах економічної та правничої наук. У цей період економічний фундамент фінансової науки становила класична політична економія, яка була започаткована у кінці XVII – на початку XVIII ст. В. Петті в Англії та П. Буагільбером у Франції, проіснувала до другої половини XIX ст. і отримала своє логічне завершення у працях Дж.С. Мілля (Англія). Ідеї представників класичної школи політичної економії кардинально вплинули на господарське та фінансове життя європейських держав. Фінансові концепції класичної політекономії були тією домінантою, на яку спиралося розв’язання основних проблем первісного нагромадження капіталу, а потім і конкурентної ринкової економіки. На підставі класичної фінансової концепції розроблялися основні принципи фінансової політики того історичного періоду. Класична політекономія обґрунтувала основні постулати, необхідні для розвитку ринкової економіки та здійснила переворот в основних концепціях економічної і фінансової науки [1123].

У другому півріччі 1850/1851 навчального року закони казенного управління викладав П.Н. Даневський; за його інформацією, поданою в січні 1851 року, він організував процес викладання відповідно до плану, розробленому на початку навчального року професором М.Х. Бунге [39, арк. 54].

Поступово закони казенного управління відходять від економічної домінанти і посилюється юридична складова. Ці реалії чітко відображені вже у програмах наступника М.Х. Бунге по кафедрі законів казенного управління – В.А. Незабитовського. У програмі по кафедрі на друге півріччя 1851/52 навчального року Василь Андрійович систему законів казенного управління розбиває на три

частини: 1) закони про суди, що належать державному казначейству; 2) закони про повинності; 3) рахункові статути [43, арк. 113–118]. В.А. Незабитовський зазначає, що викладання законів казенного управління буде спрямоване на ознайомлення слухачів з основами діючих постанов, відповідно його виклад матеріалу з предмету матиме в основному догматичний характер [43, арк. 49–53]. В основу викладання курсу В.А. Незабитовським було покладено Звід законів Російської імперії (томи IV-VIII), де матеріал викладено таким чином: статути про повинності (том IV); статути про податі й мита (томи V– VIII). Проте науковий стиль викладання вимагав, як зазначав Василь Андрійович, аналізу теоретичних понять задля належного засвоєння діючого фінансового законодавства; тому окрім законодавчої складової, задля теоретичних узагальнень він використовував ідеї, обґрунтовані у працях барона Мальхуса, Рау, графа Канкріна та Якоба [43, арк. 53]. У програмі по кафедрі законів казенного управління, підготовленій В.А. Незабитовським на друге півріччя 1852/53 навчального року, простежується збільшення кількості теоретичних джерел, особливо з історії фінансів – твори Гагемейстера, Толстого, Канкріна, а також авторські дослідження самого В.А. Незабитовського [43, арк. 58]. Твір Юлія Андрійовича Гагемейстера «Розвідки про фінанси стародавньої Росії» [361] був одним з перших досліджень з історії розвитку фінансів в Російській імперії. Історія російських фінансів у даній науковій розвідці охоплювала три періоди: 1) до 988 р.; 2) до 1236 р.; 3) до 1462 р. і була написана на основі аналізу стародавніх культурних пам’яток (літописів, трактатів, грамот, договорів). Праця Дмитра Андрійовича Толстого «Історія фінансових установ Росії з часів заснування держави до смерті імператриці Катерини ІІ» [787], як очевидно з назви, охоплювала історичний період до кінця XVIII ст. й включала аналіз джерел, що були віднайдені вже після виходу твору Ю.А. Гагемейстера (твори Г.К. Котошихіна, І.Т. Посошкова, Ю. Крижаніча та ін.). Вищеназвані праці Гагемейстера і Толстого об’єднує використання історичного методу в фінансових дослідженнях. «Нарис політичної економії і фінансії» Є.Ф. Канкріна [376] являв собою теоретичне дослідження фінансів (розгляду фінансів присвячена третя частина твору) і містив значну кількість прикладів з історії фінансів зарубіжних країн. Напрацювання В.А. Незабитовського з історії фінансової науки

стосувалися податної системи в Московській державі [520, с.1–70] та еволюції казенних доходів Росії протягом XVIII ст. [520, с.75–101]. Змістовно за семестрами матеріал структуровано було таким чином. У першому півріччі студентам III курсу викладалося: 1) вступ до науки законів казенного управління; 2) вчення про державне майно; 3) вчення про казенні промисли, або так звані фінансові регалії [42, арк. 27–28]. У другому півріччі студенти III курсу вивчали: 1) казенні податки; 2) про повинності; 3) рахункові статути. При вивченні розділу про казенні податки викладач ознайомлював слухачів із поняттям податків, визначав загальнотеоретичні засади оподаткування – обґрунтування їхнього визначення, необхідні умови системи оподаткування (загальність, зрівняльність), джерела оподаткування; види податків (прямі та непрямі), а також вивчалися детально податки на споживання. При вивченні повинностей також викладалися теоретичні основи, а при розгляді рахункових статутів – розрахункові операції, що використовуються при веденні рахунків, звітності та контролі [42, арк. 69–71]. Всі вище визначені загальнотеоретичні аспекти доповнювалися В.А. Незабитовським детальним оглядом діючою законодавчої бази з цієї проблематики.

Висновки до розділу IV

Дослідження розвитку фінансово-правової науки і освіти у вищих навчальних закладах українських губерній з початку XIX століття до початку його 60-х років наводить на такі висновки.

1. Дослідження закономірностей становлення фінансово-правової науки дозволяє нам визначити, що ці наукові сфери є не просто комплексними, міждисциплінарними, а інтегративними. Теорія фінансів інтегрувала в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл (меркантилістів, камералістів, фізіократів, класичної школи політекономії, марксизму, історичної школи), основи політичних теорій; фінансово-правова наука доповнила вищеозначений перелік також поліцейським та державним правом. Допоміжними джерелами, що

використовували, аналізували та інтерпретували фінансово-правову науки, були фінансова статистика і фінансова історія. В цих науках інтеграція стала процесом і результатом створення нерозривно зв’язаного, єдиного, цілісного. Наслідком цієї інтеграції стало виникнення якісно нових, інтегративних цілісностей – фінансів як науки і фінансового права, які не є сукупністю певних властивостей об'єднаних елементів різних наук, а забезпечують вищу ефективність функціонування усієї цілісності; інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного і практичного матеріалу різних наукових сфер.

2. На юридичному факультеті Харківського університету в період дії університетських статутів 1804 і 1835 рр. фінансово-правова проблематика викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси, з поступовим виокремленням науки про фінанси і фінансового права у самостійні сфери наукового пошуку [1055, с. 152–153]. Особливістю університетських навчальних планів були наявні в них «науки про фінанси» з самого початку функціонування юридичного факультету. Планувалося розширення фінансово-правової складової навчальних планів при відкритті камерального розряду юридичного факультету Харківського університету, але воно так і не було відкрито.

Становлення у Харківському університеті фінансово-правової науки і освіти відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значний вплив на цей процес на початку XIX ст. відіграли представники так званої російсько-німецької школи — Й. Ланг і Л.К. Якоб, які викладали значну кількість дисциплін фінансово-економічної та фінансово-правової складової. Професор Л.К. Якоб вперше в історії фінансово правової науки зазначив наявність у цих наук власних предметів дослідження, хоча і науку про фінанси, і фінансове право вважав економічними науками. Праці Й. Ланга щодо розробки статичної моделі економічної рівноваги з інтегрованими фінансовими потоками набагато випередили свій час і не були визнаними тогочасною фінансово-економічної наукою. Т.Ф. Степановим, який також викладав науку про фінанси, було підготовлено перший підручник з політичної економії російською мовою.

Й. Ланг, Л.К. Якоб і Т.Ф. Степанов були виразниками ідей класичної школи політичної економії і вважали науку про фінанси і фінансове право економічними дисциплінами. М.П. Клобуцький досліджував діюче законодавство і фінансово-правову науку відносив до державного права в його широкому значенні. Відповідно, вважаємо за неможливе ці різноманітні вектори наукових досліджень об'єднувати в один напрямок і визначати характерні особливості та закономірності становлення наукової регіональної школи фінансово-правової науки в межах Харківського університету.

3. Від висування ідеї про створення університету в Києві до його заснування пройшло декілька десятиліть. Це рішення мало не лише освітній, а й політико-ідеологічний характер, оскільки було прийняте після придушення національно-визвольного польського повстання проти Російської імперії та передбачало створення в західній частині Російської імперії навчального закладу, для протистояння польській освітній традиції з повною заміною її російською освітньою системою. Після створення Київського навчального округу (1832 року) і підписання указу «Про заснування в Києві Університету з найменуванням Імператорським Університетом Св. Володимира» (8 листопада 1833), було затверджено проект статуту університету (25 грудня 1833 р.), який регламентував його діяльність і програму викладання наук на двох факультетах навчального закладу: філософському та юридичному. Визначені статутом навчальні предмети юридичного факультету засвідчували значне зростання обсягу вивчення діючого російського законодавства; відхід від догматичного методу викладання до історичного та виокремлення фінансової науки від політичної економії. Фінансово-правова проблематика містилася в змісті предметів кафедр законів про державні повинності і фінанси, політичної економії і статистики, законів державного благоустрою і благочиння. В перші тридцять років функціонування Київського університету починає формуватися регіональна школа фінансової та фінансово-правової науки, значний вклад у становлення якої зробили випускники цього вищого навчального закладу – В.А. Незабитовський, І.В. Вернадський і М.Х. Бунге. Беззаперечним фундатором і лідером київської школи фінансової та фінансово-правової науки став М.Х. Бунге. Аналіз наукової спадщини

І.В. Вернадського та М.Х. Бунге дозволяє зробити висновок, що наукові розвідки здійснювалися з актуальної фінансово-правової проблематики і розвиток даної наукової сфери відбувався на рівні кращих європейських зразків.

4. Соціально-економічні реалії першої половини XIX ст. зумовили необхідність підготовки фахівців для різних сфер адміністративно-господарської діяльності, котрі мали певний рівень загальноосвітньої та фінансово-правової підготовки. В перші десятиліття функціонування Рішельєвського ліцею, в силу тогочасної слабкої диференціації фінансово-правових знань, наука про фінанси викладалася ліцеїстам в рамках спеціалізації з політичної економії та комерційного права. У процесі приростання фінансово-правових знань блок фінансів і фінансового права виокремлювався в таких дисциплінах як політична економія і фінансова наука; закони державного благоустрою, благочиння і казенного управління; закони про повинності та фінанси, фінансові закони. Тогочасна фінансово-правова наука містила елементи політичної економії, камералістики та фінансового законодавства й викладалася в Рішельєвському ліцеї на юридичному та камеральному відділеннях [1063].

У 50-60-х рр.. XIX ст. в інтелектуальному середовищі м. Одеси актуалізується ідея перетворення Рішельєвського ліцею на університет, яка практично реалізовувалася більше десяти років. «Проект» перетворення Рішельєвського ліцею на університет підтримували і розвивали попечителі Одеського навчального округу – Д.М. Княжевич, П.Г. Демидов, М.І. Пирогов, М.Р. Ребіндер, генерал-губернатор О.Г. Строганов, тогочасні директори і викладачі ліцею. Вирішення питання щодо створення університету в Одесі затягувалося через нестачу коштів для формування матеріальної бази майбутнього університету, конкуренцію міст Таганрогу і Миколаєва, що також претендували на влаштування там університетів. Але аргументи на користь Одеси перемогли і 10 червня 1862 року Олександр II видав указ про заснування Імператорського Новоросійського університету в Одесі, котрий було урочисто відкрито 1 (13) травня 1865 року з трьома факультетами: юридичним, історико-філологічним та фізико-математичним на загальних підставах Університетського статуту 1863 року. На рішення на користь Одеси вплинули різноманітні чинники, серед яких можна виділити: стрімкий соціально-економічний

розвиток міста, значну чисельність населення, активну позицію одеської громадськості, підтримку ідеї створення університету з боку адміністрації краю, наявну наукову базу і приміщення. Також уряд Російської імперії таким чином протистояв культурному наступу Австрії (уряд якої мав намір відкрити Слов'янський університет у Загребі) серед південних слов'ян [990, с. 32]. Новоросійський університет став третім університетом на території Наддніпрянської України.

5. За часи функціонування юридичного ліцею князя Безбородька весь професорсько-викладацький склад кафедри законів казенного управління складався з випускників юридичного факультету Київського університету. На початок викладання фінансової науки по кафедрі професорське звання мав лише П.Н. Даневський, котрому було доручено викладання на вакантній кафедрі на один семестр, проте всі викладачі кафедри мали науковий ступінь кандидатів законознавства. Науку про фінанси за цей період викладали 8 осіб, тобто спостерігалася висока плинність кадрів (середня тривалість їхньої діяльності на кафедрі складала 4 роки і 3 місяці). За соціальним походженням викладацький склад кафедри відносився до різних верств населення: шість викладачів кафедри (75%) належали до дворянського стану, з родини чиновника – В.А. Незабитовський, І.І. Патлаєвський – з купецтва. Четверо з викладачів кафедри – М.Х. Бунге, В.А. Незабитовський, О.Ф. Янишевський та І.І. Патлаєвський – саме в цьому навчальному закладі здобули перший досвід викладацької діяльності. У майбутньому всі професори кафедри, окрім О.Ф. Янишевського, зробили кар'єру на перспективних службових поприщах. За період функціонування юридичного ліцею фінанси як навчальна дисципліна виокремилася із законів казенного управління в самостійну науку про фінанси. За навчальними програмами та екзаменаційними питаннями з цієї навчальної дисципліни прослідковуються зміни у змісті курсу, поглиблюється фінансово-правова складова.

РОЗДІЛ V. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ Й НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ НАУКИ Й ОСВІТИ (60-ТІ РР. XIX СТ. – ПОЧАТОК XX СТ.)

Доба «великих реформ» 60–80-х рр. XIX ст. охопила відміну кріпосництва, університетську, земську, судову, міську реформи, перетворення в армії і фінансову модернізацію суспільного та державного ладу Російської імперії. Ця система реформ не поклала початок економічному розвитку суспільства на ринкових засадах, як часто визначають у наукових дослідженнях, вона співпала з прискоренням цього процесу. Процес підготовки цих реформ являв собою значну науково-дослідну діяльність в різноманітних галузях і в першу чергу – в фінансово-правовій. Успішності цього процесу передусім сприяла наявність кваліфікованих кадрів, здатних узагальнити історичний досвід реформування в різних країнах світу та розробити програму перетворень з урахуванням особливостей Російської імперії, осмислити та розробити законодавче забезпечення цих процесів, продумати поетапний механізм реформування, обчислити та акумулювати фінансові ресурси, необхідні для вивчення, організації та реалізації цієї системи реформ. Для підготовки, обговорення і проведення реформ залучалися науковці – викладачі університетів – та чиновники – випускники вищих навчальних закладів, у тому числі з Наддніпрянської України. У контексті розвитку фінансово-правової науки й освіти беззаперечний інтерес становлять освітня, судова та фінансові реформи, оскільки університетська реформа внесла серйозні зміни в програму навчання на юридичних факультетах університетів, судова – змінила характер юридичної діяльності та значення наукової юриспруденції, а фінансова – значно підвищила інтерес до наук, пов’язаних з фінансово-економічною проблематикою та державознавством. У межах нашого дослідження ми застосували поняття «великі реформи», але процес реформування соціально-економічних відносин та розвиток фінансово-правової освіти й науки не будимо хронологічно обмежувати 80-ми рр. XIX ст., оскільки реформи фінансової сфери М.Х. Бунге продовжили «великі реформи» та уможливили реформи С.Ю. Вітте, а перехід від традиційного до індустріального суспільства призвів до змін в грошово-кредитній та

податково-бюджетних сферах – як з економічної, так і з юридичної точок зору – й зумовив розвиток фінансової та фінансово-правової освіти і науки.

5.1. Розвиток університетської фінансово-правової науки та освіти в другій половині XIX ст.

Університетський статут 1835 року, котрим визначалася діяльність університетів, протягом 1840–50-х рр. неодноразово доповнювався циркулярами міністра освіти. Ці розпорядження відображали тогочасну урядову політику, зумовлену революційними подіями 1848 року в Західній Європі. Її основними заходами були: обмежити вступ до університетів представників непривілейованих верств населення, оскільки вища освіта може бути для них «політично шкідливою» [688, с. 255], не звільняти їх від плати за навчання [696, с. 97–98], надавати перевагу «молодим людям, які мали право вступу на громадську службу», тобто в першу чергу дворянам [694, с 879–881]. Урядова регламентація університетського життя також стосувалася й професорсько-викладацького складу університетів. Відповідно «Інструкції ректорам університетів та деканам факультетів», що вводилася в дію з 1 січня 1850 року [694, с 1041–1047], не допускалося жодних відхилень від програм курсів, які затверджувалися на зборах факультетів та ректором; програми викладання «всіх історичних наук», до яких також включалося викладання державного права, політичної економії та фінансів, підлягали затвердженню міністерством освіти [699]. Для обмеження контактів університетських центрів з Західною Європою були заборонені наукові відрядження та поширилася практика призначати попечителями навчальних закладів генерал-губернаторів.

Але на межі 1850–60-х рр. XIX ст. в останні роки царювання Миколи I розпочинається перше широке публічне обговорення так званого «університетського питання», оскільки університетська освіта була в кризовому стані. Тодішній міністр освіти А.С. Норов, який перебував на цій посаді з 1853 по 1858 рр., звернувся з проханням до Миколи I дозволити необмежений вступ до університетів,

аргументуючи це потребою в кадрах, і це питання було розв'язане вже у січні 1855 року.

З другої половини 1850-х рр. починається новий період урядової університетської політики, який можна розглядати як перший етап підготовки університетської реформи, котрий хронологічно припадає на період з 1856 до 1861 року та охоплює різноманітні зміни: в системі управління освітою, у зміні кадрового складу керівників, вивченні європейського досвіду діяльності університетів, напрацюванні пропозицій щодо перегляду загальних засад освітньої системи та чергової хвилі обговорення університетського питання [864, с. 592– 615; 1159, с. 11–20]. Зміни в системі управління освітою були структурні та кадрові. Структурно Головне правління училищ, що багато років функціонувало лише формально, перетворювалося у дорадчий, колегіальний орган при міністерстві освіти, де обговорювалися важливі освітні нововведення. Також було відроджено Вчений комітет міністерства освіти, котрий було ліквідовано на початку 30-х рр. [1035, с. 380]. Кадрові зміни стосувалися попечителів навчальних округів – імператор дав згоду вилучити управління навчальними округами з підпорядкування генерал-губернаторів [1035, с. 410, 415], що позитивно позначилося на Київському та Одеському навчальних округах, де 1856 року попечителями стали особи освічені та авторитетні – М.Р. Ребіндер (1813–1865) (Київський навчальний округ) і М.І. Пирогов (1810–1881) (Одеський навчальний округ). Але Харківський навчальний округ залишився під владою бойового генерала П.В. Зинов'єва.

З 1856 року відбуваються позитивні зміни в організації навчального процесу університетів (відновлені кафедри державного права європейських держав (1857) та кафедра філософії (1860), відновлені вибори ректорів та деканів); у становищі професорсько-викладацького складу (ліквідована заборона на публічний захист дисертацій, поновлене закордонне стажування); у навчально-методичному забезпеченні університетів (відновлене право університетів і Академії наук виписувати з-за кордону книги та періодичні видання без розгляду їх цензурним комітетом). Після зняття обмежень щодо кількості студентів стрімко зростає їхня чисельність на початку 60-х рр. Самим багаточисельним залишається Московський

університет, де 1853 року навчалося 975 студентів, а 1858 року – 1760 осіб; другим за чисельністю був Київський університет, де кількість студентів з 1853 по 1858 роки збільшилася на 50 % [1204, с. 240]. У цей період найчисельнішими стають юридичні факультети університетів, що пояснюється потребою в фахівцях для державного управління, а також необхідністю реорганізації в процесі проведення земської та судової реформ. Також у цей період оновлюється професорсько-викладацький склад, наукова діяльність виходить за межі аудиторій, викладачі читають публічні лекції, дискутують в аудиторіях з актуальних проблем політичної економії, фінансів, юриспруденції, висвітлюють свою точку зору з різноманітних питань на сторінках преси [1035, с. 145]. Наприклад, М.Х. Бунге висловлював власне бачення освітньої системи та дискутував з цієї проблеми з М.І. Пироговим, який протягом 1858–1861 рр. був попечителем Київського навчального округу [317; 330].

З 1857 року міністерство освіти розпочинає діяльність щодо перегляду загальних засад усієї системи народної освіти. У витягу зі звіту міністра освіти за 1856 р. визначається таке основне завдання: «..підтримати загальне прагнення до освіти…та пристосувати діючі статути навчальних закладів до дійсних потреб держави та часу, а також до сучасного стану науки» [392, с. 135.]. 1858 року міністр освіти Є.П. Ковалевський звернувся до попечителів навчальних округів висловити пропозиції щодо змін в університетському статуті [1204, с. 62]. В цей же час попечителю Петербурзького навчального округу Г.О. Щербатову разом з університетською радою було доручено розробити проект нового статуту. Того ж року проект статуту надійшов на розгляд до Московського університету; у відповідь представники університету надали ряд пропозицій щодо організації внутрішньо університетського управління, відносно статусу викладачів та змісту навчальних програм [1159, с. 12]. 1860 року проект статуту надійшов до Київського університету, де його розглянули й внесли певні зауваження та побажання. Ректор Київського університету М.Х. Бунге запропонував надати університетам статус юридичних осіб з правовм володіти й розпоряджатися університетським майном, укладати угоди та відстоювати власні майнові інтереси в суді [802]. Таку повільність в обговоренні можна пояснити різноманітними факторами: і першочерговістю селянської реформи,

і коливаннями в позиції уряду щодо університетського питання під впливом внутрішніх дискусій та студентських виступів і політизації студентів, а також змінами міністрів народної освіти (на цій посаді перебували А.С. Норов (1853–1858), Є.П. Ковалевський (1858–1861), Є.В. Путятін (28 червня 1861–25 грудня 1861), О.В. Головнін (1861–1866)) та їхнім баченням освітньої реформи та університетських порядків. Наприклад, циркуляри та інструкції міністра Є.В. Путятіна 1861 року [696, с. 635, 734] щодо оплати навчання, обов'язкового відвідування лекцій, заборони схвалення або засудження викладача під час лекції зумовили напруження у студентському середовищі і Київського, і Харківського університетів.

Безпосередні учасники освітніх процесів вважали, що основними причинами недоліків університетської системи та кризовості університетської освіти були: усунення університетів від обговорення та вирішення питань, що стосувалися життєдіяльності університетів; «оскудение» професорського складу, внаслідок чого значна кількість кафедр була вакантними; обов'язковість вивчення студентами різноманітних предметів [827, с. 64]. У «Щоденнику» чиновника міністерства освіти, професора Санкт-Петербурзького університету О.В. Никитенка, відтворено панораму протиріч початку 1860-х рр.: «Университеты наши, очевидно клонятся к упадку. Юношество в них деморализовано; профессора лишены всякого значения… Многие кафедры пусты, другие скоро будут пусты. И некем их заместить. Потому что молодые даровитые люди службе университета предпочитают другие карьеры, – одним словом, полное оскудение. Право, никогда еще, кажется, даже при Николае I в 1848 году, университеты наши не были в таком критическом положении, как теперь» [1036, с. 249].

Такі складні умови активізували університетську реформу й стимулювали перехід до другого етапу (1861–1863) – етапу активних дій. 4 грудня 1861 року було створено особливу Комісію при міністерстві народної освіти під керівництвом Є.Ф. Брадке, до складу якої окрім попечителів освітніх округів входили університетські професори. Від Харківського університету до складу комісії ввійшли помічник попечителя, бувший ректор Харківського університету К.К. Фойгт та професор поліцейського права С.В. Пахман; Київський університет був

представлений попечителем О.П. Ніколаї та ректором професором М.Х. Бунге. Перед комісією було поставлено завдання – переглянути нині діючі університетські статути й всі положення, що регламентують діяльність університетів, та внести до них зміни відповідно сучасному стану науки та вимог освіти [544, с. 33]. Результатом роботи комісії (провели сімнадцять засідань протягом 1861 року [394]) став розроблений проект нового статуту російських університетів, який був розісланий для відгуків широкому колу освітніх, громадських, релігійних діячів, а також іноземним вченим, відгуки яких також були надруковані [397; 399; 569].

У цей період також здійснювалася активна діяльність щодо узагальнення європейського досвіду організації університетської освіти. Значна кількість науковців і державних діячів, знайомих з системами вищої освіти Європи, виступали за реалізацію ідеї «класичного університету» за прикладом Німеччини [864, с. 602–605;1204, с. 81]. Наприклад, М.І. Пирогов, перебуваючи в Німеччині 1862 року (в той період за дорученням міністра освіти він керував навчанням університетських стипендіатів), порівнював університети Російської імперії з англійськими, французькими та німецькими й визначив принципові відмінності: «Наш университет отличается совершенно от средневекового английского тем, что он нисколько не церковный, не корпоративный, не общественный, не воспитательный. Наш университет похож только тем на французский, что в него внесен – и еще сильнее и оригинальнее – бюрократический элемент, … наш университет еще менее похож на германский, который ему служил образцом, потому что в нем нет самого характерного: полной Lehrund Lernfreiheit («свободи навчання» – пер. авт.) и стремления научного начала преобладать над прикладным и утилитарным» [570, с. 328]. Професор політичної економії Московського університету І.К. Бабст зауважував, що потрібно визначити базовий принцип університету: або вони сформовані як школи та готують до державної служби, де за гарне навчання та доброчинну поведінку надають чини, або це вищий навчальний заклад відкритий для всіх із свободою викладання, без якої неможливо уявити розвиток науки, та з повною свободою навчання і вибору предметів, без чого не можна уявити заняття наукою [272, с. 63]. Не зупиняючись детально на різноманітних авторських підходах, можна

визначити, що домінуючою була точка зору, що саме університети Німеччини ґрунтуються на принципах, що позитивно впливають на освіту, а їхня універсальність дозволяє успішно реалізовувати політику навчання в різних країнах.

Подальша робота над статутом здійснювалась у Вченому комітеті Головного управління училищ, де дискутувалися питання про сутність університету [264]; щодо внутрішньої організації управління та функціонування університету; про зміст університетської освіти в цілому та юридичної, зокрема [395; 396]. Результат цієї роботи був представлений імператору, який створив додаткову комісію для розгляду проекту статуту. Після розгляду й обговорення проекту на засіданні Держаної ради, 18 червня 1863 року новий статут був підписаний Олександром II – це був початок університетської реформи – другої реформи після селянської «епохи великих реформ».

Університетський статут неоднозначно оцінювався як сучасниками його прийняття, так і теперішніми вченими. Відомий дослідник історії освіти імперського періоду А.Ю. Андреєв, вважає, що статут 1863 року був компромісний, і, незважаючи на певні ліберальні віяння, котрі в ньому містилися, механізмів реального оновлення університетського життя не мав та консервував застарілі порядки [864, с. 610]. Професор В.О. Томсінов – автор серії досліджень з історії розвитку юридичної освіти XVII – початку XX ст. – визначає такі прогресивні реалії статуту 1863 року: 1) надав університетам більше самостійності в справах їхнього внутрішнього управління та більше можливостей для розвитку з урахуванням місцевих умов в навчальному процесі та змісті навчальних програм; 2) створив в університетах більш сприятливі умови для наукової та навчальної діяльності; 3) зробив викладацьку діяльність більш привабливою для здібних молодих осіб, простимулювавши появу в майбутньому на університетських кафедрах достатньої кількості кваліфікованих викладачів; 4) передбачив ряд спеціальних заходів для стимулювання студентів до наукових пошуків [1159, с. 48]. Ці підходи не є взаємовиключними, оскільки новий історичний період приніс нові соціально-економічні реалії та суспільні й освітні ідеї. Це був крок певної модернізації університетів Російської імперії з посиленням ролі держави в розбудові системи вищої освіти й наступності законодавчого процесу. Тому

університетський статут 1863 року недоцільно оцінювати однозначно, але з позицій розвитку фінансово-правової науки він документально засвідчив виокремлення фінансового права і, як наслідок, підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Освітні зміни були зумовлені інтенсивним розвитком фінансового господарства в ринкових умовах господарювання [1084], а також формуванням системи управління державними фінансами, що потребувало опрацювання нормативно оформленого фінансового законодавства як самостійної галузі права.

Для аналізу процесу становлення і розвитку фінансово-правової науки і освіти в якості основних законодавчих актів нами використані університетські статути, оскільки за ними чітко прослідковується зміна навчальних програм. Однак на практичне становище справ також впливали інші законодавчі акти, які існували в значній кількості [932] й інколи не узгоджувалися з статутом. Аналіз архівних джерел свідчить про наявність проміжного етапу в діловодстві при переході до дії статуту 1863 року. Наприклад, запит Департаменту народної освіти від 23 жовтня 1865 року (№ 8412) вимагає подати інформацію про вакансії по професорах і по кафедрах відповідно до двох статутів – і 1835 року, і 1863 року [136, арк. 42].

Проаналізуємо більш детально процес інституціоналізації фінансового права відповідно статуту 1863 року. Саме відповідно до цього документу з'являється в навчальних програмах університетів Російської імперії кафедра фінансового права й відповідна навчальна дисципліна. На відміну від статуту 1835 року, де передбачалося функціонування семи кафедр і викладання фінансово-правової науки здійснювалося при вивченні законів про державні повинності і фінанси, а фінансово-правова проблематика викладалася при вивченні політичної економії та законів державного благоустрою і благочиння, новий університетський статут у складі юридичного факультету передбачав функціонування тринадцяти кафедр при 13-ти професорах і 6-ти доцентах. Кафедри визначалися такі: 1) енциклопедія права: а) енциклопедія юридичних і політичних наук; б) історія філософії права; 2) історія найважливіших іноземних законодавств стародавніх і нових; 3) історія російського права; 4) історія слов'янських законодавств; 5) римське право: а) історія римського права; б) догматика римського цивільного права; в) візантійське право; 6) державне право: а)

теорія державного права; б) державне право найважливіших іноземних держав; 7) цивільне право і цивільний судоустрій і судочинство; 8) карне право і карний судоустрій і судочинство; 9) поліцейське право: а) вчення про безпеку (закони благочиння); б) вчення про добробут (закони благоустрою); 10) фінансове право: а) теорія фінансів; б) російське фінансове право; 11) міжнародне право; 12) політична економія і статистика; 13) церковне законознавство [662, с. 623]. Оскільки, для російської системи вищої освіти було характерним, що назва кафедри співпадала з назвою дисципліни, що викладалася по цій кафедрі, то за цим переліком можна уявити навчальну програму юридичних факультетів університетів. Порівняно з університетським статутом 1835 року чітко прослідковується декілька принципових змін у навчальних програмах: 1) суттєво збільшилася кількість фундаментальних правових наук; 2) виділено самостійну кафедру викладання фінансового права; 3) кафедра загальнонародного правовознавства отримала назву, яка збереглася до теперішнього часу – міжнародного права; 4) в самостійну кафедру виокремлено дисципліну державного права; 5) поліцейські та карні закони розведені за різними кафедрами. В цілому, принципова відмінність нового статуту полягала в тому, що програма юридичних факультетів університетів вже не будувалася на Зводі законів Російської імперії. Термін «закон» у назві кафедр у статуті 1835 року замінило у новому статуті поняття «право», що представляло нову класифікацію галузей права відповідно до тогочасного рівня розвитку наукової юриспруденції. Якщо орієнтація в 30-х рр. XIX ст. на Звід законів, що сприяла переорієнтації від вивчення абстрактних правових принципів і доктрин на дослідження діючого законодавства, сприятливо вплинула на еволюцію фінансово-правової науки і освіти, то вже в 40-х рр. XIX ст. ця тенденція загальмувала подальший розвиток і фінансово-правової науки, і наукової юриспруденції, оскільки не виконувалися функції прогностичності та компаративності. Для розвитку фінансово-правової науки та відповідного освітнього напряму потрібен був вихід за межі діючого законодавства та фінансово-економічних умов господарювання, притаманних лише Російській імперії. Піднесення цих наукових напрямів потребувало вивчення та критичного аналізу світових досягнень фінансово-правової думки, розгляду досвіду розвитку фінансово-економічних

відносин та фінансово-правового регулювання в країнах, де це здійснюється ефективно. Статут 1863 року фіксував відхід від догматичного вивчення Зводу законів до теоретичного підходу в пізнанні фінансово-правових явищ і процесів. Хоча вважаємо за необхідне зазначити, що, незважаючи на нову назву «фінансове право», по суті це була оновлена кафедра законів про державні повинності та фінанси, а її виокремлення в самостійну кафедру було зумовлено суттєвим розширенням обсягів інформації та відповідно навчального матеріалу з фінансово-правової проблематики. Фінансове законодавство, розвиток якого стимулювалося піднесенням фінансово-економічної сфери, суттєво випереджало розвиток фінансового права як галузі права й університетської навчальної дисципліни. Проте, фінансове право, котре за статутом, поділялося на теорію фінансів і російське фінансове право, в теоретичній частині, де висвітлювалися теоретичні проблеми розвитку фінансової науки, викладалося на рівні досягнень світової фінансової думки, оскільки містило аналіз наукових розвідок відомих закордонних фінансиситів. Як приклад, наведемо закордонну фінансово-правову літературу, проаналізовану в підручнику фінансового права професора Новоросійського університету С.І. Іловайського [413], на основі якої можна зробити висновок про тогочасний ступінь розробленості фінансової проблематики та ознайомлення з нею науковців Наддніпрянської України – викладачів фінансового права. Професор Іловайський розглядав в ретроспективі (з XV ст.) значний масив виданої в різних країнах Європи фінансової і фінансово-правової літератури. Виділимо лише період XIX ст. Науковець обґрунтовано відзначав суттєвий вплив німецьких вчених на становлення і розвиток фінансової науки і характеризував монографії німецьких авторів з окремих фінансових питань (Nock «Öffentliche Abgaben und Schulden»; Schaffle «Grundsatze der Steuerpolitik», «Die Steuern» та ін.); виділяє систематизовані фінансові трактати і підручники (Malchus «Handbuch der Finanzwissenschaft und Finanzverwaltung»; Jacob «Staatsfinanzwissenschaft»; Rau «Grundsatze der Finanzwissenschaft»; Umplenbach'a «Lehrbuch der Finanzwissenschaft»); фінансові курси (Lorenz von Stein «Lehrbuch der Finanzwissenschaft»; Adolph Wagner «Finanzwissenschaft»; Wilhelm Roscher «Finanzwissenschaft»; G. Cohn «System der Finanzwissenschaft»; W. Vocke «Grundzuge der Finanzwissenschaft»). Іловайський

відмітив внесок німецьких науковців, запрошених викладати в університети Російської імперії (Шлецера, Шторха, Якоба та ін.), у становлення і розвиток вітчизняної фінансової науки. Вчений також охарактеризував новітню наукову літературу з фінансової проблематики: італійську – Luigi Cossa «Primi elementi della scienza delle finanze»; Francesco Marzano «Compendio de llascienza delle finanze»; Ricca Salerno «Scienza delle finanze»); англійську – підручник O.C.F. Baslabie's «Public Finance» і періодичний фінансовий збірник, який видавався з 1884 року за редакцією Георга Шанца «Finanz-Archiv», котрий містив статті з теорії фінансів та інформацію щодо фінансової практики різних держав; французьку – щомісячний журнал, який видавався Міністерством фінансів «Bulitin de statistique el de legistation comparoe», де містилася систематизована інформація про фінанси різних країн, також французьке видання «Dictionnarre des finances» (видавалося протягом 1883–1894 рр.) під редакцією Leon Say, Lonis Foyot і A Hanjalley, яке являло собою довідкове видання щодо французької фінансової історії і практики та включало статті про іноземні фінансові відносини. З цього огляду можна зробити висновок, що при викладанні теорії фінансів широко використовувалися закордонні видання з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких були документальні джерела, монографічні дослідження, навчальна та довідкова література, періодика.

Поява самостійної кафедри фінансового права стало важливим етапом розвитку фінансово-правової науки, а викладання цієї дисципліни вимагало кадрового та науково-методичного забезпечення цього курсу. Процеси формування на юридичних факультетах нових кафедр та оновлення існуючих на якийся час загострили кадрове питання. Надзвичайно гостро це питання стояло у новоствореному Новоросійському університеті. Ректор Новоросійського університету в листі до Департаменту народної освіти повідомив, що на 5 листопада 1865 року вакантними були дев'ять кафедр юридичного факультету (з 13-ти) за статутом 1863 року, а саме: 1) історії найважливіших іноземних законодавств стародавніх і нових; 2) історії слов'янських законодавств; 3) римського права; 4) державного права; 5) цивільного права і цивільного судоустрою і судочинства; 6) поліцейського права; 7) фінансового права; 8) міжнародного права; 9) церковного законознавства [136, арк. 44–45]. Ця проблема

була актуальною майже для всіх університетів. Так у звіті міністра освіти за 1871 р. зазначено, що окремі кафедри юридичного факультету залишаються вакантними по декілька років, а в Петербурзькому університеті тривалий час не заміщена кафедра фінансового права [553, с. 55]. Як в період до 40-х рр. XIX ст. кафедри часто залишалися вакантними через закордонні наукові відрядження професорсько-викладацького складу, але наукові зв'язки з європейськими науковцями стимулювали наукові розвідки з фінансово-правової проблематики, дозволяли опановувати практичні надбання з цього напряму та сприяли формуванню висококваліфікованих кадрів викладачів фінансового права. В останній третині XIX – на початку XX ст. викладачам фінансового права та політичної економії (часто ці кафедри займала одна й та ж особа) доводилося викладати в рамках своїх курсів статистику, банківську справу, державну політику та галузеві економічні дисципліни [548, с. 402].

За статутом 1863 року дозволявся поділ факультетів на відділення. Наприклад, на юридичному факультеті Петербурзького університету з 1863 по 1883 рр. функціонувало адміністративне та юридичне відділення [388, с. 149]; в Казанському університеті – з 1865 по 1979 рр. відділення державних наук і юридичних [531, с. 15]; на юридичних факультетах університетів Наддніпрянської України відділення не виділялися, хоча в Харківському та Київському університетах були розроблені проекти розподілу.

Статут 1863 року значно розширив повноваження рад університетів та зборів факультетів щодо прийняття рішень з наукових та навчальних справ (закордонні стажування, затвердження вчених звань, видання наукових праць, затвердження навчальних програм та ін.), що позитивно позначилося на урізноманітненні форм організації навчального процесу та на якості підготовки професорсько-викладацького складу.

Основними формами викладання фінансового права були лекції та практичні заняття [421]. Лекції читалися по конспекту; лектор, складаючи навчальну програму, зазначав, які джерела він використовував при розробці тексту лекцій. Наприклад, по Новоросійському університету професор С.І. Іловайський в навчальні програмі з фінансового права подав інформацію про зміст дисципліни, посібники, які він буде

використовувати та розклад лекцій і практичних занять [131, арк. 25–26]. Лектор був зобов'язаний повідомити слухачів, які праці покладені в основу курсу. Окрім лекцій університетське викладання передбачало проведення так званих репетицій, котрі передбачали повторення прочинаних частин курсу. Повторення могло здійснюватися у трьох формах: 1) акроаматичній – сам викладач повторював прочитаний розділ; 2) катехізичній – у вигляді запитань і відповідей щодо матеріалу (зазвичай такі репетиції проводилися перед іспитами); 3) конверсаторій – діалогічна взаємодія між студентами і професором з питань, що відносяться до попередньо вивченого матеріалу [421, с. 89]. Репетиції чергувалися з лекціями і проводилися після вивчення кожного розділу дисципліни [534, с. 15]. Таким чином, згадані в тексті нами репетиції змістовно були наближені до сучасних консультацій. І з другої половини XIX ст. набула поширення така форма занять як «практичні вправи» (практичні заняття), які проходили в формі семінарій, заслуховування підготовлених рефератів, трактування джерел права, читання та обговорення текстів, філософських творів тощо [421, с. 90] (після прийняття статуту 1884 року практичні вправи і семінарії трактуються як синонімічні поняття) [229]. Викладач фінансового права Київського університету М.П. Яснопольський практикував обговорення студентських рефератів, підготовлених студентами за власним бажанням [534, с. 15].

Науково-освітня діяльність викладацького складу університетських центрів Наддніпрянської України не обмежувалася лише аудиторною роботою. При університетах починають створюватися юридичні товариства для «совершенствования и развития юридических наук, при совместном труде членов факультета и общества» [138, арк. 25], із залученням до діяльності професорів юридичних факультетів та державних чиновників –представників різних галузей права. З 1876 року функціонує юридичне товариство при Київському університеті [715, с. 95–98.]. На початку діяльності на засіданнях заслуховували доповіді з визначеної проблематики, але вже з 1877 року були створені особливі комісії для формування пропозицій з тематики досліджень, які передавалися вищим адміністративними особам [1109, с. 84].

З другої половини 70-х рр. XIX ст. розпочалася діяльність з розробки проекту нового статуту. Приводом до перегляду університетського статуту 1863 року виступили студентські виступи та складна суперечлива ситуація пореформеного періоду, а цілі нового статуту бачилися в посиленні державного впливу на процес підготовки кадрів чиновників в системі університетської освіти [858, с. 102]. У процесі тривалого періоду (майже 10 років) його підготовки було озвучено багато ідей щодо поглиблення викладання фінансово-економічних дисциплін, з урахуванням практичного застосування та прикладної значущості фінансово-правових знань. Цінність фінансово-економічних і фінансово-правових дисциплін була зумовлена зміною акцентів при вивченні юридичних дисциплін – не просто знати закони, а розуміти яким інтересам вони служать: «Главные вопросы политической экономии рассматриваются…в связи с их юридическим основаним, и в этом заключается залог правильного развития экономических наук, ибо большая часть увлечений экономистов произошла из-за неостаточного их знакомства с природой главнейших правових институтов, каковы право собственности и государство» [481, с. 322]. Університетський статут від 23 серпня 1884 року [663, с. 456] із значною кількістю правок діяв до 1917 року. В тогочасній університетській спільноті часто висловлювалося його несприйняття; для характеристики статуту використовувалися такі характеристики, як «чорна смуга в історії університетів», «крах університетів», «хрестовий похід проти освіти» і подібне. [948, с. 98]. Не зупиняючись на нюансах трактувань цього документу, вважаємо, що статут 1884 року відображав наступність розвитку університетського законодавства Російської імперії протягом XIX ст., загальні положення статуту закріпили принципи ієрархічності в системі управління університетами, змістовно відповідаючи ситуації, що склалася в імперії. Університетський статут 1884 року в межах юридичного факультету визначив функціонування 12-ти кафедр: 1) римського права; 2) цивільного права і цивільного судочинства; 3) торговельного права і торговельного судочинства; 4) карного права і карного судочинства; 5) історії Російського права; 6) державного права; 7) міжнародного права; 8) поліцейського права; 9) фінансового права; 10) церковного права; 11) політичної економії та статистики; 12) енциклопедії права та

історії філософії права [663, с. 464]. Таким чином, новий статут зберіг кафедру фінансового права; розвиток товарного-грошових відносин зумовив виникнення кафедри торговельного права і судочинства; статут не визначав структурні елементи навчальних дисциплін. Статут вніс кардинальні зміни в систему викладання навчальних дисциплін, посиливши утилітарність підготовки кваліфікованих чиновників. Основне нововведення щодо організації навчального процесу полягало в появі інституту атестації (системи екзаменів) студентів, через який держава могла контролювати зміст університетської освіти [459]. На екзамені з фінансового права необхідно було продемонструвати знання теорії та історії фінансів і фінансового права, поняття про діюче фінансове законодавство Російської імперії, а також знання основних історичних фактів [389, с. 25–27]. Відповідно до міністерських вимог, до програми з фінансового права включалися:

- предмети державних потреб та способи їхнього задоволення;
- фінансова влада держави та її органи: фінансові установи центральні та місцеві; організація кас; контроль над фінансовим господарством і контролюючі установи;
- бюджет і державний розпис: складання та виконання;
- джерела державного доходу: загальна система та система, прийнята в російському законодавстві;
- окремі види державних доходів: доходи від державного майна; державні землі; державні ліси; гірничі промисли казенні та ставлення казни до приватної гірничої промисловості;
- доходи від державних промислів (регалій); монетна справа; поштова і телеграфна; інші види казенних промислових підприємств;
- доходи від зборів: гербовий, судовий; найважливіші види інших зборів;
- доходи від податків: сутність цього джерела; загальні риси історичного розвитку податків; сутнісні риси їхньої теорії та загальна система;
- прямі податки: загальне поняття та об’єкти оподаткування; їхній устрій та стягнення; види: особистий, поземельний; промисловий; податок на прибуток;

- непрямі податки: загальне поняття, найважливіші об’єкти, способи стягнення; види: податки на предмети першої необхідності, мито;
- повинності, їхня сутність і найважливіші предмети;
- місцеве (земське) господарство: головні види місцевих потреб і основні форми місцевого обкладання;
- державний кредит; його місце в сучасному фінансовому господарстві, його види; форми державних займів, способи їх здійснення і погашення [672, с. 36–38].

З цього переліку питань, можна зробити висновок, що наприкінці XIX–на початку XX ст. структура фінансового права як навчальної дисципліни містила питання, пов’язані з державними доходами і витратами, розписом державних доходів і витрат, організацією фінансового управління та державного контролю і державниим кредитом. Питання охоплюють як теоретичні аспекти фінансової науки, їхнє наукове осмислення та аналіз, так і прикладні, пов’язані з фінансово-правовими аспектами функціонування фінансового господарства та управління Російської імперії, тобто фінансове право зберігає тісний зв’язок з фінансами, як економічною дисципліною, тобто виступає економіко-правовою дисципліною. Але навіть простий перелік програмних екзаменаційних питань відображає значний розвиток фінансової та фінансово-правової університетської освіти та науки, порівняно з попереднім періодом.

Стрімкий розвиток фінансово-правової науки й освіти засвідчили зростання кількості видань підручників викладачів фінансового права, де відображалися авторські підходи щодо змісту предмету фінансового права та його структури. Якщо до 80-х рр. XIX ст. підручники з фінансово-правової проблематики, підготовлені викладачами університетів Російської імперії, були представлені лише працями І.Я. Горлова [371], Ф.Б. Мільгаузена [517], В.П. Бєзобразова [296] та М.М. Капустіна [420], то з 80-х рр. XIX ст. фінансово-правова проблематика вже була представлена в підручниках В.О. Лєбедєва [469], І.Т. Тарасова [769], І.І. Патлаєвського [560], Г.Д. Сидоренка [715], Д.М. Львова [474], М.М. Алексеєнка [260], Л.В. Ходського [811], І.І. Янжула [829], С.І. Іловайського [413], І.Х. Озерова [546], Е.М. Берендтса [299] та ін. З вищеназваних авторів – І.І. Патлаєвський, Г.Д. Сидоренко,

М.М. Алексеєнко, С.І. Іловайський – викладачі фінансового права університетів Наддніпрянської України, а І.Т. Тарасов – випускник Київського університету, учень М.Х. Бунге.

Підручники з фінансово-правової проблематики можна поділити на дві групи: посібники (або вказівники для студентів) та конспекти лекцій [904, с. 23]. Посібникам був притаманний детальний виклад матеріалу в великому обсязі з висвітленням кожного питання курсу. Наприклад, підручник В.О. Лєбедєва, який містив елементи і посібника, і хрестоматії, і довідника, що дозволяло викладачеві на лекціях не зупинятися на питаннях, детально висвітлених в підручнику. Крім того, була можливість використовувати цей підручник студентами для самостійних занять і ознайомлення з літературою за відповідною навчальною дисципліною. [474, с. 3]. Конспекти лекцій являли собою огляд наукових положень без деталізації з лаконічною формою викладу (наприклад конспекти лекцій Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка та ін.). Окрім конспектів лекцій, підготовлених самими авторами, ще існували «традиційні» конспекти лекцій і літографовані [904, с. 24–25]. Традиційні лекції записувалися студентами під час лекційних занять, а літографовані – складалися після лекцій на основі лекційних записів (часто складалися декількома студентами), а потім переглядалися викладачем і могли в майбутньому стати основою для видання підручника. Курс фінансового права І.І. Патлаєвського було надруковано після його смерті за рішенням вченої колегії навчального закладу як спадщина, що, на їхню думку, варта зберігання для нащадків; матеріали курсу було впорядковано магістром політичної економії – Л.В. Федоровичем за літографованими записами лекцій, які читав І.І. Патлаєвський 1879/80 академічного року. Лекції Г.Д. Сидоренка з фінансового права були літографовані студентами 1868 і 1886 року та пізніше перевидавалися. Конспект лекцій з фінансового права М.М. Алексеєнка також був літографованим виданням із такими зазначенням: «Литографирование конспекта финансового права разрешено г-ном професором М.М. Алексеенко, г. Харьков, 19 октября 1898 года» [260]. Конспекти лекцій з фінансового права професора С.І. Іловайського теж в основному являли собою літографовані видання [408; 410;

413]. П’яте видання підручника було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіктін) [806].

На початку XX ст. поширюються студентські видання для підготовки до екзамену [457; 577]. Ю.В. Гінзбург зазначає, що такі розробки студентів (традиційні, літографовані конспекти та «шпаргалки» до екзаменів) були викликані різними чинниками, основними з яких були: недостатня кількість літератури з фінансового права та матеріальне становище студентів, вимушених пропускати лекції, через необхідність шукати засоби до існування [904, с. 24].

Значне коло питань фінансово-правої науки було предметом наукової дискусії у період інституціоналізації фінансово-правової науки як самостійної сфери наукових досліджень і неоднозначно трактується сучасними науковцями історичного, економічного та юридичного напряму [1094]. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу витоків, предмета й структури фінансової та фінансово-правової науки зумовлюють актуальність досліджень з даної проблематики в історичному контексті [1060]. До 60-х рр. XIX ст. навчально-методичні розробки з фінансово-правової проблематики, підготовлені університетською професурою Російської імперії, були представлені лише підручником І.Я. Горлова (1841 р.) [371]. При викладанні законів про державні повинності та фінанси викладачі користувалися в основному підручниками закордонних вчених, виданих іноземними мовами: німецьких – К.Г. Рау [679], [680], Л. Штейна [819], К. Еєберга [384]; французьких – Р. Штурма [821], Ж. Гарн’є [362]; італійських – Ф. Нітті [522], Л. Косса [454], а також, керуючись IV-VIII томами Зводу законів Російської імперії, працями Є.Ф. Канкріна [418] і вищезгаданим підручником І.Я. Горлова [371]. Як приклад використання саме цих джерел, пошлемося на програму викладання фінансово-правової науки протягом 1849/50 навчального року по кафедрі законів казенного управління в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька, розроблену М.Х. Бунге [39, арк. 8].

Відомий німецький науковець К.Г. Рау, підручник [679; 680] якого було видано 1832 р. і ідеї якого суттєво вплинули на формування структури фінансової і фінансово-правової науки в працях університетських викладачів Російської імперії [1095], розглядає фінансову науку як частину політичної економії. До системи

фінансової науки німецький економіст відносить: 1) державні витрати, 2) державні доходи, 3) співвідношення державних доходів і витрат; 4) організацію фінансового управління. Державні витрати поділяються на витрати на державний устрій та державне управління [679, с. 31]. При характеристиці державних доходів аналізуються доходи з різних джерел (промислові доходи уряду, доходи с земель і капіталів, від державного майна (доменів), від майнових і верховних прав (регалії і державна залізниця), доходи від мита і податей) [679, с. 75–78]. Третя складова – співвідношення державних доходів і витрат – автор аналізує можливі співвідношення між доходами і витратами держави (дефіцит, рівновага, профіцит) і державні борги (їхня сутність, види державних боргів, управління ними, платежі по державним боргам і їхнє погашення) [680, с. 234–303]. Аналізуючи організацію фінансового управління, К.Г. Рау визначає структуру фінансової служби, форми діловодства в фінансовому управлінні, основні правила фінансового рахівництва, порядок складання бюджету й основні характеристики організації кас [680, с. 332–368].

Аналіз підручника І.Я. Горлова «Теорія фінансів» [371] дозволяє зробити висновок, що автор до структури фінансової науки відносить: отримання й використання засобів, необхідних для задоволення державних потреб [371, с. 2], тобто державні доходи й державні витрати [371, с. 6], а також державний (публічний) кредит, спрямований на врівноваження державних доходів і витрат [371, с. 15]. До державних доходів І.Я. Горлов включає промислові доходи (від земель, лісів, фабрик і заводів), монопольні доходи від регалій (гірничої, тютюнової, монетної, поштової і лотерейної) і податки (прямі й непрямі). Учений критикує включення до структури фінансово-правової науки теорії фінансового управління і фінансової політики, яке було поширене в тогочасній німецькій науковій літературі [371, с. 2].

Реформи 60-х – початку 80-х рр. XIX ст. (відміна кріпосництва, університетська, земська, судова та ін. реформи) сприяли значним перетворенням суспільного й державного ладу Російської імперії в цілому й суттєвій модернізації фінансової сфери й наукових досліджень з фінансово-правової проблематики зокрема. Якісні перетворення, що відбулися в Російській імперії в результаті «великих реформ», суттєво вплинули на розвиток фінансового права, оскільки: відбулися зміни

фінансово-правового статусу особи (селяни отримали майнові права й могли оскаржити рішення в результаті порушення їх прав і свобод); з урізноманітненням форм власності та господарювання, збільшенням кількості грошей в обігу та диференціації доходів розширилося поле фінансово-правових відносин; відбулося скорочення компетенції поліції внаслідок передачі господарських, фінансових, освітніх та інших справ у ведення земських уїзних та губернських органів.

Нововведення торкнулися й навчальної програми юридичних факультетів університетів Російської імперії. За загальним статутом імператорських Російських університетів 1863 р. створювалася самостійна кафедра фінансового права і почало викладатися фінансове право як навчальна дисципліна, що складалася з двох частин: а) теорія фінансів; б) російське фінансове право (§ 15) [359, с. 623]. Поява кафедри фінансового права сприяла подальшому становленню фінансового права як самостійної наукової сфери та розвитку фінансового права як навчальної дисципліни в системі підготовки майбутніх юристів, і, відповідно, зумовило появу значної кількості авторських підручників з фінансової та фінансово-правової проблематики (Ф.Б. Мільгаузена [517], В.П. Бєзобразова [296], В.О. Лєбедєва [468], І.Т. Тарасова [769], І.І. Патлаєвського [560], Г.Д .Сидоренка [715], Л.В. Ходського [811], І.І. Янжула [829], С.І. Іловайського [413], І.Х. Озерова [546], Е.М. Берендтса [299] та ін.). У підручниках вищеназваних авторів відображалися особисті методологічні погляди науковців щодо еволюції, предмету й структури курсу фінансового права.

На основі аналізу матеріалу окремих навчальних посібників з фінансового права, авторами яких є викладачі фінансово-правових дисциплін університетів Російської імперії, визначимо структуру фінансово-правової науки другої половини XIX – початку XX ст.

Професор кафедри фінансового права Московського університету Ф.Б. Мільгаузен 1865 року видає літографований курс лекцій [517], в назві якого вперше використовується поняття «фінансове право» [977, с. 7]. При цьому саме поняття «фінансове право» в російськомовних наукових виданнях, вперше використовується в досліджені професора кафедри законів про державні повинності та фінансів Казанського університету Є.Г. Осокіна [552]. Фінансово-правову науку

професор Ф.Б. Мільгаузен трактує як науку про матеріальні цінності, що знаходяться в державній власності й використовуються для задоволення державних потреб і досягнення державних цілей [1016].

Відомий фахівець в галузі політичної економії і фінансового права В.П. Бєзобразов в своїх лекціях з фінансового права (котре він ототожнював з державними фінансами), виділяє фінанси в об'єктивному та суб'єктивному значеннях. Державні фінанси в об'єктивному значенні включають всі цінності, що знаходяться в розпорядженні держави для досягнення державних цілей і покриття державних потреб. Фінанси в суб'єктивному значенні – це діяльність держави (уряду та всіх державних установ), спрямована на здобуття засобів, необхідних для задоволення державних потреб і дотримання співвідношення між ними [296]. З урахуванням цих трактовок можна визначити, що В.П. Бєзобразов виділяє в структурі фінансово-правової науки державні доходи, державні витрати і баланс між ними.

1882 року було опубліковано підручник з фінансового права професора Санкт-Петербурзького університету В.О. Лебедєва [468], а в 1883 року надруковано нариси науки фінансового права професора І.Т. Тарасова [769], який здобув освіту на юридичному факультеті Імператорського університету Св. Володимира і нетривалий період протягом 1877 року викладав в Київському університеті. Підручник фінансового права В.О. Лебедєва сучасники називали фінансовою енциклопедією, «до настоящего времени самой грандиозной попыткой в России систематического изложения финансовой науки» [890, с. 224]; він здобув схвалення як в Російській імперії (премія Грейга від Академії наук), так і за кордоном, де перевидавався іноземними мовами й здобув позитивні рецензії [977, с. 7]. В.О. Лебедєв, аналізуючи предмет фінансового права, значно розширює фінансово-правову систему, включаючи до її структури місцеві фінанси (земств і общин) і фінансову політику й, відповідно, ця структура охоплює: 1) огляд державних потреб, поняття про фінансове господарство й фінансові установи; 2) огляд державних доходів і повинностей; 3) виклад системи земського й общинного господарства; 4) вчення про державний кредит як спосіб покриття надзвичайних потреб [468]. Сучасні дослідники історії

фінансового права вважають, що у праці Лебедєва визначена найвдаліша система фінансового права порівняно з його сучасниками [977, с. 9], [1211, с. 18–19].

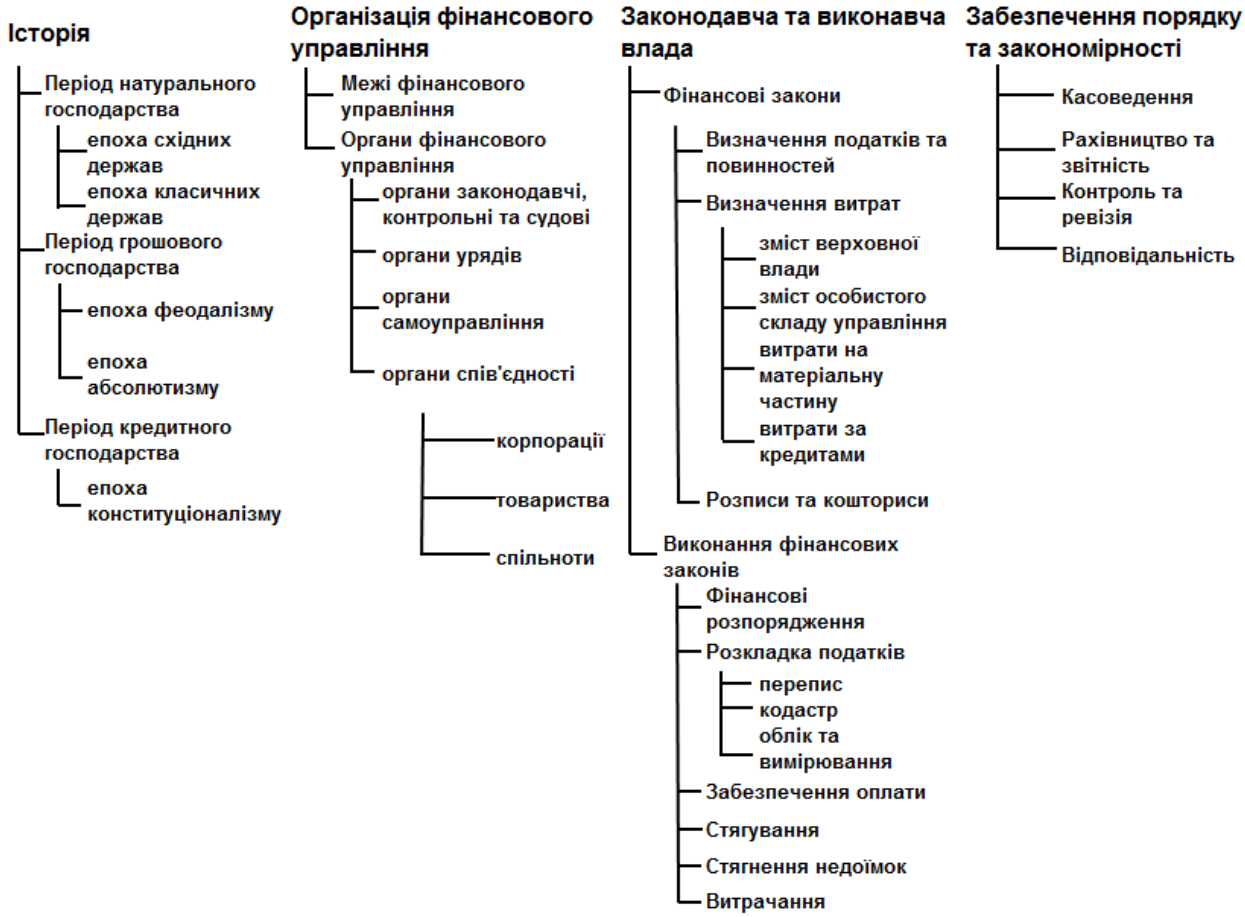

Рисунок 6. Структура загальної частини науки фінансового права (за І.Т. Тарасовим)

Ми підтримуємо схвальну оцінку системи фінансово-правової науки, запропоновану В.О. Лебедєвим, проте більш детально зупинимося на оригінальному дослідженні випускника юридичного факультету Київського університету І.Т. Тарасова [769]. Особливістю наукової праці І.Т. Тарасова було те, що він вперше у фінансово-правовій думці відокремив науку про фінанси від фінансового права. Відповідно до предмету науки фінансового права, що вивчає правові норми, котрі визначають сферу державного господарства [769, с. 52], науковець поділяє науку фінансового права на три частини. 1. Вступ, де визначається предмет фінансового права, зв’язок фінансового права з іншими науками, метод і система, історія фінансових установ. 2. Загальна частина, де розглядаються питання фінансового управління, органи фінансового управління, засоби, що забезпечують порядок,

правильність і закономірність в сфері фінансового управління. Схематично покажемо авторську деталізацію цієї частини фінансового права як науки (рис. 6).

3. Особлива частина, котра містить аналіз форм державного господарювання в період натурального, грошового і кредитного господарства. Деталізуємо підструктуру цієї частини (рис. 7) [769, с. 59–61].

Поділ фінансово-правової науки на загальну і особливу частину, за який І.Т. Тарасов гостро критикувався сучасниками, в радянський період почав використовуватися не лише для структурування науки фінансового права і відповідної навчальної дисципліни, а й по відношенню до юридичних наук в цілому [1219, с. 87]. І.Т. Тарасов вперше в фінансово-правовій літературі дожовтневого періоду змістив акцент з економічної на юридичну складову, включивши до структури фінансово-правової науки фінансові закони та фінансову відповідальність [1096, с. 71].

Один із фундаторів одеської школи фінансового права, професор Новоросійського університету І.І. Патлаєвський, в змістовній структурі фінансово-правової науки виділяє: 1) вчення про витрати; 2) вчення про доходи; 3) фінансову політику, що є основою фінансового управління і сприяє врівноваженню доходів і витрат держави [560, с. 22]. Наступник І.І. Патлаєвського по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський в авторському підручнику фінансового права [412] відокремлює фінансову науку, як таку, що досліджує явища і закони фінансового господарства, і фінансове право, як сукупність законів, що регулюють фінансовий устрій і управління цього господарства [412, с. 8]. С.І. Іловайський дає

Рисунок 7. Структура особливої частини науки фінансового права (за І.Т. Тарасовим)

більш розгорнуту структуру фінансово-правової науки, ніж його попередник, включаючи до її складу: державні доходи, державні витрати, організацію фінансового управління, організацію державних кас, розпис доходів і витрат держави, державний контроль. Проте, основним змістовним елементом фінансово-правової науки, на думку вченого, є вчення про державні доходи. В ідеї пріоритетності дослідження державних доходів в структурі фінансово-правової науки С.І. Іловайський є послідовником відомого науковця українського походження І.І. Янжула [829], котрий вважав, що фінансове право повинно концентруватися лише на державних доходах і навіть виніс їх в назву свого підручника з основ фінансової науки.

Таким чином, протягом дискусії другої половини XIX – початку XX ст. щодо предмету науки фінансового права сформувалися два підходи – вузький (до предмету включалися лише відносини з приводу аккумулювання доходів) і широкий (включалися дослідження доходів, витрат держави та інших складових). Важливим результатом дискусії навколо предмету фінансового права стало визнання широкого трактування предмету фінансового права, відокремлення предмету фінансової науки від науки фінансового права, певне розмежування економічного та юридичного підходів до вивчення фінансових явищ [1060, с. 215–216].

У процесі розвитку фінансово-правової науки формується категоріальний апарат. Однією з базових, системоутворюючих категорій фінансово-правової науки у другій половині XIX – на початку XX ст. було поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що у багатьох дослідженнях використовувалися як тотожні. До соціально-економічних факторів, що стимулювали розвиток фінансового господарства держави у той період можна віднести наступні: 1) потреба у засобах, необхідних для розвитку освіти, торгівлі промисловості, утримання армії та флоту, виплати процентів по кредитам, покращення шляхів сполучення, соціальний захист працівників, зумовили пошук нових джерел дохідної частини бюджету, й відповідно, ведення нових видів податків та появу нових форм оподаткування; 2) заміна натуральних повинностей грошовими, зміна купівельної спроможності грошей, одержавлення окремих підприємств (залізниця, пошта, телеграф тощо) призвели до збільшення кількості грошей в обігу та вплинули на

чисельне збільшення бюджетних коштів; 3) інтенсивний розвиток виробництва на ринкових засадах спричинив вдосконалення механізму стягнення та перекладання податків; 4) зростання кількості великих підприємств збільшив нерівномірний розподіл доходів і стимулював політику підтримки середнього класу через застосування прогресивної шкали оподаткування доходів; 5) урбанізаційні процеси сприяли появі нових джерел доходів та, відповідно, пошуку об'єктів і способів оподаткування. Також на фінансове господарювання впливали визначені пріоритети соціально-економічної політики держави, наприклад економічна мета – нагромадження коштів на технічне переоснащення промисловості; соціальна – боротьба з пияцтвом та ін. [1239, с. 871–872].

Не зупиняючись на питанні, що залишається дискусійним навіть на сучасному етапі – співвідношення «фінанси-право» – проаналізуємо особливості державного господарства порівняно з приватним господарством, в інтерпретації окремих фахівців з фінансово-правової проблематики того історичного періоду, яку вони оприлюднили у вищеназваних наукових дослідженнях [1070].

К.Г. Рау, зазначав, що фінанси як наука вивчає державне господарство. Порівнюючи державне і приватне господарство він виділяє такі відмінності між ними. Державне господарство відрізняється від приватного кількістю і різноманітністю предметів господарювання й, відповідно, для управління ним потребує створення певної структури. У них різні джерела доходів, а також кількість і напрями витрат. Державне господарство має інше призначення й цілі функціонування. Фінансова влада функціонує в рамках юридичних відносин, котрі накладають на державне господарство значні зобов'язання (рівномірний податковий тиск, заборона зловживань державними доходами, виконання зобов'язань за державними кредитами) [679, с. 4–8].

Доктор фінансового права Санкт-Петербурзького університету В.О. Лебедєв зазначав, що державне господарство постійно розвивається, домінує над приватними господарствами, функціонує вічно, його розвиток визначає внутрішню і зовнішню політику держави, її міжнародне значення і добробут підданих. Господарська діяльність держави, спрямована на придбання матеріальних засобів, складає

фінансове господарство, а правила фінансового господарства, втілені в законодавчі норми – це фінансове законодавство або фінансове право [469, с. 5–7].

Професор С.І. Іловайський, характеризуючи особливості державного господарства, відзначав, що відмінність між державним і приватним господарством пов'язана з особливостями суб'єкта господарювання, задач господарювання і способів його ведення. Держава є суб'єктом фінансового верховенства, що виражається в праві держави видавати фінансові закони, що є обов'язковими для виконання як приватними господарствами, так і підпорядкованими державі фінансовими органами. У випадку невиконання або порушення цих законів держава застосовує примусові заходи. Держава функціонує тривалий період порівняно з наявним поколінням громадян і, відповідно, бере на себе довгострокові й навіть вічні зобов'язання щодо задач господарювання; державне господарство виконує суспільні функції й надає суспільні блага, тому первісними є витрати (а не доходи як в приватному господарстві), відповідно до яких держава регламентує доходи. Основними джерелами доходів є податки і доходи приватногосподарського характеру [412, с. 10–11].

Відомий державний діяч Російської імперії С.Ю. Вітте у лекціях з економічної та фінансової проблематики, котрі він читав князю Михайлу Олександровичу в 1900–1902 рр., перебуваючи на посаді міністра фінансів Російської імперії [353], виділяв: народне господарство (або політичну економію) і державне господарство (або науку про фінанси). Особливим об'єктом вивчення фінансової науки Вітте, як і попередні науковці, вважав державне (публічне) господарство, котре ведеться не задля особистої вигоди господарюючих органів, а заради вищих цілей – інтересів всього суспільства [353, с. 416]. Особливостями державного господарства, на думку Вітте, є: наявність у держави верховних прав особливої примусової влади; функціонування заради максимальної вигоди всіх учасників господарювання – зростання народного добробуту; довгострокова перспектива (здійснення витрат для вигоди майбутніх поколінь); наявність різноманітних способів добування матеріальних засобів – через примусове стягнення податків, доходи від державного майна і казенних підприємств

і різні приватно-господарські способи (експлуатація лісів, здача в оренду казенних земель тощо) [353, с. 417–418].

Значно ширше особливості державного господарства трактував дослідник фінансово-правової проблематики Л.В. Ходський у своєму посібнику «Основи державного господарства» (1901 р.). Автор відзначав, що сукупність матеріальних і грошових засобів, їхнє надбання й використання є предметом державного або фінансового господарства; дослідження джерел цих засобів і способів їхнього отримання, з'ясування й оцінювання законів, що регулюють державне господарство є предметом науки про державне господарство або фінансової науки [811, с. 3]. При характеристиці відмінностей між державним та приватним господарством Л.В. Ходський констатував, що ця відмінність пов'язана з атрибутами держави – вищі цілі, верховенство й примусовість влади по відношенню до підданих. Метою державного господарства є виробництво нематеріальних благ (внутрішня і зовнішня стабільність, захист правопорядку, стимулювання економічного розвитку та ін.), що неможливо виміряти в грошовій формі, але є необхідним для розвитку країни. Верховенство державного господарства, окрім примусовості, відображається на фінансовому господарстві через залучення громадян до державної служби на умовах грошової винагороди та різноманітних заохочень (ордени, титули, чини тощо). Стабільний фінансовий стан державного господарства опосередковано вказує на економічний добробут населення і сприяє міжнародному визнанню країни [811, с. 16–18].

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона [1239] автор статті про фінанси – відомий науковець-фінансист І.Х. Озеров – визначав такі узагальнюючі риси державного (фінансового) господарства: 1) примусовий характер, оскільки воно функціонує за рахунок податків, що стягуються примусово; 2) свобода від конкуренції, котра притаманна приватним господарствам; 3) існування значущої мети – зростання народного добробуту; 4) первісне значення витрат, зумовлених необхідністю задовольняти потреби публічного характеру [1239, с. 869].

5.2. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління та вплив на цей процес представників університетських центрів Наддніпрянської України

Однією з перших і назрілих фундаментальних реформ в 60-ті роки XIX століття була глобальна перебудова фінансового управління, розвиток якого перебував у прямій залежності від бюджетних процесів.

Кримська війна 1853–1856 років наочно продемонструвала фінансову, економічну та військово-технічну відсталість Російської імперії від Західної Європи. Олександр II, який зійшов на престол імперії 1855 року, отримав досить складний та майже безнадійний спадок: державний борг становив майже 2 млрд. руб., а сплата відсотків по ньому в окремі періоди становила від 10 до 20% державного бюджету; бюджетний дефіцит становив близько 800 млн. руб. сріблом; експорт хліба скоротився в 13 разів, льону – в 8 разів, пеньки – в 6 разів, сала – в 4 рази; імпорт машин зменшився в 10 разів, бавовни – в 2,5 рази, барвників – в 1,5 рази; ситуацію ускладнювало відсутність вітчизняних капіталів та значне скорочення іноземних інвестицій [982]. Для Олександра II та його оточення було зрозуміло, що без достатньої фінансової бази, розвинутої промисловості та сучасної транспортної інфраструктури імперія не може зберігати статус впливової держави. Модернізація вимагала колосальних коштів, що передбачало перетворення і вдосконалення фінансової системи. Для цього потрібен був кваліфікований міністр фінансів, який був би здатний очолити і реформувати цю галузь державного управління. 1958 року Олександр II відправив у відставку П.Ф. Брока (як невідповідного посаді) та призначив на посаду міністра фінансів О.М. Княжевича, який працював у системі фінансів ще за часів керування міністерством Є.Ф. Канкріна (призначення вважалося тимчасовим, робилася ставка на досвід та здатність О.М. Княжевича сформувати сильну реформаторську команду). Саме при ньому були зроблені принципово важливі кроки – утворена податкова комісія для підготовки перебудови податкової системи та комісія для складанням правил про порядок рахівництва, звітності та ревізії (1859 р.), заснований Державний банк (1860 р.), введена гласність бюджету

(1861 р.), скасовані винні відкупи (1861 р.), скасована казенна соляна монополія (1861 р.). Але й О.М. Княжевичу не вдалося змінити ситуацію на краще. Саме В.О. Татаринову та М.Х. Рейтерну довелося планувати, організовувати та впроваджувати глобальні зміни у фінансовому господарстві Російської імперії у тогочасних складних умовах постійних війн та конфліктів, небувалого розвитку чиновництва та казнокрадства, колосальних державних фінансових проблем.

Життєво назрілі після 1861 року ліберальні реформи фінансової сфери Російської імперії мали передбачати колосальні перетворення управління фінансами, в тому числі реформування бюджетної політики імперії, докорінне покращення платіжного балансу, встановлення міцного курсу грошової одиниці, оптимізацію системи оподаткування. Всі ці фінансові заходи мали дати поштовх розвитку економіки Російської імперії [1071].

До початку 1860-х рр. відбулися істотні зміни в апараті фінансового управління. Одним з творців фінансової реформи, проведеної в 1862–1866 рр., був державний контролер (з 1863 року), «один з найчесніших і здібних працівників Олександра II» – Валеріан Олександрович Татаринов [982, с. 250]. Після закордонного відрядження (1856–1858 рр.) він представив імператорові записку щодо порівняльного аналізу державної звітності в Російській імперії та країнах Заходу з відповідними висновками [502, с. 293]. В результаті запропоновані В.О. Татариновим основи державної звітності виглядали так: а) для всіх управлінь єдине та раціональне складання та виконання кошторисів; б) єдинство каси; в) контроль; г) ревізія державних обігів в незалежному закладі за оригінальними документами; д) поєднання в цьому закладі перевірки виконавців та розпорядників [1211, с. 100]. Таким чином, своє основне завдання реформатор бачив у тому, щоб припинити розкрадання казенних коштів і покласти край господарському і фінансовому свавіллю, які панували в різних міністерствах і відомствах [1211, с. 70]. 1859 року при державному контролерові була утворена постійно діюча комісія, яка займалася складанням правил про порядок рахівництва, звітності та ревізії. У результаті розроблені комісією «Правила про складання, затвердження та виконання державних розписів та фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь» були затверджені 22 травня 1862 року [640].

Згідно викладок комісії відповідальним розпорядником всіх державних коштів було не кожне міністерство окремо, а лише міністр фінансів. Всі казенні кошти проводилися через касу міністерства фінансів, звідки йшли асигнування на потреби відомств в суворій відповідності з державною розписом. Точність у використанні коштів перевірялася державним контролером. Система державного контролю також перетворювалася – організовувався контроль не лише виконання державних розписів доходів і витрат, а й всієї рахункової системи в центрі та на місцях, де створювалися спеціальні контрольні палати [644; 645].

Початок 1860-х рр. в Російській імперії було відзначено посиленням падіння кредитного рубля [303, с. 69–70], [502, с. 290–291]. У цих умовах міністром фінансів був призначений Михайло Христофорович Рейтерн (1820–1890) [1096, с. 285–298]. Після закінчення 1839 року зі срібною медаллю Царськосєльського ліцею він отримав чималий практичний досвід в якості службовця в кредитній канцелярії міністерства фінансів, а потім за рекомендацією його товариша по ліцею А.В. Головніна (був секретарем керуючого цим відомством генерал-адмірала російського флоту, князя Костянтина Миколайовича) в Морському міністерстві (Рейтерн став консультантом князя з економічних питань). З 1855 по 1858 рр. М.Х. Рейтерн в числі кількох високопоставлених чиновників, за сприяння знову ж таки князя Костянтина Миколайовича, був відряджений вивчати бюджетну справу в Північно-Американські Сполучені Штати (далі в тексті – ПАСШ) та європейські країни – Пруссію, Францію, Великобританію. Після повернення з-за кордону М.Х. Рейтерн займав посади керуючого справами Комітету залізниць і справами Комітету фінансів, члена Ради міністра фінансів і Вченого комітету Міністерства фінансів, входив до складу комісій, які займалися підготовкою проектів скасування кріпосного права, перетворення оподаткування і кредиту, статуту земських іпотечних банків, скасування винних відкупів та ін. Це дозволило йому на практиці ознайомитися як із загальними напрямами економічної політики, так і з поточними справами фінансового відомства [458, с. 9]. В цей же час він виступив у пресі з рядом спеціальних статей щодо подолання фінансової кризи [682; 683; 684; 685]. Отримані досвід та знання привели його в січні 1862 року на посаду товариша міністра, а в грудні того ж року – міністра

фінансів (знову ж таки, за рекомендацією князя Костянтина Миколайовича) [1235, с. 511–512].

М.Х. Рейтерн був представником ліберально-економічної концепції класичної школи політичної економії, яка тоді була дуже популярна в російському суспільстві. Тому він зробив ставку на розвиток підприємництва в Російській імперії, що й повинно було забезпечити Росії економічне процвітання. У своїх працях [682; 683; 684; 685]. М.Х. Рейтерн виступав за обмеження бюджетних витрат на утримання державного апарату, скорочення асигнувань армії і флоту, ревізію бюджетної системи, введення дієвого фінансового контролю, відчуження в приватні руки державного майна, перетворення податкової системи на прибуткових принципах, розвиток приватного кредиту, впорядкування грошового обігу. Ставка на приватний капітал вважалася М.Х. Рейтерном найважливішою умовою модернізації фінансового обігу. Але при цьому він прагнув використовувати розвиток підприємництва у першу чергу в інтересах держави. Тобто, програма його фінансових перетворень ґрунтувалася на економічних реформах і передбачала партнерство державної скарбниці та приватного капіталу в розвитку народного господарства [458, с. 56].

М.Х. Рейтерн визначив ключові завдання майбутньої політики свого відомства чотирма основними складовими. По-перше, він планував припинити відтік капіталів за кордон, зміцнивши довіру до уряду за допомогою дієвих реформ і невтручання в конфлікти між іншими державами. По-друге, він висловив прагнення ліквідувати дефіцит державного бюджету, строго дотримуватися режиму економії державних коштів, укладати позики виключно на продуктивні витрати, надавати субсидії лише прибутковим галузям економіки. По-третє, М.Х. Рейтерн вважав необхідним підвищити існуючі прямі та непрямі податки. По-четверте, він планував покращити стан платіжного балансу країни, скоротивши закордонні платежі, збільшивши експорт товарів та продуктів, залучивши іноземні капітали та створивши вигідні умови для спорудження залізничних ліній силами приватних компаній [1145, с. 107–159]. Пізніше цей план був прийнятий комітетом фінансів та радою міністрів як довгострокова урядова програма розвитку економіки та фінансів імперії [1190, с. 269–284].

М.Х. Рейтерн, будучи членом комісії з підготовки проектів скасування кріпосного права, займався і питаннями запровадження відкупних позик. Звільнення селян від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися [641]. 1862 року ці правила були поширені й на удільні маєтки [646]. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80% оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6% з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ [303, с. 75–77], [502, с. 244–246]. Станом на 1878 рік (рік закінчення перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів) стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали відкупні операції, а й значно їх перевищували [502, с. 429–430].

Міністр М.Х. Рейтерн спробував оздоровити грошовий обіг за рахунок обміну кредитних грошей на дзвінку монету, а в перспективі планував перехід до постійної металевої валюти. Для здійснення свого плану він зробив 5-відсоткову зовнішню позику на 15 млн. фунтів стерлінгів, або 150 млн. металевих руб. з метою підкріплення обмінного фонду і відкриття потім вільного розміну кредитних білетів на метал [647; 648]. Позика була надана Англією і Францією за посередництва впливових представників західних фінансових кіл – лондонських і паризьких банкірів братів Ротшильдів. Але перша фінансова операція М.Х. Рейтерна виявилася помилковою через те, що було заздалегідь оголошено про терміни відкриття вільного обміну кредитного рубля за поступово зростаючим курсом з метою доведення його до номінального [982, с. 283]. Ситуацією скористалися спекулянти, які скупили кредитні білети за низьким курсом і пред’явили їх до обміну на метал, коли курс підвищився. Надзвичайна спекуляція навколо цієї фінансової операції привела до ще більшого падіння курсу паперового рубля. Число кредитних білетів зменшилося з 780 до 700 млн. руб., а металевий фонд скоротився з 119 до 55 млн руб., що було в 2 рази менше необхідного [303, с. 95–96], [502, с. 297–303].

Отже, спроба оздоровлення грошового обігу зазнала повної невдачі і мало не коштувала М.Х. Рейтерну посади. Втім, невдачу списали на Польське повстання, що почалося 1863 року й збільшило витрати по військовому відомству, а також на європейську фінансову кризу 1866 року та бавовняну кризу в зв'язку з громадянською війною в ПАСШ [303, с. 96, 98]. Невдало проведена фінансова операція стала сумним підсумком першого етапу фінансової діяльності М.Х. Рейтерна (1862–1866): грошовий обіг стабілізувати не вдалося, зберігся хронічний дефіцит державного бюджету, зростало пасивне сальдо зовнішньоторговельного балансу, тривав відтік капіталів за кордон. Реформа провалилася не лише через економічну слабкість імперії, а й через фінансову некомпетентність чиновників. Втім, стало зрозумілим, що для успішного здійснення реформ потрібен значний металевий запас, зміцнення державного бюджету і поліпшення платіжного балансу країни.

Значне місце в діяльності М.Х. Рейтерна відводилося бюджетній політиці. Він замислив перетворити бюджет в доступний для ознайомлення документ. Так, М.Х. Рейтерн, державний контролер В.А. Татаринов і глава департаменту гірничої справи К.В. Чевкін розробили правила складання і затвердження бюджету, які діяли до 1918 р. З 1862 р. публікувалися щорічні звіти державних витрат і доходів. Розроблялися правила складання фінансових кошторисів та ведення обліку державних фінансових ресурсів. 1864 року було реорганізовано державний контроль, а з 1868 р. почалася регулярна публікація звіту державного контролера про виконання бюджету [303, с. 79]. Також доступнішою стала інформація про державний борг, у тому числі зовнішній. Фінансове відомство прагнуло формувати державні кошториси до початку нового року, а потім строго дотримуватися бюджетних показників.

Головним завданням М.Х. Рейтерна в області державного господарства було досягнення балансу витратно-прибуткових статей і боротьба з дефіцитністю бюджету Росії. У першій половині 1870-х років бюджет (його звичайна частина) зводився з профіцитом. Але таке благополуччя досягалося штучним способом. Особливістю фінансової системи царського уряду, що допомагала управлінню державним боргом, була наявність двох бюджетів: звичайного і надзвичайного, за рахунок коштів якого покривалися відсутні суми. Доходна частина надзвичайного бюджету складалася в

основному з коштів, отриманих від зовнішніх і внутрішніх позик, сум, які переносилися з фондів Казначейства, погашених державних позик, надходжень від продажу державної власності і великих одноразових надходжень від спеціальних капіталів, вкладів Державного банку. Частка надзвичайних ресурсів в загальних доходах російського бюджету в другій половині XIX – на початку XX ст. постійно зростала і коливалася від 4 до 75% [415]. Була потрібна жорстка політика щодо скорочення витрат, так як левова частка державних витрат (майже 30%) виділялася військовому міністерству [982, с. 196]. Крім того, досягати збалансованості державного бюджету планувалося за рахунок кредитних операцій [502, с. 455].

Для наповнення доходної частини бюджету 1867 року уряд продав Аляску за 7,2 млн. доларів, що відповідало 11 млн руб., і скасував Російсько-американську кампанію. Міністр фінансів вважав, що подібний крок позбавить Росію від володінь, які вона в ході війни з однією з морських держав не зможе захистити. В іншому випадку можуть відбутися зіткнення Російсько-Американської компанії з американськими торговцями і моряками через відкриті на початку 1860-х рр. на Алясці поклади золоту, що могло завдати шкоди дружнім на той час відносинам Росії з ПАСШ [982, с. 155]. Втім, при цьому І.С. Бліохом досить яскраво було прокоментоване «чудове» перетворення за 14 років бувшої імперської колонії – «прогрес та цивілізація можуть розвиватися лише на основі громадської самодіяльності, яка повністю сумісна з монархічним укладом держави» [303, с. 160].

Важливою складовою доходної частини державного бюджету виступали податки. У червні 1859 року при Міністерстві фінансів була створена спеціальна комісія з упорядкування податей і зборів. Комісія проіснувала 22 роки і видала 27 томів своїх праць. Працювала вона вкрай повільно та неефективно [303, с. 104], [502, с. 307]. Діяльність комісії обмежувало скорочення державних доходів і збереження станової структури суспільства. Найбільшим пережитком кріпацтва була і залишалася подушна подать. Втім, 1862 року міністерству фінансів був представлений проект скасування подушного податку і заміни його загальним поземельним податком. Одночасно представлено проект введення прибуткового податку, який повинен був стягуватися з рухомого і нерухомого майна вартістю понад

1 тис. руб. Зрозуміло, що такі проекти, хоча і зберігали станове оподаткування, визнавалися чиновниками не тільки радикальними, але і несвоєчасними і були відкинуті. Перші перетворення системи прямих податків відбулися 1863 року (вже коли М.Х. Рейтерн був міністром фінансів). По-перше, скасували подушну подать, що вносилася міщанами. Зрозуміло, що цей крок мав слабкий фіскальний характер, так як міщан не можна було пов'язати круговою порукою, а подушна подать, що ними вносилася, була настільки мала (4 млн. руб.), що її скасування не завдавало відчутного збитку казні [458, с. 44]. Тепер міщани платили податок на міське нерухоме майно (будинки і споруди) та за порожні землі, сади, городи, оранжереї. Городяни, які займалися промислами, платили патентний збір [651]. По-друге, провели гільдійську реформу на основі нового «Положення про мита на право торгівлі та промислів» [652], замінивши гільдійський збір промисловим податком. Цим нововведенням не вводився прибутковий принцип, а зберігалася патентна система з внесенням змін головним чином у правову сферу торгово-промислової діяльності. Податок сплачувався на основі купленого гільдійського свідоцтва, розряд якого визначався родом торгівлі (оптова, роздрібна або дріб'язкова) й географічним коефіцієнтом. Свідоцтва при цьому були трьох типів: 1-ї, 2-ї гільдій і на дріб'язковий торг. Недоліком системи була нерівномірність оподаткування, яка суперечила інтересам приватних осіб і скарбниці [303, с. 159].

Сплата ж подушного податку залишалася селянською справою. 1861 року її розмір становив 1 руб., 1863 р. її збільшили на 25% [649], а в кінці 1860-х рр. підняли до 1 руб. 75 коп. [1108, с. 102]. Спроби уряду 1867 року замінити подушну подать селян подвірним податком не були доведені до кінця і звелися до встановлення шкали окладів з урахуванням місцевих умов. Зростання селянських недоїмок спричинили полегшення прямих зборів з селищ, що налічували менше 40 ревізьких душ, і скасування общинних виплат за інвалідів, людей похилого віку, які померли і які пішли на військову службу. Одночасно з цим уряд з 1862 по 1867 роки включно тричі підвищував душові оклади, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися

в головну статтю витрат селянства і становили 75%, а в деяких губерніях вони доходили і до 90% від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення. Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недоїмки, які уряд час від часу списував [502, с. 430]. Крім подушних зборів і викупних платежів, корті чітко підтримували клановість суспільства і структурували населення на привілейовані і непривілейованих верстви, селяни змушені були виконувати натуральні повинності, а також вносити мирські і земські збори.

Останні зміни в сфері прямого податку в період міністерства М.Х. Рейтерна відбулися 1875 року з введенням державного поземельного податку. Цей аналог посошного оподаткування відродили 1853 року як різновид державного земського збору, але 1875 року, перейменувавши податок, стали направляти доходи від нього не в місцевий, а в державний бюджет. З селян зазначений податок стягувався за душовим принципом і становив 50 коп. з душі, а державній скарбниці цей податок приносив близько 13 млн руб. [1108, с. 178].

Оскільки зміна системи прямих податків не давала бажаних результатів, то уряд зосередився на розвитку системи непрямих податків. Кожне десятиліття непрямі податки змінювалися в бік збільшення. 1863 року була скасована система винних відкупів, а замість неї був уведений вільний продаж алкоголю всім бажаючим на основі введення акцизу [642]. Кожна «посудина з горілкою» обкладалася особливим акцизом, а питний будинок або склад – особливим питним збором. Акциз становив 4 руб. за кожне відро чистого спирту, що відповідало 1,6 руб. за відро (12,3 л) стандартної 40%-ої горілки [1108, с. 107]. 1869 року В.О. Татаринов запропонував міністру фінансів ввести фактичний контроль на винокурних заводах і в оптових складах алкогольних напоїв, що було виконано вже після смерті головного державного контролера [1238, с. 668–669]. Запровадження акцизів не викликало проявів народного невдоволення, а доходи скарбниці вже 1863 року збільшилися на 12 млн руб. порівняно з відкупами [982, с. 180]. Надалі акцизна система також сприяла збільшенню надходження питних доходів до державної скарбниці. Разом з тим посилилося пияцтво і торгівля низькоякісним алкоголем. У 1862–1865 рр. був скасований відкуп на сіль [628], цукор, тютюн, нафту і була введена акцизна система.

Ціни на бандеролі тютюну збільшилися на 30–33%, акциз на сіль склав 30 коп. з пуда, а акциз на цукор зріс (на 10 коп. з пуда 1866 року, на 20 коп. з пуда в 1867 року і на 10 коп. з пуда в 1870 і 1875 рр.) [1108, с. 108]. Питома вага непрямих податків помітно зростала. У 1870-х рр. відбулося збільшення гербового збору [628], зборів зі страхування, з пасажирських квитків і багажу, з провезення «товарів на великій швидкості». Прямі та непрямі податки в другій половині XIX ст. давали близько 75% всіх доходів державного бюджету.

Важливим інструментом державної діяльності і джерелом грошових надходжень залишалася митна політика. 1850 року намітився перехід від заборонної митної системи до помірно протекціоністської. Ще більш ліберальним був митний тариф 1857 року, згідно якого дозволявся ввіз ряду заборонених товарів і знижувалося мито на чавун і залізо. М.Х. Рейтерн, будучи прихильником фритредерської концепції, 1863 року ввів ще більш ліберальний тариф, прагнучи підняти митний дохід [653]. Цей захід добре проявив себе на хвилі економічного зростання та приливу іноземних інвестицій. Але з середини 1870-х рр. під впливом міжнародних подій і невдоволення європейських кредиторів посиленням позицій Росії на Балканах М.Х. Рейтерну довелося повернутися знову до зростання протекціоністських засад у митній політиці [626]. 1877 року було введено стягування мит у золотій валюті, а також було скасоване безмитне ввезення паровозів і рухомого складу, що стимулювало залізничні товариства використовувати продукцію вітчизняного машинобудування [303, с. 241].

Однією з ланок буржуазних перетворень фінансово-кредитної системи стало створення в червні 1860 року царським указом Державного банку, покликаного фінансувати торгово-промислові підприємства [654]. Дореформені кредитні установи були ліквідовані, всі їхні вклади передані до Державного банку, а борги тільки частково погашені державою. До Державного банку була приєднана й «експедиція кредитних білетів», що свідчило про його емісійне призначення. В основу статуту Державного банку Російської імперії був покладений статут банків Франції з урахуванням казенної організації створюваної у країні кредитної установи. Основний капітал банку склав 15 млн. руб. із залишком резервного капіталу колишнього

комерційного банку майже в 9 млн. руб. [502, с. 212–214]. Спочатку підпорядкування банку було подвійним – він перебував під наглядом ради державних кредитних установ і під протекцією міністерства фінансів. До складу управління Держбанком входили керуючий зі своїм товаришем, що затверджувалися імператором, шість директорів, які призначалися міністром фінансів, три депутати від ради державних кредитних установ.

Основні завдання Держбанку на першому етапі діяльності (1860–1881 рр.) полягали в подоланні банківської кризи і впорядкуванні грошового обігу, розбалансованого Кримською війною, та в проведенні викупної операції з аграрної реформи [643] та у вирішенні проблем державної скарбниці. Аграрна реформа 1861 року викликала також становлення іпотечного кредиту, потребу в якому гостро відчували поміщицькі господарства. З метою збільшення вкладів ощадних кас ініційований М.Х. Рейтерном указ Олександра II від 1864 року наказував відкривати ощадні каси при Держбанку, а не при державних позичкових скарбницях, як було раніше. Такий захід сприяв пожвавленню ощадної справи в Росії [502, с. 313–314].

Казна, не маючи вільних коштів для проведення модернізації країни, стала заохочувати розвиток приватного підприємництва, зменшуючи державне регулювання економіки країни. М.Х. Рейтерн бачив рішення багатьох російських проблем в інтенсивному будівництві залізниць. У цьому питанні він віддавав перевагу приватному капіталу. Однак приватні власники долучалися до цієї діяльності тільки за умови надання пільг та «високих гарантованих прибутків» приватним товариствам. Приватні компанії за погодженням з міністром фінансів почали виходити на міжнародні фінансові ринки. Міністерство контролювало підписання угод про розміщення облігацій іноземними банками. Гарантом цінних паперів приватних компаній виступала держава [502, с. 321–324]. Однак вона також піклувалася про захист своїх інтересів у разі непередбачених обставин на ринку і неможливості виконання компанією своїх зобов’язань за позиками. У разі виникнення форс-мажору уряд залишав за собою частину або всі облігації компанії за ціною, встановленою банком, який видав позику. У разі сприятливих обставин державні гарантії також оплачувалися відрахуваннями половини або 2/3 від прибутку

компанії [303, с. 155–157, 163–164, 197–199]. З 1866 року державні доходи і витрати стали перевірятися контрольними палатами щомісяця за справжніми документами; тоді ж за ініціативи голови Державного контролю В.О. Татаринова був введений фактичний контроль експлуатаційних дій Миколаївської залізниці, а в наступні роки він був застосований і до інших казенних залізниць [1238, с. 668–669]. Але, як справедливо відзначає професор фінансового права Харківського університету П.П. Мігулін, для всіх конфесій, які видавалися протягом 1860–1868 років характерними були висока вартість укладання однієї версти, повна технічна самостійність товариств, дозвіл на безмитне ввезення матеріалів та обладнання, пасивність урядових агентів [502, с. 336]. Саме тому західноєвропейські кредитні установи, знаючи фінансовий стан Російської імперії щодо наявності солідного дефіциту державного бюджету, досить часто відмовляли у наданні кредитів на будівництво залізниць, мотивуючи свою відмову сумнівами у спроможності держави підтримувати існуючу систему залізничного будівництва [502, с. 339]. В результаті міністр фінансів з метою знаходження джерел фінансування для продовження будівництва залізниць в імперії запропонував Олександру ІІ продавати вже побудовані залізниці у приватні руки, що і було започатковано фактом продажу шляху Москва – Санкт Петербург Головному товариству російських залізниць [627].

Урядові дотації стимулювали концесійну залізничну «гарячку» і прилив іноземного капіталу [502, с. 391]. Протягом керування міністерством фінансів М.Х. Рейтерном було випущено 5 консолідованих залізничних займів (див. указ від 9 січня1870 р. про випуск міністерством фінансів облігацій на суму 12 млн. фунтів стерлінгів [622], від 17 лютого 1871 р. про другий випуск облігацій на таку ж суму [623], 1872 року – третій [624], 1873 року – четвертий [625], 1874 року – п’ятий [617]). Залізничне будівництво викликало бурхливе акціонування в сфері промисловості, торгівлі і кредиту. У 1870-і рр. грюндерство, тобто масове створення акціонерних товариств, банків, страхових компаній і випуск цінних паперів, захопило Росію [502, с. 233–234]. За 10 років, з 1863 по 1872 рр., в Росії було засновано більше 300 акціонерних товариств [982, с. 197]. Займи, що здійснила держава для будівництва залізниць, не покривалися за рахунок доходів самих залізниць, а оплачувалися в

основному загальнобюджетними ресурсами. Причому, колосальні затрати, які понесла держава на будівництво залізниць, ніяким чином не сприяли розвитку залізничної промисловості, так як левова частка усіх необхідних матеріалів для будівництва залізниць закуповувалася за кордоном [502, с. 422]. Тим не менше, за 16 років перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів було побудовано 18,5 тис. верст залізниць, що позитивно вплинуло на подальший соціально-економічний розвиток Російської імперії [502, с. 409–410].

Внутрішні проблеми, неврожай та загострення зовнішньополітичної ситуації привели 1875 року до першого краху кредитної установи в Росії та спаду в будівництві залізниць [303, с. 207]. Подія мала значний резонанс в суспільстві й надовго знизила ділову активність кредитно-банківської сфери. Приватна ініціатива і свобода підприємництва, активним прихильником яких був М.Х. Рейтерн, не принесли очікуваних результатів. Банки не вкладали гроші у виробництво, а займалися спекуляціями на ринку цінних паперів, акціонерні компанії цікавилися переважно засновницькими прибутками, зменшення митних зборів збільшило ввезення предметів розкоші. На ці події накладалися інші фактори: необхідність виконання гарантій уряду щодо будівництва залізниць, відсутність покращення вексельного курсу грошової одиниці, перевищення імпорту товарів над експортом, загроза війни між Німеччиною та Францією і, як наслідок, припинення притоку капіталів з-за кордону, зменшення попиту за кордоном на продукти [303, с. 207–217]. У поглядах М.Х. Рейтерна відбулася помітна еволюція. Він почав виступати за жорсткий державний контроль над приватними підприємцями і протекціоністську митну політику.

Отже, 1860–1870-і рр. стали переломними не тільки в політиці й житті суспільства, а й в економіці. Міністр фінансів М.Х. Рейтерн скрупульозно й послідовно втілював у життя свою програму. Але йому це вдавалося лише до середини 1870-х років. Йому вдалося досягти бездефіцитного державного бюджету і створення сприятливих умов для переходу до металевого обігу. Але неврожай 1875 року, обміління внутрішніх водних шляхів у зв’язку з посухою, скорочення експорту хліба за кордон і початок сербської кризи помітно погіршили фінансово-економічну

ситуацію в Російській імперії, викликали відтік іноземних капіталів і поставили на межу знищення все досягнуте невтомною працею міністра фінансів [502, с. 457–458]. М.Х. Рейтерн висловився категорично проти російсько-турецької війни, що назрівала. Він розумів, які незліченні лиха і розорення принесе вона державному господарству і грошовій системі держави [303, с. 225–227]. Становище обтяжувала економічна криза, котра характеризувалася скороченням залізничного будівництва, зниженням випуску продукції легкої промисловості, уповільненням темпів розвитку важкої індустрії, нестійкістю хлібного експорту, погіршенням торговельного балансу. Криза супроводжувалася біржовою панікою, величезними збитками і банкрутством багатьох приватних підприємств і банків. Це викликало відповідну реакцію на Заході, підривало міжнародний кредит імперії, викликало відлив іноземних капіталів за кордон, падіння курсу рубля і російських цінних паперів на європейському грошовому ринку [458, с. 170–180].

Коли війна все-таки почалася, М.Х. Рейтерн подав прохання про відставку, в якій йому було відмовлено. Керуючись почуттям обов'язку і патріотизму, він залишався на своїй посаді до кінця війни і забезпечував фінансування військової кампанії [502, с. 460]. Довелося допустити запозичення Державного банку, випуск незабезпечених кредитних білетів, збільшення митних зборів і оформлення позик на невигідних умовах [303, с. 237–238]. Війна обійшлася Росії в 1 133 млн. руб. при доходній частині бюджету в 600 млн. руб. Курс рубля знизився з 86 коп. золотом 1875 р. до 63 коп. у 1878–1880 рр. [1108, с. 111] (лише надзвичайні військові потреби на війну за оцінками І.С. Бліоха становили 888,5 млн. руб. [303, с. 233]; П.П. Мігулін оцінює обсяги всіх військових потреб на війну в 1 113,5 млн. руб. [502, с. 466]). М.Х. Рейтерн покинув пост міністра фінансів після закінчення війни 1878 року в умовах фінансової кризи. Але державну службу він не залишив, в 1881–1886 рр. він займав пост голови комітету міністрів. М.Х. Рейтерн перший в Росії почав вибудовувати й формувати «економічну політику», чітко усвідомлюючи, що для успішного вирішення фінансово-економічних проблем потрібен час, терпіння і політична стійкість. Він раніше за інших зрозумів, що для проведення модернізації Росії слід не тільки зміцнювати фінанси, а й реформувати все господарське життя, використовувати

приватну ініціативу, давати простір вітчизняному капіталу, залучати іноземні інвестиції. Економічна політика М.Х. Рейтерна поклала початок трансформації Росії з аграрної в індустріально-аграрну країну. Вжиті ним реальні кроки і проекти стали фундаментом всієї подальшої економічної політики російського уряду.

Наведемо динаміку базових показників виконання бюджетів Російської імперії протягом 1862–1878 років (рис. 8).

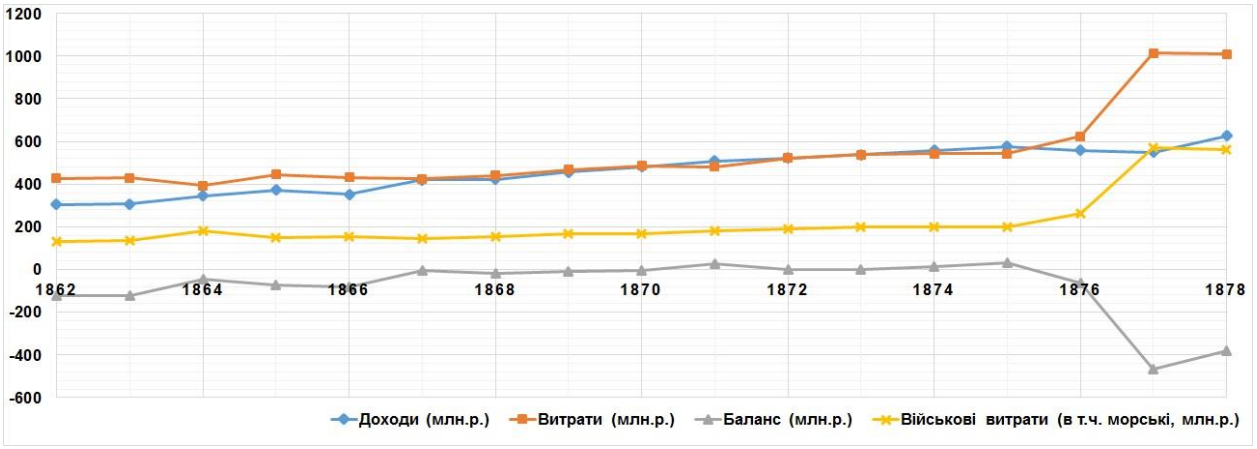

Рисунок 8. Динаміка базових показників бюджетів Російської імперії протягом 1862–1878 років.

Джерелом статистичних даних для побудови діаграми нам послугувала праця І.С. Бліоха [303, с. 344]. Близькі до вказаних у цьому джерелі показники виконання бюджетів Російської імперії, зазначені П.П. Мігуліним [502]. В джерелах [698] та [415] містяться лише планові показники, які, як правило, не виконувалися. Цей період взятий для аналізу з метою показати, як відобразилися реформи В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна на фінансовому становищі імперії, та як «благодійна» війна з Туреччиною вщент нівелювала результати описаних вище системних перетворень. Дослідники розвитку фінансів Російської імперії того періоду (див. [303; 502; 698] відзначають катастрофічно негативний вплив участі Росії у військовій компанії 1876–1878 рр. З цієї війни, як і з інших війн XIX століття, Російська імперія не отримала вагомих дивідендів, окрім зневаги та яскраво вираженого ворожого ставлення до імперії народів Європи.

Результати фінансових перетворень В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна (див. рис. 8) позитивно вплинули на бюджетні показники Російської імперії – скоротилися військові витрати, бюджетний баланс наближався до паритетних показників. Але процес підготовки до війни та сама воєнна кампанія знову привели до зростання

витрат на утримання військ та підтримку їхньої боєздатності і, як наслідок, до різкого зростання бюджетного дефіциту.

З метою оцінки якості зміни показників бюджетів Російської імперії протягом періоду 1862–1878 рр. ми побудували лінійні тренди зміни показників доходів, загальних витрат та воєнних витрат (у тому числі морських), розбивши увесь вказаний період на два часових проміжки: 1862–1875 рр. (роки проведення реформ) та 1876–1878 рр. (роки підготовки до війни та фінансування воєнних дій). В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за проміжок «1862–1875 рр.» зростали з лінійним коефіцієнтом 22,15 (при цьому величина достовірності апроксимації (наближення до реальних значень) була досить великою і сягнула 0,98), воєнні витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 4,99 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,76), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 11,2 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,86). Не дивлячись на те, що воєнні витрати залишалися досить великими (1875 року вони становили трохи більше третини бюджету імперії), але М.Х. Рейтерну вдалося досить суттєво зупинити швидкість їх росту протягом зазначеного проміжку часу перебування керівником міністерства фінансів. Зовсім іншу картину спостерігаємо на проміжку часу з 1876 до 1878 року. В результаті аналізу лінійних трендів ми отримали, що доходи імперії за проміжок «1876–1878 рр.» зростали з лінійним коефіцієнтом 33,35 (при цьому величина достовірності апроксимації була допустимою і рівною 0,63; врахуємо, що показник 33,35 був досягнутий за рахунок екстраординарних доходів), воєнні ж витрати імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 149,6 (величина достовірності апроксимації при цьому рівна 0,72), а загальні витрати бюджету Російської імперії зростали з лінійним коефіцієнтом 192,3 (при цьому величина достовірності апроксимації досягнула позначки 0,74). Як бачимо, обсяг зростання воєнних витрат Російської імперії протягом зазначеного періоду значно поглинав обсяг зростання загальних доходів бюджету і, як наслідок, займав левову частку (майже 60 % 1878 року) обсягу загальних витрат бюджету країни. Результатом воєнної компанії проти Туреччини стало порушення бюджетного балансу, знищення всіх позитивних фінансових

напрацювань В.О. Татаринова та М.Х. Рейтерна, потужна фінансова та економічна криза всієї країни [1071].

На основі вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. 1. Протягом 1863–1866 рр. були проведені фінансові перетворення, метою яких була систематизація та централізація державного господарства. Підготовка до реформ була проведена державним контролером В.А. Татариновим, тобто Міністерство фінансів мало до них опосередковане відношення, але саме в їх результаті міністр фінансів перетворився на справжнього господаря фінансів в Росії.

2. Впорядкування державної політики імперії В.О. Татариновим та М.Х. Рейтерном дало свої результати на початку 70-х років XIX століття, коли звичайна частина бюджету стала бездефіцитною. Перевищення загальних бюджетних витрат (котрі складалися із звичайні та надзвичайних витрат) над доходною частиною бюджету вважалося нормальним явищем, так як до надзвичайних витрат відносилися кошти, що призначалися для будівництва залізниць та покривалися спеціальними ресурсами (залізничними займами та коштами спеціального залізничного фонду).

3. Селянська реформа, що дала селянам волю за забезпечила частину селян землею, кардинальні зміни у бюджетній політиці, покращення податкової політики, створення державного банку та підтримка приватних акціонерних банків, вдосконалення митної політики, будівництво залізниць та пов’язаний з ним прихід до імперії іноземних капіталів дали можливість В.О. Татаринову та М.Х. Рейтерну привести фінанси Російської імперії до задовільного стану. Втім, життя основної маси населення імперії – селян – стало ще важчим через панування подушної податі, через високі викупні платежі, через застарілу систему стягнення селянських зборів шляхом продажу їх майна. Все це вело до зубожіння сільського населення та неможливості покращення його добробуту.

4. Побудова мережі залізниць за допомогою приватних акціонерних товариств протягом 1857–1876 років (в т.ч. за безпосереднього планування та керівництва М.Х. Рейтерном) відіграла позитивну роль у контексті прискорення економічного розвитку країни, яка мала величезні території зі слабкими транспортними зв’язками між ними. Але при цьому залізниці стали джерелом серйозних затрат зі сторони

державного казначейства, так як будувалися за рахунок державних або гарантованих державою займів. Причому, вказані займи не оплачувалися повністю доходами самих залізниць, а покривалися загальнодержавними ресурсами.

5. Перелічені теоретико-практичні досягнення реформаторів були фактично зведені нанівець через розв'язану Російською імперією війну з Туреччиною 1876–1878 років, що привело до неконтрольованого росту військових бюджетів, колосальних витрат бюджетних коштів, величезного фінансового та майнового напруження народних мас, закріплення за імперією іміджу європейського жандарма.

Наступником М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів був Самуїл Олексійович Грейг (1827–1887) – уродженець м. Миколаєва Херсонської губернії, військовий і державний діяч Російської імперії. Його діяльність була ускладнена російсько-турецькою війною 1877–1878 рр., що призвела до зростання дефіциту державного бюджету й необхідності скорочення бюджетних витрат. Внаслідок війни, Російська імперія втратила досягнуті позитивні результати, по проведеним попереднім реформам [303, с. 226]. Задля скорочення бюджетних витрат було тимчасово призупинено будівництво залізниць і скорочено чисельність армії; збільшення доходів досягалося через збільшення непрямих податків (гербовий збір, ціни на актовий та вексельний папір) та протекціоністські заходи. Також був використаний звичний спосіб покриття бюджетних дефіцитів – державні займи, що здійснювалися не через іноземні банки, а через Державний банк Російської імперії та виявилися вдалими. Проте виступи Грейга щодо недоліків існуючої фінансової системи, його вимоги скорочення бюджетних витрат призвели до його відставки.

Його наступником став Олександр Огейович Абаза (1821–1895), який незважаючи на те, що прийняв справи у розладнаному війною стані, ще і з голодом 1880 року, виступив за поновлення політики реформ. Разом із міністром внутрішніх справ М.Т. Лорис-Меліковим і М.Х. Бунге розробив програму соціально-економічних перетворень у сфері оподаткування, грошового обігу, залізничного будівництва і фінансового управління. З новаторських заходів міністра фінансів О.О. Абази можна виділити обмеження витрат міністерств і збільшення фінансування системи освіти, судової системи й залізничного будівництва; ініціювання відміни

соляного податку; припинення емісії кредитних білетів та погашення випущених під час російсько-турецької війни. Із запланованих заходів вдалося реалізувати лише відміну акцизу на сіль і скорочення викупних платежів. Діяльність міністра фінансів викликала різку критику з боку консерваторів і його відставку.

Станом на початок 1881 року фінансова система Російської імперії перебувала в критичному стані: порядок управління фінансами, створений зусиллями М.Х. Рейтерна, був фактично зруйнований, дефіцит державного бюджету складав за 1876–1880 рр. – 334 млн. руб., державний борг становив 6 млрд. руб. [303, с. 235–238]. Розбалансованість фінансової системи ускладнилася загальним кризовим станом економіки. Неврожай 1880 року, значне подорожчання споживчих товарів при падінні цін на промислові товари посилили фінансову дестабілізацію та скорочення промислового виробництва та неминучого в наслідок цього зниження доходів у промисловому секторі. Ці системні погіршання відбувалися на фоні того, що фактично з 1875 року законодавча діяльність щодо вдосконалення фінансового сектора призупинилась [303, с. 253]. Міністерство фінансів потребувало керівника з науковим підходом, практичним досвідом і знаннями міжнародної практики організації фінансової справи. Такою особою став М.Х. Бунге – фундатор Київської школи фінансової та фінансово-правової науки. При призначенні на посаду, М.Х. Бунге повідомив Олександру ІІІ, що вважає себе теоретиком, недостатньо підготовленим до самостійного управління міністерством фінансів, але імператор визначив цей аргумент непереконливим [1145, с. 200]. При призначенні М.Х. Бунге міністром суттєву роль мали його ґрунтовні теоретичні розробки з фінансово-правової проблематики та бездоганна репутація на фоні масової корумпованості політичної та економічної еліти в умовах первісного капіталістичного нагромадження капіталу. І попередник М.Х. Бунге – О.О. Абаза, і його наступник – І.О. Вишнеградський були не лише ставлениками «залізничних воротил», але й отримували від них за різноманітні послуги своєрідні «тантьєми» [882, с. 122–123].

Оскільки теоретичні ідеї М.Х. Бунге з фінансової та фінансово-правової проблематики були охарактеризовані у попередньому розділі, то основну увагу приділимо його програмі фінансових перетворень на міністерській посаді та

визначенню ступеню її реалізації. Сам М.Х. Бунге таким чином визначив основні програмні напрями фінансових перетворень: «Изучение слабых сторон нашего государственного строя указывает на необходимость обеспечить правильный рост промышленности достаточным для нее покровительством: укрепить кредитные учреждения на началах, проверенных опытом, способствуя притом удешевлению кредита; усилить в интересах народа и государства доходность железнодорожных предприятий, установив над ними надлежащий контроль; упросить кредитное денежное обращение совокупностью направленных к достижению этой цели постепенно проводимых мер, ввести преобразования в системе налогов, сообразные со строгой справедливостью и обещающие приращение доходов без обременения плательщиков податей; наконец, восстановить превышение доходов над расходами (без чего улучшение финансов немыслимо) ограничением сверхсметных кредитов и соблюдением разумной бережливости во всех отраслях управления» [315, с. 199]. Таким чином, програма фінансових перетворень М.Х. Бунге була комплексною, ставила за мету стимулювання розвитку промисловості задля підвищення рівня життя населення, що досягалося через взаємодію грошово-кредитного і податково-бюджетного регулювання. М.Х. Бунге виходив з того, що вузький «фінансизм» – виключна турбота про державні фінанси в вузькому значенні, повинен бути замінений на «економізм» – широка економічна політика, направлена на розвиток виробничих сил країни, чого не можна досягнути при бідності та безправності народних мас [974, с. 28].

Важливою складовою фінансово-економічних перетворень М.Х. Бунге стали податкові реформи. 1881 року було прийнято рішення про переведення всіх поміщицьких селян на викупні платежі. Для тих селян, хто вже був на викупі, знижувалися викупні платежі і революційним нововведенням була відміна застарілої подушної податі, що становила з часів Петра I основу російської фіскальної системи та давала 10% надходжень до державного бюджету Російської імперії. Компенсувалася втрата цих надходжень, перекладанням податків на більш доходні частини населення: було встановлено податок на майно (1882); додаткові збори з торговельних і промислових підприємств і грошові капітали (1885) і податок на

нерухоме майно з містян; підвищувалися акцизи на спирт, тютюн і цукор, гербовий збір і митні тарифи. Був відмінений соляний податок, що позитивно вплинуло на розвиток хімічної промисловості та окремі промисли. Окрім зміни в структурі і розмірах оподаткування також відбулися зміни в способах стягнення податків – при губернських казенних палатах з'являлися посади податних інспекторів (VI класу табеля про ранги, що відповідало посаді полковника в армії) [946, с. 194–199]. При подальшому науковому аналізі цих різноманітних нововведень досить часто М.Х. Бунге звинувачували в переході до протекціонізму (через підвищення ставок митного тарифу) й відповідно відході від класичних постулатів, що є не достатньо аргументованим, оскільки вважаємо, що це було певним компромісом, необхідним для узгодження теорії і практики заради принципових нововведень, а інколи й певним «дипломатичним кроком» для маневрування у корумпованому середовищі. М.Х. Бунге митний тариф розглядав і як джерело доходів казни, і як захист національного товаровиробника, і в першу чергу – як засіб стабілізації російського рубля шляхом покращення платіжного балансу Російської імперії.

Як представник фінансово-правового наукового напряму М.Х. Бунге вважав, що відсутність сучасного фабрично-заводського законодавства негативно впливає на промисловий розвиток країни, й тому ініціює розробку першого трудового законодавства Російської імперії (1882). Також, за його ініціативи створюється фабричні інспекція, що спостерігає за умовами праці та побуту працівників, розробляються правила найму на роботу й нагляду за їхнім виконанням капіталістами, регламентується виплата зарплати грошима, а не талонами, упорядковуються штрафи (1886). Розроблений М.Х. Бунге законопроект про страхування працівників у разі нещасних випадків прийнятий не був.

Як засіб стимулювання розвитку народного господарства, М.Х. Бунге розпочав процес одержавлення збанкрутілих приватних ділянок залізниці. Микола Християнович не вважав, що залізниця повинна перебувати в державній формі власності, його підхід полягав у тому, що приватні дороги повинні підпорядковуватися державному контролю. Для повернення виданих позик і розширення фінансування урядом гарантувався випуск займів залізничних товариств

в металічній валюті за рахунок сплати боргів компаній Казначейству. З 1882 року засновується казенне управління на Єкатеринінській, Лівенській та Баскунчакській залізниці – це були зачатки державних рейкових ліній.

В грошово-кредитній сфері М.Х. Бунге значну увагу приділяв системі кредитування через Державний банк Російської імперії та її правовій регламентації, а також заходам для поновлення металічного грошового обігу в країні. Розроблені при М.Х. Бунге державні кредитні встановлення, мали важливе значення для подальшого економічного розвитку, але це було непростою справою, оскільки вступало в протиріччя з інтересами тих осіб, що вважали це своєю монополією [444] – власниками лихварського капіталу. Бунге розробив проект державного іпотечного кредитування для видачі селянам державного кредиту та сприяння зростанню продуктивності селянських земельних наділів (шляхом викупу землі), а також провів врегулювання добровільного переселення сільського населення. Реалізація цього проекту передбачала заснування Селянського банку для виділення селянам дешевого кредиту для придбання землі, створення регіональних представництв цього банку. Селянський поземельний банк було створено 1882 року, як самостійну кредитну установу, підпорядковану міністерству фінансів; щорічно йому виділялося 5 млн. руб. для видачі позик всім бажаючим, в розмірі 75% вартості придбаної землі під 6% річних, терміном від 24 до 34 років [661, с. 218]. 1885 року було засновано Дворянський банк для видачі кредитів дворянам на кредитних умовах. За часи перебування М.Х. Бунге на посаді міністра фінансів не лише створювалися нові види державних банків і розвивалася їх мережа, а й розвивалася правова регламентація питань кредитування, заохочувався розвиток приватного кредитування через створення акціонерних банків. Бунге науково виважено вважав, що кредитна система повинна контролюватися державою через обмеження щодо засновників банків, суми гарантій та розміру кредиту.

Бунге розумів, що стабільності фінансової системи неможливо досягти без стабілізації грошового обігу. В свою чергу, недоліки грошової системи він пояснював недосконалістю законодавчої бази, що регламентує грошовий обіг, та падінням курсу рубля. М.Х. Бунге був прихильником переходу Російської імперії до золотого

монометалізму, оскільки інтенсивний розвиток торгово-кредитних операцій призввів до того, що срібло стало незручним мірилом вартості. Більше того, у провідних європейських країнах (Англія, Франція, Німеччина) срібло замінялося золотом. В Російській імперії почали нагромаджуватися золоті фонди (1884), відбувся перехід на 900-ту пробу срібла і золота (1885), але необхідними умовами грошової реформи були збалансований державний бюджет і рівноважний платіжний баланс, без цього введення золотого стандарту призвело б до відтоку золота за кордон. Ліквідувати дефіцит державного бюджету, незважаючи на різноманітні зусилля, М.Х. Бунге не вдалося, а позитивне сальдо торговельного балансу склалося лише в середині 1880-х рр. У сфері покращення грошового обігу Бунге стала його ініціатива конверсії російських займів 5 і 6%-вих облігацій на займи під нижчий відсоток і більший термін.

Таким чином, із запланованих програмних заходів М.Х. Бунге як міністру фінансів не вдалося стабілізувати державний бюджет через значні витрати на погашення державних займів, здійснених до нього. Але в цілому його діяльність як міністра фінансів, що базувалася на ґрунтовних фінансово-правових знаннях та бездоганній репутації, оцінювалася як видатна епоха в історії російських фінансів [766], що заклала основи майбутніх фінансових досягнень І.О. Вишнеградського та С.Ю. Вітте.

Також для більш повного розуміння фінансово-правових процесів, що відбувалися наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії, необхідно відзначити загальну диспропорційність і нерівномірність економічного розвитку, котра посилалась під впливом організаційно-технічних та інституційних змін на основі розвитку капіталістичних умов господарювання (тогочасні інституційні чинники детально проаналізовано в працях М.І. Туган-Барановського [1162, с. 614–620]. Імперський сценарій силової модернізації економіки був так званого «наздоганяльного» типу, із запозиченням зовнішніх механізмів, передбачав різке зростання ролі держави, що виявлялася в ініціюванні ринкових перетворень, активній участі державних структур у здійсненні реформ і встановленні контролю над всіма сферами економіки [1030, с. 297–298]. Але загальновизнаним є факт, що суспільній

та економічній еволюції властива залежність від попереднього способу розвитку [1040, с. 133], відповідно прогресивні технології та нові форми організації праці зумовлювали формування нової системи економіко-правових і соціально-правових відносин, інтересів суб'єктів господарювання, які підривали узвичаєний спосіб господарювання; і ця протидія зумовлювала постійні диспропорції та нестабільність у різних сферах соціально-економічної життєдіяльності суспільства. Розбалансованість внутрішнього ринку та пошук способів стабілізації економіки як в теорії, так і на практиці, призвели до поширення соціалістичних ідей серед вчених фінансово-економічного напряму. Загрозливість цих ідей підкреслював М.Х. Бунге, визначаючи, що «социализм представляет смертельный приговор для России, потому что бедность и невежество народа, продажность администрации, … начиная от низших полицейских служащих до губернаторов,…увеличивают опасность международного социализма воплощением его в России в грубые формы» [315, с. 211]. Так видатний український вчений М.Х. Бунге продемонстрував передбачення, котре ґрунтувалося на значному науковому потенціалі та соціальній чесності.

Вишнеградський Іван Олексійович (1831–1895) – магістр математичних наук, вчений-механік, став міністром фінансів після відставки М.Х. Бунге. Умови початку його діяльності в міністерстві фінансів були надзвичайно сприятливі – позитивні результати фінансової політики М.Х. Бунге і великий врожай у Російській імперії і неврожай в європейських країнах стимулював зростання експорту зернових. Для спрощення вивозу встановлювалися експортні премії та льотні залізничні тарифи, що мало загальним наслідком посилення довіри та збільшення російського кредиту на іноземних ринках. В цих умовах І.О. Вишнеградський на перше місце в системі фінансового регулювання висував бюджетно-фінансову стабільність через сприяння розвитку великої промисловості як основи бездефіцитності бюджету. Окрім скорочення витрат використовувалися різноманітні способи збільшення бюджетних надходжень (стягнення недоїмок по відміненій подушній податі, встановлені нові акцизи на керосин і сірники, підвищено акцизи на тютюн, цукор, алкоголь, гербовий збір, поземельний і промисловий податки). З цією ж метою для досягнення збалансованості державного бюджету були здійснені заходи в системі кредитного

регулювання (конверсія російських металічних займів у 4% з відстрочкою оплати та погашення) та реформування залізниці, через підпорядкування залізничних тарифів урядовій адміністрації та упорядкування фінансових стосунків між казною і приватними залізничними товариствами. Заходи стабілізації бюджету виявилися ефективними. Стабілізація торговельного балансу держави здійснювалася протекціоністськими заходами, що також мали наслідком встановлення активного торговельного балансу. Проте, вдала фінансова складова діяльності Вишнеградського контрастувала з економічним станом населення. Неврожай зернових 1891 року і, як наслідок, економічна криза 1891–1892 рр. потребували заходів щодо стабілізації ситуації з боку фінансового управління у вигляді витрат на харчування для населення, на що пішли майже всі вільні засоби казначейства; а розоренні неврожаєм території виявилися неспроможними сплатити визначені податки, що мало наслідком недовиконання за статтями доходів державного бюджету.

Наступнику Вишнеградського – С.Ю. Вітте – необхідно було ліквідувати ці фінансові проблеми та розв’язати основні тогочасні завдання фінансового управління: стабілізувати грошово-кредитний обіг та поновити металічний обіг, упорядкувати і розвинути залізничне господарство Російської імперії.

Найбільш вдалим реформаторським заходом міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте була грошова реформа 1895–1897 рр., в результаті якої відбувся перехід від інфляційного паперово-грошового обігу до золотого стандарту, стабілізувалася грошова система Російської імперії як основа функціонування національного ринку. При характеристиці діяльності С.Ю. Вітте, ми не лише визначимо сутність і хід реформи, а проаналізуємо внесок викладачів фінансових і фінансово-правових дисциплін університетських центрів Наддніпрянської України у теоретичну розробку, обґрунтування, підготовку проведення й аналіз грошової реформи 1895–1897 рр.

Насамперед необхідно зазначити, що самого С.Ю. Вітте можна вважати представником університетського центру Наддніпрянської України [1069; 1096, с. 307–317], оскільки він закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету (м. Одеса), там отримав ступінь кандидата фізико-математичних наук

після представлення дисертації на тему «Выяснение понятий о пределах» (1870). Після закінчення університету мріяв про викладацьку діяльність, проте його рідні відмовили його, запевняючи, що університетська кафедра – кар'єра не для дворянина. Працював в управлінні служби Одеської залізниці, обирався почесним мировим суддею м. Одеси (1879). З 1888 р. розпочинається бюрократична кар'єра і в серпні 1902 р. С.Ю. Вітте призначається міністром фінансів [697, с. 323–325] і залишається на цій посаді протягом одинадцяти років.

С.Ю. Вітте продовжив політику фінансової стабілізації, започатковану його трьома попередниками – міністрами фінансів Російської імперії М.Х. Рейтерном (1862–1878), М.Х. Бунге (1881–1886), І.О. Вишнеградським (1887–1892). М.Х. Бунге, як було вже визначено, зробив значний вклад в становлення фінансової науки і практики. С.Ю. Вітте у своїх спогадах зазначає, що теорія грошового обігу не вивчалася в університетах і серед науковців Російської імперії ґрунтовні дослідження з цієї проблематики мали, на його думку, лише професор Київського університету М.Х. Бунге і професор Дерптського університету Вагнер [352, с. 78]. Дійсно, М.Х. Бунге був автором цілої низки праць, присвячених даній тематиці: Банковые законы и банковая политика (1874), Бумажные деньги и банковая система Северо-Американских штатов (1867), Главное банковое и торговое общество в С.-Петербурге (1859), Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к ее улучшению (1888), Кредит и крепостное право (1859), Общий оборот внешней торговли, торговый баланс и таможенные пошлины первостепенных держав в XIX столетии (1867), Об упрочнении курса бумажных денег (1868), Неразменные банковые билеты во Франции с 1870 по 1878 г. (1878), О восстановлении металлического обращения в России (1877), О восстановлении постоянной денежной единицы в России (1878), Заметки о настоящем положении нашей денежной системы и средства к её улучшению (1880) та ін. А перебуваючи на посаді міністра фінансів М.Х. Бунге вживав різноманітні заходи щодо стабілізації рубля на попередній срібній основі та доклав багато зусиль для впорядкування грошової та податкової систем. Як було зазначено, М.Х. Бунге підтримував ідею золотого монометалізму й брав активну участь в підготовці цієї грошової реформи. Бунге також передбачав серйозний

суспільний опір монометалізму й спротив як теоретичних дослідників даної проблематики, так і фінансової бюрократії. С.Ю. Вітте у спогадах пригадує розмову з М.Х. Бунге, що відбулася перед одним із засідань комітету фінансів, де розпочалося проведення грошової реформи. Микола Християнович йому сказав: «Вам будет очень трудно проводить эту реформу, потому что в финансовом комитете нет ни одного человека, который бы это дело знал. Все члены финансового комитета теоретически этого дела не изучали и на практике его не видели» [352, с. 78].

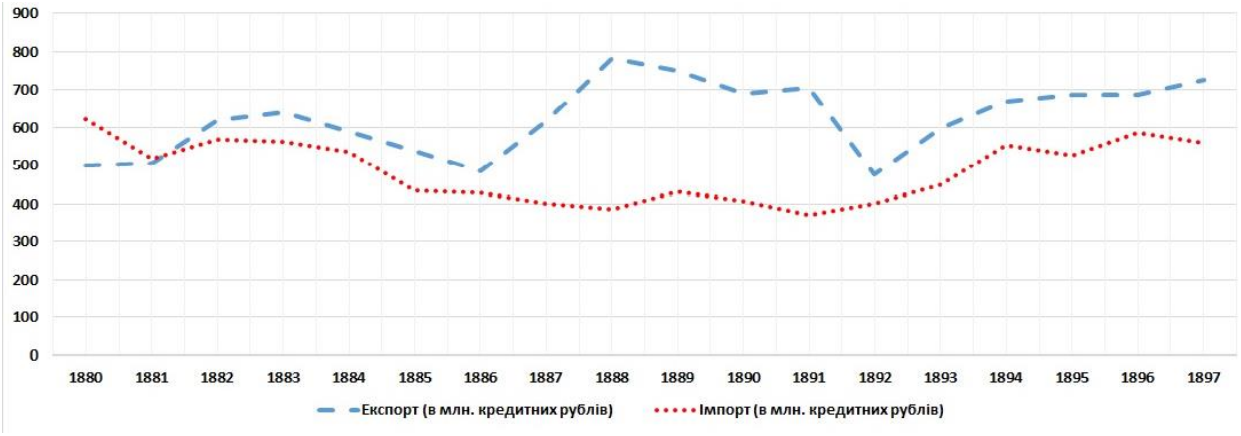

Рисунок 9. Обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії (1880–1897 рр.)

С.Ю. Вітте усвідомлював, що успішна грошова реформа не може бути самоціллю, а потребує суттєвих попередніх змін в економічній політиці держави [1069]. Підготовка грошової реформи здійснювалася за такими основними напрямами: сприяння розвитку промисловості, підтримка стабільного позитивного сальдо торгового балансу й накопичення золотого запасу; ліквідація дефіциту державного бюджету; стабілізація валютного курсу [1058]. Для цього С.Ю. Вітте за часи перебування на посаді міністра фінансів Російської імперії (1892–1903) продовжував проводити послідовну протекціоністську політику, зорієнтовану на захист національної промисловості від зовнішньої конкуренції, та залучення іноземних інвестицій, що спрямовувалися на розвиток промисловості й банківської сфери. Протекціоністські заходи підтримали стабільне позитивне сальдо торговельного балансу Російської імперії, що простежувалося з 1877 р. Основною статтею експорту Російської імперії був хліб; обсяги експорту становили в середньому 47 % (підрахунок зроблено на основі матеріалів, поданих у збірнику з історії та статистики зовнішньої торгівлі Росії [707]. Продемонструємо позитивне

сальдо торговельного балансу даними про обсяги зовнішньої торгівлі Російської імперії [707] (рис. 9).

Станом на 1 січня 1895 р. золотий запас складав 645,7 млн. рублів, а на 1 січня 1896 р. – 659,5 млн. рублів, з яких до розмінного фонду відносилося 375 млн. (окрім 75 млн. рублів, що забезпечували тимчасовий випуск кредитних білетів). Протягом 1896 р. розмінний фонд доведено до 500 млн. рублів золотом і за цей же період борг державного казначейства скоротився з 671 млн. рублів до 621 млн. [697, с. 415]. Збільшення золотого запасу Російської імперії відбулося як за рахунок власного добування золота (1897 р. Росія забезпечувала 17,2% світового добування), так і за рахунок іноземних кредитів переважно в золоті (приблизно по 100 млн. рублів щорічно). Накопичення золотого запасу в Державному банку Російської імперії виконувало такі економічні завдання: створювався фонд для міжнародних розрахунків (золото як світові гроші); фонд для забезпечення внутрішнього грошового обігу повноцінних грошей; резерв для здійснення платежів по вкладам [892, с. 365–366].

На початок грошової реформи не вдалося ліквідувати дефіцит державного бюджету Російської імперії. Наведемо статистичні дані, що характеризують доходну і витратну частини державного бюджету в реформений та пореформений період (рис. 10) [697, с. 646–649].

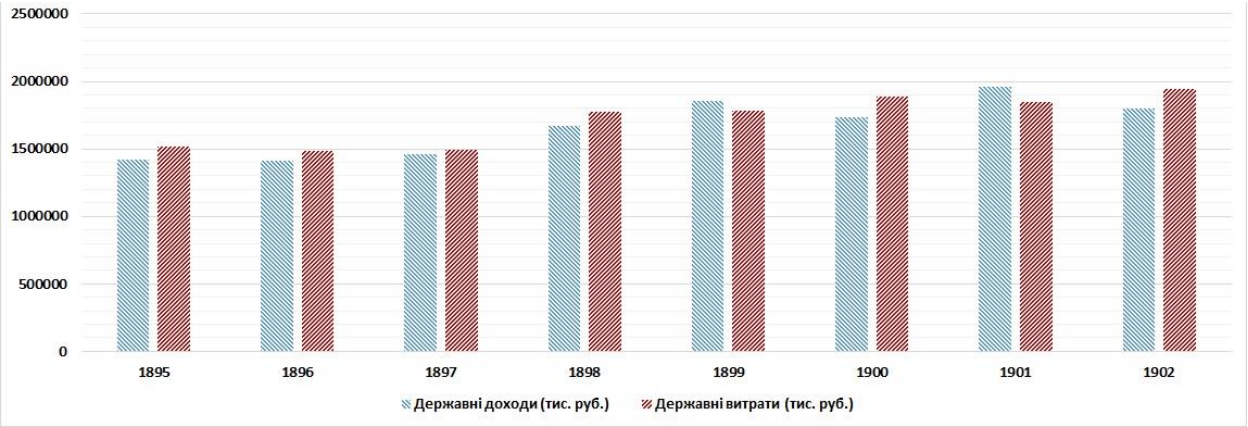

Рисунок 10. Доходна і витратна частини державного бюджету Російської імперії (1895–1902 рр.)

Таким чином, з восьми аналізованих років лише 1899 р. і 1901 р. мали профіцитний державний бюджет; середній розмір дефіциту державного бюджету за цей період склав 4,7%.

Таблиця 13. Зміна обсягів статтей доходів Російської імперії (джерело – [697, с. 646–649]).

Роки	Основні статті державних доходів (тис. руб.)				
	Питний дохід	Інші акцизи: тютюновий, цукровий, нафтовий, сірниковий	Дохід від мита	Дохід від казенної продажі питного	Казенна залізниця та платежі залізничних товариств
1895	298215	109519	178605	-	217701
1896	294299	105988	182303	27789	312374
1897	280129	120664	195615	52448	293134
1998	289573	126398	218910	102164	364008
1899	310297	139424	219276	110756	358170
1900	316808	137361	203964	117919	373948
1901	312991	154070	219922	163472	392491
1902	34593	146802	205732	462808	408963

Підтримка національного виробника передбачала також надання субсидій і податкових пільг підприємствам, що потребувало додаткових бюджетних витрат. Для балансування державного бюджету застосовувалися зміни в системі прямого і непрямого оподаткування. За офіційними даними міністерства фінансів [697] наведемо статті державних доходів і витрат, що зазнали найсуттєвіших змін за ці роки (табл. 13).

Також у цей період посилився податковий тягар з населення (податки в середньому підвищилися на 12 %). Основними статтями витрат з державного бюджету протягом 1895–1902 рр. були платежі дюля обслуговування державного боргу (в середньому 27 3734 тис. рублів щорічно), витрати на військове та морське міністерства, витрати на міністерство фінансів (зросли більше ніж на 50%) та витрати міністерства сполучень (зросли з 10,7% загальних державних витрат 1895 р. до 22,3% – 1902 р.).

Активний баланс зовнішньої торгівлі, послаблення зовнішньої конкуренції та високе імпортне мито зумовили зростання прибутків російських фабрикантів і заводчиків, котрі частково реінвестувалися у виробництво. Окрім загальних методів стабілізації економіки підготовка грошової реформи полягала в тому, що міністерство

фінансів досліджувало ринкову кон'юнктуру й регулювало валютний курс інтервенціями та рестрикціями.

До теоретичного осмислення і практичної реалізації грошової реформи С.Ю. Вітте залучав відомих науковців. Одним з авторів економічного обґрунтування грошової реформи був відомий науковець, фахівець з грошового обігу, фінансів і кредиту, на той час професор політичної економії і статистики Петербурзького університету І.Г. Кауфман. Зв'язок Іларіона Гнатовича з Наддніпрянською Україною припадає на етап формування його наукових поглядів і світогляду. Він народився в м. Одесі, там же навчався в гімназії, а потім у Рішельєвському ліцеї. 1864 р. вступає на юридичний факультет Харківського університету, де вже під час навчання видає свої перші наукові твори: К учениям о деньгах и кредите (1867); Теория колебания цен по историческим исследованиям о данном предмете (1868). Саме в студентські роки сформувався його інтерес до проблем грошового обігу й кредиту. Після закінчення Харківського університету його залишають при університеті для підготовки до професорського звання, а потім він їде у наукове відрядження за кордон. Магістерську дисертацію «Кредит, банки и денежное обращение» (1873) захищає у Петербурзькому університеті, а докторську дисертацію «Неразменные бумажные деньги в Англии» (1877) – в Київському університеті (офіційними опонентами були професор М.Х. Бунге і доцент Д.І. Піхно).

Творча спадщина Кауфмана містить вагому кількість досліджень загальної теорії фінансів і проблеми перетворення фінансової системи країни. Значна кількість теоретичних ідей Кауфмана була реалізована Вітте при проведенні грошової реформи, насамперед: введення золотого монометалізму; одночасний обіг металевих і паперових грошей, а також обмін останніх на золото; надання права казначейству приймати золото при сплаті податків і зборів по курсу; надання права економічним суб'єктам використовувати золото у розрахунках; здійснення прихованої девальвації кредитних білетів; перетворення Державного банку в емісійний центр країни; обмеження випуску паперових грошей [938, с. 77]. Проте необхідно відзначити, що окремі підходи І.Г. Кауфмана – це розвиток ідей, сформульованих іншими економістами; принципи, форми і методи проведення грошової реформи розвивалися

і вдосконалювалися у процесі широкої наукової дискусії та спеціальними фінансовими комісіями.

Безпосередню участь у підготовці та проведенні грошової реформи брали представники київської школи фінансів, учні М.Х. Бунге – А.Я. Антонович і Д.І. Піхно. Професора Київського університету А.Я. Антоновича Вітте запросив на посаду товариша (заступника) міністра фінансів після знайомства з його докторською дисертацією, що була присвячена проблемам грошового обігу. В науковому дослідженні Антоновича («Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты», 1883) відображалася широта знань вченого і доводилася ідея стійкості грошової одиниці, що базується на цінності металів: срібла, а потім – золота, тобто прихильність ідеї металічного обігу. Але А.Я. Антонович і С.Ю. Вітте не спрацювалися. Вітте у своїх спогадах зазначає, що це була його кадрова помилка, він не врахував грубість, хитрість, меркантильність Антоновича, а також нестійкість його наукових поглядів. Наведемо цитату самого Вітте: «Когда Антонович увидел, что не только Петербург, но и вся Россия против этой реформы, то он, конечно, начал вилять, а затем и сам стал высказываться против этой реформы. Антонович был недурной человек, порядочный русский профессор, но замечательно хитрый хохол; очень маленький по своему характеру и мировоззрению. В деталях, конечно, он меня сбивал. Так, например, он принял значительное участие в преобразовании Государственного банка, и если бы его не было, то новый устав Государственного банка был бы иной; он бы в большей степени отразил ту основную мысль, что банк нужно преобразовать именно потому, что государство решило совершить денежную реформу, основанную на металле. Антонович ввел туда различные параграфы, которые я пропустил, расширяющие деятельность Государственного банка в смысле выдачи различных долгосрочных ссуд, основанных не на верных и краткосрочных обеспечениях. Действительно, эта часть нового устава Государственного банка не находилась в полной гармонии с идеей преобразования денежного обращения в России, и впоследствии мне иногда это ставили в вину, ибо, когда устав этот вошел в силу, мне же самому пришлось принимать меры, чтобы банк

не совершал тех или иных операций долгосрочных и недостаточно обеспеченных, которые тем не менее разрешались по его уставу, мною проведенному» [352, с. 78].

Інший київський науковець Д.І. Піхно брав найактивнішу участь у підготовці та проведенні грошової реформи 1895–1897 рр. Він повністю підтримував позицію С. Вітте щодо введення системи золотого монометалізму, заперечував передчасні для умов Російської імперії ідеї нечисленних номіналістів того часу (С. Шарапова, Л. Ходського та ін.), які відстоювали ідею паперово-грошового обігу та пророкували невдачу реформи. Основними науковими працями Піхна з даної проблематики були: Коммерческие операции государственного банка (1876); О свободе международной торговли и протекционизме (1889); К реформе денежного обращения (1896). Продуктивними щодо вдосконалення реформи С. Вітте були такі пропозиції Д. Піхна, як пропозиція забезпечення державною рентою незабезпечених золотом паперових грошей, вимога точного розмежування емісійної діяльності державного банку від операцій державного казначейства тощо. Статті вченого, в яких він виклав свої погляди на грошову реформу, вийшли окремим виданням [921, с. 265].

У лютому 1895 р. С.Ю. Вітте оприлюднив пропозиції з реформування грошової системи [674, с. 1–35]; у березні 1896 р. міністр фінансів представив фінансовому комітету остаточний проект грошової реформи [674, с. 151–208]. Нова система грошового обігу, побудована на принципі золотого монометалізму, містила такі основні елементи.

1. Десятирубльова золота монета нової чеканки ставала основною монетою Російської імперії і законним засобом платежу. Золоті монети попередньої чеканки, до видання закону від 17 грудня 1885 р. приймалися до сплати у співвідношенні 1 руб.=1 руб. 50 коп. до золотої монети нової чеканки.

2. Повноцінна срібна монета існуючих номіналів приймалася як засіб платежу у кількості не більше 50 рублів за один платіж.

3. Державні кредитні білети були законним засобом платежу й обмінювалися на золото без обмежень, за курсом, що склався у пореформені роки (1 руб 50 коп. кредитних білетів = 1 руб. золотом, або 66 2/3 копійки золотом за кредитний рубль) [674, с. 208–210].

Микола II підтримав проект грошової реформи С.Ю. Вітте, і 3 січня 1897 р. був прийнятий закон «Про чеканку і випуск в обіг золотих монет». Так в Російській імперії було встановлено золотий стандарт. Банкноти було девальвовано до курсу: 1 кредитний рубль за 66,66 коп. золотом. Емісія рубля до 600 млн. покривалася золотом на 50 %, а вся додаткова емісія – на 100 %. Реакція ринку на приховану девальвацію рубля була спокійною, незважаючи на незначне зростання цін, оскільки введений курс паперових грошей закріплював ринковий курс, що вже склався. Населення спокійно відреагувало на золотий стандарт, оскільки цей стандарт в основному вплинув на зовнішньоекономічну сферу. С.Ю. Вітте писав, що грошова реформа здійснена «гладко и незаметно, а весь простой класс населения, весь народ совсем не заметил и не подозревал, что я сделал реформу» [352, с. 331].

7 червня 1899 р. прийнято новий монетний статут, затвердженням якого була закінчена реформа грошового обігу. На кінець 1901 р. у грошовому обігу Російської імперії перебувало повноцінної золотої і срібної монети на 856,5 млн. рублів (у тому числі золотої на 694.9 млн., а срібної на 161, 6 млн.). На той же час в Державному банку і державному казначействі було золота на 830,1 млн. рублів, срібла на 61,8 млн. рублів; кредитних білетів на кінець 1901 р. числилося в обігу на 630 млн. рублів, а за умов вирахування 87,9 млн. рублів, що знаходилися у банківських касах – 542,1 млн. рублів [697, с. 430–431]. За період з 1 січня 1895 р. по 1 січня 1901 р. загальна сума процентного державного боргу збільшилась на 371,2 млн. рублів і склала 6 193 млн. рублів [697, с. 407].

С.Ю. Вітте, відзначаючи значення реформування грошового обігу, зазначав у своїх щоденниках: «Одну из самых крупных реформ, которую мне пришлось сделать во время нахождения моего у власти, была денежная реформа, окончательно упрочившая кредит России и поставившая кредит России в финансовом отношении наряду с другими европейскими державами» [352, с. 156].

Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки неоднозначно оцінювалася відомими вченими того часу. Наведемо характеристики окремих представників університетських центрів Наддніпрянської України С.Ю. Вітте як державного діяча та оцінку його грошової реформи. О.Д. Білімович (1876–1963) – випускник юридичного факультету

Київського університету (1900), ординарний професор кафедри політичної економії та статистики Київського університету, у майбутньому вчений зі світовим іменем, 1903 р. опублікував історичний нарис «Министерство финансов в 1802–1902 гг.» [300], де у науково-популярній формі охарактеризував фінансові аспекти життєдіяльності Російської імперії за 100 років. У виданні Білімович виділяє п'ять розділів, хронологічні рамки кожного розділу співпадають з царюваннями. Останній розділ нарису присвячений періоду діяльності Міністерства фінансів (1894–1902) пов'язаний з діяльністю С.Ю. Вітте, який очолив Міністерство фінансів 1892 р. Саме реформування грошової системи О.Д. Білімович вважає основною його реформою, оцінює її однозначно позитивно й зазначає, що послідовник «видатного» міністра фінансів С.Ю. Вітте буде працювати у сприятливих умовах бездефіцитного бюджету [300, с. 94].

Значний інтерес щодо аналізу грошової реформи Вітте має монографія професора Харківського університету П.П. Мігуліна «Русский государственный кредит (1769-1906)» (1907), третій том якої (1893-1899) [508] присвячений міністерству С.Ю. Вітте. Оцінюючи грошову реформу в цілому схвально, П.П. Мігулін визначає її переваги і недоліки. До переваг реформування грошової системи належить: перехід до золотого монометалізму; вдалий курс фіксації і техніки девальвації; вдалий момент проведення реформи та виваженість її проведення. Недоліками, на думку науковця, були: надмірний випуск срібної монети; значні витрати на проведення реформи; незабезпеченість розрахункового балансу та значне скорочення золотого запасу.

Відомий український економіст, державний діяч Української народної республіки (міністр фінансів) М.І. Туган-Барановський у промові «С.Ю. Витте как министр финансов» (1915) відзначає, що Вітте – це епоха в суспільному і державному житті країни; його особистісні якості – залізна воля, ясний розум, здатність керувати людьми, працездатність – були б оцінені в будь-якій країні; Вітте сприяв зближенню Росії із Заходом. Проте, грошову реформу однозначно схвально не оцінює, підкреслює, що Російська імперія за систему золотого монометалізму поплатилася сотнями мільйонів рублів золотого запасу.

Аналіз підготовки й проведення грошової реформи Вітте засвідчує, що: по-перше, були враховані провідні світові тенденції (перехід до системи «золотого стандарту» більшості країн світу); по-друге, до її розробки й обґрунтування були залучені провідні вчені й практики Російської імперії, у тому числі з університетів Наддніпрянської України; по-третє, грошова реформа пройшла процедуру широкого громадського обговорення; по-четверте, з урахуванням тогочасних соціально-економічних процесів було вибрано сприятливий період для її проведення. Реформа С.Ю. Вітте та її наслідки в цілому схвально оцінювалася науковцями українських університетів. Криза, яку зазнала грошова системи Російської імперії під час першої світової війни, була складовою розпаду світової системи монометалізму.

Едуард Дмитрович Плеске (1852–1904) був призначений міністром фінансів 16 серпня 1903 року, замінивши на цьому посту С.Ю. Вітте, але фактично до справ через хворобу не приступав і 4 лютого 1904 року був звільнений за особистим проханням. Досить нетривалий час (6 місяців) на цій посаді перебував Іван Павлович Шипов (1865–1919 (?)), який був фахівцем з питань грошового обігу, але як міністр фінансів не встиг себе проявити.

Наступним міністром фінансів був Володимир Миколайович Коковцов, який на початку XX ст. двічі перебував на посаді міністра фінансів. Управління фінансами в період 1904–1905 рр. співпав з російсько-японською війною, відповідно, фінансові заходи були спрямовані на пошук джерел покриття військових витрат. Такими джерелами стали податки (були збільшені податки з майна, акциз з пива, сірників, нафти, гербовий збір) та займи. Протягом другого терміну перебування на посаді міністра фінансів (1906–1914) ніякої оригінальності фінансової політики не прослідковувалося, головним завданням був бездефіцитний бюджет, засобами досягнення якого також були непрямі податки та крупні іноземні займи (1906, 1908 і 1909 рр.), а також скорочення непродуктивних витрат державних коштів. Завдяки такій політиці за цей період золотий запас Російської імперії збільшився з 1 100 млн. руб. до 2 170 млн. руб і в 1,5 рази перевищив суму золотого запасу Англії та Німеччини разом узятих [1017, с. 32].

Але окремі вдалі фінансові заходи різних міністрів фінансів під час їхнього управління фінансовим господарством Російської імперії лише частково компенсували дестабілізаційний вплив на фінансову та фінансово-правову систему, що проявлявся в: 1) державній підтримці великої промисловості, що спричинила фіскальне виснаження економіки та зумовила зростання спекулятивного капіталу (позастатутні позики державного банку, замовлення, урядові гарантії та ін.); 2) порушенні балансу між промисловістю та сільським господарством через залучення іноземного капіталу для розвитку промислових галузей; 3) квазіпротекціоністській митній політиці, що сформувала інвестиційну залежність та експортноорієнтовану структуру економіки, залежну від кон'юнктури світових ринків; 4) зростанні державних видатків непродуктивного характеру та державного боргу, боргове фінансування бюджетного дефіциту та перманентні конверсії урядових позик; 5) проциклічній фінансовій політиці вцілому. Вищеперелічені канали дестабілізаціного впливу на фінансову систему були узагальнені В.В. Небрат [1028, с. 142–162] на основі аналізу творів представників університетської науки Наддніпрянської України: М.М. Алексеєнка [262], К.Г. Воблого [356]. П.Л. Кованька [445], П.П. Мігуліна [491], С.В. Пахмана [563], Д.І. Піхна [574], М.Н. Соболева [750], І.Т. Тарасова [771], М.І. Туган-Барановського [791] та Л.Н. Яснопольського [832]. Отже, науковці українських університетів аналізували тогочасні актуальні проблеми, виявляли причини та наслідки фінансової нестабільності.

5.3. Фінансово-правова наука й освіта в Новоросійському університеті

У Російській імперії протягом другої половини XIX ст. відбувався інтенсивний розвиток фінансово-правових ідей, формування наукових шкіл і напрямів, представники яких досліджували різноманітні фінансово-правові питання. Поява значної кількості наукових розробок з даної проблематики відображала становлення фінансової і фінансово-правової наук як самостійних сфер наукових досліджень. У той період українська фінансова наука і фінансове право розвивалися в окремих регіональних центрах теоретичних досліджень, що були представлені переважно

університетами. Одним із осередків розвитку фінансово-правової науки був юридичний факультет Імператорського Новоросійського університету (м. Одеса).

Указ про заснування імператорського Новоросійського університету датується 11 липня 1864 року, де проголошується: «…взамен Ришельевского лицея учредить в Одессе императорский Новороссийский университет с тремя факультетами: историко-филологическим, физико-математическим и юридическим, на основаниях Общего устава университетов и прилагаемых штатов: нормального и временного, открыв сей университет 1-го мая 1865 года» [660, с. 574]. 1 травня 1865 року відбулася урочиста церемонія відкриття та розпочалася діяльність третього університету на терені Наддніпрянської України. Згідно статуту 1863 року на юридичних факультетах університетів формувалася кафедра фінансового права. Діяльність і творча спадщина викладачів фінансового права Новоросійського університету – І.І. Патлаєвського, Л.В. Федоровича, С.І. Іловайського, Г.І. Тіктіна та ін. не лише збагатили тогочасну економічну і фінансово-правову науку та освіту, а й суттєво вплинули на їхній подальший розвиток [1075; 1099].

Першим викладачем фінансового права у новоствореному Новоросійському університеті став Інокентій Іустинович Патлаєвський (1839–1883 рр.) [1090; 1091], який народився в м. Золотоноша Полтавської губернії у родині купців. Навчався спочатку у повітовому училищі, під час ревізії якого був відзначений як здібний учень директором училищ Полтавської губернії А.А. Глушановським [557] і за його протекцією переведений до Полтавської гімназії, котру закінчив 1858 року з медаллю та вступив до Київського університету на юридичний факультет. Навчання І.І. Патлаєвського в університеті співпало у часі з процесом поступових ліберальних перетворень в Російській імперії, пов’язаних з початком (з 1855 року) правління імператора Олександра ІІ, котрі зумовили загальне пожвавлення суспільних і наукових процесів. Послаблення контролю та цензури, поновлення права університетів виписувати з-за кордону книги та періодичні видання без цензурного перегляду [688, с. 357], відміна заборони запрошення закордонних науковців для роботи в університетах та інші фактори стимулювали розвиток наукової думки. Викладання юридичних наук у той час здійснювалося на основі Зводу законів

Російської імперії – офіційного зібрання діючих законодавчих актів Російської імперії, діючого джерела права; ніякі філософсько-історичні елементи при викладанні юридичних наук не допускалися.

Під час навчання в університеті значний вплив на формування політико-економічних та правових поглядів І.І. Патлаєвського мав М.Х. Бунге, з приходом якого на кафедру політичної економії і статистики Київського університету в 1850 році викладання економічних дисциплін набуло професійного та системного характеру. М.Х. Бунге – це ціла епоха в історії розвитку Київського університету й історії розвитку університетської економічної науки [956]. Саме він вніс у навчальний процес просвітницькі ідеї, інтерес до явищ західноєвропейського життя і науки [406, с. 76]. Серед визначних рис науково-педагогічної діяльності Бунге сучасники відзначали небайдужість до студентської молоді, уміння розгледіти їхні особистісні здібності й таланти і, як наслідок, наявність значної кількості студентів, які цікавилися політичною економією і статистикою, які викладав Микола Християнович; жоден з тогочасних викладачів Київського університету не мав такої кількості учнів і послідовників [406, с. 77]. Він перший почав проводити практичні заняття зі студентами; додатково займався вдома зі своїми учнями німецькою і французькими мовами, щоб вони самостійно могли опрацьовувати наукові праці іноземних науковців [406, с. 76]. Юридична освіта та глибокі економічні знання дозволили М.Х. Бунге виокремити та інтерпретувати економічний зміст у поліційному, торговельному та фінансовому праві [899]. Ґрунтовність здобутих в університеті економічних знань буде у майбутньому чітко простежуватися в усіх наукових працях І.І. Патлаєвського. Також науково-методологічний вплив М.Х.Бунге на Інокентія Іустиновича проявлявся у критичному ставленні до економічної теорії К. Маркса та інших соціалістичних концепцій, ідеї яких проникали в університети Наддніпрянської України.

1862 року І.І. Патлаєвський закінчив Київський університет кандидатом законознавства. Свою викладацьку діяльність науковець розпочав з 7 серпня 1863 року виконувачем обов’язків професора кафедри законів казенного управління Ніжинського ліцею князя Безбородько (кафедра залишилася вакантною внаслідок

закордонного відрядження професора Ждановича), де викладав до 1866 року [366, с. 297].

1866 року юридичний факультет Новоросійського університету за пропозицією професора історії російського права даного навчального закладу Ф.І. Леонтовича (майбутній ректор Новоросійського університету, який був знайомий з Патлаєвським ще з часів навчання у Київському університеті) запросив молодого науковця викладати фінансове право [477, с. 340], і з 1866 І.І. Патлаєвський починає читати лекції з фінансового права по відповідній кафедрі [53, арк. 22, 34, 38, 57–59, 61]. та стає першим викладачем фінансового права Новоросійського університету оскільки юридичний факультет Новоросійського університету розпочав діяльність 1865 року при наявності двох перших курсів; з 1866 – і третього курсу [137, арк. 7]. Станом на 1 січня 1866 року юридичний факультет налічував 86 студентів і був кількісно найбільшим факультетом університету; на історико-філологічному факультеті навчалося 20 студентів, на фізико-математичному – за розрядом математичних наук – 38, за розрядом природничих наук – 21 [137, арк. 45]. До складу юридичного факультету, відповідно статуту, входило 13-ть кафедр, окрім цього Рада університету визнала корисним ввести викладання російської історії як додаткового предмету [137, арк. 33].

У діловому листуванні дисципліна фінансового права інколи називалася «наука про фінанси», саме так 1865 року секретар юридичного факультету, подаючи програми по факультету, називає дисципліну фінансове право [160, арк. 6]. Але в той же період в розкладі занять на 1866/67 академічний рік навчальна дисципліна називається відповідно до університетського статуту 1863 року «фінансове право» і викладається студентам третього курсу в обсязі 3 год. на тиждень [136, арк. 55]. У цей період, новостворений Новоросійський університет має наявних викладачів всіх розрядів і категорій – 33, станом на 1 січня 1867 року залишаються незаміщеними за тимчасово затвердженими штатами 15 посад [137, арк. 34].

У ці роки в Новоросійському університеті обговорювалося питання щодо поділу факультетів на розряди. У березні 1866 року на Раді університету юридичний факультет відмовився від виділення в межах факультету спеціалізації (поділу на

розряди), аргументуючи відмову нестачею викладачів. На початку 1867 року юридичний факультет вийшов з клопотанням поділу факультету на 2-а розряди: наук державних і юридичних, але міністр освіти відхилив цю пропозицію, вважаючи її несвоєчасною через нестачу викладачів [477, с. 480].

З 1868 року фінансове право починає викладатися студентам 4-го курсу в обсязі 3 год. лекцій на тиждень; формами навчальних занять були лекції, практичні заняття та репетиції [143, арк. 10]. Для загального уявлення про навчальний план підготовки на юридичному факультеті та послідовність вивчення дисциплін, наведемо навчальний план 1874/1875 академічного року. Студенти першого і другого курсів вивчали: історію російського права (п'ять лекцій на тиждень); політичну економію (три лекції на тиждень); енциклопедію права (студенти лише першого курсу, в обсязі три лекції на тиждень); історію римського права (студенти другого курсу, в обсязі п'ять лекцій на тиждень); російську історію (студенти лише першого курсу, в обсязі дві лекції на тиждень). Студенти третього і четвертого курсів вивчали: карне право (студенти третього курсу, в обсязі три лекції на тиждень) і карне судочинство (студенти четвертого курсу – дві лекції на тиждень); фінансове права (студенти четвертого курсу – чотири лекції на тиждень); цивільне право (чотири години на тиждень, протягом третього і четвертого курсів); церковне законознавство (студенти четвертого курсу – дві години на тиждень), поліцейське право (чотири години на тиждень, протягом третього і четвертого курсів); міжнародне право (студенти третього курсу – дві лекції на тиждень); цивільний судоустрій і судочинство (студенти четвертого курсу – три лекції на тиждень). також студенти юридичного факультету вивчали німецьку, французьку та англійську мови [456, с. 2]. Аналогічний розподіл спостерігається і протягом наступного навчального року [146].

31 грудня 1868 року І.І. Патлаєвський захищає магістерську дисертацію «Денежный рынок в России с 1700 по 1762 г.» [559]. Дисертаційне дослідження було присвячене проблемам історії грошового обігу – однієї із сфер дослідження тогочасної фінансово-правової науки. Також у науці фінансового права XIX – початку XX ст. окрім історії грошового обігу, активно досліджувалися такі проблеми в межах цього напряму: монетна регалія (її місце та значення в системі державних доходів)

[1053]; співвідношення паперового та металічного грошового обігу; походження паперових грошей, їхні види, вплив на державний борг, державний кредит, оподаткування; управління грошовим обігом.

Проаналізуємо дослідження І.І. Патлаєвського більш детально [1079]. Хронологічні межі магістерського дослідження охоплюють 1700–1762 рр. – перший період існування сучасної грошової системи. Нижня межа пов'язана з початком грошової реформи Петра І (підготовка до якої розпочалася 1696 року); 1700 рік став межею, що розділила історію грошової системи Російської імперії на архаїчний період і новий (або «імператорський») [1014, с. 104]. А верхня межа – початок правління російської імператриці Катерини ІІ, котре пов'язане вже з другим етапом розвитку грошової системи, коли розвиток товарно-грошових відносин зумовив появу паперових грошей (асигнацій), розвиток банківських інституцій і цінних паперів. В окремих випадках для визначення передумов фінансових явищ і процесів або їхньої характеристики автор подає історичні екскурси, які частково виходять за окреслений хронологічний період. Найважливішими нововведеннями з 1700 по 1762 рр. були наступні: а) монетна справа набуває регального характеру, б) вибудовувалася чітка монетна система на основі десятинного принципу з розширенням грошового номіналу; в) активізувалася розробка рудників з добування золота і срібла, які використовувалося в грошовому обігу; г) відбувалося розширення обсягів зовнішньої торгівлі. Предметом даної історико-економічної праці було дослідження стану грошового ринку Російської імперії протягом першого періоду історії існування сучасної грошової системи, а головним завданням – визначення цінності грошей у зазначений період [559, с. 71]. У контексті розв'язання завдання дослідження І.І. Патлаєвський характеризує цінність дорогоцінних металів на європейському ринку у XVIII (гл. І) [559, с. 91–127], баланс російської зовнішньої торгівлі (гл. ІІ) [559, с. 128–176], добування золота і срібла в Російській імперії з 1704 по 1762 рр. (гл. ІІІ) [559, с. 177–188], державну монетну систему (гл. IV) [559, с. 189–258], стан вексельного курсу та динаміку цін на хліб як основний продукт харчування населення (гл. V) [559, с. 259–284]. На основі ґрунтовного аналізу значного обсягу теоретичного матеріалу й різноманітної економіко-статистичної інформації, поданій в історичній

ретроспективі, І.І. Патлаєвський формулює економічно виважені висновки по кожній главі та в цілому відзначає, що цінність монет і кредитних засобів обігу залежить від цінності наявних дорогоцінних металів, а не від кількості монет; на цінність монет впливають як внутрішньодержавні економіко-політичні процеси, так і світогосподарські. Основною причиною зниження вартості монетної одиниці І.І. Патлаєвським визначене зменшення цінності грошей: золота і високопробна срібна монети через примусово встановлений низький курс не могли виконувати функції грошей і перетворилися на товар; мідна монета, незважаючи на всі її перетворення, користувалася довірою населення; її кількість в грошовому обігу не перевищувала потреби ринку в дрібній монеті (інколи навіть не задовольняла ці потреби). Розвитку державного грошового господарства заважало традиційне уявлення про грошову емісію як засіб поповнення бюджету, а в урядових колах більшість виступала за збільшення прибутку від монетної регалії [1053; 1058]. Дисертаційне дослідження отримало схвальні відгуки, наприклад, російський історик німецького походження професор О.Г. Брікнер (професор кафедри історії Дерптського університету) відзначив ґрунтовність, самостійність розробки молодого вченого та важливість наукових результатів [309]. А висновки дослідження свідчать, що його автор був детально ознайомлений не лише з історією грошового обігу, а і з базовими теоретичними засадами його організації.

Після захисту магістерської дисертації (17 січня 1869 р. затверджений магістром) І.І. Патлаєвський поїхав закордон у дворічне відрядження [56, арк. 3–4, 6–7, 15–16, 45–48.]. Працював він переважно в Гейдельбергу [1118, с. 444] у найстарішому університеті на території Німеччини. У закордонному відрядженні Інокентій Іустинович ґрунтовно опрацював політекономічну літературу [477, с. 541] – твори англійських економістів А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. Мілля, Г. Маклеода, Т. Мальтуса, Т. Тука; французьких – Ж.-Б. Сея, К.Ф. Бастіа, Ж.Г. Курсель-Сенеля; німецьких – А. Вагнера, І. Гельферіха, К. Кніса, К. Небеніуса, Л. Штейна, ідеї яких сприяли остаточному оформленню ліберальних фінансово-економічних наукових поглядів Патлаєвського. Ознайомлення з тогочасною передовою науковою економічною та фінансовою думкою дозволило підготувати деталізовану докторську дисертацію

«Теория денежного обращения Рикардо и его последователей» [562] – одне з перших комплексних досліджень у вітчизняній фінансовій літературі, присвячених аналізу наукового обґрунтування грошового обігу [1183, с. 77], яку він успішно захистив 11 квітня 1871 року. Це був перший захист докторської дисертації з фінансового права в університетах Наддніпрянської України. Дане дослідження було з актуальної проблематики – вивчення європейського досвіду регулювання грошового ринку й охоплювало: по-перше, виявлення суспільно-економічних умов, що зумовили розробку Д. Рікардо теорії грошового обігу; по-друге, теоретичний аналіз основних положень даної теорії та її головних протиріч; по-третє, наслідки практичного застосування положень теорії Д. Рікардо у законодавчій діяльності (на прикладі акту Роберта Піля, 1819 р.) та банківську практику (застосування рікардівських положень до паперових грошей); по-четверте, розвиток теорії Д. Рікардо його послідовниками. У дисертації І.І. Патлаєвський відкидає тогочасні традиційні наукові уявлення та доводить, що теорія грошового обігу Д. Рікардо ґрунтується на хибних засадах і, як наслідок, формує помилковий науковий напрям та неефективні практичні дії.

Після повернення з-за кордону – 1871 року – І.І. Патлаєвський був обраний спочатку екстраординарним (13 квітня 1871 р.) [59, арк. 14, 55–63.] а потім – ординарним професором (20 вересня 1871 р.) фінансового права [121, арк. 4–6, 20.]. Також у цей час він виконував обов’язки секретаря юридичного факультету [113, арк. 44–47.].

Щорічно у Новоросійському університеті провідні професори навчального закладу виступали з актовими промовами наукового змісту, котрі були і важливим напрямом наукової діяльності викладачів, і формою спілкування з суспільством, і засобом подання власних ідей. 1876 року І.І. Патлаєвський представив актову промову з надзвичайно актуальної на той період проблематики «О подоходных налогах» [561]. Актуальність промови була зумовлена тим, що зміни соціально-економічних умов вимагали реформування податкової системи, яка знаходилася у стані переходу на новий рівень економічних відносин, побудованих на прибутково-майнових основах. У праці Патлаєвський аналізує домінуючі в європейській науці та господарській практиці підходи щодо податкової системи й окреслює деякі проблеми,

які потребують розв'язання в податковій системі Російської імперії (існування подушної податі, недотримання основних принципів оподаткування, відсутність єдиних критеріїв побудови податкової системи, домінування непрямих податків, отримання податкових надходжень з продуктів споживання). В цій праці Патлаєвський висловлює власне нестандартне бачення податкової системи, усвідомлюючи дискусійність своїх підходів (заперечує справедливість прибуткових податків, виступає проти прогресивності оподаткування); проте підтримує оподаткування майна, майнову диференціацію податків. Науковець зазначає, що «поголовная подать прилична рабству, а подать на имущество – свобода», і тому в основу податкової системи необхідно закласти ідею «гражданской свободы или освобождения личности» [561, с. 123].

Принциповість, вимогливість до себе та до інших слугувала передумовою неодноразового вибору Патлаєвського колегами (1872, 1873, 1875, 1878–1879 рр.) до університетського суду, який розглядав справи порушення університетської дисципліни [165, арк. 14–15, 22–23, 32–33; 477, с. 665–666]. Також Патлаєвський обирався деканом юридичного факультету Новоросійського університету, на даній посаді він перебував з 14 травня 1881 р. по 20 серпня 1882 р. [62, арк. 35, 42–44; 119, арк. 154, 163–167, 136–139, 220, 244] (від посади відмовився у зв'язку призначенням його директором Одеського комерційного училища) [116, арк. 134, 135.]. Твердість переконань зумовила значний вплив професора І.І. Патлаєвського в університеті та в суспільстві. Хоча ця непоступливість у поглядах призводила і до певних проблем. Наприклад, дисертації, що містили соціалістичні ідеї, систематично відхилялися Патлаєвським як деканом (наприклад, праця Герценштейна, присвячена аналізу діяльності політекономa Родбертуса фон Ягецова, який був прихильником державного соціалізму). Дії Патлаєвського викликали протидію з боку студентів і до розв'язання проблеми були залучені ректор університету професор Ярошенко, попечитель Одеського навчального округа Лавровський та І.І. Мечников (котрий користувався довірою студентів) [164, арк. 11–13]. Ситуація була розв'язана на користь І.І. Патлаєвського, як декана, який вважався благонадійним і високопрофесійним викладачем, і дана подія призвела до рішення І.І. Мечникова

звільнитися з університету. За радянських часів, ймовірно, саме цей епізод зумовив певне «забуття» професора І.І. Патлаєвського, хоча, як було вище зазначено, неприйняття економічних соціалістичних ідей було науковою позицією Патлаєвського як прихильника класичних ліберальних ідей. Також, окрім власної позиції І.І. Патлаєвського, в цій ситуації проявилося внутрішнє протиріччя університетської системи того періоду – елементи автономності університетського розвитку та офіційна авторитарність, що проявилося в періодичних конфліктах в межах професорської корпорації, між професорами та попечителями і міністром, між професорами і студентами в усіх університетах імперії в 60–70-х рр. XIX ст.

В останні роки життя І.І. Патлаєвський, окрім викладацької діяльності, виконував обов'язки секретаря Одеського комітету торгівлі та мануфактур [964, с. 234], готував «Отчеты Одесского Комитета Торговли и Мануфактур о состоянии торговли г. Одессы за 1880 и 1881 г.». Інокентій Іустинович помер внаслідок важкої хвороби 10 серпня 1883 р. (після повернення з Кавказу), у віці сорока чотирьох років, з яких більш ніж 15 років він посідав кафедру фінансового права Новоросійського університету [120].

Після смерті І.І. Патлаєвського було надруковано його «Курс фінансового права» (Одеса, 1885) [560], який систематизував магістр політичної економії Л.В. Федорович (майбутній професор Новоросійського університету). Курс фінансового права було впорядковано за літографованими записами лекцій, які читав І.І. Патлаєвський 1879–1880 академічного року, як зазначає укладач (Л.В. Федорович); текст має певні неточності, неможливо перевірити дані через відсутність посилань, законодавча і статистична інформація оновлена самим укладачем-редактором. Ця праця була видана за рішенням вченої колегії навчального закладу як спадщина, що, на їхню думку, варта зберігання для нащадків. І завдячуючи цьому рішенню, можна проаналізувати цей підручник і з'ясувати авторське трактування місця фінансового права в системі наук, його структури та базових категорій, а також уявити зміст навчальної дисципліни «фінансове право» у викладі професора Патлаєвського [1080]. Курс фінансового права І.І. Патлаєвського складається зі вступу, трьох частин і додатків. У вступі аналізується поняття

«державне господарство», загальні риси розвитку державного господарства, стисло подається історія фінансової науки, зв’язок фінансів з іншими науками та структура науки про фінанси; перша частина присвячена характеристиці державних потреб; друга – державним доходам і третя частина – бюджету. Додатки містять три статути: лісовий, про казенні оброчні статті та про управління казенними маєтками Західних та Прибалтійських губерній.

Визначимо авторські підходи щодо базових категорій курсу – «фінансів» і «фінансового права» (подані у вступі курсу фінансового права). Фінанси І.І. Патлаєвський трактує як державне господарство [560 с. 2], котре охоплює господарську структурну держави, її матеріальні засоби, діяльність щодо залучення, зберігання та використання цих матеріальних засобів в окремих галузях та в державі в цілому. На думку науковця в XIX ст. державне господарство (фінанси) втрачає свою попередню незалежність від суспільства й починає базуватися на його економічних основах [560 с. 9]. Фінансове право і фінанси Патлаєвський розглядає як нерозривне ціле, інколи навіть ототожнюючи ці поняття. На думку автора, «фінансове позитивне законодавство або фінансове право даної країни є практичне …застосування основних положень науки фінансів в умовах даної держави, втілене у форму закону» [560 с. 19]. На основі цього Патлаєвський зазначає, що фінансове право також є наукою про державне господарство і це вчення ґрунтується на положеннях науки про народне господарство – політичної економії [560 с. 17]. Базуючись на даних положеннях, можна дійти висновку, що професор І.І. Патлаєвський поділяє підхід німецької наукової школи фінансів (найвідоміші тогочасні представники – К.Г. Рау, Л. Штейн, К. Умфенбах та ін.), які відзначали тісний зв’язок фінансової науки з політичною економією, а К.Г. Рау вважав її частиною політичної економії [679, с. 4].

Курс фінансового права І.І. Патлаєвського викладено системно і послідовно; його частини відображають авторську структуру фінансової науки: 1) вчення про державні витрати; 2) вчення про державні доходи; 3) фінансова політика (третя частина праці присвячена державному бюджету). В рамках першого вчення науковець детально аналізує державні потреби (натуральні та грошові; звичайні та надзвичайні; загальні та місцеві), здійснює порівняльно-правовий огляд державних

потреб окремих європейських країн і робить висновок, що держава не повинна здійснювати розходи, котрі не витрачаються на дійсно державні потреби.

В другій частині – вченні про державні доходи І.І. Патлаєвський аналізує джерела отримання засобів, необхідних для задоволення державних потреб. Такими джерелами є податки і державні повинності, які автор поділяє на дві частини: особисті повинності та повинності економічні (господарські) і податки. Патлаєвський висловлює власне нестандартне бачення податкової системи – заперечує справедливість прибуткових податків, виступає проти прогресивності оподаткування; проте підтримує оподаткування майна, майнову диференціацію податків; не враховує окремі види тогочасних прямих податків (поземельний, подушний, промисловий); негативно ставиться до непрямих податків, тому що вважає податки на споживання несправедливими (і скоріше штрафами, а не фінансовими податками). Патлаєвський підкреслює значний складний вплив податків на народне господарство та вважає актуальною проблемою не перекладання податків, а визначення їх оптимальних ставок.

Третя частина курсу фінансового права професора Патлаєвського присвячена розгляду питань рівноваги державного бюджету як фінансового закону держави та державному кредиту. Бюджет автор трактує як фінансовий закон, основу фінансової системи [560, с. 201], а фінансову систему держави характеризує як фінансове законодавство, що визначає організацію та життєдіяльність державного господарства [560, с. 200]. Науковець показує особливості процесу розробки державних бюджетів в Англії, Франції, Німеччині та характеризує приписи, якими користуються при складанні державного бюджету Російській імперії (визначені законом від 22 травня 1862 року) [560, с. 205]. Цікавим є підхід автора щодо державного кредиту, який він розглядає в історичній ретроспективі й трактує не як додаткове джерело бюджету, а як органічну частину державного господарства. Ця частина містить багато практичних порад щодо казенного управління за підрядами і казначейським заставам.

Курс фінансового права І.І. Патлаєвського – це був перший підручник з фінансового права, підготовлений і виданий в Наддніпрянській Україні (в Російській імперії першим підручником з фінансів була «Теорія фінансів І.Я. Горлова, а з

фінансового права – «Фінансове право» Ф.Б. Мільгаузена і «Фінансове право» В.О. Лебедєва), який приніс професору Новоросійського університету посмертне визнання.

У науковій сфері І.І. Патлаєвський відомий чотирма вищеозначеними теоретичними дослідженнями. З приводу невеликої кількості публікацій учень Патлаєвського – професор В.М. Палаузов зазначає, що Іннокентій Іустинович був надзвичайно вимогливим до себе [558, с. 10–11], також причиною може виступати нестача часу в силу значної кількості різноманітних обов'язків, які виконував Патлаєвський та хворобливість науковця [477, с. 541].

У біографічному нарисі до курсу фінансового права, який підготував учень Інокентія Іустиновича В.М. Палаузов, подається характеристика Патлаєвського як особистості, викладача, науковця. Як викладач Патлаєвський прагнув до точності та ясності викладання, не терпів тріскучих, красивих фраз ні при викладанні, ні на кафедрі [558, с. 9]. Був прихильником наукового системного викладання, вимагав уникати суб'єктивізму викладання, прагнув предметної аргументованої критики. Прискіпливо ставився до наукових праць колег, вимагав науковості змісту і методів, вітав оригінальні погляди [558, с. 10]. Вимогливо ставився до нових наукових кадрів, вимагав самостійності й аргументованості наукових переконань. Він не шукав штучної популярності й тому інколи про нього складалася хибна думка у колег і слухачів, як про «сурового педанта», норовливу, різку людину, проте по суті він був людиною з «добрим серцем», правдивий, чесний [558, с. 11–12].

Таким чином, першим викладачем фінансового права Новоросійського університету був І.І. Патлаєвський. Його науковий доробок становлять праці, присвячені проблемам історії, теорії та практики регулювання грошового обігу, податкової системи, фінансів і фінансового права. Унікальність і теоретична значущість наукових праць вченого ґрунтується на актуальності тематики досліджень, методології опрацювання матеріалу, новизні та значущості наукових результатів. Змістовно курс фінансового права, який читав Патлаєвський студентам юридичного факультету, презентує його підручник з цієї дисципліни.

Після смерті І.І. Патлаєвського кафедра фінансового права залишається вакантною, а всього на кінець 1883 року незайнятими були 8 кафедр юридичного факультету, тобто факультет складався з 4-х професорів і декількох доцентів. Радою факультету було проголошено конкурс по 4-м кафедрам [477, с. 481]. По кафедрі фінансового права запрошували професора Демидівського юридичного ліцею в Ярославлі А.О. Ісаєва, потім випускника Московського університету, магістра Ю.С. Гамбарова (у майбутньому – відомого цивіліста), потім випускника Київського університету, магістра М.П. Яснопольського. Після їхніх відмов, викладання фінансового права було доручено на умовах внутрішнього сумісництва доценту політичної економії Л.В. Федоровичу (саме він редагував курс фінансового права І.І. Патлаєвського), який викладав фінансове право протягом 1884–1886 рр. [477, с. 541]. Окрім того, що Л.В. Федорович був обізнаний з фінансовою і фінансово-правовою проблематикою, оскільки був магістром політичної економії і статистики, під час підготовки до професорського звання протягом трьох років він займався вивченням фінансового права під керівництвом В.О. Лебедєва (професора фінансового права Санкт-Петербурзького університету). І докторська дисертація Л.В. Федоровича також була з цієї проблематики – «Теорія грошового і кредитного обігу» [807]. У цьому дослідженні Л.В. Федорович виступає прихильником натуралістичної теорії кредиту, визнаючи походження кредитних відносин внаслідок еволюції товарного виробництва й обміну, не визнає продуктивної ролі кредиту в економіці. Ця концепція була поширена серед представників класичної школи політичної економії, проте вже була оформленою капіталотворча теорія кредиту (її прихильники М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, О.М. Миклашевський, М.І. Туган-Барановський) [1177, с. 296].

З 1886 року на кафедру фінансового права призначається новий викладач Сергій Іванович Іловайський (1861–1907) [1091; 1092]. Він був родом з донських козаків, народився 8 червня 1861 року в Харцизькій слободі Міуського округу Області Війська Донського [477, с. 541]. Здобув гімназійну освіту у 6-ій Петербурзькій гімназії, закінчивши її зі срібною медаллю, а потім, 1879 року, вступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету. У значній кількості різноманітних

біографічних джерел має місце технічна помилка щодо терміну закінчення С.І. Іловайським університету – наводиться дата 1879 р. Насправді, він закінчив університет 1883 року [477, с. 542] і був прийнятий на службу до Державного банку в Петербурзі, але вже в квітні 1884 р., отримавши ступінь кандидата права, залишився при Петербурзькому університеті для підготовки до магістерського іспиту. 1886 року молодого вченого запросили до Новоросійського університету на вакантну кафедру фінансового права. Після прочитання двох пробних лекцій 1 грудня 1886 року С.І. Іловайський призначений на посаду приват-доцента кафедри фінансового права. Зміст цих вступних лекції відображено у праці «Определение, содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком финансового положения главнейших государств», яка була опублікована окремою брошурою 1887 року в Одесі [411]. Дана праця з проблем теорії фінансового права містила декілька новітніх ідей для тогочасної фінансово-правової науки, а саме: фінансове право розглядалося як самостійна наукова сфера, а не в складі науки про фінанси; вперше у фінансовій та правовій літературі порушувалася проблема необхідності включення юридичної складової у предмет фінансових досліджень [1180]; застосовувалися нові методи пізнання у фінансовому праві.

На основі аналізу оглядів викладання та розподілу лекцій на осіннє півріччя 1888 року, можна уявити як приват-доцент С.І. Іловайський структурував програму фінансового права та чиї розробки використовував. Зміст першої частини курсу подано таким чином: визначення та розвиток науки фінансового права; фінансова структура найважливіших держав; про державні витрати; порівняльний огляд бюджетів найважливіших держав; державні доходи, що формуються з державного майна; державні доходи від різних державних промислів (регалій); державні доходи від мита. Для викладання С.І. Іловайський використовує посібники: «Лебедев, Финансовое право (I); Roscher, Finanzwissenschaft (1882); Leroy-Beaulieu, Traite de la seience des finances (1883); Stein, Lehrbuch der Finanzwissenschaft (5)» [131, арк. 25]. Для проведення практичних занять використовувалися твори: «граф Толстой – История финансовых учреждений России, 1848; Блиох – Финансы России, 1882» [131, арк. 51]. Також у справі представлена переписка декана юридичного факультету з

ректором університету та ректора з попечителем Одеського навчального округу про призначення додаткової години на лекції з фінансового права через збільшення кількості студентів, що відвідують репетиції з предмету (листування триває з 24 березня 1887 року по 1 грудня 1887). Попечитель уточнює, як здійснювалося планування, як проводяться практичні заняття з фінансового права. Декан Палаузов надає відповідь, що ці практичні заняття не відносяться до обов'язкових і вони проводяться Іловайським додатково, понад навчального плану. [131, арк. 36–39; 145–147]. У розкладі інформація подається по дням тижня таким чином: фінансове право (загальний курс); фінансове право (практичні заняття), відповідно репетиції у розклад не виставлялися [134, арк. 28]. Практичні заняття проходили у формі представлення рефератів [134, арк. 82].

1893 року С.І. Іловайський захистив дисертацію в Казанському університеті на ступінь магістра фінансового права на тему «Косвенное обложение в теории и практике» [409]. Дослідження було присвячено вчителю С.І. Іловайського – В.О. Лебедєву – професору Петербурзького університету, автору одного з перших підручників з фінансового права на теренах Російської імперії. У передмові автор відзначає, що певною проблемою, що виникла при написанні праці й відповідно відтермінувала її, була нестача джерел і матеріалів з фінансової проблематики, які були в наявності у бібліотеці Новоросійського університету, тому частину джерел виписував з Санкт-Петербургу, а частину з-за кордону [409, с. 2).]. Актуальність тематики дослідження науковець обґрунтовує тим, що податки становлять основу вчення про державні доходи, котре в свою чергу є основним розділом фінансової науки. Метою дослідження вважає аналіз сутності, значення, видів, переваг і недоліків різних видів податків в теорії і практиці фінансового господарювання в провідних країнах [409, с. 2]. Автор визначає сутність податків, котрі є «законом установленными, периодическими, принудительными, денежными взносами всех частных хозяйств на общие расходы финансовые» [409, с. 2] й означує, що через податки виявляється органічний взаємозв'язок між державним і приватним господарством [409, с. 4]. В історичній ретроспективі, починаючи з XV століття (із зародження фінансової науки), розглядає податкову літературу, аналізує ідеї

середньовічних італійських вчених, англійських, французьких та німецьких науковців і практиків фінансового господарювання XVII– XVIII ст., розглядає підходи авторів XIX ст., у тому числі відомих науковців і фінансових діячів Російської імперії, у контексті трактування видів податків та домінування прямих чи непрямих податків у державній податковій системі.

На основі аналізу поширених у тогочасній фінансовій науці аргументів щодо непрямих податків доходить висновку, що оптимальна податкова система, котра відповідає фінансовим і народногосподарським вимогам, поєднує прямі і непрямі податки [409, с. 161], а відмінність між прямими і непрямими податками полягає в ознаках «податной способности и податной обязанности» [409, с. 17]. Також, характеризуючи структуру бюджетів Франції, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, США і Російської імперії, висновує переважання непрямих податків у доходній частині державних бюджетів цих країн, як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях [409, с. 192]. Недоліки непрямих податків С.І. Іловайський пов’язує не з правовою природою цього виду податків, а з недосконалим механізмом та системою їх стягнення.

Магістерське дослідження С.І. Іловайського містило наукову новизну та теоретичну значимість і отримало значну кількість схвальних відгуків, проте дещо пізніше з’явилися і критичні нариси. Наприклад, П.П. Гензель [363] зазначав, що Іловайський не враховував взаємозв’язок між розвитком непрямого оподаткування та певними суспільними умовами [363, с. 53], проте високо оцінив авторську типологію непрямих податків. М.І. Фрідман [810] критикував порівняльно-правовий метод дослідження, використаний у праці С.І. Іловайського, котрий, на його думку, дозволяє аналізувати минуле, але не сприяє розробці нової податкової системи [810, с. 10–11]. Проте зазначені елементи критики окремих підходів С.І. Іловайського аж ніяк не знижують їхнього наукового значення і цінності. Науковець продовжив дослідження теорії і практики оподаткування у праці з проблеми організації та стягнення конкретних податків – «Казенные монополии как способ обложения предметов потребления» [407; 1077].

Але найбільш значущими науковими працями С.І. Іловайського були навчальні видання з фінансового права («Конспект лекций по финансовому праву», 1889 [408]; «Краткий учебник финансового права, 1893 [410]; «Учебник финансового права», 1895 (3-тє видання), 1904 (4-те видання) [413). Підручник з фінансового права витримав декілька видань, причому п'яте видання було здійснено 1912 року – після смерті науковця (до публікації його підготував учень Іловайського Г.І. Тіктін) [806]. Конспект лекцій з фінансового права 1889 р. являв собою літографоване видання і відповідав структурі та змісту курсу фінансового права, який викладав професор Іловайський протягом 1888–1889 академічного року у Новоросійському університеті. Стислий конспект лекцій 1893 р. по суті вже являв собою підручник, тому що містив екскурси в історію фінансів і фінансової науки, змістовні подробиці, авторське трактування сутності фінансових термінів, явищ і процесів. Більш детально проаналізуємо підручник фінансового права С.І. Іловайського (4-те видання, 1904 р.) [413]. Аналіз підручника дає уявлення не лише про наукові підходи С.І. Іловайського щодо сутності, структури та базових категорій фінансового права, а також дає чітке уявлення про зміст дисципліни «фінансове право», яка викладалася на юридичному факультеті Новоросійського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. Структурно підручник складався з 41 глави. Перші дві глави були загальнотеоретичного характеру, присвячені визначенню змісту фінансового права, значенню фінансової науки та основним етапам її розвитку, характеристиці літератури з фінансової проблематики та посібникам, котрі можна використовувати для вивчення фінансового права. С.І. Іловайським було здійснений якісний огляд [1083] значного обсягу закордонних і російських видань з фінансової і фінансово-правової проблематики, серед яких за видовим принципом можна виділити: а) документальні джерела; б) монографічні дослідження, навчальну та довідкову література; в) періодику [1045]. Теоретичне значення цих глав полягає у тому, що автор аргументовано виокремлює самостійність фінансового права як науки, адже протягом XIX ст. фінансове право розвивалося у межах економічної науки (її частини про фінанси), що не сприяло розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію [1183, с. 80]. Професор Іловайський відносить

фінансове право до державних наук і вважає, що його становленню сприяло «упрочение публично-правовых начал в государственной и иной деятельности и быстрое развитие в последнее время общественных потребностей» [413, с. 7]. На думку вченого, фінансова наука (фінансова теорія) відповідає на питання – яким повинно бути фінансове господарство – а наука фінансового права, досліджуючи фінансове законодавство будь-якої держави, відповідає на питання – яким є фінансове господарство держави в дійсності [413, с. 12].

Наступні глави підручника фінансового права С.І. Іловайського присвячені характеристиці державних витрат (які він класифікує за відомствами, що розподіляють ці витрати й за напрямами використання), державному бюджетному (і фінансово-законодавчому) устрою, державному фінансово-адміністративному устрою, державному касовому та контролюючому устрою. Суттєва частина підручника містить характеристику державних доходів за окремими структурними елементами: від здачі державних земель в оренду та від їх продажу; від державних лісів, від промислового державного майна; від регалій; від різноманітних прямих і непрямих податків; від натуральних повинностей тощо. Якщо вчення про доходи оформилося в фінансовій науці ще у XVIII ст., то тогочасні новітні тенденції в праці С.І. Іловайського виявляються у тому, що науковець окрім загальновизнаних джерел державних доходів – частки доходів приватних господарств і доходів від господарської діяльності – ще виділяє третє джерело – кредити (глава 8). Вчений підтримує тогочасну домінуючу концепцію, що у кожному господарстві витрати повинні відповідати доходам; в окремих главах, використовуючи порівняльно-правовий метод, викладаються способи покриття надзвичайних державних витрат – запасні фонди, державний кредит, державний борг, випуск паперових грошей, банкрутство держави.

Цінність даного підручника також, полягала у пріоритетності національного фінансового законодавства при розгляді фінансових явищ і процесів, а порівняльно-правовий метод дослідження сприяв виявленню загальносвітових тенденцій і особливостей фінансово-правових явищ в Російській імперії.

Підручник фінансового права С.І. Іловайського позитивно оцінила наукова спільнота. Фахівець у галузі фінансового й адміністративного права Е.М. Берендтс (який 1914 р. видав власний підручник з російського фінансового права) відзначав, що курс фінансового права професора Іловайського є самим повним курсом фінансової науки в Росії, містить кваліфікований виклад сутності фінансового господарства, державних витрат, бюджетного права, фінансового управління касового і контролюючого устрою [299, с. 29].

П’яте видання підручника фінансового права [806] вийшло з друку 1912 р (після смерті С.І. Іловайського), було суттєво оновлено й доопрацьовано учнем і послідовником Сергія Івановича – Г.І. Тіктіним – і відредаговано професором фінансового права Київського університету М.П. Яснопольським. У передмові до цього видання, Г.І. Тіктін зазначає, що підручник виходить за межі елементарного навчального посібника і призначається не лише для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають фінансове право (ще попередні видання були рекомендовані в якості навчального посібника), а і для практичної діяльності фахівців фінансової сфери, особливо осіб, які здійснюють фінансово-адміністративну та фінансово-контролюючу діяльність. Це видання отримало надзвичайно схвальну оцінку науковців (А.М. Зака, Ф.О. Менькова, А.І. Буковецького та ін.), котрі відзначили, що учень перевершив учителя [483]. Це визнання наукового потенціалу Г.І. Тіктіна звеличує і С.І. Іловайського, який підготував висококваліфікованих учнів і ще за життя звернувся саме до Г.І. Тіктіна (у майбутньому – вченого зі світовим іменем) підготувати наступний випуск підручника.

Таким чином, наукові розвідки професора С.І. Іловайського з фінансово-правової проблематики становлять праці, присвячені проблемам податкової системи і фінансового права. Вчений був одним із перших розробників юридичного аспекту предмета науки фінансового права, розмежував предмет фінансів і фінансового права як окремих самостійних наук, визначив основні концептуальні підходи щодо сутності, змісту й призначення фінансового права. Унікальність і значущість наукових досліджень вченого ґрунтується на актуальній тематиці досліджень, що мали теоретико-прикладний характер і сприяли розв’язанню назрілих завдань

фінансової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію фінансового права як самостійної сфери наукового пошуку.

Протягом 1907–1911 рр. фінансове право викладав В.М. Твердохлєбов (один навчальний рік – 1907–1908 – він його викладав паралельно з Л.В. Федоровичем до звільнення останнього). Володимир Миколайович Твердохлєбов (1876–1954) – випускник Новоросійського університету (1899), учень С.І. Іловайського, був залишений при кафедрі фінансового права для підготовки до професорського звання, після складання магістерського іспиту 1903 року обраний приват-доцентом кафедри фінансового права та з 1904 року відправлений у закордонне стажування для підготовки дисертаційного дослідження. В.М. Твердохлєбов заклав основи досліджень місцевих фінансів – саме з цієї тематики були його перші наукові розвідки «одеського періоду» [779; 781]. Після захисту магістерської дисертації 1910 року в Харківському університеті [778] В.М. Твердорхлєбова переводять на економічне відділення Петербурзького політехнічного інституту, де він викладав фінансові дисципліни. Об’єктами його наукових інтересів були фінанси світового господарства, дослідження по державному кредиту, оподаткування та місцеві фінанси [772; 773; 774; 775; 776; 777; 780; 782].

Окрім викладачів фінансового права дослідження з актуальних фінансових та фінансово-правових проблем здійснювали викладачі інших кафедр юридичного факультету Новоросійського університету.

Протягом 1876–1882 рр. у Новоросійському університеті кафедру політичної економії і статистики посідав О.С. Посніков (1846–1922), майбутній керівник економічного відділення Петербурзького інституту, а потім директор цього закладу; президент імператорського Вільного економічного товариства, який також займався проблемами фінансової та фінансово-правової науки [665; 666; 667; 668; 669; 670]. У своїх поглядах був близький до ліберального народництва; був прихильником общинної власності на землю.

На початок XX ст. припадають перші наукові розвідки Г.І. Тіктіна – випускника юридичного факультету Новоросійського університету, учня С.І. Іловайського,

майбутнього фундатора Одеського інституту народного господарства, професора кафедри науки про фінанси. Його перша наукова публікація була присвячена регіональним проблемам фінансового права [784].

Протягом 1910–1912 рр. фінансове право викладав магістр поліцейського права Московського університету Іван Іванович Чистяков, який після захисту докторської дисертації і отримання ступеня доктора поліцейського права в Московському університеті був переведений до Санкт-Петербурзького університету ординарним професором кафедри політичної економії та статистики. Наукові праці «одеського періоду» І.І. Чистякова були пов'язані з системою соціального захисту працівників Російської імперії [1119, с. 405]. Знавець торговельного права П.П. Цитович також мав міждисциплінарні дослідження, пов'язані з фінансово-правовою проблематикою [813; 814; 815].

5.4. Викладання фінансового права у Харківському університеті та наукові дослідження викладачів університету з фінансово-правової проблематики

В останній третині XIX – на початку XX ст. фінансово-правова наука і освіта продовжили розвиватися в Харківському університеті. Активний розвиток цього наукового напряму в межах найстарішого навчального закладу Наддніпрянської України пов'язаний, в першу чергу, з двома особами – беззаперечним фундатором регіональної школи фінансового права Харківського університету Михайлом Мартиновичем Алексеєнком та його учнем – Петром Петровичем Мігуліним. З позицій розвитку фінансово-правової освіти також відбуваються позитивні зміни, котрі проявляються у: функціонуванні самостійної кафедри фінансового права, структуруванні програми навчальної дисципліни, урізноманітненні форм і методів викладання фінансового права, посиленні практичної спрямованості курсу – аналізуються актуальні фінансові та фінансово-правові проблеми, особистостях викладачів фінансового права – курс викладають особи, котрі зараз вивчаються як яскраві представники української фінансової думки.

Важливим фактором, що сприяв інституціоналізації фінансової і фінансово-правової наук, була необхідність наукового осмислення прикладних завдань фінансового управління та господарювання в нових умовах, а також підготовка фахівців не просто для сфери державного господарства (де ключовою є роль лише державних фінансів та підходи до управління фінансами є несистематизованими), а для сфери публічних фінансів (де ключова роль належить підприємствам і ринкам, а взаємодія відбувається з урахуванням інтересів управлінського персоналу, що ґрунтуються на праві власності). В цих умовах актуалізується обговорення введення спеціалізації на юридичних факультетах університетів імперії для підготовки кваліфікованих державних службовців. 12 листопада 1863 р. Рада Харківського університету обговорювала пропозицію Казанського університету про розподіл юридичного факультету на «розряди наук юридичних та державних» – ця пропозиція була передана міністром народної освіти через попечителя харківського навчального округу [675, с. 186]. Передбачалося, що в рамках державної спеціалізації буде здійснюватися підготовка чиновників, а юридичний розряд буде готувати фахівців для правосуддя. Рада підтримала розподіл на розряди, однак перелік предметів, які мали бути віднесені до кожного з них, пропонувала інший [675, с. 192–194], відмінний від пропозиції юридичного факультету Казанського університету [531, с. 15]. Розглянемо пропозицію харків'ян. По кожному розряду планувалося вивчення предметів спеціальних головних і спеціальних додаткових. По розряду юридичних наук спеціальними головними визначалися – римське право, візантійське цивільне право та судочинство, карне право і карне судочинство та приватне міжнародне право; спеціальними додатковими – судова медицина та латинська мова. По розряду державних наук спеціальними головними визначалися – теорія державного права і державне право найважливіших іноземних держав, поліцейське право, фінансове право, міжнародне права; спеціальними додатковими – огляд права цивільного, карного та судочинство цивільне і карне. Загальними головними предметами для обох розрядів планувалися – енциклопедія права, історія законодавства стародавніх і нових народів, історія російського права, російське державне право, політична економія та статистика, церковне законознавство; загальними додатковими – новітня історія, одна

з новітніх мов, логіка та психологія. На думку факультету поділ на розряди повинен відбуватися не раніше другого курсу, для того щоб цей вибір був усвідомлений студентом, а на першому курсі студентам потрібно викладати науки, що складають вступний курс державознавства – енциклопедію права, історію законознавства і політичну економію [827, с. 102–103]. Таким чином, в цьому плануванні підтверджується державознавчий аспект фінансової та фінансово-правової науки та їхня важливість в підготовці чиновників, а також напрацьовувався досвід виділення у майбутньому (у XX ст.) економічної спеціальності. У Санкт–Петербурзькому університеті розряди функціонували з 1863/1864 навчального року, у Казанському – з 1865/1866, в Харківському університеті, незважаючи на плани поділу на розряди, спеціалізація не була втілена у життя через невиділене фінансування і нестачу кадрів.

До нереалізованих планів діяльності Харківського університету в 60-х рр. XIX ст. також належить відкриття юридичного товариства, для «поширення практичних і теоретичних юридичних знань» [812]. Юридичне товариство у той період з невідомих причини не розпочало діяльність, його діяльність розпочалася лише 1898 року [554; 812].

З 1863 по 1868 рр. кафедру фінансового права посідав Михайло Гнатович Стельмахович – випускник юридичного факультету Харківського університету (1852). 1854 року він склав іспити на ступінь магістра державного права, але дисертацію не представив. З 1862 року був допущений до викладання по кафедрі законів про державні повинності і фінанси; 1863 року захистив магістерську дисертацію «Погляд на розвиток та сучасний стан фінансової науки» і на посаді приват-доцента викладав фінансове право до 1868 року. Припинив діяльність в університеті через хворобу; друкованих праць не залишив [827, с. 76, 86].

1869 року магістр і приват-доцент політичної економії при Дерптському університеті К. Валькер посів кафедру фінансового права, представивши програму навчальної дисципліни та прочитавши дві відкриті лекції на теми: «Про сучасний стан науки фінансового права» та «Про перекладання податків». Відповідно до рішення попечителя Харківського навчального округу йому було доручено викладання фінансового права терміном на три роки. Але вже протягом першого півріччя у

Валькера виникли проблеми через невідповідність програми та слабкий рівень володіння російською мовою. І з лютого 1870 року приват-доценту М.М. Алексеєнко доручили читати лекції з російського фінансового права студентам 3-го курсу в обсязі 3 години на тиждень, а через нестачу часу для вивчення теорії фінансів цю частину курсу відмінили для студентів четвертого курсу [827, с. 71–73]. Для усвідомлення масштабності цієї особистості, визначимо основні віхи діяльності Михайла Мартиновича Алексеєнка (1858–1917) – 1869 року закінчив юридичний факультет Харківського університету зі ступенем кандидата права; у цьому ж університеті пройшов шлях від приват-доцента (1869) і доцента (1873), до екстраординарного (1879), ординарного професора (1880), заслуженого ординарного професора кафедри фінансового права (1895), декана юридичного факультету (1886–1890) і ректора Харківського університету (1890–1899); попечителя Казанського (1899–1901), потім Харківського (1901–1906) навчальних округів, таємного радника (1899); після відставки обирався депутатом 3-й і 4-й Держдуми від Катеринославської губернії, очолюючи в Думі бюджетну комісію. Таким чином М.М. Алексеєнко присвятив Харківському університету 35 років життєдіяльності (з урахуванням терміну навчання) і майже 50 років свого життя – фінансовій і фінансово-правовій науці та практиці. Його високо цінували за професіоналізм на різних ділянках його діяльності, зазначаючи, що «ним зроблено для своєї вітчизни все, що було в людських силах» [374, с. 1559–1560]. Але, наприклад, С.Ю. Вітте охарактеризував М.М. Алексеєнка «як людину умну й культурну, але більш відому в якості провінційного ділка, ніж професора економіста-фінансиста» [351, с. 197]. Ці висловлювання ми навели не для характеристики М.М. Алексеєнка, а для того щоб показати його широку відомість. І в контексті нашого дослідження, така характеристика С.Ю. Вітте (а в своїх спогадах він практично всіх, з ким співпрацював, оцінив достатньо критично) з приводу «діловитості» показує практичну спрямованість фінансово-правових знань.

Проте, тривалий період за радянських часів М.М. Алексеєнко був майже забутий, оскільки був дворянського походження, великим землевласником, членом буржуазної партії «октябристів», тобто мав «невдалу біографію» для вивчення його спадщини. На сучасному етапі історичну несправедливість ліквідовано, і

М.М. Алексеєнко все частіше згадується істориками, економістами і фінансистами, як один з найвідоміших українських фахівців з історії фінансової думки та питань оподаткування [1030, с. 171], як засновник харківської школи фінансового права [1009, с. 474, 526], як ґрунтовний дослідник подушної системи [1048 с. 251], як «батько ділового парламентаризму» [971] та ін.

Всі наукові праці М.М.Алексеєнка були з фінансово-правової проблематики: «Организация государственного хозяйничанья» (дисертація pro venia legendi, 1870) [262]; «Подушная подать» і «Переложение налогов» (пробні лекції на посаду приват-доцента по кафедрі фінансового права, 1870); «Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля» (робота на ступінь кандидата права, 1870) [257]; «Очерк нарастания государственного долга Англии и Франции» (магістерська дисертація, 1872) [258]; «Действующее законодательство о прямых налогах» (докторська дисертація, 1879) [259]; «Подоходный налог и условия его применения» (урочиста промова, 1885) [263].

Для представлення авторського курсу фінансового права значущим є літографований конспект фінансового права, записаний студентом восьмого семестру юридичного факультету С.Д. Ільїним, що дає уявлення про трактування М.М. Алексеєнком змісту, структури та базових категорій навчальної дисципліни [260]. Одразу необхідно визначити, що Алексеєнко використовує як синонімічні поняття «наука про фінанси» і «фінансове право»; вже в передмові до курсу фінансового права називає дисципліну наукою про фінанси і відносить фінансові явища до суспільних. У фінансовій науці відзначає взаємозв’язки між фактами, показує об’єктивність дії фінансово-господарських процесів. Проте відзначає суб’єктивний чинник фінансової діяльності – мистецтво застосування теоретичних положень до практичних цілей, наприклад цілей державного управління фінансовою сферою [260, с. 2–3]. Основне завдання науки вбачає у способах покриття державних витрат; фінанси визначає як сукупність матеріальних засобів та особистих послуг; об’єктом вивчення фінансового права визначає державне господарство, котре перебуває у тісному взаємозв’язку з економічним ладом суспільства та з суспільними відносинами, що змінюються в процесі історичного розвитку суспільства та

регулюється правовими нормами [260, с. 3, 8–9]. На основі цих базових положень, можна зробити висновок, що М.М. Алексеєнко в методологічних підходах поєднує принципи класичної школи політичної економії з базовими підходами історичної школи, але враховує і соціологічний підхід до фінансово-правової проблематики; в структурі фінансової та фінансово-правової науки пріоритетними вважає державні витрати і саме це відображено і в структурі курсу. Проаналізуємо детальніше курс фінансового права, який викладав М.М. Алексеєнко студентам юридичного факультету Харківського університету. Структурно курс фінансового права містив чотири розділи: 1) вчення про державні витрати; 2) вчення про державні доходи; 3) вчення про бюджет; 4) вчення про державний кредит. М.М. Алексеєнко окремо не виділяє розділ з фінансового управління, оскільки по кожному розділу визначаються особливості фінансового управління. відповідна законодавча база та різноманітні статистичні дані. При викладанні вчення про державні витрати розглядалися такі питання: а) теорія державного невтручання і система державної опіки; критерії оцінювання державних витрат; межі державних витрат; б) класифікація державних витрат (грошові та натуральні, особисті та речові, звичайні та надзвичайні); в) класифікація окремих витрат – на утримання центрального управління, на установи дотримання правопорядку, на культуру та добробут, на фінансове управління. Також в цьому розділі здійснювався загальний огляд витрат європейських держав (Німеччини, Австрії, Італії, Франції, Англії) та наводяться статистичні дані по основним статтям витрат в цих країнах [260, с. 14–39]. Друга частина курсу фінансового права присвячена розкриттю вчення про державні доходи, до яких автор відносить: а) повинності (натуральні, грошові, рекрутська або військова повинність з формуванням збройних сил та ополчення, наймані іноземні війська і под.); б) грошові форми державних доходів; види грошових державних доходів (приватногосподарські, від казенних лісів, гірничої справи, державних фабрик торговельних підприємств, банківських операцій, транспортних підприємств, пошти, телеграфу) та статистичні дані про приватногосподарські доходи; в) державно господарські доходи – збори і податки (прямі та непрямі) із теоретичним обґрунтуванням, загальним оглядом та статичними даними про податки [260, с. 94–

170]. Третя частина курсу фінансового права М.М. Алексеєнка присвячена вченню про бюджет, де матеріал вивчався таким чином: а) загальне поняття про бюджет, надлишки доходів, дефіцит (кошторисний і дійсний); б) розробка, обговорення і затвердження бюджету; в) виконання бюджету (бюджетний або фінансовий період, техніка виконання бюджету, кредити, асигнування, фінансова адміністрація); г) організація кас (їхня єдність, бухгалтерія, звітність, контроль кількісний та якісний, ревізія, документальна перевірка, фактичний контроль з огляду законовідповідності) [260, с. 171–202]. У четвертій частині розглядається вчення про державний кредит та погашення державних боргів. Значний за обсягом і насичений змістовно матеріал цієї частини викладався за такою схемою: а) загальнотеоретичні основи державного кредиту (сутність і види кредиту, кредитні акти, вплив кредитних актів на народне господарство, теорії державного кредиту); б) види державного кредиту (короткострокові позики та поточні борги, довгостроковий кредит і його види, способи укладання займів та відсотки по ним; в) погашення державних боргів та здешевлення державного боргу (конверсія і редукція відсотків); г) паперові гроші (основні функції грошей, форми паперових грошей, вплив паперових грошей на народне та приватне господарство, на рівень цін та на фінанси країни), заходи поновлення металічного обігу та досвід європейських країн щодо регулювання боргових зобов’язань в умовах паперово-грошового обігу; д) місцеві фінанси, місцеві витрати, місцеві доходи, місцевий бюджет і місцевий кредит [260, с. 203–309]. Таким чином, курс фінансового права М.М. Алексеєнка синтезує надбання фінансово-економічної науки та фінансового права; відпрацьовує новітні питання фінансової теорії та актуальні проблеми фінансово-правової практики; містить авторські положення щодо фінансових питань розвитку публічного господарства (хоча автор застосовує поняття «державне господарство»), що розроблені з урахуванням останніх досягнень європейської фінансово-правової теорії та практики. Викладені у підручнику фінансово-правові погляди М.М. Алексеєнка щодо оподаткування, державного бюджету і державного боргу відповідають основним принципам ринкової економіки, що зберігають свою актуальність і на сучасному етапі.

Аналіз курсу фінансового права М.М. Алексеєнка в першу чергу презентує фінансове право як тогочасну дисципліну, при викладанні якої були враховані останні світові тенденції розвитку фінансово-правової науки.

Наукові розробки М.М. Алексеєнка стосувалися податкової [257; 259; 261; 263] та бюджетної проблематики [258]. Ґрунтовні теоретичні знання про фінансове господарство та сутність податків в інтерпретації відомих представників класичної школи політичної економії та історичної школи М.М. Алексеєнко здобув при опрацюванні творів цих авторів при написанні праці [257], котра характеризується певною компіляцією з авторською інтерпретацією різних підходів. Його дослідження по державному кредиту [258] є історико-правовим і характеризувалося сучасниками як один з найповніших творів з історії державних фінансів Англії та Франції із стародавніх часів до 1815 року [363, с. 78]. Докторське дослідження професора М.М. Алексеєнка [259] мало догматичний характер, містило критичний аналіз форм з економічної та юридичної точок зору прямого оподаткування на основі російського законодавства. Ми не будемо детально зупинятися на розгляді кожного з цих творів, а покажемо практичну реалізацію наукових розвідок М.М. Алексеєнко щодо оподаткування в фінансово-правовій практиці на основі подушної податі [1086]. Цей податок, на думку вченого, в ряду прямих податків займає перше місце як за сумою надходжень від його стягнення, так і за значенням залучення селянства до сплати податків. Науковець подає історичні відомості щодо введення подушної податі за часи Петра I для утримання армії; визначає предмет оподаткування – «податна душа»; подає статистичну інформацію про розмір податку з різних підданих на початковому етапі (до перепису 1784 року) – з сільського населення по 80 копійок, а з міщан – по 1 рублю 20 копійок. М.М. Алексеєнко на основі аналізу значного масиву статистичної інформації показує посилення податкового тиску в подальшому, внаслідок чого селяни «приходили в крайнее и всеконечное разорение», а в «уездах воровства и разбои и крестьянские побеги чинятся» [259, с. 7]. Протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. зростає до 3.3 руб., тобто майже в чотири рази. У листопаді 1839 року, після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом [581]. М.М. Алексеєнко

зазначає, що причинами, які сприяли зростанню подушної, були: скорочення земельних наділів; збільшення державних витрат на фінансування армії внаслідок збільшення її чисельності; зменшення доходів казни через зниження асигнацій. Автор наводить посилання на урядовий маніфест 1810 року, в якому для виправдовування підвищення подушної зазначається, що «возвышение цен на предметы потребления, от расширения промышленности и умножения населения прибытки сельского хозяйства увеличились вдвое и втрое, а доходы казны вследствие понижения ассигнаций уменьшились» [259, с. 9] і робить висновок, що мотиви, визначені в цьому та різноманітних інших указах про підвищення подушної, є непереконливі. Після детального аналізу подушної податі [1087], М.М. Алексеєнко визначає її характерні риси з точки зору зручності цього прямого податку для фінансової адміністрації та незручності й невигідності для платників: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується з окремих товариств (відповідно, розраховується на незмінну чисельність населення); 2) загальна сума подушної визначається наперед і залишається незмінною протягом декількох років (автор зазначає, що цього ефекту можна досягнути за допомогою перекладання податків); 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку, відповідно, спрощується діяльність фінансової адміністрації і забезпечуються податкові надходження; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природній приріст населення та збільшення окладів [259, с. 32–34]. Для платників недоліки подушної податі полягають у тому, що невраховані: територіальні відмінності господарювання; розряди селян з позицій їх фінансової самостійності; подать нараховується ревізно, а сплачує її наявне населення. Відповідно, М.М. Алексеєнко робить висновок, що розподіл подушної між окремими поселеннями є неурівненим, а умовою, необхідною для досягнення рівномірності розподілу подушної податі між окремими платниками, повинно бути общинне землеволодіння і земельне паювання [259, с. 35]. Українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміни її поземельним податком [943, с. 34]. 1859 року створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка прийшла до

висновку, що без відміни подушного оподаткування неможливо досягнути істотного поліпшення системи прямих податків [788, с. 24]. З 1887 року за рішенням Державної Думи було відмінено стягнення подушної податі з усіх розрядів населення, крім Сибіру. Таким чином, наукові розвідки М.М. Алексеєнка були актуальними за тематикою та практичні за реалізацією.

Знання з фінансової проблематики в цілому та податково-бюджетних проблем зокрема знайшли широке практичне застосування в Державній Думі Російської імперії, де М.М. Алексеєнко очолював бюджетну комісію.

Наступником по кафедрі фінансового права Харківського університету став учень М.М. Алексеєнка – Петро Петрович Мігулін (1870–1948) [1096, с. 350–366]. П.П. Мігулін народився у м. Харкові в сім'ї священика, навчався у 2-й Харківській гімназії, після закінчення якої 1889 року вступив на юридичний факультет Харківського університету. Учень, а потім і зять М.М. Алексеєнка (саме за ці родинні зв'язки і Алексеєнко і Мігулін критикувалися) П.П. Мігулін під час навчання виявився здібним студентом, 1890 року отримав схвальний відгук за твір на тему: «Вчення Р. Ієринга про сутність, походження і розвиток права» (Рудольф фон Ієринг (1818–1892) – відомий німецький правознавець). Після закінчення з дипломом 1-го ступеня 1893 року Харківського університету П.П. Мігулін відправився для завершення освіти за кордон (Францію, Англію, Швейцарію та Австрію). Потім деякий час займався адвокатурою в якості помічника присяжного повіреного. Протягом 1894–1896 років подорожував Російською імперією (Санкт-Петербург, Москва, Варшава, Київ, Ростов, Поволжя, Кавказ, Крим) та за кордоном (Туреччина, Болгарія, Сербія, Румунія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Італія, Іспанія, Португалія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Німеччина), знайомлячись з економічним побутом цих місцевостей та країн, з їх політичним і фінансовим укладом і з найважливішими книгосховищами Європи. З 1 січня 1895 року залишений при Харківському університеті як стипендіат для приготування до професорського звання при кафедрі фінансового права. 1896 року витримав магістерський іспит з фінансового права та політичної економії. З 1897 року почав читання лекцій по кафедрі торгового права на посаді приват-доцента [827, с. 217] і того ж року по кафедрі фінансового права

прочитав пробні лекції на теми: 1) Оподаткування акціонерних компаній; 2) Казенна винна монополія та умови її реалізації в Росії [827, с. 136]. З 1899 року посів вакантну кафедру фінансового права. 1898 року П.П. Мігулін отримав доступ до особистого архіву М.Х. Бунге, що зберігався в Київському університеті, а 1900 року і до архівів Особливої канцелярії з кредитної частини міністерства фінансів, причому з деяких секретних документів він зміг зняти копії [827, с. 217]. Навряд це було б можливо без підтримки М.М. Алексеєнка і згоди тодішнього міністра фінансів Російської імперії С.Ю. Вітте. Опрацювання цих джерел значною мірою посприяло тому, що 1900 року П.П. Мігулін захистив магістерську дисертацію в Казанському університеті з теми: «Російський державний кредит» [502], а 1901 року – докторську дисертацію в Київському університеті за 2-м томом цієї праці [503]. 1901 року П.П. Мігулін був призначений в.о. екстраординарного професора по кафедрі фінансового права Харківського університету, а 1902 року – ординарним професором по тій же кафедрі. На цій посаді він перебував до 1911 року. Перебуваючи на посаді професора кафедри фінансового права, 1903 року він отримав чин дійсного статського радника, а за педагогічну й наукову діяльність був нагороджений орденами Святої Анни 2-го ступеня і Володимира 4-го ступеня [827, с. 217–218; 930; 1009, с. 537]. 1911 року П.П. Мігулін переходить до Санкт-Петербурзького університету на посаду екстраординарного професора кафедри фінансового права, де студентам юридичного факультету викладає курси «Фінансове право» «Державне право» та «Російські фінанси» до 1917 року.

Викладав П.П. Мігулін фінансове право на основі підручника М.М. Алексеєнко, значно розширивши теоретичний матеріал екскурсами в історію фінансово-правової науки, а практичні вправи – статистичною інформацією для аналізу та поновленою законодавчою базою [555; 556]. З кінця XIX – початку XX ст. міністерство освіти значну увагу приділяє проведенню практичних занять. В «оглядах викладання предметів» за вимогою міністерства необхідно було зазначати кількість годин, що виносяться на практичні заняття, за якими навчальними посібниками вони проводяться, хто їх проводить та яка чисельність студентів буде присутня. 1901 року міністерство освіти відрядило до Харківського університету професора фінансового

права І.І. Янжула для ознайомлення з проведенням практичних занять [827, с. 149]. 1904 року міністерство освіти, навпаки, вказало на обмежену кількість лекцій з навчальних дисциплін, у тому числі і з фінансового права. 20 серпня 1905 року міністр зазначив, що лекції доповнюються практичними заняттями, але останні не можуть замінити собою лекції [827, с. 150]. З фінансового права П.П. Мігулін сам читав лекції і проводив практичні заняття.

З часом П.П. Мігуліна все менше цікавила педагогічна діяльність, а все більше – політика. Крім того, його тесть М.М. Алексеєнко став одним з головних авторитетів Державної Думи в сфері фінансів і міг йому в цьому посприяти. У своїх наукових роботах П.П. Мігулін піддав критиці грошову реформу С.Ю. Вітте, Статут Держбанку 1894 року, виступив проти ідеї довгострокових операцій, промислових позичок та ін. [494; 496]. 1902 року Петро Петрович брав участь у з'їзді Міжнародного союзу промисловців в Петербурзі. 1907 року він був призначений членом Ради Головного управителя землеустроєм і землеробством, був членом особливої вищої комісії для всебічного дослідження залізничної справи в Росії, з 1914 р. – член ради міністра фінансів. З 1909 по 1912 роки за його участі видавався в Петербурзі журнал «Економіст Росії» [930]. З 1913 р. він видає журнал «Новий економіст» і сам там активно публікується [487; 489; 490; 492; 495; 497; 499; 500; 512; 513; 514]. Регулярно друкується в газеті «Слово» та «Голос земли» [484; 485; 486; 498; 510; 511; 515].

Для другої половини XIX – початку XX ст. було характерним висвітлювати фінансову проблематику в періодичних виданнях. Ці видання можна поділити на: відомчі видання, близькі по типу до сучасних наукових видань, що випускалися відомчими структурами (міністерством народної освіти, міністерством фінансів, Державним банком, міністерством державного майна та ін.) та різноманітними товариствами («Труды вольного экономического общества», «Экономический указатель» та ін.); суспільно-політичні журнали та суспільно-літературні журнали. Періодичними виданнями з фінансово-економічною інформацією, близькою до наукової, були: «Торговый сборник» (1864–1873), «Вестник финансов, промышленности и торговли» (1884–1917), «Русское экономическое обозрение» (1897–1905), «Народное хозяйство» (1900–1905), «Коммерческий мир» (1906–1909),

«Вестник права» (1907–1913), «Вопросы права» (1910–1912), «Промышленность и торговля» (1908–1917), «Торгово-промышленное обозрение» (1908–1912), «Вестник кооперации» (1909–1918), «Экономист России» (1909–1912), «Новый экономист» (1913–1917), «Промышленная Россия» (1915–1916) та ін. Офіційним друкованим засобом міністерства фінансів був «Вестник финансов, промышленности и торговли», котрий заснований за ініціативи М.Х. Бунге та замінив «Указатель правительственных распоряжений по министерству финансов». Додатками до «Вказівника» була широка за змістом статистична інформація, у тому числі баланси кредитних установ, звіти торговельних та промислових підприємств, вказівник урядових розпоряджень по міністерству фінансів (а з 1906 року і по міністерству торгівлі та промисловості), ціни на хліб тощо. Досить відомим журналом, де висвітлювалися актуальні питання фінансової та економічної проблематики був «Экономист России» (1909–1912), з січня 1913 по грудень 1917 виходив щотижневий журнал «Новий экономист», де редактором був професор П.П. Мігулін. Тут активно публікувалися відомі дослідники фінансової та фінансово-правової проблематики М.І. Боголєпов, І.Х. Озеров, В.М. Твердохлєбов, М.І. Туган-Барановський та ін.

Після жовтневого перевороту П.П. Мігулін 1917 року емігрував. З 1920 р. жив у Франції (Ніцца), продовжував займатися науковою та педагогічною діяльністю. Протягом 1920-х та 1930-х років П.П. Мігулін відігравав важливу роль в житті російської наукової еміграції – був директором Російської гімназії, членом «Товариства допомоги російським викладачам та учням», очолював відділення науково-дослідного гуртка «До пізнання Росії». З 1931 р. став членом франко-бельгійської асоціації професорів-економістів [1009, с. 547].

П.П. Мігулін як науковець-економіст став автором багатьох фундаментальних досліджень: тритомної праці «Русский государственный кредит» (Харків, 1899–1906); «Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902)» (Харків, 1902); «Русский сельскохозяйственный банк» (Харків, 1902); «Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы» (Харків, 1903); «Выкупные платежи» (Харків, 1904); «Наша банковская политика» (Харків, 1904); «Война и наши финансы» (Харків, 1905); «Аграрный вопрос» (Харків, 1906);

«Возрождение России» (Харків, 1910); «Экономический рост русского государства за 300 лет» (1613–1912) (Москва, 1913) та інших. Його важко назвати розробником вузько-економічної тематики. Навпаки, названі його наукові праці та публікації у періодичних виданнях – «Слово», «Экономист России», «Новый экономист», «Аграрный вопрос», «Настоящее и будущее русских финансов» – стосувалися широкого кола питань з економічної історії Російської імперії та політики імперії в області фінансів. Серед таких питань можна назвати аналіз закономірностей формування бюджету Російської імперії, дослідження сильних та слабких сторін проведення грошової реформи, вивчення історії російського державного кредиту, аналіз особливостей організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту як характерних лише для Російської імперії комерційних операцій, вивчення закономірностей діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків, дослідження фінансової політики імперії щодо будівництва залізниць.

Основними працями П.П. Мігуліна є 3-томне видання «Російський державний кредит». Перший том цього дослідження [502] був захищений вченим в якості магістерської дисертації з фінансового права в Казанському університеті 1900 року (опоненти – П.О. Нікольський і В.Ф. Залеський). Продовженням цих досліджень стала видана монографія [503], яка стала предметом захисту докторської дисертації з фінансового права в Київському університеті 1901 року (опоненти – М.П. Яснопольский і М.М. Цитович). Потім був виданий 3-й том цих досліджень, що включав 5 тематичних випусків [504; 505; 506; 507; 508]. Ця праця є найбільш повним в науковій літературі дослідженням історії російського державного кредиту, механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, діяльності центрального емісійного банку Російської імперії, сільськогосподарського та іпотечного банків, фінансової політики імперії щодо будівництва залізниць.

Реформу грошового обігу Російської імперії П.П. Мігулін аналізує в праці [501], яка є частиною тексту II глави III тому ґрунтовної праці вченого [504; 505; 506; 507; 508]. Надавши детальний опис стану грошового обігу імперії до початку міністерства С.Ю. Вітте, П.П. Мігулін робить висновки про якісну сторону проведення грошової

реформи 1895–1898 років, аналізуючи її сильні та слабкі сторони. Серед досягнень реформи вчений відзначає: а) перехід до золотого монометалізму; б) фіксацію курсу кредитного рубля (не дивлячись на його девальвацію) до рубля золотого на оптимальному рівні: він був вище середнього курсу протягом 1877–1895 років та вищим від курсу, що відповідав міжнародному торговому обороту імперії за цей же період, крім того він повністю співпадав з курсом, що відповідав цьому обороту протягом останніх 4-х років; в) вдало обрану техніку девальвації – зменшення вмісту металу в монеті разом зі збереженням її найменування; г) послідовність та обережність, з якими грошова реформа була втіленою в життя, не дивлячись на зовнішню протидію та несприятливі обставини (у процесі накопичення золотого запасу міністр фінансів зумів до реформи припинити біржові спекуляції кредитним рублем, нівелювати коливання вексельних курсів, увів фактичну фіксацію кредитного рубля за тим курсом, за яким вирішив провести обмін); д) вибір надзвичайно вдалого моменту для здійснення реформи (саме у цей період державний кредит Російської імперії «стояв високо»; е) надзвичайну забезпеченість та міцність розміну державних кредитних білетів [501, с. 200–206]. Разом з тим П.П. Мігулін відзначає і недоліки реформи: а) реформа не забезпечила повного монометалізму фінансової системи – поряд із золотими грошовими одиницями в обігу були срібні монети, які, з одного боку, замінили кредитні білети дрібного номіналу, а з іншого, потребували для впровадження біля 150 млн рублів із золотого запасу; б) надзвичайна дорожнеча грошової реформи – для закупки золота було затрачено більше 1 млрд рублів; в) неймовірне марнотратство золотого фонду імперії при організації введення в обіг золотої монети; г) фактичне ініціювання фальшування золотих та срібних монет через простоту їх підробки; д) введення грошової реформи частинами, а не одним цільним законодавчим актом; е) остаточне введення грошової реформи при недостатньо забезпеченому для держави активному розрахунковому балансі [501, с. 207–217].

У цій же праці [501] П.П. Мігулін аналізує причини промислово-грошової кризи в Російській імперії 1899–1901 років, де головною причиною кризи називає політику Вітте, що проводилася з часу його призначення міністром фінансів у 1892 році. Вчений мав тверде переконання, яке підтверджував та обґрунтовував фактами, що

головною проблемою російських фінансів протягом десятиліть залишалася бездумна трата грошей урядом. Причому, як зазначав учений, з ігноруванням інтересів населення, реальних можливостей країни і без розрахунку наслідків прийнятих рішень. Враховуючи цілковиту залежність економіки Російської імперії від продуктів землеробства (перш за все від експорту хліба), П.П. Мігулін критикував політику уряду Вітте, який «піклувався майже виключно про розвиток кам'яновугільного і металургійного виробництв, … але ні своєї уваги, ні припливу капіталів не забезпечив в бік розвитку і поліпшення нашого землеробства, нашої сільськогосподарської промисловості. А тим часом ми тільки й живемо землеробством і тільки сільськогосподарські продукти вивозимо за кордон, сільськогосподарський клас – головний платник податків, він же і головний споживач продуктів обробної промисловості» [501, с. 300]. Крім того, професор категорично виступав проти російської політики на Далекому Сході – участі російських військ у придушенні повстань в Китаї, зміцненні військово-морської бази російського флоту в Китаї (в Порт-Артурі і Далекому) і будівництва Китайсько-Східної залізниці, за допомогою якої Російська імперія збиралися освоювати Жовторосію [501, с. 264]. Не менш важливою причиною кризи професор П.П. Мігулін вважав розкрадання матеріалів та цінностей при будівництві залізниць [501, с. 293]. Всі названі фактори і були вказані вченим такими, що викликали серйозну промислово-грошову кризу в Російській імперії 1899–1901 років та призвели до колосального знецінення російських паперів та до банкрутства великої кількості підприємств і, як наслідок, до зубожіння народних мас.

Детальному аналізу фінансової політики Російської імперії П.П. Мігулін присвятив велику кількість статей, які були ним опубліковані на початку XX століття спочатку у журналі «Экономист России», а потім – «Новый экономист». 1907 та 1910 років найбільш актуальні статті з цієї серії були об'єднані автором у книги [488; 493]. Не дивлячись на те, що окремі статті у цих працях носять публіцистичний характер, їх наукова складова є досить суттєвою. Так, П.П. Мігулін при проведенні аналізу політики в сфері фінансів уряду Російської імперії використовує факти з економічної історії країни, аргументує судження з використанням теоретичних положень,

зарубіжного досвіду. Характерно, що аналіз всіх фінансових проблем та пропозиції щодо шляхів їх вирішення супроводжуються аналітичними авторськими узагальненнями цифрових фінансових показників державного господарства імперії в конкретний період. Вчений не тільки критикував фінансову політику держави, але й пропонував конкретні способи розв'язання проблем, виправлення допущених помилок, вибудовував фінансові розрахунки витрат і доходів бюджету. П.П. Мігулін аргументовано критикував тогочасну витратну політику уряду імперії: зайві витрати на спорудження Росією в Китайській імперії залізниці з американських матеріалів китайськими робітниками, немотивовані закордонні відрядження чиновників, високі пенсії чиновникам та їхнім родинам, невпорядковану роздачу державного майна фаворитам, необґрунтоване пред'явлення концесій з казенної гарантією нездійсненних доходів та казенних замовлень з потрійними проти ринкових цінами, розростання величезного класу зайвих для господарства країни чиновників, непомірне збільшення контингенту російських туристів [493, с. 7–12]. Виходячи з проведеного аналізу, вчений формулює задачу сучасної фінансової науки: «… пошук способів погодження найбільш успішного виробництва найбільшої кількості матеріальних благ та найбільш справедливого їх розподілу» [493, с. 13]. Відповідно основним завданням держави вчений визначає зростання добробуту народних мас. Для розв'язання цієї задачі П.П. Мігулін визначає конкретні шляхи: а) збільшення кількості продуктів харчування для населення, чого можна досягти розширенням площі орних земель (переселення на нові землі та покращення природніх умов «незручних» сільськогосподарських земель) та збільшенням продуктивності наявних земельних площ (введення раціональних прийомів землеробства, перехід до хуторного господарства та сільськогосподарської промисловості); б) створення сільськогосподарського банку з метою надання сільгоспвиробникам іпотечних та меліоративних кредитів; в) створення промислового центрального банку з метою надання державою допомоги розвитку обробної та гірської промисловості; г) широке застосування кредитних операцій для продовження будівництва залізниць, стимулювання розвитку лісового господарства та організації зрошення земель в

середньоазіатських областях імперії для виробництва власної бавовни-сирцю [493, с. 19–21].

Виступаючи у двох іпостасях – і як політик, і як науковий діяч – П.П. Мігулін надав власне бачення структури та змісту економічної програми господарського розвитку Російської імперії, яка складалася з 4-х основних розділів. У першому розділі були перелічені необхідні умови проведення раціональних економічних та фінансових реформ для зростання добробуту населення (свобода особистості, слова, зборів, друку, спілок та страйків; зрівнювання прав усіх громадян імперії, реформи орендних відносин, акціонерного та промислового законодавств, перегляд закону про найману працю; реформа земського та міського самоуправління; введення у 5-річний термін загальної обов'язкової початкової освіти у всій імперії). У другому розділі програми вченим викладалися основні положення економічних реформ в аграрному секторі (збільшення площі оброблюваних земель та збільшення їхньої продуктивності; ревізія всієї наявної в імперії землі, що придатна для ведення сільського господарства; реформування селянського та дворянського банків та заснування центрального земського сільськогосподарського банку для надання землеробам довгострокових та короткострокових кредитів; створення мережі шосейних під'їзних шляхів та розширення існуючої мережі залізниць; покращення природніх умов землеробства (меліорація, зрошення та осушення територій) та річкових систем Волги, Дону, Дніпра, Північної Двіни та Західної Двіни; запровадження державного страхування посівів від неврожаїв). Третій розділ програми присвячений опису змісту економічних реформ у промисловості (заснування промислового банку для фінансування нових підприємств; збереження митної протекції промисловості Російської імперії, яка має умови для розвитку всередині країни; забезпечення промисловості імперії необхідною сировиною для обробки та сприяння розширенню збуту продукції, що виробляється; передання казенних замовлень вітчизняним заводам; запровадження державного страхування робітників та 8-годинного робочого дня; залучення робітників до розподілу прибутків акціонерних підприємств з можливістю їх повного викупу робітниками; розширення короткострокового кредиту промисловості та торгівлі з державного та приватних

банків). У четвертому розділі програми вченим розкривався зміст фінансових реформ (введення загального прогресивного податку з доходу для всіх категорій населення без виключення; реформа спадкового податку та введення податку на спекулятивний прибуток; зниження податків на цукор та реформування оподаткування тютюну; здешевлення казенного продажу алкогольних напоїв; зниження податку на керосин; покращення та розширення казенного лісового господарства та реорганізація прийомів казенного та приватного залізничного господарства; розширення діяльності державного банку з наданням йому повної самостійності та незалежності від будь-якого відомства; скорочення державних витрат на військовий флот; повна відміна незаконних пенсій, оренд та винагород; закриття збиткових казенних заводів та кардинальне покращення прийомів господарювання на інших таких заводах; вдосконалення механізмів стягнення податків; реформування державних ощадних кас; проведення кредитних операцій під жорстким контролем обраної народною Думою комісії) [493, с. 38–42].

Досліджуючи проблему організації механізму викупних платежів та надання державного іпотечного кредиту, П.П. Мігулін зазначав, що звільнення селян від кріпосної залежності відбувалося шляхом купівлі ними у власність поміщицьких земель, якими оброчні селяни до цього користувалися. Сприяння уряду імперії полягало у видачі відкупних позик у розмірі близько 80% (75 % при неповному наділі) оцінки вартості земель, що викупалися. Ці позики селянами мали бути повернуті протягом 49 років викупними платежами в розмірі 6% з викупних позик. Поміщикам вартість землі компенсувалася відсотковими паперами на всю суму (з відрахуванням їх боргів) займами з кредитних установ [502, с. 244–246]. Загальна сума викупної операції сягала 1 млрд. рублів. Викуп селянами свої наділів згідно закону був необов’язковим, а залежав від результатів взаємної домовленості селян з їх поміщиками (хоча поміщикам і було надано право вимагати обов’язкового викупу). Станом на 1878 рік (рік закінчення перебування М.Х. Рейтерна на посаді міністра фінансів) стало зрозумілим, що платежі селян не лише повністю покривали відкупні операції, а й значно їх перевищували [502, с. 429–430], а тому більшості поміщиків було вигідно вимагати викуп. Таким чином, при плануванні механізму викупних

платежів у процесі відміни кріпосного права в імперії наперед була закладена норма, що з селян бралося більше коштів, ніж необхідно було уряду для розрахунку за випущеними з метою викупу боргових зобов'язань. Разом з тим уряд з 1862 по 1867 роки включно тричі підвищував подушові оклади, що давало казні додаткові мільйони рублів. Погіршення економічного становища селян було пов'язано з виплатою викупних платежів, які виникли в результаті проведення аграрної реформи. Викупні платежі перетворилися в головну статтю витрат селянства і становили 75%, а в деяких губерніях вони доходили і до 90% від усіх зборів, які стягувалися з сільського населення. Найбільшою проблемою цих виплат залишалися накопичені недоїмки, які уряд час від часу списував [502, с. 430]. Слід врахувати, що селяни змушені були виконувати ще й натуральні повинності, а також вносити мирські і земські збори. З іншого боку, поміщики отримували урядові відсоткові папери, циркуляція яких у фінансовій сфері була заблокована. Це було пов'язано з бажанням уряду не допускати такі папери на біржу, а надавши можливість поміщикам витратити надані їм кредитні капітали з користю для землі [502, с. 250]. Вчений робить висновок, що механізм викупної операції полягав у тому, що уряд надавав кредит селянам, а поміщики, отримуючи замість готівкових коштів урядові відсоткові папери, надавали кредит уряду.

П.П. Мігулін аналізував ще одну з ланок буржуазних перетворень фінансово-кредитної системи [502] – створення в червні 1860 року царським указом Державного банку, покликаного фінансувати торгово-промислові підприємства. Дореформені кредитні установи були ліквідовані, всі їхні вклади передано до Державного банку, а борги тільки частково погашені державою. До Державного банку була приєднана й «експедиція кредитних білетів», що свідчило про його емісійне призначення [502, с. 212–214]. Спочатку підпорядкування банку було подвійним – він перебував під наглядом ради державних кредитних установ і під протекцією міністерства фінансів. До складу управління Держбанком входили керуючий зі своїм товаришем, що затверджувалися імператором, шість директорів, які призначалися міністром фінансів, три депутати від ради державних кредитних установ. Основне завдання Держбанку на першому етапі діяльності (1860–1881 рр.) полягало в подоланні

банківської кризи, впорядкуванні грошового обігу, в проведенні викупних аграрних операцій [643] та у вирішенні проблем державної скарбниці. Держбанку були регламентовані такі права: а) приймати вклади на зберігання та на поточний рахунок; б) проводити облік векселів; в) отримувати платежі за векселями в рахунок вірителя; г) купувати та продавати золото та срібло; д) надавати кредити (крім іпотечних); е) продавати та купувати державні відсоткові папери за свій рахунок та за рахунок довірителів. З метою збільшення вкладів ощадних кас ініційований М.Х. Рейтерном указ Олександра II від 1864 року наказував відкривати ощадні каси при Держбанку, а не при державних позичкових скарбницях, як було раніше. Такий захід сприяв пожвавленню ощадної справи в Росії [502, с. 313–314]. Але разом з тим П.П. Мігулін робить висновок, що не дивлячись на те, що ліквідація дореформених кредитних установ сприяла певному покращенню ситуації з державним боргом імперії, слід визнати, що ця операція була вкрай необдуманою, невдало проведеною, недоцільною та такою, що мала негативний вплив на державний кредит та на все економічне життя країни [502, с. 229]. Вчений дає конкретні рекомендації щодо вдосконалення старих кредитних закладів та різко критикує їхню ліквідацію. В іншій праці [494] П.П. Мігулін дає докладну характеристику діяльності державного банку Російської імперії у зв’язку з питанням про грошову реформу та емісійні операції в епоху міністерства С.Ю. Вітте. Ця проблема і раніше визначалася ним як принципово важлива, так як ні грошовий обіг, ні державний кредит, ні самі фінанси імперії, за його переконанням, не могли вважатися усталеними, доки центральний державний емісійний банк перебуває в незадовільному стані [494, с. 283]. П.П. Мігулін вважав за необхідне розширити діяльність державного банку, надати йому повну самостійність і незалежність від будь-якого відомства, поставити під контроль народного представництва, звільнити банк від операцій, не властивих емісійному банку, провести реформу державних ощадних кас. Вченим були написані проект змін статуту державного банку, проект сільськогосподарського банку і проект статуту Російського центрального незалежного емісійного банку [509].

У праці «Русский государственный кредит» [502] П.П. Мігулін аналізує способи, які застосовував уряд для проведення модернізації країни – заохочувався розвиток

приватного підприємництва, зменшувалося державне регулювання економіки країни. Одним з перших міністрів фінансів Російської імперії, діяльність якого П.П. Мігулін аналізує у даному контексті, був М.Х. Рейтерн, який бачив рішення багатьох російських проблем в інтенсивному будівництві залізниць за рахунок залучення приватного капіталу. Однак приватні власники долучалися до цієї діяльності тільки за умови надання пільг та «високих гарантованих прибутків» приватним товариствам. Приватні компанії за погодженням з міністром фінансів почали виходити на міжнародні фінансові ринки. Міністерство контролювало підписання угод про розміщення облігацій іноземними банками. Гарантом цінних паперів приватних компаній виступала держава [502, с. 321–324]. У разі виникнення форс-мажорних обставин уряд залишав за собою частину або всі облігації компанії за ціною, встановленою банком, який видав позику. У разі сприятливої ситуації державні гарантії також оплачувалися відрахуваннями половини або 2/3 від прибутку компанії. Урядові дотації стимулювали концесійну залізничну «гарячку» і прилив іноземного капіталу [502, с. 391]. Протягом керування міністерством фінансів М.Х. Рейтерном було випущено 5 консолідованих залізничних займів. Залізничне будівництво викликало бурхливе акціонування в сфері промисловості, торгівлі і кредиту [502, с. 233–234]. Займи, що здійснила держава для будівництва залізниць, не покривалися за рахунок доходів самих залізниць, а оплачувалися в основному загальнобюджетними ресурсами. Причому, колосальні затрати, які понесла держава на будівництво залізниць, ніяким чином не сприяли розвитку залізничної промисловості, так як левова частка усіх необхідних матеріалів для будівництва залізниць закуповувалася за кордоном [502, с. 422].

З 1866 року державні доходи і витрати приватних компаній стали перевірятися контрольними палатами щомісяця за справжніми документами; тоді був введений фактичний контроль експлуатаційних дій Миколаївської залізниці, а в наступні роки він був застосований і до інших казенних залізниць. Але вчений у зв’язку з цим зазначав, що для всіх конфесій, які видавалися протягом 1860–1868 років, характерними були висока вартість укладання однієї версти, повна технічна самостійність товариств, дозвіл на безмитне ввезення матеріалів та обладнання,

пасивність урядових агентів [502, с. 336]. Саме тому західноєвропейські кредитні установи, знаючи фінансовий стан Російської імперії щодо наявності значного дефіциту державного бюджету, досить часто відмовляли у наданні кредитів на будівництво залізниць, мотивуючи свою відмову сумнівами у спроможності держави підтримувати існуючу систему залізничного будівництва [502, с. 339]. В результаті міністр фінансів з метою знаходження джерел фінансування для продовження будівництва залізниць в імперії запропонував Олександру ІІ продавати вже побудовані залізниці у приватні руки, що і було започатковано фактом продажу шляху Москва – Санкт Петербург Головному товариству російських залізниць [627].

П.П. Мігулін в роботі «Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы» [496] проаналізував практику міністерства С.Ю. Вітте щодо заохочення приватного залізничного будівництва. Вчений позитивно оцінив політику викупу приватних залізниць в казну – саме цю операцію П.П. Мігулін вважав однією з найбільш блискучих сторінок в історії фінансів Російської імперії, однак за його розрахунками уряд втратив коштів за викуп залізниць на суму до 49 млн. рублів [496, с. 275–278]. Досліджуючи казенне залізничне господарство протягом 1893–1902 років та використовуючи цифрові дані, П.П. Мігулін проілюстрував мізерність доходів, які казначейство імперії отримує від казенної мережі залізниць. Більше того, всі доходи йдуть на покриття витрат експлуатації та оплату залізничних наймів. Вчений проаналізував також реформу залізничних тарифів і обчислив прибутковість залізниць. У результаті П.П. Мігулін зробив висновок, що залізничне господарство Російської імперії потребує термінових серйозних нововведень [506, с. 125–129].

Таким чином, П.П. Мігулін є яскравим представником Харківської школи фінансового права та позиціонується як відомий фахівець з економічної історії Російської імперії. У центрі його наукових інтересів було аграрне питання та історія політики Російської імперії в області фінансів. Основна праця вченого присвячена історії російського державного кредиту з 1769 по 1899 роки, перші два томи якої П.П. Мігулін захистив в якості магістерської та докторської дисертації відповідно. Загалом, вчений у названій тритомній праці детально аналізує зміст основних законів

і положень, які стосувалися державного кредиту, процес їхнього застосування на практиці, а також намагається виділити особливі, характерні тільки для Російської імперії комерційні операції – викупну операція та надання державного іпотечного кредиту. Основну причину аграрної імперської кризи П.П. Мігулін вбачав у тяжкому становищі селянських мас та, як наслідок, низькому рівні розвитку сільського господарства імперії. А саме результати землеробства значною мірою впливали на стан кредиту Російської імперії і, відповідно, на загальне економічне та фінансове становище держави. Для вирішення кризи П.П. Мігулін пропонував програму реформ, основними заходами якої вчений визначав збереження поміщицького землеволодіння, руйнування громади, переселення малоземельних селян, організацію сільського кредиту, залучення іноземного капіталу. Вчений у своїх дослідження з фінансового права приділив значну увагу також аналізу результатів проведення грошової реформи в імперії, особливостям створення центрального емісійного банку країни, організації будівництва залізниць. За своїми поглядами П.П. Мігулін був прихильником соціальної економії та однієї з її течій – державного соціалізму. А тому вчений вважав, що втілення в життя соціальних ідей цілком реальне шляхом проведення радикальних соціально-економічних реформ зверху без економічних потрясінь і соціальних революцій.

Після переходу П.П. Мігуліна до Санкт-Петербурзького університету, 1911 року кафедру фінансового права Харківського університету посідає випускник Московського університету (1891), доктор політичної економії та статистики (1911) Михайло Миколайович Соболєв (1869–1945). Дослідження М.М. Соболєва були пов’язані з проблемами державної фінансово-економічної політики, митної та монетарної політики, статистики промисловості та торгівлі й іноземних інвестицій [744; 745; 746; 747; 748; 749; 750; 751]. У дослідженнях М.М. Соболєва домінуючим є не фінансово-правовий, а фінансово-економічний аспект. Діяльність М.М. Соболєва була пов’язана з Харковом до кінця 20-х рр. XX ст.

Серед викладачів Харківського університету дослідження з фінансово-правової проблематики мав Леонід Миколайович Яснопольський (1873–1957), наукова діяльність якого була пов’язана і з Київським, і з Харківським університетами, де він

викладав політичну економію та статистику. 1912 року здобув ступінь магістра фінансового права в Петербурзькому університеті за дослідження «Очерки русского бюджетного права. Ч. 1. Исторический обзор составлений наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова» (1912) [835]. У досліджуваний нами період Л.М. Яснопольський опублікував праці з фінансово-правової проблематики присвячені: статистичним дослідженням [833], державному бюджету [831; 834; 836], діяльності банківського сектору та фінансової інфраструктури Російської імперії [293; 294; 832].

Внесок у розвиток фінансової та фінансово-правової науки здійснив статистик, економіст, державний діяч Олексій Миколайович Анциферов (1867–1943), який з 1908 року на посаді екстраординарного професора Харківського університету, викладав курс статистики (яка на той була вже відокремлена від політичної економії). Тривалий період вклад О.М. Анциферова у розвиток фінансової думки залишався недослідженим і неоціненним [1208, с. 115], що в основному було пов’язано з його вимушеною міграцією 1920 року. На сучасному етапі відбувається осмислення творчого доробку О.М. Анциферова істориками, економістами і фінансистами [440; 686; 761; 762; 1006]. Олексій Миколайович вивчав фінансові кооперативні спілки, основну увагу приділяв дрібному кредитуванню, у тому числі й селянському, через створення системи кредитних установ [267; 268; 269]. Вчений аргументовано доводив, що кредитне господарство все глибше проникає вглиб господарських відносин та панує над окремим підприємцем і кредитна кооперація може стати потужною ланкою фінансової системи. Анциферов працював над створенням Положення про кооперативні товариства та їх спілки, над створенням Московського народного банку, але, не сприйнявши соціалістичних принципів господарювання вчений емігрував.

Характеризуючи харківську школу фінансового права необхідно відзначити випускників Харківського університету, які успішно досліджували фінансову та фінансово-правову проблематику, безпосередньо не викладаючи в межах цього університету. Серед цієї когорти необхідно виділити Іларіона Гнатовича Кауфмана (1848 (?)–1915) та Михайла Івановича Туган-Барановського (1865–1919).

І.Г.Кауфман навчався в Рішельєвському ліцеї, не закінчивши його, вступив на юридичний факультет Харківського університету. Свої перші праці написав ще під час навчання в університеті. 1866 року, навчаючись на другому курсі, написав дослідження з теорії грошей, грошового обігу та кредиту – «Теория колебания цен» [437], що було відзначено золотою медаллю. 1868 року Кауфман видає збірник своїх праць з цієї тематики [426]. Закінчивши 1869 року Харківський університет зі ступенем кандидата юридичних наук як один з найкращих випускників здобув право стажуватися за кордоном, де вивчав теорію грошового обігу і кредиту. Повернувшись з-за кордонного наукового відрядження, І.Г. Кауфман захистив в Санкт-Петербурзькому університеті магістерську дисертацію на тему «Кредит, банки и денежное обращение» (1872) [427]; 1877 року в Київському університеті захистив докторську дисертацію на тему: «Неразменные банкноты в Англии, 1797–1819» [429]. Вибір Київського університету був пов’язаний з тим, що там краще, ніж в інших університетах імперії було поставлено вивчення фінансів і політичної економії, в чому була заслуга відомого фінансиста і економіста, державного діяча М.Х. Бунге [889, с. 37]. І.Г. Кауфман займався фінансово-правовою практичною діяльністю, перебуваючи на різних х посадах в державних фінансових структурах, розробляючи проекти грошових реформ , готуючи матеріали по статистиці грошового обігу , а також він викладав у Санкт-Петербурзькому університеті (з 1889), викладаючи фінансове право, політичну економії і статистику. І.Г.Кауфман залишив багату наукову спадщину – більше 50 наукових праць з грошово-кредитного обігу, банківської справи, політичної економії, статистики та історії фінансів [424; 425; 428; 429; 432; 433; 434; 435; 436]. Це був талановитий вчений, дослідник, котрий поєднував «силу теоретичного знання з тривалим практичним досвідом» [891]. Опрацьовані І.Г. Кауфманом матеріали з історії грошового обігу, виступають вагомою джерельною базою для дослідників становлення фінасів і фінансового права.

Видатним економістом із світовим визнанням став Михайло Іванович Туган-Барановський, який закінчив у Харківському університеті одразу два факультети – фізико-математичний (екстерном, 1888) та юридичний (1890). Фінансово-економічна

наукова спадщина Туган-Барановського є предметом неспадаючого творчого пошуку українських вчених [914; 917; 918; 950; 951; 993; 1005; 1049; 1105; 1136].

В історію світової економічної думки М.И.Туган-Барановський увійшов як: дослідник промислових циклів і автор теорії кон'юнктури [796]; дослідник капіталізму в Російській імперії та автор теорії етичного соціалізму [792; 793; 795; 797]; науковець, котрий здійснив синтез трудової теорії вартості та теорії граничної корисності [937]; дослідник кооперації [798] З позицій дослідження фінансової та фінансово-правової проблематики, в науковій творчості М.І. Туган-Барановського інтерес представляє його кон'юнктурна теорія грошей, викладена в авторському підручнику політичної економії [790; 794; 799]. М.І. Туган-Барановський відомий не лише своїми науковими відкриттями, а й активною громадянською й професійної позицією: з 13 серпня по 20 листопада був міністром фінансів Генерального Секретаріату Центральної Ради України; був одним із засновників Української академії наук, створивши в її структурі Соціально-економічне відділення та Інститут економічної кон'юнктури.

5.5. Викладання фінансового права в університеті Св. Володимира та наукові дослідження викладачів університету з фінансово-правової проблематики

Юридичний факультет імператорського університету Св. Володимира в досліджуваний період був провідним серед університетів Наддніпрянської України з позицій фінансово-правової науки й освіти. Якщо в Харківському та Новоросійському університетах у пореформений період почали формуватися регіональні школи фінансово-правової науки, виділялися лідери цих шкіл та з'являтися наукова наступність, то Київський університет вже мав беззаперечного лідера – М.Х. Бунге, значний період викладацької та управлінської діяльності якого припадає на пореформений період [1096, с. 371–384]. Його вклад у фінансово-правову науку і освіту, а також діяльність на посаді міністра фінансів Російської імперії вже було проаналізовано (див. п. 4.3). «Київський період» викладацької діяльності М.Х. Бунге тривав до 1879 року – його переїзду до Санкт-Петербургу. Тому при

характеристиці періоду з 60-х рр. XIX до 1914 року проаналізуємо подальший розвиток фінансової та фінансово-правової науки і освіти в Київському університеті та тематику наукових пошуків дослідників цієї проблематики, переважна більшість яких була учнями М.Х. Бунге – науковця з широким визнанням [178–190].

За університетським статутом 1863 року з'являється самостійна кафедра фінансового права з поділом цієї дисципліни на дві складові – на теорію фінансів і російське фінансове право. Тобто було підтверджено попередню орієнтацію на вивчення діючого законодавства, але разом з тим виділено теоретичну частину, котра по суті була економіко-правового змісту. При вивченні теоретичних основ фінансів необхідною складовою виступала історія фінансових відносин і фінансово-економічної та фінансово-правової складових, а також досвід регулювання фінансових відносин у провідних іноземних країнах. Таким чином, фінансове право як навчальна дисципліна охоплювала пізнання сутності фінансово-правових інститутів та взаємовідносин, закономірностей їхнього функціонування та розвитку. Використання назви фінансове право як навчальної дисципліни, визначеної університетським статутом 1863 року, дозволяє зробити висновок про початок інституціоналізації фінансів і фінансового права як наукових сфер, а фінансового права, як галузі права. Фінансово-правова наука перестає слугувати лише засобом вивчення фінансово-правової практики, а поступово перетворюється на засіб прогнозування і спрямування цієї практики. Прикладами можуть бути теоретичне обґрунтування грошових реформ та бюджетних процесів, зміни в системі оподаткування та ін., котрі потім реалізовувалися в фінансово-правовій практиці.

У другій половині 60-х рр. – на початку 70-х рр. XIX ст. юридичні факультети були найчисельнішими в університетах Наддніпрянської України – там навчалося в середньому 52,3% студентів. Ця позитивна динаміка пов'язана була з пожвавленням юридичного побуду суспільства на фоні «великих реформ», що сприятливо вплинули на розвиток наукової юриспруденції, а загальноекономічне пожвавлення економічного розвитку потребувало кваліфікованого управлінського апарату. У Київському університеті на юридичному факультету навчалося 1865 року – 225 осіб,

1870 – 293. У другій половині 70-х рр. спостерігається певний спад контингенту юридичного факультету, що було характерним для всіх імперських університетів.

Таблиця 14. Кількість студентів юридичних факультетів університетів Наддніпрянської України протягом 1865–1880 рр. (джерело – [1001]).

Університети	1865 р.	1870 р.	1875 р.	1880 р.
Харківський	330	250	138	105
Київський	225	293	120	147
Новоросійський	92	266	153	109
Загальна кількість студентів університетів	1149	1672	1346	2013

Ситуація змінюється в 90-х рр. – контингент студентів розширюється і на початку ХХ ст. юридичний факультет залишався найчисельнішим – загальна кількість студентів юридичного факультету Київського університету на 1903/1904 академічний рік складала 43,6%, студентів історико-філологічного факультету – 7,5%, фізико-математичного факультету – 14,1% (математичне відділення), 12,8% (природниче відділення), на медичному факультеті – 22%. [1203, с. 26]. Приблизно у цей же період професорсько-викладацький корпус юридичного факультету Київського університету (у 1909–1910 рр.) складався з 6 ординарних професорів, 4 виконуючих обов'язки екстраординарних професорів, 3 приват-доцентів та 1 позаштатного почесного професора [254].

З 60-х рр. XIX і до 1914 року фінансове право в Київському університеті викладали Георгій (Юрій) Дмитрович Сидоренко, Микола Петрович Яснопольський, Петро Леонідович Кованько.

Г.Д. Сидоренко (1832–1899) народився в Ніжині, навчався в уїзному училищі, 2-ій Київській гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті Київського університету, після закінчення якого (1856) був залишений в цьому навчальному закладі для викладання по кафедрі політичної економії під керівництвом професора Бунге, при цьому числився на службі вчителем гімназії, спочатку Білоцерковської, а з 9 січня 1857 року – Київської. 1858 року склав іспити і захистив магістерську

дисертацію з політичної економії і статистики на тему: «Тюрго. Политико-экономическое учение его в теории и в практическом применении» (рукопис). З березня 1859 року перебував у закордонному науковому відрядженні, де слухав лекції Р. Моля і К.Г. Рау в Гейдельберзі, В. Рошера і Г. Аренса у Лейпцизі, Е. Лабуле і А. Бодріл'яра – у Парижі. На початку стажування підготував опис події з фінансової історії Австрії [719]. З 1861 року розпочав викладацьку діяльність ад'юнктом по кафедрі законів про державні повинності і фінанси [226; 227; 228; 232], з 1862 року затверджено екстраординарним професором, а з 1869 року після захисту докторської дисертації («Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Ч. 1. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск», 1869) [716] посів посаду ординарного професора по кафедрі фінансового права Київського університету. Окрім фінансового права протягом 1863/64 навчального року викладав політичну економію через відсутність викладача по відповідній кафедрі [406, с. 600–601]. Окрім викладацької діяльності Г.Д. Сидоренко неодноразово обирався суддею університетського суду, був деканом юридичного факультету (1867–1870, 1873–1876). Окрім вищеназваних праць Г.Д. Сидоренко ще є автором історичного нарису податку на цукор [714], досліджень про військову повинність [711; 712] та конспекту лекцій з фінансового права [715]. У другій половині XIX ст. активізувався процес публікації курсів лекцій і підручників, у підготовці видань яких брали участь студенти, літографуючи конспекти. До таких навчальних видань належав конспект лекцій Г.Д. Сидоренка, котрий був літографований 1868 року і декілька разів перевидавався [713; 715; 717; 718]. У виданні 1880 року Г.Д. Сидоренко, як і значна кількість викладачів фінансового права останньої третини XIX ст., фінансове право називає фінансовою наукою, котра досліджує державне господарство та має завдання – дослідити фінансові потреби держави, засоби і способи задоволення державних потреб та умови правильного розпорядження цими засобами. Виконання цих завдань дозволять державі стягувати податки [713, с. 2–4]. В структурі фінансової та фінансово-правової навчальної дисципліни Г.Д. Сидоренко виділяв: 1) вчення про фінансові потреби держави; 2) вчення про державні доходи, котрі він поділяв на

звичайні та надзвичайні; 3) вчення про фінансове управління, яке він аналізував через механізми, що рухають фінансові засоби та порядок їхнього використання та відносив до цього вчення бюджет, управління окремими джерелами доходів, казначейську частину та звітність. Відповідно, можна визначити, що Г.Д. Сидоренко був прихильником «вузького» підходу до трактування структури фінансово-правової науки, оскільки не включав у зміст державні витрати, хоча частково їх висвітлював у розділі, присвяченому фінансовому управлінню у контексті розгляду державного бюджету. Податки у курсі фінансового права. Г.Д. Сидоренко розглядає як винагороду, або плату за державні послуги (аналогічне трактування знаходимо і М.М. Алексеєнка) [715, с. 8]; виступає за продуману податкову систему, що сприятиме розвитку державного господарства [715, с. 48] з наявністю неоподаткованого мінімуму [715, с. 53–55]. На основі аналізу цих ідей щодо податкової системи можна констатувати, що Г.Д. Сидоренко належав до фінансистів «модерної теорії податкової політики» [1030, с. 204] – прихильників державного господарства податкового типу (до них можна віднести І.Т. Тарасова, І.І. Янжула, К.Г. Воблого та ін.), які розглядали податки не лише з позицій фіскальної функції, а як засіб покращення економічного добробуту.

Праці Г.Д. Сидоренка щодо рекрутської повинності. також містили фінансово-правову складову, оскільки саму повинність він трактував як елемент державотворення; аргументовано виділяв взаємозв’язок між системами формування збройних сил і розвитком товарно-грошових систем [716, с. 37]. Аналізуючи цікаву пропозицію щодо альтернативності військової служби та можливості її заміни певною грошовою сумою (аналогічна ідея була висловлена і в працях європейських дослідників – К. Кніса і К. Гока), на жаль, науковець залишив це питання без конкретних висновків відкритим для роздумів.

Досить критично Г.Д. Сидоренка і як дослідника з фінансово-правової проблематики («слабое звено» київської школи), і як особистість оцінюють сучасні дослідники історії фінансового права М.В. Лушнікова та А.М. Лушніков [1009, с. 487–488]. Але необхідно зазначити, що російські дослідники досить стисло аналізують курс фінансового права Г.Д. Сидоренка, а висновок щодо спрощення,

компіляції та описовості вибудовують на основі докторської дисертації вченого про рекрутську повинність. Особистісну характеристику вони подають на контрасті із зовнішністю («ученый имел исключительно благообразную внешность, причем академические борода и усы вполне гармонировали с доброжелательным взглядом и внешней открытостью. Впрочем, человеком он был, судя по всему, достаточно сложным и склонным к интригам» [1009, с. 487]. Як доказ схильності до інтриг наводиться ситуація 1880 року, коли Г.Д. Сидоренко та Д.І. Піхно дали негативний відгук на наукові праці І.Т. Тарасова, коли останній претендував на вакантну кафедру поліцейського права Київського університету, пояснюючи це науковим сепаратизмом, тягою до замкнутості київської школи та тим, що як науковець Г.Д. Сидоренко був слабкіший, ніж І.Т. Тарасов [1009, с. 424]. Детально ця ситуація та наукові здобутки беззаперечно талановитого випускника Київського університету, учня М.Х. Бунге – І.Т. Тарасова, автора публікацій з фінансово-правової проблематики [767; 768; 769; 771] описана в статті Д.В. Ломакіна [1004, с. 3–24], де також зазначено, що в той же період І.Т. Тарасову, який захистив докторську дисертацію в Московському університеті, було відмовлено від посади і в цьому навчальному закладі. Замкнутістю київської школи також навряд чи можна пояснити цей випадок, оскільки він сам учень цієї школи – магістерська дисертація з поліцейського права І.Т. Тарасова була захищена в Києві (1875). Порівняти рівень «талановитості» досить важко, тому не вважаємо за доцільне концентруватися на цьому епізоді, оскільки він був одиничний.

Саме за часи викладання фінансового права Г.Д. Сидоренком в Київському університеті починає використовуватися така форма навчальних занять як практичні [229]. Таким чином, окрім лекцій з фінансового права студентам третього курсу юридичного факультету (в обсязі 4 год. на тиждень) також проводилися практичні вправи [237].

З 1889 року по кафедрі фінансового права викладав Микола Петрович Яснопольський (1846 – після 1917). Необхідно звернути увагу, що дата смерті М.П. Яснопольського в багатьох довідкових електронних джерелах (вікіпедія, словники та енциклопедії на академіку та ін.), а також у багатьох публікаціях [992, с.

150; 1168, с. 97] подана неточно – 1900 р. і часто застосовується посилання на енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона. Але в цьому словнику (том XLI^{A}) видання 1904 року подано інформацію, що М.П. Яснопольський «з 1889 року почав читати фінансове право в київському університеті, де і перебуває досі ординарним професором цього предмету» [1241, с. 847–848]. Також архівні данні унеможливлюють визначення точної дати смерті – 1900 рік. Наприклад, 1903 року декан юридичного факультету Н.М. Цитович доповідає ректору, що студенти IV курсу в минулому навчальному році, перебуваючи на III курсі не складали іспит з фінансового права, оскільки ординарний професор по кафедрі фінансового права М.П. Яснопольський перебував у закордонному відрядженні [241]; 1915 року М.П. Яснопольський звертається з проханням до голови екзаменаційної комісії звільнити його від участі в її роботі за станом здоров'я [191].

М.П. Яснопольський – випускник юридичного факультету Київського університету (1868), учень М.Х. Бунге і Г.Д. Сидоренка, викладацьку діяльність розпочинав у Ново-Александрівському сільськогосподарському інституті та Ніжинському ліцеї (в п. 4.5 стисло подано інформацію про нього). Ще в студентські роки зацікавився проблемами політичної економії, фінансової та фінансово-правової науки, був стипендіатом з фінансового права від юридичного факультету Київського університету з 1 січня 1868 року по 16 листопада 1872 року, майже одночасно з І.Т. Тарасовим, який був стипендіатом з поліцейського права [256, с. 12–21]. Його дисертаційні дослідження були захищені в Київському університеті з фінансового права 1890 і 1897 рр. на тему «О географическом распределении государственный доходов и расходов в России» [838], а докторська – «О географическом распределении государственных расходов и доходов России. Опыт финансово-статистического исследования [839]. М.П. Яснопольський сконцентрувався на фінансово-статистичному аспекті розподілу державних доходів і витрат між окремими регіонами імперії, таким чином визначаючи завдання дослідження: «Я старался выяснить разнообразное значение, какое имела одна и та же русская финансовая система для различных местностей» [838, с. 1]. У дослідженні зібрані та систематизовані статистичні дані по державному бюджету, джерелами яких стали

звіти державного контролю та казначейства, по суті Яснопольський піднімає питання про справедливість розподілу коштів між центром і регіонами. Твір містить додатки із статистичними таблицями (85), картограмами (32) та діаграмами, котрі можна було використовувати для подальших теоретичних узагальнень [838, с. 24]. Дисертаційні дослідження містили не лише фінансово-статистичні матеріали, в працях присутні розділи (4 розділи в докторській) із загальної характеристики фінансової системи, її змін протягом 1863–1887 рр., порівняння російської фінансової системи з системами інших європейських країн, визначення питомої ваги різних податків і зборів в структурі бюджету, а також аналіз теоретичних ідей К.Г. Рау. А. Вагнера та ін. з даної проблематики. Структурно в першому розділі надається загальна характеристика фінансової системи та зміни в ній протягом 1863–1887 рр.; податково-бюджетне та грошово-кредитне регулювання цього періоду, на думку автора, зробили фінансову систему більш рівномірною в географічному плані. Окремі оціночні судження М.П. Яснопольського є неочікуваними для читача, що стереотипно сприймає імперський період, наприклад, він відмічає наявність значного відсотка заможних платників серед населення, наявність значних капіталів, високу заробітну плату та незначне обкладання державними зборами. Для подібних висновків замало кількісних параметрів, показники треба систематизувати, порахувати їх по блокам та якісно проаналізувати, порівнявши з аналогічною системою показників серед інших європейських країн. Другий розділ дослідження присвячений зіставленню обсягу державних доходів з територією країни та її окремих регіонів задля з’ясування продуктивності окремих регіонів Російської імперії, тобто М.П. Яснопольський робить перші кроки до обчислення регіональних економічних показників. У третьому розділі М.П. Яснопольський логічно переходить до вивчення доходів на особу за різними регіонами імперії та доходить висновку про невідповідність державних зборів доходам населення в значній кількості районів. У четвертому розділі свого дослідження М.П. Яснопольський розглядає відповідність між сукупними державними зборами різних територій подоходному масштабу та робить такі висновки: 1) порівняно з господарськими можливостями найлегший податковий тиск мають жителі прибалтійських, столичних та південних губерній, найважчий –

південно-західних, північно-західних і середньочорноземних; 2) при порівнянні середньої величини оподаткування незначне відхилення є характерним для всієї європейської частини Російської імперії, перевищення прослідковується в малоросійській, середньопромисловій та в північних губерніях, а в більш пільгових умовах функціонують польські та східні губернії; 3) низький ступінь оподаткування простежується в регіонах із розвинутою промисловістю і торгівлею, й відповідно – значними прибутками з обороту господарських коштів. М.П. Яснопольський висновує, що єдиний фінансовий підхід до всіх регіонів є недоцільним і на розподіл доходів держави впливають різноманітні чинники, в тому числі і географічні. У результаті цієї кропіткої праці, котру науковець розпочав, ще працюючи в Ніжинському ліцеї і яку його опонент Д.І. Піхно справедливо назвав «статистичним подвигом» [573, с. 19], М.П. Яснопольський визначив вищий ступінь нерівномірності розподілу державних витрат (значні витрати на столицю, прикордонні території – особливо західні та південні, а також закордон) порівняно з доходами. Високий рівень концентрації витрат на столицю, неминуче призводить до спекулятивного використання капіталу та збагачення за рахунок всієї іншої території країни [839, с. 301–316]. Статистичні матеріали, наведені в дослідженні, стали джерелом, котре давало матеріали для дискусій щодо імперської фінансової політики, а автор дослідження М.П. Яснопольський заслужено став засновником першої в світі школи територіальної фінансової економетрії [949, с. 497]. Учень М.П. Яснопольського, випускник юридичного факультету Київського університету – Є.Є. Слуцький – на основі статистичних даних Миколи Петровича доводив свої економіко-математичні висновки щодо залежності доходу держави від емісії [743].

Як фахівець по регіональних показниках М.П. Яснопольський проаналізував докторське дослідження М.М. Цитовича «Местные расходы Пруссии в связи с теорией местных расходов», 1899 [816; 842], оцінивши його як серйозний вклад в фінансову науку [842, с. 66].

М.П. Яснопольський також був автором праць з тогочасних актуальних фінансово-економічних проблем: формування регіональних ринків [841],

будівництва залізниць як елементу ринкової виробничої інфраструктури [837], побудови економічних перспектив територій [845].

З позицій розвитку фінансово-правової науки надзвичайно цінним є дослідження М.П. Яснопольського, присвячене узагальненню досвіду спеціалізації навчальних планів та викладання юридичних, державних і економічних наук в університетах Російської імперії [844]. Можливості виділення спеціалізацій стало можливим за університетським статутом 1835 року, в Харківському та Київському університетах це питання обговорювалося (і після прийняття статуту 1863 року), було розроблено навчальні плани, згідно яких політична економія, фінанси і фінансове право планувалися основними предметами на державній або адміністративній спеціалізації і допоміжними на юридичній, але спеціалізація в університетах Наддніпрянської України не була запроваджена. Наприкінці XIX ст. в університетських центрах Російської імперії почало активно обговорюватися питання про виділення факультетів юридичних та економічних наук. М.П. Яснопольський узагальнив досвід спеціалізації в університетах у контексті підготовки реформи університетської освіти на початку XX ст. Його дослідження містило значний обсяг узагальненого матеріалу щодо діяльності юридичних факультетів університетів, починаючи з університетського статуту 1804 року. Автором було укладено таблиці розподілу навчальних предметів за університетськими кафедрами з 1804 року; проаналізовано історію використання спеціалізації вивчення наук юридичними, державно-адміністративними та економічними кафедрами у бувшому Дерптському університеті (глава I [844, с. 57–106]); досвід функціонування камеральних відділень на юридичних факультетах Петербурзького та Казанського університетів (глави II–III [844, с. 107–147]); проекти спеціалізації, розроблені у Харківському та Київських університетах (глави IV–V [844, с. 165–183]); проекти спеціалізації кінця XIX – початку XX ст., міністерські заходи, а також пропозиції щодо спеціалізації Київського юридичного факультету від 1897 року [глави VI–VII [844, с. 183–188]), також пропозиції Г.О. Івановського, І.Х. Озерова, Л.О. Комаровського, О.С. Алексєєва про поділ юридичного факультету на відділення та проекти комісій з реорганізації навчальних закладів (1902–1906) [глава VII [844, с. 188–295]. Досить

цікавими були пропозиції, представлені в дослідженні М.П. Яснопольського та представників Петербурзького юридичного факультету, про розподіл факультету на три відділення: юридичних, державно-адміністративних та економічних наук, тут вже прослідковується відокремлення економічної складової від державно-адміністративної. Професор фінансового права І.Х. Озеров окрім пропозиції виділення юридичного та економічного відділень аргументував цю ідею та виявив завдання економічного відділення. Представники Московського університету пропонували два відділення – юридичних і державних наук, а комісія по перетворенню вищих навчальних закладів запропонувала реформування навчальних планів по трьом відділенням: юридичному, державно-адміністративному та політико-економічному. Але очевидним був факт виділення різноманітних спеціалізацій в рамках юридичного факультету, відповідно економіко-юридична складова не розривалася. М.П. Яснопольський в спеціалізації вбачав індивідуалізацію навчальних потреб студентів, при цьому юридичні факультети повинні забезпечувати і практичні, і наукові цілі [844, с. 289].

В окремих джерелах, як минулого [1242, с. 848], так і в сучасних [1009, с. 498] за науковими поглядами М.П. Яснопольського відносять до історичної школи. Але це досить спрощений підхід. М.П. Яснопольський був симпатиком історичної школи, але вже вийшов за її межі, оскільки його статистичні обчислення були не статичними, а динамічними; він використовує багатодисциплінарний підхід при аналізі фінансових, фінансово-правових, освітніх проблем, позитивно ставиться до державного втручання в економіку. Тому є підстави вважати його прихильником інституціоналізму, який не лише є спадкоємцем німецької історичної школи, а й значною мірою спадкоємцем класичної школи політичної економії [1007, с. 59; 1024, с. 29].

З 1910 року фінансове право на юридичному факультеті Київського університету починає викладати Петро Леонідович Кованько (1876–1959 (?)) – випускник юридичного факультету Київського університету (1898). Після закінчення університету був залишений при кафедрі фінансового права для підготовки до професорського звання, оскільки, ще будучи студентом почав займатися наукової

працею та підготував твір про фінансові реформи М.Х. Бунге, котрий отримав відзнаку у вигляді золотої медалі та премії М.Х. Бунге і пізніше був опублікований [444]. 1810 року при обранні приват-доцентом по кафедрі фінансового права науковець прочитав вступну лекцію на тему: «Содержание и сущность бюджетного права» (1910) [449], де визначає бюджетне право як сукупність юридичних норм, що визначають порядок, укладання, затвердження, реалізацію і контроль виконання бюджету [449, с. 5], а історичні етапи розвитку бюджетного права визначає за етапами життєдіяльності держави (королівське господарство, абсолютизм, конституційний лад) [449, с. 6–8]. На прикладі цієї теми можна показати диференціацію фінансової та фінансово-правової науки, виділення її галузей – тема, а потім окремий розділ фінансової та фінансово-правової науки, присвячений державному бюджету стає самостійним напрямком досліджень.

П.Л. Кованько був учнем М.П. Яснопольского та Д.І. Піхна. М.П. Яснопольський давав рекомендаційний лист щодо закордонного відрядження П.Л. Кованька з науковою метою [251]. У рекомендаційному листі окрім інформації, що 1898 року П.Л. Кованько закінчив юридичний факультет Київського університету й отримав медаль і премію за дослідження про фінансові реформи Бунге, наводиться інформація про те, що він 1902 року склав магістерські іспити з фінансового права (як головного предмету), політичної економії та статистики. Протягом 1911–1914 рр. Кованько перебував у закордонному стажуванні в університетах Берліну, Мюнхену та Парижу. Після повернення 1915 року в Київському університеті захистив магістерську дисертацію з фінансового права за монографією «Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.)» [448], опонентом по якій був М.П. Яснопольський, котрий відзначив залучення для аналізу значної кількості неопублікованих раніше першоджерел [843]. Магістерське дослідження вибудоване логічно і послідовно: аналізується фінансова система в дореформений період, доводиться, що звільнення селян було необхідне з фінансово-державної точки зору; аналізуються проекти викупних операцій; характеризуються правові аспекти викупної операції за періодами; аналізуються результати викупної операції (цей розділ мав характер статистичного дослідження)

та робиться висновок, що подібна викупна операція за обсягами не мала аналогів у світі [448, с. 478–479].

Окремий цікавий напрямок наукових розвідок П.Л. Кованька становить дослідження державного та місцевих бюджетів [443; 445; 446; 447]. Події 1917 року П.Л. Кованько зустрів у Києві, де продовжував наукову діяльність вже з фінансово-економічного напряму. В 30-х рр. його було заарештовано, після 1938 р доля вченого невідома. За окремими даними емігрував на початку війни, жив у Німеччині, працював в Інституті вивчення СРСР у Мюнхені, де продовжив дослідження фінансової проблематики [442; 450; 451].

Окрім науковців, які безпосередньо працювали на кафедрі фінансового права юридичного факультету Київського університету, фінансова та фінансово-правова проблематика представлена у дослідженнях викладачів кафедри політичної економії та поліцейського права – О.Д. Білімовича, А.Я. Антоновича, Д.І. Піхна, К.Г. Воблого, Н.М. Цитовича. М.І. Мітіліно, М.П. Яснопольського та ін., а також учнів цієї школи – у працях І.І. Патлаєвського (Новоросійський університет), І.Т. Тарасова (Ярославський ліцей), М.В. Бернацького, В.Я. Желєзнова, Є.Є. Слуцького та ін.

Висновки до розділу V

Аналіз організаційно-правових та науково-методичних засад розвитку фінансово-правової освіти й науки в Наддніпрянській Україні протягом періоду від 60-х років XIX ст. до початку XX ст. дав можливість зробити такі висновки.

1. У другій половині XIX – на початку XX ст. фінансове право, виокремившись як самостійна навчальна дисципліна та самостійна галузь права, стрімко розвивалось та проходило процес розмежування з суміжними адміністративно-правовими та економічними науками. У фінансовому праві як навчальній дисципліні зберігався значний обсяг інформації економічного змісту, не існувало чіткого розмежування між фінансовим правом і наукою про фінанси, що засвідчує існування протягом значного періоду ототожнення цих понять і проходження тривалої дискусії щодо предмету фінансового права та структури науки (протягом 60-х–70-х рр. це були поодинокі

висловлювання науковців, з 80-х рр. XIX ст. – широка дискусія з приводу предмету і системи науки). Фінансове право узагальнювало діюче фінансове законодавство, котре випереджало розвиток фінансового права як наукової сфери і навчальної дисципліни. Таким чином, з одного боку, ми не поділяємо точки зору, що фінансове право того періоду являло собою розвинуту галузь права. Аргументи щодо розвинутості цієї наукової сфери, які ґрунтуються на визначенні таких понять як «податки», «принципи оподаткування», «суб'єкт оподаткування». «бюджет», не вважаємо виваженими, оскільки вищевизначені терміни набули наукової сталості на той час в рамках фінансово-економічної науки. Але з іншого боку, ми маємо всі підстави стверджувати, що на початок XX століття були закладені фундаментальні основи науки фінансового права. І саме наукова та навчальна діяльність професури Наддніпрянської України (М.Х.Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стала в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим вкладом у розвиток фінансової науки та науки фінансового права як самостійних наукових сфер.

2. У процесі розвитку фінансового господарства, законодавчої бази та вдосконалення структури фінансового управління розвивається фінансово-правова наука й освіта. Викладання курсів з елементами фінансово-правової проблематики, що розпочалося на початку XIX ст. на відділеннях моральних та політичних наук університетів Російської імперії, протягом першої половини XIX ст. здійснювалося або в рамках викладання політичної економії (за університетським статутом 1804 р.), або законів казенного управління, або законів про державні повинності та фінанси (за загальним університетським статутом 1835 р), або вже безпосередньо науки про фінанси і фінансового права. У процесі становлення і розвитку фінансово-правової науки й навчальної дисципліни формувалася її змістовна структура і понятійний апарат, який проходив апробацію в наукових дослідженнях. А розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали ці дослідження.

3. У другій половні XIX – на початку XX ст. відбулося розширення предмету дослідження фінансово-правової науки, уточнення основних понять, поглиблення та

розширення їхнього змісту та обґрунтування нових термінів. У тогочасній науці поняття «фінансова наука», «наука про фінанси», «фінансове право» досить часто ототожнювалися. У працях дослідників даної проблематики домінувала точка зору, що структура цієї науки і навчальної дисципліни містить вчення про державні доходи, державні витрати і вивчення фінансової діяльності держави. Особлива точка зору щодо структури фінансово-правової науки представлена у дослідженнях І.Т. Тарасова і І.І. Янжула. Базовою категорією у працях видатних представників фінансово-правової проблематики дожовтневого періоду є державне господарство. Особливості державного господарства як суб'єкта господарювання, наявність специфічних задач господарювання і способів його ведення дозволяли розглядати державне господарство як особливий об'єкт державного управління, а державну фінансово-правову діяльність як особливий об'єкт правового регулювання. Фінансове управління виділялося як базова частина фінансового господарювання держави та як складова фінансово-правової науки й освіти.

4. Реформи 60-х – початку 80-х XIX ст. в Російській імперії, зумовили необхідність розширення нормативно-правової бази регулювання державної фінансової системи й ускладнення форм фінансової діяльності держави. В системі державного законодавства виокремлюється фінансове законодавство, що зумовлює необхідність його теоретичного опрацювання, узагальнення, а також підвищення вимог до осіб, що здійснюють управлінську діяльність фінансовою сферою на різних рівнях, особливо на рівні державного управління. З 1862 по 1914 рр. на посаді міністра фінансів перебувало дев'ятеро осіб, відповідно середній термін перебування на посаді – 5,7 роки; восьмеро з них мали вищу юридичну або фізико-математичну освіту, а один С.О. Грейг – військову; всі були випускниками навчальних закладів Російської імперії, з них двоє – М.Х. Бунге і С.Ю. Вітте закінчили університети Наддніпрянської України. З дев'яти осіб шестеро були потомками зросійщених німців. Окрім М.Х. Бунге всі з них мали значний практичний досвід управлінської фінансової діяльності. У багатьох були наукові або літературні праці, троє (М.Х. Рейтерн. С.Ю. Вітте і В.М. Коковцев) залишили мемуари. Програму оздоровлення фінансової системи країни та її економічного оздоровлення,

розроблену на основі теоретичних напрацювань, мали М.Х. Рейтерн, М.Х. Бунге і С.Ю. Вітте. Саме ці теоретичні напрацювання та практика фінансового управління країною стали предметом фінансово-економічного та фінансово-правового аналізу науковців університетів Російської імперії та нащадків. Також у фінансово-економічні літературі кінця XIX – початку XX ст. розглядалися різноманітні актуальні фінансові проблеми, у тому числі було порушене питання посилення регулюючої фінансової політики держави через урядову політику протекціонізму, що на практиці не призвело до стабільності.

5. В другій половині XIX – на початку XX ст. фінансово-правова наука й освіта в Новоросійському університеті інтенсивно розвивалася. Фундаторами Новоросійської (Одеської) школи фінансового права беззаперечно були І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський – автори двох унікальних підручників з фінансового права. Вони також були авторами актуальних за тематикою наукових досліджень (грошовий обіг, система оподаткування, фінанси і фінансове право) з чітко визначеним теоретико-прикладним характером, які сприяли розв’язанню назрілих завдань фінансової і фінансово-правової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію. Їхня наукова спадщина та освітня діяльність сприяли інституціоналізації фінансового права та фінансової науки, як самостійних сфер наукового пошуку [1075]. Професори І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський і їхні колеги й наступники – В.М. Твердохлєбов, Г.І. Тіктін, Л.В. Федорович, П.П. Цитович та ін. започаткували один із центрів розвитку української фінансово-правової науки.

6. З 1863 по 1914 рр. по кафедрі фінансового права Харківського університету фінансову і фінансово-правову науку викладали М.Г. Стельмахович, К. Валькер, М.М. Алексеєнко, П.П. Мігулін і М.М. Соболєв. Саме М.М. Алексеєнка можна вважати засновником харківської фінансово-правової школи. З початком його викладацької діяльності відбувається структурування програми навчальної дисципліни, посилюється практична спрямованість курсу, урізноманітнюються форми викладання, суттєво розширюється змістовна складова курсу фінансового права, котрий представлений у літографованому підручнику М.М. Алексеєнка. Його

учень П.П. Мігулін став достойним продовжувачем освітньої і наукової діяльності свого вчителя. Представники школи значну увагу приділяли історії та критичному аналізу фінансового законодавства, розробляли заходи щодо його вдосконалення. Фінансово-правова проблематика була предметом дослідження викладачів кафедри політичної економії та статистики Харківського університету (Л.М. Яснопольського, О.М. Анциферова та ін.), а також достойних учнів цієї школи (І.Г. Кауфмана, М.І. Туган-Барановського та ін.). Представники школи брали активну участь в суспільно-політичній життєдіяльності Російської імперії.

7. До початку 80-х рр. XIX ст. київська фінансово-правова школа продовжувала розвиватися під лідерством М.Х. Бунге та безпосередній участі його учнів. Майже всі представники цієї школи були випускниками Київського університету, їхні наукові дослідження з бюджетної, податкової та грошово-кредитної проблематики мали практичний вплив на фінансово-правову практику управління в Російській імперії. Представники цієї школи – М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, Д.І. Піхно – займали високі державні посади у сфері фінансового управління. Учні М.Х. Бунге – І.І. Патлаєвський та І.Т. Тарасов – стали фундаторами Новоросійської та Ярославської регіональних фінансово-правових шкіл. Представники Київської регіональної фінансово-правової школи не зазнали суттєвого впливу соціалістичних ідей, а більшість з них перебувала на перехідних позиціях від історичної школи до інституціоналізму.

Фінансово-правова освіта в Київському університеті в останні третини XIX – на початку XX ст. стрімко розвивалася – фінансове право виділилося в самостійну навчальну дисципліну, визначилася структура курсу, місце в системі наук, оформилися методи дослідження та сформувався категоріальний апарат. Фінансово-правові знання студенти здобували при вивченні не лише фінансового права, а й політичної економії, статистики, поліцейського права. Фінансово-правова освіта зберігала економіко-правову міждисциплінарність, але це було не проявом несформованості фінансово-правової науки й освіти, а показником інтегративності і динамічності цієї сфери.

ВИСНОВКИ

В результаті проведення наукового дослідження щодо вивчення особливостей розвитку фінансово-правової науки і освіти в університетських центрах Наддніпрянської України протягом XIX – початку XX століття ми дійшли таких висновків.

1. Аналіз історіографії дозволяє констатувати відсутність комплексних досліджень з історії університетської фінансово-правової науки й освіти на теренах Наддніпрянської України у XIX – на початку XX ст.

2. Комплекс опублікованих і неопублікованих джерельних матеріалів є репрезентативним та систематизованим у такі групи: 1) архівні документи та матеріали; 2) опубліковані законодавчі матеріали, що стосувалися фінансово-правової та освітньої сфер; 3) наукові праці; 4) довідкові матеріали (статистичні, енциклопедичні, біографічні, бібліографічні та огляди викладання); 5) періодичні видання; 6) епістолярна спадщина. Таке широке охоплення джерельної бази за значний проміжок часу дозволило посилити розуміння історичної епохи та процесу розвитку фінансово-правової науки й освіти.

3. У дореформений період становлення фінансової та фінансово-правової науки й освіти відбувалося у процесі розвитку державного господарства Російської імперії, що суттєво змінювалося у процесі розвитку ринкових відносин та відповідних змін фінансових інститутів та фінансового управління. Фінансово-правові ідеї та заходи тогочасних міністрів фінансів суттєво вплинули на процеси фінансового управління та розвиток університетської фінансово-економічної та фінансово-правової науки й освіти. У першій третині XIX століття теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів М.М. Сперанського та М.А. Балудянського відіграли важливу роль в історії розвитку фінансового управління імперії та українських губерній. Завдяки їхнім розробкам був регламентований процес щорічного затвердження бюджету та надано йому статус державного закону, започаткована презентація публічних та цивілізованих норм управління державними фінансами того часу, задекларований жорсткий контроль над запланованими витратами і доходами відомств, проголошена

єдина бюджетна класифікація доходів і витрат для бюджетів всіх рівнів, започаткований аналіз бюджетної політики держави не на основі припущень, а на основі достовірних цифр. Характерною рисою управління фінансовою діяльністю стало надання фінансово-економічним рішенням правової форми.

Узагальнення матеріалів про напрями діяльності сформованого на європейських цінностях вихідця з українських земель професора М.А. Балудянського свідчить про його значний внесок у розвиток фінансової науки і практики Російської імперії та російського фінансового законодавства, а також у процес становлення фінансового права як науки та навчальної дисципліни. М.А. Балудянський розробив навчальні курси з економічної та фінансово-правової проблематики, рекомендації щодо державного фінансового управління з урахуванням правових аспектів чинного російського законодавства, мав певну вагу як науковець і державний діяч в суспільному житті Російської імперії та на міжнародному рівні. Теоретичні ідеї та концепції, розроблені М.А. Балудянським, отримали практичне застосування в процесі державних перетворень першої половини XIX ст. в Російській імперії. Плеяда науковців-юристів, підготовлених за програмою М.А. Балудянського, очолила правознавчі кафедри Харківського і новоствореного Київського університетів. А підготовка під керівництвом М.М. Сперанського та М.А. Балудянського Повного зібрання законів і Зводу законів Російської імперії сприяла розвитку вітчизняного правознавства та виокремленню різних напрямів правознавчої науки, у тому числі й фінансово-правової. Ці новітні тенденції в розвитку університетської юридичної освіти й науки, що намітилися на початку 30-х рр. XIX ст., проявилися в університетському статуті 1835 року. Звід законів виступив комплексним, системоутворювальним актом, який ліквідував основні недоліки загальнодержавного законодавчого масиву, заклав основи юридичної техніки, сприяв подальшому розвитку законодавства, виступив засобом забезпечення законності в державі, надав усім суб'єктам необхідну для використання нормативно-правову базу з хронологічною й тематичною пошуковою системами, створив потужну базу для розвитку юридичної науки й освіти.

4. У становлення та розвиток фінансово-правової науки та освіти в університетських центрах України першої половини XIX століття значний внесок зробили державні та громадські діячі: В.Н. Каразін, Д.М. Княжевич та А.О. Скальковський. Ідеї цих особистостей щодо реформування фінансово-правової та економічної сфер життєдіяльності держави були різноплановими. В.Н. Каразін як особа з державницьким мисленням виступав за ліберальний курс розвитку фінансово-економічної сфери на засадах законності, технічної модернізації, що було нерозривно пов'язано зі зростанням рівня освіченості населення. Д.М. Княжевич був державним діячем, котрий практичними діями сприяв розвитку фінансово-правової системи Російської імперії першої половини XIX ст. Фінансово-економічні погляди А.О. Скальковського були регіоноцентричними, ґрунтувалися на теоретико-методологічних підходах класичної політичної економії та присвячувалися аналізу індустріальної економіки. Вони стосувалися дослідження сфери виробництва, передбачали використання казуального аналізу та системного підходу до економічних явищ і процесів, ураховували визнання пріоритетності сфери виробництва у створенні господарського добробуту, базувалися на доведенні ефективності економічної політики вільної торгівлі. Беззаперечним є внесок В.Н. Каразіна, Д.М. Княжевича та А.О. Скальковського у становлення освітньої системи Російської імперії першої половини XIX ст., що сприяло заснуванню Харківського та Новоросійського університетів, і вплив цих діячів на становлення та розвиток регіональної історичної науки, статистики та в цілому на розвиток фінансово-правової освіти і науки України.

5. Дослідження закономірностей становлення фінансово-правової науки дало можливість визначити інтегративний характер цієї наукової сфери. По-перше, теорія фінансів об'єднала в собі тисячолітню фінансову практику, елементи камералістики, теоретичні розробки різноманітних економічних шкіл, основи політичних теорій. По-друге, фінансово-правова наука доповнила вищезазначений перелік також поліцейським та державним правом. По-третє, допоміжними джерелами, котрі використовувала, аналізувала та інтерпретувала фінансова й фінансово-правова наука, були фінансова статистика і фінансова історія. Наслідком такої інтеграції стало

виникнення якісно нових цілісностей: науки про фінанси і фінансового права, які забезпечують вищу ефективність функціонування усієї цілісності; інтеграція знань відбулася через злиття теоретичного і практичного матеріалу різних наукових сфер. Особливості такого органічного об'єднання визначилися інтегрувальними факторами, як от: ускладнення об'єктів дослідження, застосування нових ефективних методів аналізу, загальні ідеї, поняття, комплексні проблеми, категорії й теорії. Процесуально таке об'єднання розуміється як внутрішній і міждисциплінарний синтез, що призвів до узагальнення й утворення стикових комплексних дисциплін і теорій, котрі спричинили уніфікацію понять та універсалізацію методів. Таким чином, виокремлення фінансів і фінансового права як самостійних наукових сфер розглядається як міжпредметна інтеграція всередині суспільствознавчих наук.

6. Кардинальні нововведення в державному управлінні та законодавчій базі в Російській імперії в XIX ст. актуалізували необхідність якісної підготовки майбутніх чиновників. Підготовка фахівців для різноманітних сфер державного управління здійснювалася в основному через вивчення юридичних наук в університетах та ліцеях юридичного профілю. У дореформений період на території Наддніпрянської України юридичну освіту можна було здобути в Харківському університеті та в університеті Св. Володимира міста Києва, а також в Рішельєвському ліцеї міста Одеси та в юридичному ліцеї князя Безбородька міста Ніжина. Становлення в цих навчальних закладах фінансово-правової науки й освіти відбувалось у тісній взаємодії з провідними тенденціями розвитку тогочасної європейської науки. Значний вплив на цей процес на початку XIX ст. відіграли представники німецької школи — Й. Ланг і Л.К. Якоб, які викладали в Харкові значну кількість дисциплін фінансово-економічного та фінансово-правового напряму. Значний внесок у становлення та розвиток фінансово-правової науки зробили викладачі університетів та ліцеїв Наддніпрянської України – Т.Ф. Степанов та М.П. Клобуцький (Харківський університет), В.А. Незабитовський, І.В. Вернадський і М.Х. Бунге (університет Святого Володимира), П.Н. Протопопов, І.Ф. Гриневич, П.В. Архангельський, П.О. Симонович (Рішельєвський ліцей), А.А. Глушановський, П.Н. Даневський, О.Ф. Янишевський, Л.І. Жданович, І.І. Патлаєвський, М.П. Яснопольський (ліцей

князя Безбородька). До прийняття університетського статуту 1863 року фінансово-правова проблематика як науковий напрямок та навчальна дисципліна юридичних факультетів та відділень переживала стадію становлення й розвитку, а тому викладалася в межах політичної економії, науки про фінанси, законів державного благоустрою і благочиння, законів про державні повинності та фінанси з поступовим виокремленням науки про фінанси і фінансового права у самостійні сфери наукового пошуку. Визначені статутом навчальні предмети юридичного факультету засвідчували значне зростання обсягу вивчення чинного російського законодавства, перехід від догматичного методу викладання до історичного та відокремлення фінансової науки від політичної економії. Фінансово-правова проблематика входила до змісту предметів кафедр законів про державні повинності й фінанси, політичної економії і статистики, законів державного благоустрою і благочиння. Аналіз наукової спадщини викладачів фінансово-правових дисциплін університетських центрів Наддніпрянщини дозволяє зробити висновок, що наукові розвідки здійснювалися з актуальної фінансово-правової проблематики, а розвиток наукової сфери відбувався на рівні кращих європейських зразків.

7. Реформи 60-х – початку 80-х XIX ст. в Російській імперії зумовили необхідність розширення нормативно-правової бази регулювання державної фінансової системи й ускладнення форм фінансової діяльності держави. У системі державного законодавства виокремлюється фінансове законодавство, що зумовило необхідність його теоретичного опрацювання, узагальнення, а також підвищення вимог до осіб, які здійснювали управлінську діяльність фінансовою сферою на різних рівнях, особливо на рівні державному. Як наслідок – університетський статут 1863 року документально засвідчив виокремлення фінансового права і підтвердив початок інституціоналізації цієї наукової сфери. Освітні зміни були зумовлені інтенсивним розвитком фінансового господарства в ринкових умовах господарювання, а також формуванням системи управління державними фінансами, що потребувало опрацювання нормативно оформленого фінансового законодавства як самостійної галузі права. Принципова відмінність нового статуту полягала в тому, що програма юридичних факультетів університетів вже не базувалася на Зводі законів Російської

імперії. У назві кафедр в новому статуті з’явилося поняття «право», що представляло нову класифікацію галузей права відповідно до тогочасного рівня розвитку наукової юриспруденції. Піднесення фінансово-економічної сфери стимулювало розвиток фінансового законодавства, що випереджало розвиток фінансового права як правової галузі. З іншого боку, фінансове право, котре за статутом поділялося на теорію фінансів і російське фінансове право, у теоретичній частині, де висвітлювалися проблеми розвитку фінансово-правової науки, викладалося на рівні досягнень світової фінансової думки, оскільки містило аналіз наукових розвідок відомих зарубіжних фінансистів. Поява самостійної кафедри фінансового права стала важливим етапом розвитку фінансово-правової науки, а викладання дисципліни вимагало кадрового та науково-методичного забезпечення цього курсу.

8. Важливим результатом ґенези фінансово-правової науки стало визнання широкого трактування предмету фінансового права, відокремлення предмету науки фінансового права від політичної економії, певне розмежування економічного та юридичного підходів до вивчення фінансових явищ. Як наслідок – однією з базових категорій фінансово-правової науки було визнане поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що в багатьох дослідженнях використовувалися як тотожні. У процесі розвитку фінансового господарства, законодавчої бази та вдосконалення структури фінансового управління фінансово-правова наука й освіта набули подальшого розвитку. У працях дослідників зазначеної проблематики структура цієї науки і навчальної дисципліни містила вчення про державні доходи, державні витрати і фінансову діяльність держави. Базовою категорією утвердилося державне господарство, а фінансове управління виділялося як базова частина фінансового господарювання держави та як частина фінансово-правової науки й освіти.

9. У другій половині XIX – на початку XX ст. фінансове право, виокремившись як самостійна навчальна дисципліна та самостійна галузь права, стрімко розвивалося й проходило процес розмежування із суміжними адміністративно-правовими та економічними науками. У фінансовому праві як навчальній дисципліні зберігався значний обсяг інформації економічного змісту, не існувало чіткого розмежування між

фінансовим правом і наукою про фінанси, що свідчить про існування протягом значного періоду ототожнення цих понять і тривалої дискусії щодо предмету фінансового права й структури науки. Фінансове право узагальнювало чинне фінансове законодавство. Предметом наукового аналізу університетських викладачів фінансового права стали теоретичні напрацювання та практика фінансового управління на державному рівні тодішніх міністрів фінансів Російської імперії. Також у фінансово-правовій літературі кінця XIX – початку XX ст. розглядалися актуальні фінансові проблеми, у тому числі й питання посилення регулювальної фінансової політики держави через урядову політику протекціонізму.

Таким чином, на початок XX століття були закладені фундаментальні основи науки фінансового права. А наукова та навчальна діяльність професорів Наддніпрянської України (М.Х. Бунге, І.І. Патлаєвського, Г.Д. Сидоренка, М.М. Алексеєнка, С.І. Іловайського та багатьох інших) стали в останні десятиліття XIX – на початку XX століття вагомим внеском у розвиток фінансово-правової науки як самостійної сфери.

10. Важливим фактором, що сприяв інституціоналізації фінансово-правової науки, була необхідність наукового осмислення прикладних завдань фінансового управління та господарювання в нових умовах, а також підготовка фахівців не лише для сфери державного господарства (де ключовою є роль державних фінансів, а підходи до управління фінансами є несистематизованими), а й для сфери публічних фінансів (де ключова роль належить підприємствам і ринкам, а взаємодія відбувається з урахуванням інтересів управлінського персоналу, що ґрунтується на праві власності). У цих умовах на перший план виходили питання якості кадрового складу викладачів, їх здатність проводити наукові пошуки та організовувати навчальний процес. Стрімкий розвиток фінансової та фінансово-правової науки й освіти засвідчив формування наукових шкіл в університетських центрах Наддніпрянської України та, як наслідок, зростання кількості наукових видань і підручників викладачів фінансового права, де аналізувалися проблеми фінансово-правової науки й відображалися авторські підходи до змісту предмету фінансового права та його структури.

Фундаторами Новоросійської (Одеської) школи фінансового права беззаперечно були І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський, автори двох унікальних підручників з фінансового права, а також актуальних за тематикою наукових досліджень (грошовий обіг, система оподаткування, фінанси і фінансове право) з чітко визначеним теоретико-прикладним характером, які сприяли розв'язанню назрілих завдань фінансово-правової теорії і практики, розвитку власного понятійно-категоріального апарату й методологічного інструментарію. Їхня наукова спадщина та освітня діяльність сприяли інституціоналізації фінансового права та фінансової науки, як самостійних сфер наукового пошуку.

У Харківському університеті активний розвиток фінансово-правової науки й освіти пов'язаний, в першу чергу, з двома особами: беззаперечним фундатором регіональної школи фінансового права Харківського університету М.М. Алексеєнком та його учнем П.П. Мігуліним. Засновники та представники школи значну увагу приділяли історії та критичному аналізу фінансового законодавства, розробляли заходи щодо його вдосконалення. Фінансово-правова проблематика була предметом дослідження викладачів кафедри політичної економії та статистики Харківського університету (Л.М. Яснопольського, О.М. Анциферова та ін.), а також учнів цієї школи (І.Г. Кауфмана, М.І. Туган-Барановського та ін.).

Київський університет у пореформений період вже мав беззаперечного лідера регіональної школи фінансової та фінансово-правової науки – М.Х. Бунге, значний період викладацької та управлінської діяльності якого припадає на другу половину XIX століття. Представники цієї школи – М.Х. Бунге, А.Я. Антонович, Д.І. Піхно – займали високі державні посади у сфері фінансового управління. Учні М.Х. Бунге – І.І. Патлаєвський та І.Т. Тарасов – стали засновниками Новоросійської та Ярославської регіональних фінансово-правових шкіл. Представники Київської регіональної фінансово-правової школи не зазнали суттєвого впливу соціалістичних ідей, а більшість з них перебувала на перехідних позиціях від історичної школи до інституціоналізму. В результаті фінансово-правова освіта в університетах Наддніпрянщини в останній третині XIX – на початку XX ст. стрімко розвивалася – фінансове право виділилося в самостійну навчальну дисципліну, визначилася

структура курсу, місце в системі наук, оформилися методи дослідження та сформувався категоріальний апарат. Фінансово-правова освіта зберігала економіко-правову міждисциплінарність, але це було не проявом несформованості фінансово-правової науки й освіти, а показником інтегративності і динамічності цієї сфери.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

Архівні джерела

Державний архів Харківської області

Фонд 3 «Канцелярія харківського губернатора»

1. О назначении стипендии В.Н. Каразина. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 270. Спр. 169. Арк. 3. 3 зв.

Фонд 7 «Канцелярія харківського губернського прокурора»

2. О дополнении формулярного списка советника Каразина. Державний архів Харківської області. Ф. 7. Оп. 2. Спр. 1029. Арк. 1, 1 зв.

Фонд 45 «Харківська міська управа»

3. Пояснение ученикам училищ о роли В.Н. Каразина в деле народного образования. Державний архів Харківської області. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 1770. Арк. 3, 3 зв.

4. О сооружении памятника В.Н. Каразину. Державний архів Харківської області. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 76. Арк. 1–2. 8 Арк.

5. Основание стипендии В.Н. Каразнина. Державний архів Харківської області. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 76. Арк. 3. 8 зв.

Фонд 667 «Харківський університет (1805–1917)

6. Аттестат об окончании Харьковского университета Т. Степанова (ноябрь 1820 г.). Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 38. 1 Арк.

7. Историко-статистическое описание г. Харькова и Харьковской губернии за 1859 год. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 122. 15 Арк.

8. Ведомости о выдаче гонорара профессорам и преподавателям Харьковского университета. С 1 января 1888 г. по осеннее полугодие 1891 г. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 135. 11 Арк.

9. Доклад ректора Харьковского университета, читанный в заседании совета профессорам. 19 октября 1905 г. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 145. 10 Арк.

10. Рукописи: «Возрождение России» (экономические этюды и новые проекты) (1910 г.) и «Русский государственный кредит» (1910 г.). Мигулин П.П. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 162 а. 79 Арк.

11. «Пора опомниться» воззвание, направляемое против революционного движения за поддержку графа Витте. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 163. 2 Арк.

12. О финансовом положении Харьковского университета (1906 г.). Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 168. 2 Арк.

13. Исторические заметки. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 173. 14 Арк.

14. Описание нумизматического кабинета проф. Р.И. Шерцль. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 174. 6 Арк.

15. Отчет о состоянии Харьковского университета за 1833 г. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 188. 21 Арк.

16. Реферат А. Шидловского по финансовому праву. Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 197. 1 Арк.

17. Рукописные выдержки из курса лекций профессора И.Х. Озерова «Основы финансовой науки» (гл.VIII и IX). Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 210. 13 Арк.

18. Список личного состава университета (1918 г.). Державний архів Харківської області. Ф. 667. Оп. 286. Спр. 213. Арк.12–15. 34 Арк.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

Фонд 1359 «Ніжинський ліцей князя Безбородька. м. Ніжин, Ніжинського уїзду, Чернігівської губернії. 1833–1872 рр.»

19. Журнал правления лицея. 10 сентября – 7 декабря 1840 г.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 49. 49 Арк.

20. Журнал правления лицея. 3 февраля – 21 декабря 1842 г.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 58. 103 Арк.

21. Краткая историческая записка о состоянии и деятельности лицея и гимназии. 1841/42 гг. (1842 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 61. 50 Арк.

22. Отчет о состоянии и деятельности лицея за 1847/1848 гг. (22 июня 1848 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 87. 18 Арк.

23. Сообщения Харьковского и Казанского университетов о высылке программ о конкурсе для занятия вакантной кафедры политэкономии в университетах. 30 апреля. 17 мая. (1849 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 90. 6 Арк.

24. Доклад о состоянии и деятельности лицея за 1848/1849 гг. (1849 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 93. 25 Арк.

25. Годовой отчет лицея за 1850 г. (1850 г.).. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 100. 52 Арк.

26. Журнал совета лицея. 1 августа – 2 декабря. (1849 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 184. 29 Арк.

27. Журнал правления лицея. 3 января – 23 декабря (1849 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 187. 49 Арк.

28. Историческая записка, читанная на торжественном собрании лицея 4 сентября. 6 ноября 1868.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 210. 20 Арк.

29. Отчет лицея за 1873 г.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 243. 12 Арк.

30. Конспект по предметам. 1834–1835 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 274. 7 Арк.

31. Конспект по предметам. 1835–1836 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 277. 14 Арк.

32. Формулярные списки чиновников (1835 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 284. 18 Арк.

33. Сведения преподавателей о преподаваемых предметах (1836 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 290. 11 Арк.

34. Сведения преподавателей о преподаваемых предметах; вопросы к экзаменам по предметам (1838 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 304. 37 Арк.

35. Сведения преподавателей о преподаваемых предметах. 1841/1842 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 326. 8 Арк.

36. Годовой отчет о состоянии и деятельности лицея за 1839/1840 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 322. 30 Арк.

37. Годовой отчет о состоянии и деятельности лицея за 1840/1841 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 331. 28 Арк.

38. Формулярные списки чиновников и преподавателей лицея (1847 г.). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 387. 22 Арк.

39. Программы по предметам на 1850/1851 гг. 16 января 1851 г.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 412. 169 Арк.

40. Историческая записка о состоянии лицея и гимназии на 1850/1851 гг. 22 апреля.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 419. 57 Арк.

41. Отчеты преподавателей о преподаваемых предметах в 1850/1851 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 431. 16 Арк.

42. Отчеты преподавателей о преподаваемых предметах в 1851/1852 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 432. 89 Арк.

43. Программы по предметам на 1852/1853 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 439. 91 Арк.

44. Лекция по юридическим вопросам (1853 г). Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 451. 4 Арк.

45. Сведения о распределении занятий по предметам за 1854/1855 учебный год. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 470. 10 Арк.

46. Программы по предметам на 1860/1861 учебный год. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 589. 27 Арк.

47. Отчеты преподавателей о преподаваемых предметах. 1864/1865 гг.. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 655. 2 Арк.

48. Годовой отчет лицея за 1867 год. Список чиновников и преподавателей лицея. 5 февраля. 13 февраля. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Ф. 1359. Оп.1. Спр. 730. 17 Арк.

Державний архів Одеської області.

Фонд 1 «Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1796–1874 рр.)»

49. О развитии народного образования (1871 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 1. Опис 174. Справа 6. Арк. 26–38.

50. О причислении бессарабских учебных заведений гражданского ведомства к Харьковскому учебному округу (1825–1829). Державний архів Одеської області. Фонд 1. Опис 249. Справа 143.

Фонд 3 «Головний статистичний комітет Новоросійського краю»

51. О разных переменах в комитете: определении. награждении и увольнении чиновников комитета (1843–1857). Державний архів Одеської області. Фонд 3. Опис 1. Справа 1. 51 Арк.

52. Статистические сведения о городе Одессе 1857–1858 гг.. Державний архів Одеської області. Фонд 3. Опис 1. Справа 78. 157 Арк.

Фонд 42 «Канцелярія попечителя Одеського учбового оругу»

53. О предоставлении Патлаевскому И. должности штатного преподавателя Новороссийского университета (1866). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 11. Арк. 22, 34, 38, 57–59, 61.

54. Об избрании профессора Харьковского университета Куницына ординарным профессором кафедры гражданского права Новороссийского университета (1866). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 11. Арк. 30, 33, 72.

55. Об избрании профессора Куницына деканом юридического факультета Новороссийского университета (1866). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 11. Арк. 62–64.

56. О научной командировке преподавателя Новороссийского университета Патлаевского за границу (1868). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 42. Арк. 3–4, 6–7, 15–16, 45–48.

57. Об избрании ординарного профессора Куницына деканом юридического факультета (1869). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 65. Арк. 72–75.

58. О предоставлении отпусков для научной работы преподавателям университета. Переписка (1886). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 83.

59. Об избрании доцента Патлаевского экстраординарным профессором финансового права (1871). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 135. Арк. 14, 55–63.

60. О работе профессора гражданского права Куницына в Новороссийском университете (1873). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 135. Арк. 12–13.

61. Об избрании профессора Леонтовича деканом юридического факультета Новороссийского университета (1879). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 186. Арк. 3–4, 21.

62. Об избрании ординарного профессора Патлаевского деканом юридического факультета (1881). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 258. Арк. 35, 42–44.

63. О службе профессора Петровско-Разумовской академии Иванюкова. Формулярный список (1883). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 272. Арк. 89–96.

64. О переводе профессора Иванюкова в Новороссийский университет (1883). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 272. Арк. 87–88, 112, 115.

65. О примерном учебном плане для студентов юридического факультета (1885). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 297. Арк. 237.

66. Заключение Министерства просвещения о состоянии преподавания в Новороссийском университете в 1886-1887 учебном году (1886). Державний архів Одеської області. Фонд 42. Опис 35. Справа 300.

Фонд 44 «Рішельєвський ліцей»

67. Об утверждении профессором российского законоведения в Ришельевском лицее Архангельского П.В. (1831). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 1. Арк. 66.

68. Об утверждении на должность профессора российской и латинской словесности в лицее (Гриневич Илья Федорович) (1820). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 1. Арк. 105.

69. Послужной список (Архангельский Павел Васильевич) (1830). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 1. Арк. 71–72.

70. О сдаче дел Лицея по учебной части (1827). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 2. 6 Арк.

71. О распределении предметов и часов учения на начавшийся академический год (1830). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 3. 184 Арк.

72. Об утверждении на должность профессора политэкономии и правоведения в лицее (Протопопов П.Н.) (1822). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 4. Арк. 128–129.

73. Послужной список (Архангельский П.В.) (1832). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 4. Арк. 57–61

74. О чиновниках Одесского Ришельевского лицея (1822). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 4. 522 Арк.

75. О представлении краткого отчета о состоянии Ришельевского лицея за 1827 год (1827). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 5. 8 Арк.

76. Относительно преподавания учебных предметов и выведения из употребления разных книг (1820). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 9. 46 Арк.

77. Обозрение лекций по правоведению (Архангельский П.В.) (1828). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 12. Арк. 230–249.

78. Послужной список Архангельского Павла Васильевича (1833). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 12. Арк. 41–45.

79. Формулярный список профессора правоведения и политэкономии Ришельевского лицея (Архангельский Павел Васильевич) (1828). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 16. Арк. 37–39.

80. Краткие биографические данные и список сочинений Гриневича И.Ф. (1826). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 23. Арк. 110.

81. Краткая история Ришельевского лицея с 1 января 1818 года по 17 января 1820 года (1819). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 23. 9 Арк.

82. Об утверждении на должность профессора политэкономии и правоведения в лицее (Протопопов П.Н.) (1818). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 28. Арк. 172–173.

83. Об адъюнкте Ришельевского лицея (1825). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 40. 19 Арк.

84. Послужной список (Архангельский П.В.) (1831). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 41. Арк. 72–74, 155–157.

85. О кафедре правоведения и политической экономии (1825). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 55. 106 Арк.

86. Список чиновников Одесского учебного округа для внесения в Адрес-календарь (1835 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 58. Арк. 116–132.

87. О болезни профессора правоведения и экономии политической (1824). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 76. 4 Арк.

88. Об экзаменах в Ришельевском лицее (1825). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 89. 60 Арк.

89. О предоставлении должности профессора правоведения и политической экономии в дополнительном училище при Ришельевском лицее (Архангельский П.В.) (1825). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 95. Арк. 168.

90. О правилах, коими должны руководствоваться преподаватели лицея в способе преподавания предметов (1839 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 98. арк 3–10. 20 Арк.

91. Формулярный список профессора политической экономии и правоведения Ришельевского лицея (Протопопов Порфирий Никифорович). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 1. Справа 106. Арк. 20, 48, 55–56.

92. О пожертвованиях в пользу библиотеки и кабинетов лицея (1846). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 2. Арк. 62.

93. О выписке книг для основной. восточной и Студенческой библиотек лицея (1848). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 17. 250 Арк.. Арк. 208.

94. О преподавателях лицея и гимназии на попечительстве классов по болезни и другим причинам (1842 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 31. Арк. 1-2.

95. О доставлении Департаменту Народного Просвещения сведений по отчету лицея за 1840 год (1842). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 36.

96. О выписах свода законов Российской империи со всеми с ними продолжениями и алфавитным указателем для студенческой библиотеки лицея (1842). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 39.

97. О работах, изделанных профессором лицея (Архангельским П.В.) (1853). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 49.

98. Об установлении преподавания канонического права для всех студентов юристов соединения теории финансов с законодательством и одного их новейших языков (1843). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 65. 27 Арк.

99. О программах преподавания учебных дисциплин в лицее (20 марта 1840 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 66. Арк. 1–15.

100. С правилами для желающих поступить в студенты лицея в наступающем 1843 академическом году. Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 69. Арк. 3–40.

101. О порядке увольнения за границу студентов (1843). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 80.

102. Журнал заседания правления (1841). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 101.

103. Журнал выступающих по правлению (1841). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 102.

104. Об изменениях общего состава учебной части в лицее и о прибавлении к находящимся в высшем заведении двух отделений третьего камерального (1840 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 105. Арк. 1-40.

105. О соблюдении правил постановленных к преподаванию наук в Ришельевском лицее (1840 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 111. Арк. 1–30.

106. Журнал заседаний Совета (1842). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 127.

107. О работах, изделанных профессором лицея (Архангельским П.В.) (1846). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 2. Справа 142.

108. Учебные программы по всем предметам, преподававшимся в лицее (1853). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 3. Справа 98.

109. Конспект «Обозрение лекций российского правоведения для 2-х классов юридико-политического отделения Ришельевского лицея (Архангельский П.В.) (1830). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 4. Справа 3. Арк. 114–126.

110. Об отправлении профессора Архангельского в Бессарабскую дирекцию на место Гриневича, производство ему и чиновникам жалованья и вспомоществовании последним (1831). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 4. Справа 180. 62 Арк.

111. Сведения об учащихся и преподавателях Одесского учебного округа (1834 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 44. Опис 4. Справа 293.

Фонд 45 «Новоросійський університет»

112. О чтении публичной лекции доцентом М. Шмилевским в пользу голодающих (1873). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 12. Арк. 22, 32–34.

113. Об утверждении доцента Патлаевского в должности секретаря юридического факультета (1871). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 14. Арк. 44–47.

114. Об избрании профессора Петровско-Разумовской академии г. Москвы И.И. Иванюкова ординарным профессором кафедры политэкономии университета (1883). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 17. Арк. 86–99, 132, 135.

115. О научных трудах профессора И.И. Иванюкова (1883). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 17. Арк. 87–96.

116. Об утверждении Патлаевского в должности директора Одесского коммерческого училища (1882). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 23. Арк. 134, 135.

117. О предоставлении отпуска (приват-доценту) С.И. Иловайскому (профессору) (1887–1903). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 29. Арк. 89, 174, 203, 270, 287 (1887), 66, 79, 239 (1888), 77, 97, 194, 195, 243, 259, 391 (1889), 129, 214, 366, 399 (1891), 242, 283, 370, 384 (1892), 48–50, 97, 314, 323 (1893), 103, 117, 261, 266 (1894), 4, 242, 249 (1896), 79 (1903).

118. Об утверждении заслуженного профессора Куницына деканом юридического факультета (1872). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 29. Арк. 121–122.

119. Об утверждении профессора Патлаевского деканом юридического факультета и освобождении его от этой должности (1881–1882). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 30. Арк. 154, 163–167, 136–139, 220, 244.

120. О смерти ординарного профессора кафедры финансового права Патлаевского (1883). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 35.

121. Об утверждении И. Патлаевского в степени доктора финансового права (1871). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 38. Арк. 4–6, 20.

122. Об увольнении профессора Куницына (1874). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 47. Арк. 154.

123. Краткий список о службе ординарного профессора И. Патлаевского (1872). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 7. Справа 74. Арк. 26, 26 а.

124. О научных командировках С.М. Иловайского (1893. 1898–1907). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 8. Справа 26. Арк. 20, 28–29, 58 (1893, 1898–1900), 42–43 (1901), 24, 59, 77, 114, 314, 315 (1905), 89, 99, 112 (1906), 18, 19 (1907).

125. О предоставлении сочинения приват-доцента Иловайского для отправки на всемирную художественно-промышленную выставку в г. Чикаго (1892). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 8. Справа 59. Арк. 6–8.

126. Отчет за 1869 гражданский год (1870). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 1. 42 Арк.

127. Отчеты за 1872 гражданский год (1873). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 1. 57 Арк.

128. Отчет по Университету за 1878 год (1879). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 1. 75 Арк.

129. Отчет по Университету за 1880 год (1881). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 1. 76 Арк.

130. Отчет о состоянии и деятельности Университета за 1881-82 уч. год (1882). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 1. 59 Арк.

131. Обозрение преподавания и распределения лекций на осеннее полугодие 1888 года (1888). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 2. 147 Арк.

132. Отчет за 1884/85 уч. год (1885). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 3. 58 Арк.

133. Отчеты университета за 1875 год (1876). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 3. 74 Арк.

134. Обозрение и планы преподавания факультетских предметов на осеннее полугодие 1888 года (1888). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 3. 118 Арк.

135. О правилах избрания штатных преподавателей (1876). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 4. 21 Арк.

136. Сведения о предметах. преподаваемых в университете. учебные планы (1865). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 4. 85 Арк.

137. Отчет о состоянии деятельности Университета за 1866 гражданский год (1867). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 5. 54 Арк.

138. Об учреждении при университете юридического общества (1879). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 5. 57 Арк.

139. О включении преподавания политической экономии и статистики в число обязательных предметов историко-филологического факультета (1874). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 6. 6 Арк.

140. Обозрение преподавания на весеннее полугодие 1888/89 уч. года (1888). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 7. 92 Арк.

141. Краткий отчет за 1875/76 уч. год (1876). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 7. 44 Арк.

142. Краткий отчет за 1871-1872 уч. год (1872). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 9. 39 Арк.

143. Отчеты за 1867/1868 учебный год (1868). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 11. 30 Арк.

144. Краткий отчет деятельности Университета за 1872/73 уч. год (1873). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 12. 30 Арк.

145. О преподавании наук в Университете (1865). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 13. 85 Арк.

146. Обозрение преподавания на 1875/76 уч. год (1875). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 14. 13 Арк.

147. О состоянии и деятельности Университета за 1870 год (1871). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 14. 121 Арк.

148. О неявке членов юридического факультета в заседания Совета (1875). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 16. 7 Арк.

149. Протоколы заседаний Совета Университета за 1872/73 уч. год (1873). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 17. 310 Арк.

150. Краткий отчет за 1866/67 учебный год (1867). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 17. 30 Арк.

151. О наблюдении деканов факультетов за чтением лекций (1865). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 18. 9 Арк.

152. Протоколы заседаний Совета за 1875 год (1875). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 19. 264 Арк.

153. О распределении лекций на 1868/69 уч. год (1868). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 19. 4 Арк.

154. Обозрение преподаваний и распределение лекций (1867). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 24.

155. Обозрение преподавания на 1868/69 уч. год (1868). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 25. 10 Арк.

156. Краткий отчет за 1870/71 уч. год (1871). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 26. 69 Арк.

157. Краткий отчет за 1868/69 учебный год (1869). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 30. 45 Арк.

158. О стенографировании лекций по каноническому и финансовому праву (1870). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 37. 2 Арк.

159. О командировке на 2 года за границу доцента Патлаевского (1867). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 43.

160. По требованию попечителя Одесского учебного округа о доставлении программ преподавания по всем предметам (1866). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 44. 25 Арк.

161. Протоколы заседаний Совета за 1867 г. (1867). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 45. 260 Арк.

162. Протоколы заседаний Совета (1870). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 52. 447 Арк.

163. О состоянии Университета за 1866 год (статистического типа) (1866). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 11. Справа 63. 2 Арк.

164. Сведения о демонстрациях студентов против профессора Патлаевского (1881). Державний архів Одеської області. Фонд 45. Опис 19. Справа 675. Арк. 11–13.

Фонд 47 «Одеська міська громадська жіноча Маріїнська гімназія»

165. Об утверждении профессора Патлаевского университетским судьей (1972–1873). Державний архів Одеської області. Фонд 47. Опис 7. Справа 29. Арк. 14–15, 22-23, 32-33.

Фонд 147 «Особовий фонд Скальковського Аполлона Олександровича»

166. Записка. поданная графу М. Воронцову. о составлении истории Новороссийского края. Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 1. 33 Арк.

167. Рукопись «Опыт статистического Описания Новороссийского края. Торговая статистика Новороссийского края и Бессарабии. Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 11. 43 Арк.

168. Рукопись «Рынки заграничной торговли» (1821 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 13. 44 Арк.

169. Рукопись «Будущность промышленной жизни Новороссийского края» (1857 г.). Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 15. 8 Арк.

170. Рукопись «Статистическое обозрение Новороссийского края и Бессарабии» (1845–1846 гг.). Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 16. 34 Арк.

171. Письмо генерал-губернатора Роппа по поводу дополнения проекта устава Одесского исторического архива. Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 73. 5 Арк.

172. Материалы деятельности А.А. Скальковского в Одесском статистическом комитете. Державний архів Одеської області. Фонд 147. Опис 1. Справа 74. 9 Арк.

Фонд 153 «Лінніченко Іван Андрійович (особовий фонд)».

173. Воспоминания бывшего студента Ришельевского лицея 1857–1861 г. Александра Бржосниовского. Державний архів Одеської області. Фонд 153. Опис 1. Справа 510. Арк. 71–100.

Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України

Фонд ІІ «Загально-історичний. Історичні матеріали»

174. Порядок торжественного открытия университета св. Владимира. Июня 15 дня. 1834 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. ІІ. Загально-історичний. Історичні матеріали. Спр. 3304. 3 Арк.

175. Список профессоров и служащих университета св.Владимира (1834). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. ІІ. Загально-історичний. Історичні матеріали. Спр. 3313. 2 Арк.

176. Список служащих университета св.Владимира с расписаним содержавния (1834).. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. ІІ. Загально-історичний. Історичні матеріали. Спр. 3314. 2 Арк.

177. Список студентов университета св. Владимира. 1835–1836 – 1844–1845 гг.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. II. Загально-історичний. Історичні матеріали. Спр. 3333. 12 Арк.

Фонд VIII. «Київський Університет Св. Володимира». Ф. 57. «Бунге М.Х.». Ф. 59. «Ясинський М.М.»

178. Грамота Николая I о пожаловании Бунге Николаю /Х-чу/ чина надворного советника. 17 февраля 1885 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 77. 1 Арк.

179. Особенная канцелярия по кредитной части Министерства финансов Бунге Н.Х. Уведомление о назначении управляющим Киевской конторой государственного банка (14 мая 1862 г.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 28. 1 Арк.

180. Попечитель наследника цесаревича Строганов С.Г. Бунге Н.Х. письмо с предложением преподавать наследнику цесаревичу теорию финансов с изложением условий преподавания (1 мая 1863 г.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 30. 2 Арк.

181. Попечитель наследника цесаревича Строганов С.Г. Бунге Н.Х. письмо с предложением преподавать наследнику цесаревичу теорию финансов с изложением условий преподавания (4 июля 1863 г.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 31. 2 Арк.

182. Куманин А.А. Бунге Н.Х. Извещение о высылке ему нових оригинальных изданий о финансовом положении Германии (1883 г.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 43. 2 Арк.

183. Ростовцев Я.И. Бунге Н.Х. Приглашение принять участие в работе Комиссии для рассмотрения предложений о финансовых мерах к облегчению крестьянам выкупа

земли в качестве члена-эксперта. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 49. 2 Арк.

184. Диплом Петербургской Академии наук об избрании Бунге Н. (Х.) ректором Киевского университета. 29 декабря 1859 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 100. 1 Арк.

185. Диплом Петербургского университета об избрании Б.Н.Х. своим почетным членом. 31 мая 1869 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 102. 1 Арк.

186. Диплом Новороссийского университета об избрании Бунге Николая Христиановича его почетным членом. 29 октября 1870 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 103. 1 Арк.

187. Диплом Петербургской Академии наук об избрании Бунге Н.Х. своим почетным членом. 29 декабря 1881 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 107. 1 Арк.

188. Диплом Лондонского общества науки. литературы. искусства об избрании Бунге /Н.Х./ своим членом. (1881 г.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 108. 1 Арк.

189. Диплом Московского университета об избрании Бунге Николая Христиановича своим почетным членом. 24 ноября 1882 г.. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 110. 1 Арк.

190. Диплом Международной постоянной выставки в Неаполе. выданный Б. /Н.Х./ о вручении ему Золотой медали первой степени. 1886 г.. Інститут рукописів

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 57. Бунге М.Х. Спр. 120. 1 Арк.

191. Яснопольский Николай Петрович Председателю юридической испытательной комиссии при Киевском университете /Ясинскому Михаилу Никитичу (1915). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 59. Ясинський М.М. Спр. 59. 1 арк

192. Виноградов Павел Гаврилович. Екскурс о денежной системе (1903 г.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Ф. 59. Ясинський М.М. Спр. 46. 9 Арк.

193. Сидоренко Георгий. Заметки по финансовому праву (80-е гг. XIX ст.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. Ф. VIII. Київський Університет Св. Володимира. Спр. 2890. 9 Арк.

Центральний державний історичний архів України м. Києва

Фонд 442 «Канцелярія київського. подільського і волинського генерал-губернатора. м Київ (1827–1916)»

194. Ведомость о числе принятых и желающих поступить в студенты Императорского университета св. Владимира. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 430. Арк. 72.

Фонд 707 «Канцелярія попечителя Київського навчального округу. м. Київ (1832–1920)»

195. Прошение Совета Императорского университета св. Владимира господину попечителю Киевского учебного округа от 22 мая 1835 года № 1077 относительно утверджения бывшего учителя Каневского уездного училища Леснобродского учителем математических наук Конотопского уездного училища.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–2.

196. О составлении устава Лицея. переводящегося из Кременца в Киев и об учреждении вместо онаго университета Св. Владимира.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 592. Арк. 1–293.

197. Письмо управляющего департаментом Министерства народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 18 октября 1834 года № 10210 относительно утверджения ординарного профессора университета св. Владимира Максимовича в звании ректора на два года.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 631. Арк. 2.

198. Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа по представлению Совета университета св. Владимира о разрешении предписать профессору Бессеру прибыть в Киев из г. Кременца.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 637. Арк. 1–5.

199. Об утверждении колежского советника Игнатия Даниловича ординарным профессором в университет св. Владимира по кафедре законов полицейских и уголовных и назначении деканом юридического факультета.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 645. Арк. 1–17.

200. Сведения об учащихся в университете св. Владимира по 1 сентября 1835 года.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 864. Арк. 1–56, 28–34, 36–40.

201. Список учащихся в Императорском университете св. Владимира по 1 сентября 1836 года.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 1064. Арк. 12 зв, 25.

202. Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 10 ноября 1836 года № 1167 об утверждении деканом юридического факультета проф. Даниловича и деканом второго отделения философского факультета проФ. Выжевского.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 1116. Арк. 6–6 зв, 2.

203. Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа об утверждении столоначальника сей канцелярии губерского секретаря Лазова секретарём Совета университета св. Владимира.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 1141. Арк. 1–6.

204. Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 4 декабря 1836 года № 19387 относительно утверждения Императором ординарного профессора университета св. Владимира Цыха в звании ректора.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 1157. Арк. 10.

205. Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 29 января 1837 года № 1144 об утверждении экстраординарного профессора университета св. Владимира Новицкого ординарным профессором по кафедре философии.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 3. Спр. 44. Арк. 6.

206. Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 4 июня 1837 года № 6670 относительно утверждения Императором ординарного профессора университета св. Владимира Неволина в звании ректора.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 3. Спр. 223. Арк. 11.

207. Дело канцелярии попечителя Киевского учебного округа относительно распространения отдельных параграфов Общего Устава Императорских российских университетов 1835 г. на университет св. Владимира.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 3. Спр. 336. Арк. 2–308.

208. Письмо министра народного просвещения господину попечителю Киевского учебного округа от 31 декабря 1837 года № 14960 об утверждении ординарного профессора Богородского проректором университета св. Владимира и деканом юридического факультета на один год.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 3. Спр. 464. Арк. 7.

209. Письмо министра народного просвещения исполняющему должность помощника попечителя Киевского учебного округа от 04 мая 1845 года № 4499 о зачислении в университет св. Владимира молодых людей в ранге слушателей.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 11. Спр. 56. Арк. 12–13 зв., 12–12 зв.

210. О правилах допущения к слушанию университетских лекций.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 13. Спр. 299. Арк. 4–5.

211. Положение о взимании платы за обучение в высших и средних учебных заведениях.. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 18. Спр. 89. Арк. 41–47.

212. О рассходах на заграничные поездки преподавателей Университета Св. Владимира в 1862 г.. // Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.707. Оп. 28. Спр. 313. Арк. 3–4 (зв.).

Фонд 710 «Волинський (Кременецький) ліцей. м. Кременець Волинської губернії (1758–1837)»

213. Викладацький склад та кількість учнів Кременецького ліцею (1820). Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 58. 8 Арк.

214. Кількість учнів Кременецького ліцею (1830).// Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 62. 24 Арк.

215. Програма по праву. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.710. Оп.3. Спр.145. Арк.24.

216. Програма викладання політичної економії. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф.710. Оп.3. Спр.145. Арк.23.

Державний архів м. Києва

Фонд 16 «Університет Св. Володимира (1834–1920 рр.)»

217. О годичных испытаниях в 1836–1837 уч. году.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 275. Спр. 114. Арк. 19–25. 77 Арк.

218. О устройстве в университете юридического факультета (1835). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 276. Спр. 42. 43 Арк.

219. Именная ведомость об учащихся в университете св. Владимира в 1834-м году. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 276. Спр. 45. Арк. 70–74.

220. О том. чтобы гг. профессора. адъюнкты и лекторы доставили печатное обозрение предмета своего преподавания в первый год в университете. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 276. Спр. 283. 26 Арк.

221. По представлению юридического факультета об отделении кафедры законов государственного благоустройства и благочиния от кафедры законов казенного управления и законов о повинностях. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 276. Спр. 568. 10 Арк.

222. О представлении попечителю Киевского учебного округа по истечении каждых двух месяцев меморий с выписками из протоколов заседаний университета св. Владимира. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 276. Спр. 803. Арк. 1–2.

223. Письмо управления Киевского военного Подольского и Волынского генерал-губернатора по Киевскому учебному округу от 31 мая 1849 года № 3276 Совету университета св. Владимира об определении числа студентов университета. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 288. Спр. 165. Арк. 1, 2, 1зв.

224. О публичных лекциях ректора Бунге.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 148. 3 Арк.

225. О полукурсовом испытании студентов юридического факультета.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 166. 3 Арк.

226. О составлении обозрения и расписания лекций на 1 и 2-е полугодие 1861/62 уч.г.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 172. 59 Арк.

227. Отчеты о преподавании в 1-м и 2-м полугодии 1860-61 учебного года. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 186. 40 Арк.

228. Отчет по университету св. Владимира за 1861. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 210. 81 Арк.

229. О введении при университета св. Владимира практических упражнений для студентов юридического факультета по делам административным. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 221. 14 Арк.

230. О том. чтобы студентов лицея кн. Безбородко принимать в студенты университета по сокращенным экзаменам. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 236. 4 Арк.

231. О подготовлении молодых людей для профессорского звания.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 300. Спр. 239. 4 Арк.

232. Отчет о преподавании во 2-м полугодии 1861-62 учебного года.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 301. Спр. 119. 12 Арк.

233. Об определении Н.Х. Бунге управляющим в Киевскую контору Государственного коммерческого банка (1862). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 301. Спр. 125. 1 Арк.

234. Об удостоении проф. Незабитовского степени доктора политических наук (1862). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 301. Спр. 261. 24 Арк.

235. О введении в университете св. Владимира преподавания публичных лекций (1863). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 302. Спр. 119. 2 Арк.

236. О назначении конкурса на замещение кафедры полицейского права в 1-ом полугодии 1865/66 ак. г. ординарным проФ. Бунге (1865).. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 304. Спр. 96. 8 Арк.

237. Обозрение преподавания наук и расписаний лекций во 2-м полугодии 1865-66 года. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 304. Спр. 225.

238. О командировании проФ. Цитовича в Петербург для занятий в комиссии по пересмотру вексельного устава (1893). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 332. Спр. 121. 1 Арк.

239. О защите магистром Н. М. Цытовичем диссертации на степень доктора и о назначении ординарным профессором по кафедре политической экономии. (1898–1899). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 338. Спр. 22.

240. О переведении приват-доцента Леонида Яснопольского тем же звании в Харьковский университет (1903).. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 37. 2 Арк.

241. О производстве студентами 4-го курса юридического факультету экзаменов по финансовому праву (1903).. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 161. 2 Арк.

242. Об утверждении при университете студенческого «философско-юридического общества» (1903). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 342. Спр. 201. 6 Арк.

243. Годовой отчет университета св. Владимира за 1838 год.. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 46. Арк. 1–174.

244. Отчёт университета св. Владимира за 1835, 1836, 1837 год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 28. Арк. 6–175.

245. Годовой отчет университета св. Владимира за 1838 год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 46. Арк. 1–174.

246. Отчёт университета св. Владимира за 1839 год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 49. Арк. 1–162.

247. Отчёт университета св. Владимира за 1840 год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 51. Арк. 1–181.

248. Отчет университета св. Владимира за 1843 год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 59. Арк. 1–207.

249. Отчет университета св. Владимира за 1844/45 учебный год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 62. Арк. 1–139.

250. Отчёт университета св. Владимира за 1834 год. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 469. Спр. 2. Арк. 137.

251. Рекомендательное письмо профессора финансового права Яснопольского о командировании приват-доцента П.Л. Кованько за границу с научной целью (1910). Державний архів міста Києва. Ф. 16. Опис. 469. Спр. 218. 1 Арк.

252. Об установлении платы за обучение в университете. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 38. Арк. 63.

253. Письмо помощника попечителя Киевского учебного округа инспектору студентов университета св. Владимира от 06 апреля 1851 года № 1443 относительно освобождения Петра Ангелова от платы за слушание лекций. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 478. Спр. 217. Арк. 115.

254. Обозрение преподавания на факультете в 1909–1910 учебном году. Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1511. Арк. 2.

Опубліковані джерела

255. Абрамов Я.В. В.Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность. СПб.: Тип. Товарищ. «Обществ. польза», 1891. 96 с.

256. Академические списки императорского университета Св. Владимира (1834–1884). К.: Тип. Ун-та, 1884.

257. Алексеенко М.М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А.Смита. Ж.-Б.Сея. Рикардо. Сисмонди и Д.С.Милля. Харьков: Универ. тип., 1870. 211 с.

258. Алексеенко М.М. Государственный кредит: Очерк нарастания государственного долга в Англии и Франции. Харьков: Универ. тип., 1872. 426 с.

259. Алексеенко М.М. Действующее законодательство о прямых налогах / Исслед. М.М. Алексеенко. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1879. 242 с.

260. Алексеенко М.М. Конспект финансового права. Х.: Литография А.И. Степанова, 1894. 311 с.

261. Алексеенко М.М. Общая теория переложения налогов. Харьков: В Унив. тип., 1870.– 17 с.

262. Алексеенко М.М. Организация государственного хозяйничанья. Харьков, 1870. 91 с.

263. Алексеенко М.М. Подоходный налог и условия его применения: Речь. произнес. в торжеств. собр. Имп. харьков. ун-та 17 янв. 1885 г. проф. М.М. Алексеенко. Харьков: тип. М.Ф. Зильберберга, 1885. 35 с.

264. Андреевский И.Е. О значении университетов в государственном. ученом и учебном отношениях. *Приложения к Журналам заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по проекту общего устава имп. Российских университетов*. СПб., 1862. № 1.

265. Андреевский И.Е. Полицейское право: [В 2-х т.]. 2-е изд., испр. и доп. Т I. СПб., 1874. 648 с.

266. Антонович А.Я. Теория бумажно-денежного обращения и государственные кредитные билеты. Киев: В унив. тип., 1883. 262 с.

267. Анцыферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. Воронеж, 1907. 250 с.

268. Анцыферов А.Н. Мелкий кредит. его организация и значение в России: [Доклад. читанный в заседании Харьковского юридического общества. 7 декабря 1902 г.]. Х.: Тип. и литоглитого.Петрова, 1903. 19 с.

269. Анцыферов А.Н. Центральные банки кооперативного кредита. М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. 360 с.

270. Архив братьев Тургеневых. Вып. 2-й. Письма и дневники А.И. Тургенева геттингенского периода (1802–1804 гг.) и письма его к А.С. Кайсарову и братьям в Геттингене 1805–1811 гг. СПб.: Тип. имп. акад. Наук, 1911. 527 с.

271. Архив Государственного Совета. Том V. С. 1. 2.

272. Бабст И.К. От Москвы до Лейпцига. М.: В Тип. В. Грачева и Комп., 1859. 144 с.

273. Багалей Д. И. Pro domo sua. По поводу брошюры г. И-ва «В.Н. Каразин мнимый основатель Харьковского университета». *Очерки из русской истории*. Х., 1911. Т. 1: Статьи по истории просвещения. С. 600–603.

274. Багалей Д.И. Заметки и материалы по истории Харьковского университета. Новые данные для биографии В.Н. Каразина. — Х.: [б. и.], 1905. 84 с.

275. Багалей Д.И. К биографии В.Н. Каразина. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*, 1891. Т. 3. С. 307–311.

276. Багалей Д.И. Как готовится Харьковский университет к своему столетнему юбилею. *Очерки из русской истории*. Х.. 1911. Т. 1: Статьи по истории просвещения. С. 441–446.

277. Багалей Д.И. Каразин Василий Назарович. *Энциклопедический словарь* / под ред. К.К. Арсеньева. Ф. Ф. Петрушевского. СПб., 1895. Т. 14. С. 424–425.

278. Багалей Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1889. 120 с.

279. Багалей Д.И. Назарий Александрович Каразин и его колокол. *Киевская старина*. 1892. № 11. С. 163–175.

280. Багалей Д.И. Научная критика. памфлет или пасквиль? (По поводу брошюры г. И-ва «В.Н. Каразин. мнимый основатель Харьковского университета») / Д.И. Багалей. *Очерки из русской истории*. Х., 1911. Т. 1: Статьи по истории просвещения. С. 584–599.

281. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2 т. Х.: Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг, 1893–1904. Т. 1: 1802–1815 гг. 203 с.

282. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 2. (с 1815 по 1835 год.). Харьков: Паровая типография и литография. М.: Зильберберг и С-вья, 1904. 1136 с.

283. Багалей Д.И. Просветительная деятельность Василия Назаровича Каразина. Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. 31 с.

284. Багалей Д.И. Разбор медальных сочинений о В.Н. Каразине. *Очерки из русской истории*. Х., 1911. Т. 1: Статьи по истории просвещения. С. 572–583.

285. Багалей Д.И. Рец. на кн.: Абрамов Я.В. В.Н. Каразин (основатель Харьковского университета). Его жизнь и общественная деятельность / Я.В. Абрамов. СПб.: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1891. 96 с. *Киевская старина*. — 1891. № 4. С. 499–503.

286. Багалей Д.И. Роль В.Н. Каразина. С.О. Потоцкого и И.Ф. Тимковского в первоначальном устроении Харьковского университета. *Очерки из русской истории*. Х.,1911. Т. 1: Статьи по истории просвещения. С. 305–314.

287. Багалей Д.И. Чем обязан В.Н. Каразину Харьковский университет. *Харьковские губернские ведомости*. 1889. 27 мая.

288. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): в 2 т. Х.: [б. и.], 2004. Т. 2. 982 с.

289. Багалей Д.И., Сумцов Н.В., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 1905). Харьков: Типография Адольфа Дарре, Московская, № 19, 1906. 329 с.

290. Балудянский М. Национальное богатство. Изображение различных хозяйственных систем. *Статистический журнал*. 1806. Т. 1. Ч. 1. С. 45–71.

291. Балудянский М. О национальном богатстве. *Статистический журнал*. 1806. Т. 1. Ч.2. С. 33–70.

292. Балудянский М. О разделении и обороте богатства. *Статистический журнал*. 1808. Т. 2. Ч.2. С. 1–76.

293. Банковая энциклопедия / Под ред. Л.Н. Яснопольского. Т. 1. Банки. К.: Издательство Банковской Энкицлопедии, 1914. — 407 с.

294. Банковая энциклопедия / Под ред. Л.Н. Яснопольского. Т. 2. Биржи. К.: Издательство Банковской Энкицлопедии, 1917. — 411 с.

295. Баранов П. Михаил Андреевич Балугьянский. статс-секретарь. сенатор. тайный советник (1769–1847). Биографический очерк. СПб., 1882. 47 с.

296. Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. СПб., 1878.

297. Белявский Н.Н. Полицейское право (Административное право): Конспект лекций. Юрьев, 1910.

298. Берендтс Э.Н. Опыт системы административного права. Обзор истории административного права и истории его литературы. Ярославль, 1898.

299. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции. читанные в императорском училище правоведения. СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. 454 с.

300. Билимович А.Д. Министерство финансов в 1802–1902 гг. Исторический очерк. Киев, 1903.

301. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Московского университета. Ч.1. М., 1855. С. 3884. Ч. 2. М., 1855. С. 539–541.

302. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История статистика. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1882. Т. 1. 292 с.

303. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История статистика. СПб.: Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1882. Т. 2. 344 с.

304. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История статистика. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1882. Т. 3. 232 с.

305. Блиох И.С. Финансы России XIX столетия. История статистика. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. Т. 4. 347 с.

306. Боголепов М.И. Бумажные деньги. Петроград, 1922.

307. Божерянов И.Н. Граф Егор Францевич Канкрин. его жизнь. литературные труды и двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. СПб., 1897. 250 с.

308. Брадке Е.Ф. Автобиографические записки. *Русский архив*. 1875. Вып. 3. С. 269–307.

309. Брикнер А.Г. О сочинении «Денежный рынок в России от 1700 г. до 1762 г.» И.И. Патлаевского. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1869. № 9. Отд. 2. С. 160–175.

310. Булгарин Ф. Воспоминания о Дмитрии Максимовиче Княжевиче. *Северная пчела*. 1844. 8 декабря.

311. Булич Н.Н. Из первых лет Казанского университета (1805–1819). Ч. 2. Рассказы по архивным документам. Казань: Тип. Имп. Ун-та, 1891. 799 с.

312. Бунге Н.Х. Банковые законы и банковая политика / Николай Христианович Бунге. Сборник государственных знаний. СПб., 1874. Т. 1. С. 67–96.

313. Бунге Н.Х. Государственное счетоводство и финансовая отчётность в Англии / Николай Христианович Бунге. СПб., 1893. 95 с.

314. Бунге Н.Х. Джон Стюарт Милль как экономист / Николай Христианович Бунге. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1968. Т. 140. № 10. С. 1–100.

315. Бунге Н.Х. Загробные заметки; публикация В.Л. Степанова. *Река времен*. М., 1995. Кн. 1. С. 198–254.

316. Бунге Н.Х. Заметка о настоящем положении нашей денежной системы и средствах к ее улучшению. *Сборник государственных знаний*. Т. 8. СПб., 1880. С. 86–127.

317. Бунге Н.Х. Замечания на замечания Н.И. Пирогова ординарного профессора университета Св. Владимира Бунге Н.Х. *Замечания на проект общего устава императорских российских университетов*. СПб., 1862. Ч. 2. С. 131–139.

318. Бунге Н.Х. Исследование начал торгового законодательства Петра Великого. *Отечественные записки*. 1850. Т. 68. –№1. Отд. 2. С. 1–30.

319. Бунге Н.Х. Кредит и крепостное право. *Русский вестник*. 1859. Т. 19. № 2. Отд. 2. С. 125–136.

320. Бунге Н.Х. Мысли гр. Канкрина о бумажных деньгах. *Русский вестник*. 1864. Т. 54. № 11. С. 361–386.

321. Бунге Н.Х. Недостатки настоящей денежной и банковской систем в России и средства. могущие способствовать их устранению. *Русский инвалид*. 1867. 13/14 сент.

322. Бунге Н.Х. О восстановлении металлического обращения в России. К., 1877. 27 с.

323. Бунге Н.Х. О восстановлении постоянной денежной единицы в России. Киев: В универ. тип., 1878. 27 с.

324. Бунге Н.Х. О подушной подати. *Хроника деятельности Комиссий по крестьянскому делу*. СПб., 1889. Т. 1. С. 820–822.

325. Бунге Н.Х. Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права. *Отечественные записки*. 1858. Т. 119. № 8. Отд. 4. С. 55–69.

326. Бунге Н.Х. Об открытии в Киеве новых банков. *Киевлянин*. 1872. 30 март.

327. Бунге Н.Х. Об устройстве учебной части в наших университетах. *Русский вестник*. 1858. Т. 7. № 19. Отд. 1. С. 441–488.

328. Бунге Н.Х. Обозрение операций кредитных учреждений в Киеве в 1879 году. *Киевлянин*. 2 февраля 1880 года.

329. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. К., 1870. 136 с.

330. Бунге Н.Х. Письма к читателю о народном образ.овании. *Отечественные записки*. 1859. Т. 124. № 5. Отд. 1. С. 75–110.

331. Бунге Н.Х. Полицейское право. Курс. чит. в ун-те Св. Владимира проф. Н. Бунге. Т. 1. Введение и Государственное благоустройство. Киев: Унив. тип., 1869. 334 с.

332. Бунге Н.Х. Разбор сочинения г-на Пихно «Коммерческие операции Государственного банка». *Университетские известия*. 1876. № 12. Ч. 1. С. 78–82.

333. Бунге Н.Х. Теория кредита. Киев: в Унив. тип., 1852. 310 с.

334. Бунге Н.Х. Экономический кризис 1857 года. *Отечественные записки*. 1859. Т. 122. № 2. Отд.1. С. 385–406.

335. Бухтеев М. Опыт статистического Описания Новороссийского края А. Скальковского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1853. Т. III. С. 466–507.

336. Вернадский И. Библиографический очерк истории систематической статистики. *Экономист*. 1858. Том 1. Кн. 1. Разд. 2. С. 1–49.

337. Вернадский И. Задачи статистики. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1852. Ч. 74. С. 61–92.

338. Вернадский И. Лекции промышленной статистики. читанные студентам Технологического института профессором Вернадским в 1866/7 году. СПб.: Лит. И.Е. Лаппинга, 1867. 272 с.

339. Вернадский И.В. Библиографический очерк истории систематической статистики. *Экономист*. 1858. Т. I. кн. 1. Разд. II. С. 1–49.

340. Вернадский И.В. Исторический очерк промышленной статистики. – Москва, 1855. 92 с.

341. Вернадский И.В. Кредит. *Экономический указатель*. 1856. № 6. С. 129–130.

342. Вернадский И.В. Кредит и монеты. *Экономический указатель*. 1857. №7. С. 156–160.

343. Вернадский И.В. Критико-историческое исследование об италианской политико-экономической литературе до начала XIX века: Для получения степ. д-ра. М.: Унив. тип., 1849. II. 118 с.

344. Вернадский И.В. О дифференциальных пошлинах. *Экономист*. — 1865. Т. VII. кн. 1. С. 171–175.

345. Вернадский И.В. О протекционизме в России (из газеты «Голос»). *Экономист*. 1865. Т. VII. кн. 1. С. 117–170.

346. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. — СПб.: Ред. «Экон. указателя», 1858. 240 с.

347. Вернадский И.В. Очерк теории потребностей. СПб., 1852.

348. Вернадский И.В. Теория кредита, соч. Бунге. *Отечественные записки*. 1852. № 11–12.

349. Вирст Ф.Х. Краткое обозрение некоторых частей Российской торговли и перемен в достоинстве денег и в цене некоторых внутренних товаров в течение последних 23 лет. *Санкт-Петербургский журнал Изд. Министерства внутренних дел*. 1806. № 5.

350. Вирст Ф.Х. Рассуждения о некоторых предметах законодательства и управления финансами и комерцией Российской империи. СПб,1807.

351. Витте С.Ю. Воспоминания. М.: Соцэкгиз, 1960. Т. 3. 723 с.

352. Витте С.Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. 3-е изд. Берлин: Слово. 1923. Т. 1. 1923. 510 с.

353. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. СПб, 1912. 569 с.

354. Витяг з протоколу засідання Ради Університету Св. Володимира (вересень 1870 р.) про переобрання професора поліцейського права М.Х. Бунге на новий п’ятирічний термін. *Университетские известия*. 1870. № 10. С. 54–57.

355. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета св. Владимира. Киев: в Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. 1884.– 674 с.

356. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии. История. теория и финансы. К., 1918. 252 с.

357. Восемнадцатое присуждение учрежденных П.Н. Демидовым наград 17 апреля 1849 г. СПб., 1849.

358. Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвига Якоба. *Харківський історіографічний збірник*. Харків. 2014. Вип. 13.

359. Высочайше утвержденный Общий устав императорских российских университетов. *Полное собрание законов Российской империи*. Выпуск 2. Т. XXXVIII. № 39752.

360. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917. Т. 1. СПб. 1918.

361. Гагемейстер Ю.А. Разыскания о финансах древней России. СПб.: При Имп. Акад. Наук, 1833. 276 с.

362. Гарнье Ж. Начало финансов. СПб, 1863.

363. Гензель П.П. Библиография финансовой науки: толковый указатель к главнейшим сочинениям в русской и иностранной финансовой литературе. Вып. I. Ярославль: Тип. Губернского правления, 1908. 110 с.

364. Геннади Г.Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых. умерших в XVIII и XIX столетиях: «Канкрин Е.Ф.». Берлин: Тип. Розенталя, 1880.

365. Герман К.Ф. Всеобщая теория статистики СПб.: Императорская Академия наук, 1809.– 107 с.

366. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко / Сост. Н.В. Гербель. СПб., 1881. 474 с.

367. Годичный торжественный акт в лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии. бывший 4 сентября 1865 г. К.: В Университетской типографии, 1865. 32 с.

368. Гок К. Государственное хозяйство: Налоги и государственные долги. Киев: Унив. тип., 1865. 338 с.

369. Голубев П.И. Записки петербургского чиновника старого времени. *Русский архив*. 1896. № 5.

370. Гордеенко Г.С. В чем должно состоять ученое уголовное законоведение в России в настоящее время? Диссертация на степень доктора права. Харьков: Харьковский университет, 1838.

371. Горлов И. Теория финансов. Казань, 1841. 228 с.

372. Горлов И. Теория финансов. СПб.: В типографи И. Глазунова и К, 1845. 227 с.

373. Горлов И.Я. Начала политической экономии / Соч. Ивана Горлова. Т. 1–2. Санкт-Петербург: тип. П.А. Кулиша, 1859–1862.

374. Государственная дума. Стенографические отчеты. Созыв 4. Сессия V. Пг., 1917.

375. Готалов-Готлиб А.Г. Ришельевский лицей предшественник Новороссийского (Одесского) университета: историографическое исследование. Ч. 1. (1818–1837 гг.). Б.м., б.г. 82 с.

376. Граф Канкрин и его очерки политической экономии и финансии: в 3-х частях. СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук, 1894. 299 с.

377. Греч Н.И. Воспоминания о Д.М. Княжевиче. СПб., 1860. 16 с.

378. Грушевський М. Посмертні згадки: (А. Скальковський. Е. Кунік. В. Ястребов). *Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка*. 1899. Т. 27. вип. 1. рік VIII.

379. Гурьев А.Н. Денежное обращение в России в XIX столетии: исторический очерк. СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1903. 253 с.

380. Гурьев А.Н. Материалы для библиографии русской экономической литературы по денежному вопросу. СПб., 1896. 20 с.

381. Данилевский Г.П. Василий Назарович Каразин (материалы для биографии). *Северная пчела*. 1860. №№ 24–26; 29–30.

382. Данилевский Г.П. Василий Назарьевич Каразин (1773–1842). *Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования.* Х., 1866. С. 99–169.

383. Дмитрий Максимович Княжевич. Некролог. 1844. *Чрезвычайное прибавление к Запискам Одесского Общества Истории и Древностей*. 1844. Т. 1. XXIV с.

384. Еэберг К. Очерк финансовой науки. Ярославль, 1893.

385. Журавский Д.П. Об источниках и употреблении статистических сведений. Киев: В типографии И. Вальнера, 1846. 210 с.

386. Журавский Д.П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности. СПб.: Тип. К. Вульфа, 1859. 238 с.

387. Журнал заседаний съезда податных инспекторов Киевской губернии 1908 года. К.: Тип. К. П. Милевского и Ко, 1909. 176 с.

388. Журнал министерства народного просвещения. 1864. № 11.

389. Журнал министерства народного просвещения. 1891. № 2.

390. Журнал министерства народного просвещения. Тип. Императорской Академии Наук. СПБ. 1834–1917. 381 т.

391. Журнал Министерства народного просвещения. Июль 1863. Часть CXIX. СПб.: В Типографии И. Огрызко, 1863.

392. Журнал министерства народного просвещения. Часть XCV 1857.

393. Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXVI. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1840.

394. Журналы заседаний Ученого комитета Главного правления училищ по рассмотрению общего устава императорских российских университетов. СПб.: Тип. Имп. Акад. Наук, 1862. 480 с.

395. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. Ч. I. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. 479 с.

396. Замечание на проект общего устава Императорских российских университетов. Ч. II. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. 533 с.

397. Замечания иностранных педагогов на проекты уставов учебных заведений Министерства народного просвещения. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1863. 417 с.

398. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. СПб, 1862.

399. Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ. СПб.: Типография Императорской академии наук, 1862. Ч. 1. 643 с.; Ч. 2. 635 с.; Ч. 3. 574 с.; Ч. 4. 606 с.; Ч. 5. 627 с.; Ч. 6. 654 с.

400. Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 1. Одесса: В городской типографии, 1844. 706 с.

401. Зонненфельс И. Начальные основания полиции или благочиния / Пер. с нем. М., 1787.

402. И-в. В.Н. Каразин. мнимый основатель Харьковского университета. или Повесть о том. как историк может сделать из мухи слона. Х.: Т-во «Печ. С.П. Яковлева», 1905. 45 с.

403. Ивановский В.В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления). Казань, 1908.

404. Из записок Ю.Н. Бартенева. (Князь А.Н. Голицын и его рассказы). *Русский архив*. 1886. № 9–12.

405. Из личных дневников Александра I. *Вестник Европы*. 1868. Кн. 6.

406. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей университета Св. Владимира (1834–1884). К.: В типографии императорского университета Св. Владимира, 1884. 818 с.

407. Иловайский С.И. Казенные монополии как способ обложения предметов потребления. Одесса, 1896. 165 с.

408. Иловайский С.И. Конспект лекций по финансовому праву. читанных в 1888–89 академическом году в Императорском Новороссийском университете. Одесса: Типография Е.И. Фесенко, 1889. 251 с.

409. Иловайский С.И. Косвенное обложение в теории и практике. Одесса: Тип. Шт. войск Одес. Воен. Окр., 1892. 202 с.

410. Иловайский С.И. Краткий учебник финансового права. Одесса: Тип. Шт. войск Одес. воен. окр., 1893. 297 с.

411. Иловайский С.И. Определение. содержание и значение науки финансового права в связи с кратким очерком Финансового Положения Главнейших государств. Одесса: Типография «Одесского Вестника», 1887. 16 с.

412. Иловайский С.И. Учебник финансового права. Одесса: Тип. Штаба округа, 1899. 385 с.

413. Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. Одесса: Типо-хромо-литография А.Ф. Соколовского, 1904.

414. Ипполитов Г.М. Классификация источников в проблемно-тематических историографических исследованиях и некоторые методологические подходы к их анализу. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2011. т. 13. № 3(2). С. 501– 509.

415. Исторический бюджет России (Общие государственные росписи доходов и расходов на 1867–1917 гг.) Електронний ресурс. Режим доступу: http://istmat.info/node/47078г

416. Календарь Новороссийский на 1832 год / Под ред. А.С. Бориневича. Одесса,. 1832. 46 с.

417. Календарь Новороссийский на 1834 год / Под ред. А.С. Бориневича. Одесса, 1833. 56 с.

418. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов графа Е.Ф. Канкрина 1838 г. СПб.: Типография второго отделения собственной Е.И.В. канцелярии, 1880. 161 с.

419. Канкрин Е.Ф. Экономика человеческого общества и состояние финансов / пер. О.И. Сеньковского. СПб., 1846.

420. Капустин М.М. Чтения о политической экономии и финансах. Ярославль: Тип. Губ. правл., 1879. 382 с.

421. Карасевич П. Л. О форме университетского преподавания науки права. лекція. читання студентам 1-го курса Московского университета 1 сентября 1876 г.. *Юридический вестник*. –1876. № 8 С. 81–91.

422. Каратаев С. Библиография финансов. промышленности и торговли: Со времен Петра Великого по настоящее время (с 1714 по 1879 г. включительно). СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1880. 395 с.

423. Кауфман И.И. Бумажно денежные проекты и экстраординарные финансы. СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1879. 87 с.

424. Кауфман И.И. Вексельные курсы России за 50 лет: 1841-90 / [Соч.] И.И. Кауфмана. СПб.: Центр. стат. комитет М-ва внутр. Дел, 1892. 28 с.

425. Кауфман И.И. Из истории бумажных денег в России / СПб.: тип. «Север», 1909. 292 с.

426. Кауфман И.И. К учению о деньгах и кредите. Харьков: Универ. Тип., 1868. 49 с.

427. Кауфман И.И. Кредит. банки и денежное обращение. СПб.: тип. А.Е. Ландау, 1873. 928 с.

428. Кауфман И.И. Кредитные билеты. Их упадок и восстановление. СПб.: тип. В.С. Балашева, 1888. 383 с.

429. Кауфман И.И. Неразменные банкноты в Англии. 1797–1819: Докторская диссертация И.И. Кауфмана. 2-е изд. Пг.: тип. ред. период. изд. М-ва фин., 1915. 245 с.

430. Кауфман И.И. Обзор проектов. вышедших в 1861-1878 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России. СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1878. 78 с.

431. Кауфман И.И. Основания расчетов по публичным займам государственным. городским. железнодорожным. ипотечным и т.п. СПб.: Изд-во Центр. Стат. Ком. М-ва Вн. Дел, 1891. 320 с.

432. Кауфман И.И. Реформа кредитной денежной системы. *Вестник Европы*. СПб., 1875. Т. 2. март. С. 365–399.

433. Кауфман И.И. Русский вес. его развитие и происхождение в связи с историей русских денежных систем с древнейших времен: Опыт исследования. СПб.: тип. Имп. академии наук, 1906. 91 с.

434. Кауфман И.И. Серебряный рубль в России от его возникновения до конца XIX века: Опыт исследования. СПб.: тип. Б.М. Вольфа, 1910. 268 с.

435. Кауфман И.И. Статистика государственных финансов России в 1862–84 годах, разработанная старшим редактором Центрального статистического комитета И. Кауфманом. СПб.: Центр. стат. ком. МВД, 1886. 417 с.

436. Кауфман И.И. Статистика русских банков. Ч. 1. СПб.: Центр. стат. ком. МВД, 1872. 355 с.

437. Кауфман И.И. Теория колебания цен: Исследование. удостоенное Советом

Императорского харьковского университета в дек. 1866 года золотой медали. Харьков: Унив. тип., 1867. 288 с.

438. Кашкаров М.П. Денежное обращение в России. Историко-статистическое исследование. В 2-х т. Т. 1. СПб.: Государственная типография, 1898.

439. Кеппен П. Разбор сочинения г. редактора (Одесского) Главного статистического комитета статского советника Аполлона Александровича Скальковского. под заглавием «Опыт статистического обозрения Новороссийского края». (рукопись и карта). Б.м., 1849. 19 с.

440. Клобуцкий М.П. Исследование главных положений основных законов Российской империи в историческом их развитии: Рассуждение, напис. исправляющим должность адъюнкта по Юрид. фак. Михаилом Клобуцким на степ. магистра юрид. наук. Харьков: Унив. тип., 1839. 140 с.

441. Клобуцкий М.П. О происхождении и постепенном развитии гербовой регалии в России. Харьков, 1855.

442. Кованько П.Л. Бюджет СССР: Историко-критический обзор. Мюнхен, 1956.

443. Кованько П.Л. Бюджеты городов Украины. Х.,1925.

444. Кованько П.Л. Главнейшие реформы. проведенные Н.Х. Бунге в финансовой системе России: Опыт критической оценки деятельности Н.Х. Бунге. как министра финансов (1881–1887 гг.) Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1901. 459 с.

445. Кованько П.Л. Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг.: Финансово-статистический очерк с 15 диаграммами. К.: Типография Импер. Ун-та Св. Владимира, 1911. 67 с.

446. Кованько П.Л. Местный бюджет Киевской губернии К., 1925. 102 с.

447. Кованько П.Л. Местный бюджет Украины в 1912 году в нынешних территориальных границах и административно-территориальном делении. Х., 1925. 86 с.

448. Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. (Выкупная операция: 1861–1907 гг.). Киев: тип. Н.Т. Корчак-Новицкого,1914. 484 с.

449. Кованько П.Л. Содержание и сущность бюджетного права. К.: Типография. Императорского. Университета. Св. Владимира, 1910. 18 с.

450. Кованько П.Л. Финансы СССР во вторую мировую войну. Мюнхен, 1951.

451. Кованько П.Л. Финансы СССР после второй мировой войны: (В сравнительном освещении). Мюнхен, 1954.

452. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 1 (ч. 1 и 2). Санкт-Петербург: Издание Императорской Публичной библиотеки, 1861. 283 с.

453. Корф М.А. Жизнь графа Сперанского. Т. 2. (Части 3. 4 и 5). СПб.: Издание императорской публичной библиотеки, 1861. 388 с.

454. Косса Л. Основы финансовой науки. М., 1900.

455. Кранихфельд А.И. Лекции по финансовому праву, читанные в Императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. СПб., 1851.

456. Краткий отчет о состоянии и действиях императорского Новороссийского университета в 1874/75 академическом году. Одесса, 1875. 70 с.

457. Краткое пособие по финансовому праву в вопросах и ответах. Доходы и расходы указаны по розписи 1908 и 1909 гг. / Сост. По Озерову, Иловайскому, Никитскому и др. Применимо к экзаменационной программе. К., 1909.

458. Куломзин А.Н., Рейтерн-Нолькен В.Г. М.Х. Рейтерн: биографический очерк. С приложениями из посмертных записок М.Х. Рейтерна. СПб., 1910. 191 с.

459. Куперник Л. Новые экзаменные требования по юридическому факультету. *Юридический вестник*. 1885. Том XX. Книга четвертая. С. 452–463.

460. Курсель-Сенель Ж.Г. Банки. их устройство. операции и управление / Пер. и дополнения В. Безобразова. СПб., 1862. 768 с.

461. Курсель-Сенель Ж.Г. Руководство к теоретическому и практическому изучению предприятий промышленных. торговых и земледельческих / Перевод В. Вешнякова. СПб., 1860. 620 с.

462. Курсель-Сенель Ж.Г. Теоретический и практический трактат о политической экономии / Пер. Я. Ростовцева. СПб., 1862.

463. Лавровський Н.А. Василий Назарьевич Каразин и открытие Харьковского университета. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1872. № 1 С. 57–106; № 2. С. 197–247.

464. Лавровский Н.А. Воспоминания о Василии Назаровиче Каразине (1773–1873). *Журнал Министерства народного просвещения*. 1873. № 2. С. 294–311.

465. Лавровский Н.А. Замечания о первоначальной истории Харьковского университета. *Харьковские губернские ведомости*. 1869. № 26. С. 2–3.

466. Ламанский Е.И. Исторический очерк денежного обращения в России с 1650 по 1817 год. *Сборник статистических сведений о России*. В 2-х книгах. СПб., 1854.

467. Лащенков Н.А. Василий Назарович Каразин как помещик с. Кручика. *Харьковский сборник*. Х., 1887. Вып. 1. С. 53–64.

468. Лебедев В. А. Финансовое право: учебник (Сер. «Золотые страницы финансового права России»). М.: Статут, 2000. 461 с.

469. Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. СПб., 1882.

470. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Х., 1914. 126 с.

471. Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения. из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817. Одесса, 1903.

472. Лицей князя Безбородко. СПб.: В Типографии Императорской академии наук, 1859. 208 с.

473. Лонгинов М. Граф Сперанский. *Русский Вестник*. 1859. № 10. Кн. 2. С. 527–576.

474. Львов Д.М. Курс финансового права. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1887. 537 с.

475. Майков П.М. Сперанский и студенты законоведения. Очерк из истории русского правоведения по документам Архива Государственного Совета). *Русский вестник*. 1899. № 8. С. 610–612.

476. Маркевич А.И. Аполлон Александрович Скальковский. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1900. Т. XXII. С. 23–42.

477. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета: историческая записка. Академические списки. Одесса: Экономическая типография (б. Одесского вестника), 1890. 822 с.

478. Маркевич Ал. Дневник Григория Ивановича Соколова / предисл. Ал. Маркевича. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1906. Т. XXVI. С. 75–90.

479. Маркевич Ал. К биографии А.А. Скальковского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1901. Т. XXIII. С. 27–33.

480. Материалы для статистики Российской империи. издаваемые с высочайшего соизволения при статистическом отделении Совета министерства внутренних дел. 1839–1887 гг. 676 с.

481. Материалы. собранные отделом высочайше учрежденной комиссии для пересмотра общего устава российских университетов при посещении их в сентябре. октябре и ноябре 1875 г. СПб., 1876.

482. Медем М.М. Мои воспоминания об отце моем М.А. Балугьянском. *Русский архив*. –1885. № 11. С. 414–432.

483. Меньков Ф. Рецензия: Иловайский С.И. Учебник финансового права. 5-е изд. Одесса. 1912. *Новый экономист*. 1913. № 33–34. С. 15–16.

484. Мигулин П.П. Аграрная реформа. *Слово*. 1906. 2 июня. № 479. С. 2.

485. Мигулин П.П. Аграрный проект трудовой группы. *Слово*. 1906. 23 июня. № 495. с. 2.

486. Мигулин П.П. Борьба с голодом и страхование от неурожаев. *Голос Земли*. 1912. 10 января. № 1. с. 4.

487. Мигулин П.П. Бумажные деньги. *Новый экономист*. 1915. № 15. с. 3–6.

488. Мигулин П.П. Возрождение России. Экономические этюды и новые проекты. Харьков. 1910. 500 с.

489. Мигулин П.П. Всероссийский хлебный и мукомольный банк. *Экономист России*. 1909. №41. с. 1–3.

490. Мигулин П.П. Голод. *Экономист России*. 1911. № 44. С. 1–3.

491. Мигулин П.П. Казна и частные железнодорожные общества. *Народное хозяйство*. 1903. март-апрель. С. 83–87.

492. Мигулин П.П. Как бороться с голодом? (К вопросу о страховании урожаев). *Экономист России*. 1911. № 45. С. 3–6.

493. Мигулин П.П. Настоящее и будущее русских финансов. Харьков, 1907. 389 с.

494. Мигулин П.П. Наша банковская политика (1729–1903). Харьков: Тип. «Печ. дело». кн. К.Н. Гагарина, 1904. 439 с.

495. Мигулин П.П. Наша валюта и вопрос о мелких казначейских билетах. *Новый экономист*. 1915. № 18. С. 3–7.

496. Мигулин П.П. Наша новейшая железнодорожная политика и железнодорожные займы (1893–1902). Харьков, 1903. 360 с.

497. Мигулин П.П. Неурожай и страхование посевов. *Новый экономист*. 1914. №27–28. С. 1–3.

498. Мигулин П.П. Опасная игра. *Слово*. 1905. 26 ноября. № 312. С. 1–2.

499. Мигулин П.П. Основной вопрос нашего сельского хозяйства. *Экономист России*. 1909. № 23. с. 2–4.

500. Мигулин П.П. Почему для организации хлебной торговли нужен специальный банк? *Экономист России*. 1909. № 37. с. 1–4.

501. Мигулин П.П. Реформа денежного обращения в России и промышленный кризис (1893–1902). Харьков, 1902. 336 с.

502. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. I. Эпоха 1769–1886 гг. Харьков, 1899. 606 с.

503. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. II. Министерство И.А. Вышнеградского 1887–1892. Харьков, 1900. 576 с.

504. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып.1. Конверсионные операции в 1893–1901 гг. Харьков: Типолитогр. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1901. 114 с.

505. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1899). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 2. Реформа денежного обращения 1896–1898 гг. и связанные с ней кредитные операции. Харьков: Типолитогр. «Печатное дело» кн. К.Н. Гагарина, 1902. 330 с.

506. Мигулин П.П. Русский государственный кредит. Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 3. Железнодорожные займы и железнодорожная политика 1893–1902 гг. Харьков: Типолитогр. «Печатное дело», 1903. 135 с.

507. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего. Вып. 4. Банковая политика и государственный ипотечный кредит в 1893–1902 гг. Харьков, 1904. 218 с.

508. Мигулин П.П. Русский государственный кредит (1769–1906). Опыт историко-критического обзора. Т. III. Министерство С.Ю. Витте и задачи будущего (1893–1906). Вып. 5. Итоги министерства Витте и обзор кредитных государственных операций. Харьков: Тип. «Печатное дело», 1907. 201 с.

509. Мигулин П.П. Русский центральный независимый эмиссионный банк. Проект. Харьков, 1906.

510. Мигулин П.П. Финансовые затруднения. *Слово*. 1906. 16 июня. № 489. С. 2.

511. Мигулин П.П. Финансовые злоупотребления перед лицом Государственной Думы. *Слово*. 1906. 26 мая. № 473. С. 2.

512. Мигулин П.П. Хлебная монополия. *Экономист России*. 1912. № 19–20. С. 1–3.

513. Мигулин П.П. Хлебный банк. *Экономист России*. 1911. № 23. С. 2–3.

514. Мигулин П.П. Шоссейный вопрос. *Новый экономист*. 1913. № 48. С. 3–4.

515. Мигулин П.П. Экономическая программа земского центра. *Слово*. 1905. 30 сентября. № 271. С. 5–6.

516. Миклашевский А.Н. Деньги. Опыт изучения основных положений экономической теории классической школы в связи с историей денежного вопроса. М.: Университетская тип., 1895.

517. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Конспект лекций. М., 1866.

518. Михневич И.Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 г. по 1857 год. Одесса, 1857. 200 с.

519. Мурзакевич Н.Н. Автобиография. СПб., 1886. 233 с.

520. Незабитовский В.А. Собрание сочинений / Под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского. Киев: изд. Сов. Ун-та Св. Владимира, 1884.

521. Никитенко А.В. Дневник: в 3-х т. М.: Художественная литература, 1955. Т. 1. 1826–1857. 590 с.

522. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки / Перевод с итальянского М.: Изд. М. и С. Сабашниковых,1904. 656 с.

523. Новороссийский календарь. издаваемый П. Морозовым. 1835 год. Одесса, 1834. 84 с.

524. Новороссийский календарь. издаваемый П. Морозовым. 1837 год. Одесса, 1836. 112 с.

525. О взносе дворянством Слободско-Украинской губернии для Харьковского университета 400.000 рублей от 25 мая 1803 г.. *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения*. Т.1. СПб., 1875.

526. О закрытии Виленского университета. 1 мая 1832 года. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825-1855. Отделение первое: 1825–1839. СПб., 1864. Стлб. 384.

527. О переводе. упразднении и учреждении учебных заведений в Белоруссии. 1 мая 1832 года. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825-1855. Отделение первое: 1825–1839. СПб., 1864. Стлб. 383.

528. О приеме неограниченного числа студентов во все факультеты университетов [23 ноября 1856]. *Журнал министерства народного просвещения*. 1856. № 2. С. 12–13.

529. О принятии мер к усилению русского языка в училищах западных губерній. 7 июля 1832 года. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое: 1825-1839. СПб., 1864. Стлб. 392.

530. О принятии мер к усилению русского языка в училищах Западных губерний. 7 июля 1832 года. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Том 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое: 1825-1839. СПб., 1864. Стлб. 388–389.

531. О разделении юридического факультета Казанского университета на 2 разряда. *Сборник распоряжений по министерству народного просвещения*: в 16 т. СПб., 1874. Т. 4.

532. Об изменении распределения кафедр юридического факультета в университете св. Владимира. 8 декабря 1839 года. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Том 2: 1835–1849. СПб., 1866. Стлб. 442.

533. Обзор бюджетного законодательства России за 1862–1890 годы. СПб.: Изд-е государственной канцелярии, 1891. 870 с.

534. Обозрение преподавания в университетте Св. Владимира на 1902/1903 учебный год с приложеним расписания лекций по юридическому факультету. К.: Универ. тип., 1902.

535. Обозрение преподавания наук в лицее князя Безбородко в течение 1862–1863 уч. г. Торжественный акт в лицее князя Безбородка и Нежинской гимназии (4 сентября 1862 г.). К.: Тип. ун-та, 1862. 40 с.

536. Обозрение преподавания наук в Ришельевском лицее. в первую половину 1838 года. Одесса: В Городской типографии, 1838. 6 с.

537. Обозрение преподавания наук в Ришельевском лицее, в течение 1842–1843 года. Одесса: В городской типографии, 1842. 20 с.

538. Обозрение преподавания наук в Ришельевском лицее, в течение 1843–1844 учебного года. Одесса: В Городской типографии, 1843. 16 с.

539. Обозрение преподавания наук в Ришельевском лицее, в течение 1844–1845 учебного года. Одесса: В Городской тип., 1844. 18 с.

540. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1842–1843 учебный год / Харьковский Императорский университет. Харьков: В Университетской типографии, 1842. 32 с.

541. Обозрение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1839–1864 гг. Х., (ежегодное издание).

542. Обозрение публичных преподаваний в Императорском Харьковском университете за 1806–1825 гг. Х., (ежегодное издание).

543. Образование и Устав Ришельевского лицея в Одессе. СПб: В типографии департамента народного просвещения, 1818. 90 с.

544. Объяснительная записка к проекту Устава российских университетов. Проект Общего устава императорских российских университетов. СПб., 1862.

545. Озеров И.Х. Как расходуются в России народные деньги: Критика русского

расходного бюджета и государственный контроль: (по неизданным документам) / И.Х. Озеров. 2-е изд. М.: Тип. А.П. Поплавского, 1907. 320 с.

546. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: курс лекций. М.: Тип. И. Сытина, 1911. Вып. 1: Учение об обыкновенных доходах. 544 с.

547. Озеров И.Х. Основы финансовой науки: курс лекций. М.: Тип. И. Сытина, 1914. Вып. 2: Бюджет Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. 364 с.

548. Озеров И.Х. Очерки экономической и финансовой политики России и Запада. Сборник статетей. Вып 2. М.: Типо-литография «И.Н. Кушнерев и К˚», 1904. 471 с.

549. Озеров И.Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. М.: Д.С. Горшков, 1905. 273 с.

550. Оксман Е. А.О. Скальковський (1808–1898). Спроба бібліографії творів. *Відділ рукописів і стародруків Одеської національної наукової бібліотеки*. Справа № 958.

551. Орлов М.Ф. О государственном кредите / У истоков финансового права. Под ред. А.Н. Козырина. М.: Статут, 1998. Т. 1.

552. Осокин Е.Г. Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права. *Юридический сборник Д.И. Мейера*. Казань, 1856.

553. Отчет министра народного просвещения за 1871 год. Журнал министерства народного просвещения. 1873. Март-Апрель.

554. Отчёт о деятельности Юридического общества при Императорском Харьковском университете за 1902 г. *Труды юридического общества при императорском Харьковском университете*. Харьков, 1904. Т.1. С. 262–264.

555. Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1901 г. Х.: Тип. М. Зильберберга, 1902. 149 с.

556. Отчёт о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1902 г. Х.: Тип. М. Зильберберга, 1903. 192 с.

557. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912.

558. Палаузов В.М. Памяти И.И. Патлаевского / Курс финансового права И. Патлаевского. Одесса, 1885.

559. Патлаевский И.И. Денежный рынок в России от 1700 до 1762 года. *Зап. Имп. Новорос. ун-та*. 1868. Т. 2.

560. Патлаевский И.И. Курс финансового права. Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 423 с.

561. Патлаевский И.И. О подоходных налогах. *Сб. государственных знаний* / под ред. В. П. Безобразова. СПб., 1877. Т. 4.

562. Патлаевский И.И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей. *Из «Записок Императорского Новороссийского университета»*. Одесса, 1871. Том 6.

563. Пахман С.В. О задачах предстоящей реформы акционерного законодательства: Речь. написанная для произнесения в торжественном собрании Императорского Харьковского ун-та. 30 августа 1861 г. Х.: Университетская типография, 1861. 159 с.

564. Первольф И.И. Александр I и славяне. *Древняя и новая Россия*. 1877. № 12. С. 329–335.

565. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. СПб., 1809. № 22.

566. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. СПб., 1810. № 25.

567. Печать в Новороссийском крае. (исторический очерк). *Юг. Одесса*. 1882. Январь. С. 66.

568. Печерин Я.И. Исторический обзор росписей Государственных доходов и расходов с 1803 по 1843 год включительно: Сведения извлечены из дел. хранящихся в Архивах канцелярии Министра Финансов и Департамента Государственного Казначейства. Петербург: Типография Ю.Н. Эрлих, 1896. 220 с.

569. Пирогов Н.И. Дополнения к замечаниям на проект общего устава российских императорских Университетов. СПб., 1863; Свод печатных рецензий на проект Устава средних и низших учебных заведений. состоящих в Министерстве

народного просвещения. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1861. январь март. Ч. 109. С. 149–151.

570. Пирогов Н.И. Университетский вопрос. *Избранные педагогические сочинения*. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1953. С. 324–393.

571. Письмо Каразина Ф.В. Тройницкому А.Г. от 17 ноября 1842 г. *Русский архив*. 1894. № 4.

572. Письмо Муравьева М.Н. Каразину В.Н. от 28 марта 1805 года. *Русская старина*. 1900. № 4.

573. Пихно Д. Разбор сочинения Н.П. Яснопольского «О географическом распределении государственных доходов и расходов России». представленного в Юридическом факультете для приобретения степени доктора политической экономии и статистики. К., 1897.

574. Пихно Д.И. Основания политической экономии. 2-е изд. К., 1899. Вып. 1–2. 260 с.

575. Пихно Д.И. О свободе международной торговли и протекционизме: речь. читання на торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8 января 1889 года. *Университетские известия*. 1889. № 3. Март. С. 1–26.

576. Платонов И.В. Вступительные понятия в учении о благоустройстве и благочинии государственном. Х.: Университетская типография, 1856. 143 с.

577. Повторительный курс финансового права. Составлен применительно к программе университета Св. Владимира по курсам финасового права: Иловайского, Озерова и др. К., 1914.

578. Покровский С.П. Министерская власть в России. Ярославль: Типография губернського правления, 1906. 642 с.

579. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. I. № 1.

580. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. X. № 8337.

581. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. т. XIV. Ч. 1. –№ 12867.

582. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том XXVIII. № 21499.

583. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том. X. Часть 1. № 8337.

584. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24688.

585. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Том 39. № 29914.

586. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том 10. Часть 1. № 8337.

587. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том. 8. № 6670.

588. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XLIV. Ч. 2. Отд. 4. № 20747.

589. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20582.

590. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVI. № 19904.

591. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVI. № 19961.

592. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20406.

593. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 24688.

594. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20597.

595. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20598.

596. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20416.

597. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20597.

598. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVII. № 20598.

599. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII. № 21498.

600. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII. № 21499.

601. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXX. № 23771.

602. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24244.

603. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24249.

604. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24307.

605. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24326.

606. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXI. № 24686.

607. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXII. № 25080.

608. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXXIX. № 30115.

609. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. 34. № 26827.

610. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Том XXVII. № 20701.

611. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Том XXXV. № 27542.

612. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Том XXXVII. № 28198.

613. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Том XXXII. № 24952.

614. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. XXVIII. № 21499.

615. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т V (1830). Ч. I. № 3826.

616. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т IX. Ч. I. № 7224.

617. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. L. Ч. 2. № 54542.

618. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VI. № 4241.

619. Полное собрание законов Российской империи. –Собр. 2. Т. VIII. № 5947.

620. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6562.

621. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. VIII. Ч. 1. № 6194.

622. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLV. Ч. 1. № 47893.

623. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLVI. Ч. 1. № 49261.

624. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLVII. Ч. 1. № 50652.

625. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLVIII. Ч. 2. № 52775.

626. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLIII. Ч. 2. № 46079.

627. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLIII. Ч. 1. № 45949.

628. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XLIX. Ч. 1. № 53379.

629. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XV. Ч. 1. № 13383.

630. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI (1841). Ч. 2. № 15010.

631. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. Ч. 1. № 14700.

632. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. Ч. 1. № 14266.

633. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVI. № 15010.

634. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVIII. Ч. 1. № 16903.

635. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XVIII. Ч. 1. № 17302.

636. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12497.

637. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XIV. Ч. 1. № 12498.

638. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 2. № 37203.

639. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 2. № 37204.

640. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 2. № 38309.

641. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 1. № 36659.

642. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 2. № 37197.

643. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVI. Ч. 2. № 37665.

644. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 2. № 41604.

645. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 2. № 42861.

646. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 1. № 38407.

647. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 1. № 38170.

648. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 1. № 38207.

649. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 2. № 39086.

650. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVII. Ч. 1. № 38280.

651. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVIII. Ч. 1. № 39119.

652. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVIII. Ч. 1. № 39118.

653. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXVIII. Ч. 1. № 38451.

654. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. XXXIV. Ч. 2. № 35287.

655. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том VIII. № 6670.

656. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том VIII. № 6558.

657. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том XIV. Часть 1. № 11924.

658. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том XV. Часть 1. № 13423.

659. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том XVII. № 15730.

660. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. Том XXXIX. № 41040.

661. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. II. № 894.

662. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Том XXXVIII. Отд.1. №. 39752.

663. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. Т. IV. № 2404.

664. Положение об Учебных округах МНП. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. М., 1875. Т. 2.

665. Посников А.С. «Землеустройство» и крестьянский банк (Из объяснительной записки министра финансов). *Вестник Европы*. 1916. № 2. С. 325–333.

666. Посников А.С. Начала поземельного кредита. М.: Тип. «Рус. вед.», 1871. 52 с.

667. Посников А.С. Общинное землевладение. Вып. 1. Ярославль, 1875. 166 с.; Вып. 2. Одесса, 1877. 224 с.

668. Посников А.С. Подоходный налог и военный сбор. *Вестник Европы*. 1914. № 11. С. 374–383.

669. Посников А.С. Проект государственной росписи. *Вестник Европы*. 1915 № 1 С. 372–381.

670. Посников А.С. Пятидесятилетие наших кооперативных учреждений. *Вестник Европы*. 1915. № 12. С. 400–405.

671. Правила для Педагогического института. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. 1804. № 6. С. 2–46.

672. Правила. требования и программы испытаний в комиссии юридической. утверждены министерством народного просвещения 12 мая 1898 года. СПб., 1905.

673. Предварительные правила народного просвещения по проекту Каразина. 24 января 1803 г. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Т. 1. СПб., 1875. 1864 с.

674. Представление министра финансов С.Ю. Витте в комитет финансов от 4 февраля 1895 г. № 36 о разрешении сделок на золотую монету / Материалы по денежной реформе 1895–1897 гг. Под ред. проф. А.И. Буковецкого. Вып. I. Петроград-Москва, 1922. 212 с.

675. Протоколы заседаний совета Харьковского университета. Х., 1863.

676. Прошлое и настоящее Одессы. Составлено проФ. Новоросийского университета А.И. Кирпичниковым и А.И. Маркевичем к дню столетнего юбилея г.Одессы (1794–1894). Одесса, 1894. 48 с.

677. Пытин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем. *Вестник Европы*. 1878. №№ 9–12.

678. Разные известия. *Периодическое сочинение об успехах народного просвещения*. 1804. № 6. С. 60–71.

679. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого нем. изд. под ред. А. Корсака. Т.I. СПб.: В тип. Майкова, 1867. 318 с.

680. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. В.Лебедева. Т. II. СПб.: В типографиии Майкова, 1868. 376 с.

681. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки: Том 1. М.: Книга по требованию, 2012. 322 с.

682. Рейтерн М.Х. Влияние экономического характера народа на образование капиталов. *Морской сборник*. 1860. № 5. С. 55–72.

683. Рейтерн М.Х. Денежное счетоводство французского морского ведомства. *Морской сборник*. 1859. № 1. С. 1–49.

684. Рейтерн М.Х. Докладные записки о финансовом положении России. представленные великому князю Константину Николаевичу. *Река времен*. М., 1996. Кн. 5. С. 174–198.

685. Рейтерн М.Х. Счетоводство прусского морского ведомства. *Морской сборник*. 1859. № 3. С. 149–162.

686. Речь о сущности. важности и назначении политических наук. произнесенная в торжественном собрании Императорского Харьковского университета профессором политической экономии и дипломатии Тихоном Степановым. 30 августа 1833 г. Харьков: Университетская типография, 1833.

687. Рождественский Н.Ф. Обозрение внешней истории русского законодательства. с предварительным изложением общего понятия и разделения законоведения. СПб.: В тип. Эдуарда Праца, 1848. 206 с.

688. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. СПб.: Мин-во нар. Просвещения, 1902. 813 с.

689. Романович-Славатинский А.В. Государственная деятельность Графа Михаила Михайлович Сперанский. Киев: В ун. тип., 1873. 38 с.

690. Романовский В.Е. Государственные учреждения древней и новой России / В. Е. Романовский. 3-е изд., испр. и доп. М.: Издание И. Кнебель, 1911. 453 с.

691. Роммель К. Пять лет из истории Харьковского университета. Воспоминания профессора Роммеля о своем времени. о Харькове и Харьковском университете (1785–1815). Х.: В Университетской типографии, 1868. 111 с.

692. Рославский-Петровский А.П. Об учёной деятельности Императорского Харьковского университета в первое десятилетие его сущестовования. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1855. № 7. С. 1–36.

693. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802–825 гг. 1875. 1864 с.

694. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 гг. Отделение 1-е: 1825–1839. 1875. 1576 с.

695. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 гг. Отделение 2-е: 1840–1855 г. 1876. 1668 с.

696. Россия. Министерство народного просвещения. Сборник постановлений по министерству народного просвещения / Россия. М-во народ. просвещения. 2-е изд. СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1875–1876. Т. 3: Царствование императора Александра II. 1855–1864. СПб.. 1865. 1434 с.

697. Россия. Министерство финансов. 1802–1902. Исторический обзор главнейших мероприятий финансового ведомства. Ч. 2. СПб.: Экспедиция заготовления государственніх бумаг, 1902. 692 с.

698. Россия. Министерство финансов. 1802–1902. Ист. обзор главнейших мероприятий фин. ведомства: Ч. 1–2 / Печатано с разрешения Министерства финансов. часть 1. С.-Петербург: Экспедиция заготовления гос. Бумаг, 1902.

699. *Русская старина*. 1872. №10. С. 488–450.

700. Сакович В.А. Государственный контроль в России. его история и современное устройство в связи с изложением сметной системы. кассового порядка и устройства государственной отчетности. Ч. 1–2. Санкт-Петербург: Типо-литография Берман и Рабинович, 1896–1897.

701. Сарториус Г. Начальные основания народного богатства и государственное хозяйство. следуя теории Адама Смита / Пер. с нем. Казань, 1812.

702. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 2-е издание. СПб., 1876. Том 2. Отделение второе. Стлб. 1066.

703. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб., 1864. Т. 1. Стб. 264–301.

704. Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Т. 2. Отд. 1-е: 1825–1839. 2-е изд. СПб., 1875.

705. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Т. 1–2. СПб., 1866.

706. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Т. 1. Изд. 2-е. СПб., 1898.

707. Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России / Под. ред. В. Покровского. Т.1. СПб.: Издательство департамента таможенных сборов, 1902.

708. Сводная таблица расположения лекций на юридическом факультете Казанского мператорского университета за время с 14 февраля 1805 по 1 мая 1903 года. Казань, 1903.

709. Семенкова Т.Г. Становление Министерства финансов России и его инновации в первой половине XIX в. *Экономические науки*. 2013. № 3 (100). С. 143–146.

710. Семеновский В.И. Сперанский Михаил Михайлович. Энциклопедический словарь. Т.XXXI. СПб.: Изд. Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 188–192.

711. Сидоренко Г.Д. Государственное управление. Учение о военном деле. как часть государствоведения. Лоренца Штейна. *Сборник государственных знаний*. Т. 2 / Под ред.: В.П. Безобразов. СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова, 1875. 785 с.

712. Сидоренко Г.Д. Заметка о сокращенных сроках воинской повинности и обязательном обучении. *Сборник государственных знаний*. Т. 1 / Под ред.: В.П. Безобразов. СПб.: Изд. Д.Е. Кожанчикова. 1874. 469 с.

713. Сидоренко Г.Д. Записки по финансовому праву. Киев, 1880.

714. Сидоренко Г.Д. Исторический очерк налогов на сахар в России. К.: Универ. Изв., 1872.

715. Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. Житомир: Типогр. И литогр. наслед. С. Бродовича, 1888. 341 с.

716. Сидоренко Г.Д. Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Ч. 1. Значение рекрутской повинности в ряду систем формирования и комплектования войск. К.: Универ. Изв., 1869.

717. Сидоренко Г.Д. Русское финансовое право. Житомир, 1886.

718. Сидоренко Г.Д. Финансовое право: Ч. 1: Теория финансов: конспект лекций. Житомир, 1888. 341 с.

719. Сидоренко Г.Д. Эпизод из финансовой истории Австрии. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1859.

720. Скальковский А. Одесса за 40 лет назад. *Труды Одесского статистического комитета (ТОСК)*. Одесса, 1870. Вып. 4.

721. Скальковский А. Торговля. заводская. фабричная и ремесленная промышленность в Одессе. *Труды Одесского статистического комитета*. Одесса. 1865. Вып. 1. 313 с.

722. Скальковский А. Ярмарки или сухопутные пути Новороссийского края. *Отд. оттиск из журнала Министерства Внутренних Дел*. СПб., 1855. Ч. 11. кн. 4. 78 с.

723. Скальковский А.А. 1812 год в Новороссийском крае. *Одесский вестник*. 1837. 3. 6. 10. 13. 17. 20. 24 марта.

724. Скальковский А.А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея. 1764–1797. Одесса: Изд. Городское, 1889. 38 с.

725. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. Одесса: Тип. Т. Неймана и комп., 1848. 156 с.

726. Скальковский А.А. Географическая и этнографическая терминология Новороссийского края. СПб., 1858. 32 с.

727. Скальковский А.А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы: Сост. в 1859 г. СПб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1865. 181с.

728. Скальковский А.А. Из портфеля первого историка г. Одессы. *Из прошлого Одессы*. Сб. статей. сост. Л.М. Дерибас. Одесса, 1894. С.190-261.

729. Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: В Гор. тип., 1839. 88 с.

730. Скальковский А.А. Историческое введение в статистическое Описание Бессарабской области. *Журнал Министерства внутренних дел*. 1846. Ч. 13. С. 167–198, 407–444.

731. Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива: В 3 ч. Изд. 2-е, исправленное и значительно умноженное. Одесса: Гор. тип., 1846. Ч. 1. 367 с.; Ч. 2. 367 с.; Ч. 3. 294 с.

732. Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одессе. Одесса: в типографии П. Францова, 1867. 34 с.

733. Скальковский А.А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII в.: 1733–1768. Одесса: В гор. тип., 1845. 230 с.

734. Скальковский А.А. Опыт статистического Описания Новороссийского края. Одесса: Тип. Л. Нитче. 1850–1853. Ч. 1. География. этнография и народосчисление Новороссийского края. 1850. 366 с.; Ч. 2. Хозяйственная статистика Новороссийского края, 1853. 552 с.

735. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793–1823. Одесса: В Город. тип., 1837. 296 с.

736. Скальковский А.А. Порубежники. Канва для романов. Вып. 1. 1. Кагальничанка. Повесть 1769–1770. 2. Хрустальная балка. Повесть 1790 годов. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1849. VIII. 1–124; 125–195 с.

737. Скальковский А.А. Порубежники. Канва для романов. Вып. 2. Братья искупители. Повесть 1768 г. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1849. XIV. 201 с.

738. Скальковский А.А. Порубежники. Канва для романов. Вып. 3. Мамай. Повесть1758–1760 годов. Ч. 1. Мамай. Одесса: В тип. Л. Нитче, 1850. 203 с.

739. Скальковский А.А. Столетие Новороссийского генерал-губернаторства. 1774–1874. *Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1881 г*. Одесса, 1880. С. 18–24.

740. Скальковский А.А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук. отечественной истории и словесности. *Сын отечества*. 1842. Ч. 3. № 6. С. 19–68.

741. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823: В 2 ч. Одесса: Город. тип., 1836–1838. Ч. 1. –1836. 289 с.; Ч. 2. 1838. 350 с.

742. Скальковский К. Первая одесская гимназия. *Воспоминания молодости* (по морю житейскому). 1843–1869. СПб.: Типография А.Суворина, 1906. С. 38–50.

743. Слуцкий Е.Е. К вопросу о вычислении дохода государства от эмиссии. (Приложение I к ст.: Яснопольский Н.П. Наше денежное обращение в эпоху революции). *Местное хоз-во*. Киев, 1923. 2 нояб.

744. Соболев М.Н. Коммерческая география России: Очерк хозяйственной статистики и географии России сравнительно с иностранными государствами 6-е изд., исп. и доп. СПб.: Т-во «Н.П. Карбасников», 1914. 248 с.

745. Соболев М.Н. Очередные задачи реформы таможенного тарифа. *Экономист России*. 1911. № 4.

746. Соболев М.Н. Очерки из истории всемирной торговли в связи с развитием экономической жизни. М.: Маг. «Книжное дело», 1899. 166 с.

747. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы). Харків: Пролетарий, 1925. 187 с.

748. Соболев М.Н. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме. Харьков: тип. М.Х. Сергеева, 1915. 32 с.

749. Соболев М.Н. Политическая экономия: Элементарный учебник для кооперативных школ. народных университетов. коммерческих училищ и для самообразования. Харьков: Союз, 1919. 216 с.

750. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печ. Дела, 1911. 886 с.

751. Соболев М.Н. Экономические интересы и группировка политических партий в России. Москва, 1906. 34 с.

752. Собрание узаконений и распоряжений правительства. СПб., 1906. № 1700.

753. Сочинения. письма и бумаги В.Н. Каразина. собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. Х.: Изд. Харьков. ун-та, 1910. 928 с.

754. Сперанский М.М. Краткое историческое обозрение комиссии составления законов. Предложения к окончательному составлению законов. Русская старина. Т.XV. СПб.: Печатня В.И. Головина, 1826. С. 433–441.

755. Сперанский М.М. Обозрение исторических сведений о своде законов. СПб.: Тип. II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. 206 с.

756. Сперанский М.М. План государственного преобразования графа М.М. Сперанского: (Введение к Уложению государственных законов 1809 г.). М., 1905. 360 с.

757. Сперанский М.М. План финансов. У истоков финансового права. М.: Статут, 1998.

758. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1834 и 1835 годы. *Журнал министерства народного просвещения*. 1835. Ч. 10. № 4. С. 312–313.

759. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1832 и 1833 годы. *Журнал министерства народного просвещения*. 1834. Ч. 2. № 3. С. 70–71.

760. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений министерства народного просвещения за 1839 и 1840 годы. *Журнал министерства народного просвещения*. 1841. Ч. XXX. Отд. III. С. 28–29.

761. Степанов Т. Вступительная лекция. читанная в Императорском Харьковском университете сентября 5 дня 1832 года. Харьков: Типография ун-та, 1833.

762. Степанов Т. Записки о политической экономии. Часть 1-я. СПб.: Типогр. Ольхина, 1844; Часть 2-я. Харьков: Унив. Типография, 1848.

763. Степанов Т. Речь. о сущности. важности и назначении политических наук, произнесенная в Торжественном собрании императорского Харьковского университета 30 августа 1833. Х.: Универ. тип., 1833. 64 с.

764. Строев В.И. Столетие собственной его Императорского Величества канцелярии / Сост. приват-доцент В.Н. Строев. СПб.: Гос. тип., 1912. 331 с.

765. Судейкин В.Т. Восстановление в России металлического обращения 1839–1843: исторический очерк. М.: Издание редакции юридического вестника, 1891. 80 с.

766. Судейкин В.Т. Замечательная эпоха в истории русских финансов: (очерк экон. и фин. политики Н.Х. Бунге и И.А. Вышнеградского). Санкт-Петербург: Тип. Правительствующего сената, 1895. 109 с.

767. Тарасов И.Т. Кредит и бумажные деньги. Актовая речь. *Временник*. 1881. Кн. 27. Ярославль.

768. Тарасов И.Т. Ответ на «Мнение факультета об ученых трудах г. Тарасова» 24 февраля 1882 г. *Временник*. Ярославль, 1882. Кн. 28. С. 1–22.

769. Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. 710 с.

770. Тарасов И.Т. Учебник науки полицейского права. М.: Печатня С.П. Яковлева, 1891.

771. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях: Рассуждение. представленное для публичной защиты на степень доктора. К.: Университетская типография И. Завадского, 1878. 50 с.

772. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. Отд-ние, 1928. 164 с.

773. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит: Курс лекций, чит. на экон. отд. в 1911–12 уч. г. СПб.: Касса взаимопомощи студентов СПБ Политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1912. 74 с.

774. Твердохлебов В.Н. Местные финансы: Доп. к курсу проф. Озерова «Наука о фінансах». СПб.: Касса взаимопомощи студентов Спб. политехн. ин-та имп. Петра Великого, 1911. 56 с.

775. Твердохлебов В.Н. Местные финансы: Курс лекций, чит. на экон. отд-нии Петрогр. политехн. ин-та. Пг., 1917. 270 с.

776. Твердохлебов В.Н. Налоги в иностранных государствах М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1926. 264 с.

777. Твердохлебов В.Н. О реформе налогов в России. М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1916. 26 с.

778. Твердохлебов В.Н. Обложение городских недвижимостей на Западе. Ч. 2. Местное обложение (новые виды городских налогов). Одесса: Типография «Техник», 1909.

779. Твердохлебов В.Н. Обложение городских недвижимостей на Западе: Ч. 1–2. Одесса: «Экономическая типография», 1906–1909.

780. Твердохлебов В.Н. Пособия государства местным союзам. СПб.: Типо-лит. Шредера, 1912. 89 с.

781. Твердохлебов В.Н. Специальные сборы с домовладельцев в России. Одесса: «Экономическая типография», 1903. 27 с.

782. Твердохлебов В.Н. Теории переложения налогов: Ист.-лит. очерк. СПб.: тип. Шредера, 1914. 43 с.

783. Текст всеподданнейшего доклада, управляющего Министерством народного просвещения С.С. Уварова. *Журнал министерства народного просвещения*. 1834. Ч. 1. № 2. С. LXXXIX– XCIII.

784. Тиктин Г.И. Расходы г. Одессы в святи с общей теорией местных расходов. Одесса, 1905.

785. Тимофеев А. Сравнительно состояние российских университетов за 1835 год. *Журнал министерства народного просвещения*. 1835. Ч. 12. № 11. С. 332–333.

786. Тихий Н.И. В.Н. Каразин. Его жизнь и общественная деятельность. К.: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1905. 302 с.

787. Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. СПб.: Тип. К. Жернакова, 1848. 272 с.

788. Труды комиссии для пересмотра системы податей. Т. III. Ч. 1. СПБ., 1859.

789. Труды комиссии о составлении законов. Второе издание. Т.I. СПБ.: В тип. Комиссии составления законов, 1822. 372 с.

790. Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. М.: РОССПЭН, 1998. 527 с.

791. Туган-Барановский М.И. Витте и Бунге как министры финансов. *Северные записки*. 1915. № 3. С. 146–153.

792. Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. М.: Наука, 1997. 735 с.

793. Туган-Барановский М.И. Общественно-экономические идеалы нашего времени. СПб.: Вестник знания, 1913. 140 с.

794. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. М.: РОССПЭН, 1998. 664 с.

795. Туган-Барановский М.И. Очерк развития мануфактурной промышленности в России. *Приложение к журналу «Вестник мануфактурной промышленности»*. М., 1912. 23 с.

796. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии. их причины и ближайшие влияния на народную жизнь. СПб.: Тип. И.Н. Скороходова, 1894. 512 с.

797. Туган-Барановский М.И. Социализм как положительное учение. Петроград: Право, 1918. 179 с.

798. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. М.: Экономика, 1989. 496 с.

799. Туган-Барановський М. Політична економія: Курс популярний / Вст. ст. Л.П. Горкіної: Михайло Іванович Туган-Барановський мислитель. вчений. громадянин / Відп. ред. Т.І. Дерев'янкін. К.: Наук. Думка, 1994. 264 с.

800. Тургенев Н.И. Опыт теории налогов. СПб., 1818. 368 с.

801. Указ Правительствующему сенату об учреждении Киевского университета. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1834. Ч. 1. № 2. С. LCIII LCV.

802. Университетские известия / *Императорский Университет Св. Владимира*. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1862. № 2.

803. Устав Киевского юридического общества. состоящего при университете Св. Владимира. *Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету*

Св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. Киев, 1893.

804. Устав Одесского общества истории и древностей. Одесса: В городской типографии, 1839. 20 с.

805. Устройство юридических факультетов в разных иностранных университетах. и в особенности в Германии. *Журнал министерства народного просвещения*. 1834. № VIII.

806. Учебник финансового права / Иловайский С.И., проф.; Под ред.: Н.П. Яснопольский. проф. Ун-та Св. Владимира; Доп.: Г.И. Тиктин. 5-е (посмерт.) изд., перераб. и доп. Одесса: Е.С. Иловайская, 1912. 616 с.

807. Федорович Л.В. Теория денежного и кредитного обращения. *Записки Императорского Новороссийского университета*. Т. 48. Одесса. 1888. 626 с.

808. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905): 1. История факультета. 2. Очерки отдельных кафедр. 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. И.П. Осипова и Д.И. Багалея. Х.: Изд. ун-та, 1908. 309 с.

809. Фойгт К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года. Х.: тип. ун-та. 1859. 173 с.

810. Фридман М.И. Современные косвенные налоги на предметы потребления / М.И. Фридман. СПБ., 1908. Том. 1.

811. Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. 568 с.

812. Хроника. Из деятельности юридических обществ. Харьковское юридическое общество. *Журнал Министерства Юстиции*. 1904. №9. СПб. С. 278–280.

813. Цитович П.П. Деньги в области гражданського права. Х., 1873. 72 с.

814. Цитович П.П. К вопросу о вексельном уставе. СПб., 1895. 144 с.

815. Цитович П.П. Курс вексельного права. К., 1887. 336 с.

816. Цытович Н.М. Местные расходы Пруссии в связи з теорией местных расходов. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1898. 737 с.

817. Челышев С.Н. Реформатор без реформ. *Библиотека для чтения*. 1862. Т. 171. С. 1–45.

818. Шлецер Х. Начальные основания государственного хозяйства или наука о народном богатстве: в 2 ч. / Пер. с нем. М., 1805 (ч. I). 1806 (ч. II).

819. Штейн Л. Финансовая наука. Государственное хозяйство. Вып. 1. СПб., 1885.

820. Шторх П.А. Материалы для истории государственных денежных знаков в России с 1653 по 1840 год СПб.: Печатня Головина, 1868. 78 с.

821. Штурм Р. Бюджет. СПб., 1863.

822. Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира Сост. В. Короткий Репринтное издание К.: Лібидь, 2010. 280 с.

823. Шульгин В.Я. Юго-западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853). *Древняя и новая Россия*. 1879. Том 2. № 5. С. 5–32.

824. Эеберг К. Очерк финансовой науки / Пер. с нем. Ярославль, 1893.

825. Эеберг К.Т. Курс финансовой науки. СПб.: Тип. А. Розена, 1913. 604 с.

826. Южаков С. Падение Сперанского (эпизод из истории XIX в.). *Русская мысль*. 1890. № 11. С. 111– 131.

827. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьковский университет; под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. 311 с.

828. Якоб Л. О влиянии университетов на образование и благосостояние народа. *Речи. говоренные в торжественном собрании императорского Харьковского университета*. Харьков, 1808.

829. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. М.: Статут, 2002. 555 с.

830. Яроцкий В.Г. Финасовое право. СПб.: Изд. поруч. С. Борисоглебский, 1898. 368 с.

831. Яснопольский Л.Н. Государственные доходы и расходы. М.: Нар. Право, 1907. 29 с.

832. Яснопольский Л.Н. Государственный банк. СПб.: типография Т-ва «Общественная польза», 1907. 73 с.

833. Яснопольский Л.Н. Источники статистики землевладения. преимущественно в России: Пробная лекция, читанная (с некоторыми сокращениями) в Харьковском университете 30 апреля 1902 г. Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1902. 21 с.

834. Яснопольский Л.Н. Наш государственный бюджет в 1907 году. М.: Типолитогр. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1907. 39 с.

835. Яснопольский Л.Н. Очерки русского бюджетного права. Ч. 1. Исторический обзор составления наших государственных росписей и бюджетная реформа Татаринова. М.: В.П. Рябушинский, 1912. 99 с.

836. Яснопольский Л.Н. Русский государственный бюджет 1909 г. М.: типолитогр. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1909. 22 с.

837. Яснопольский Н.П. Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю. *Санкт-Петербургские ведомости*. 1868. № 143.

838. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Т.1. Киев, 1890. 256 с.

839. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственный доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Т.2. Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, Акционерного общества печати и издательского дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. 378 с.

840. Яснопольский Н.П. О географическом распределениии государственных расходов России. Киев, 1897. 584 с.

841. Яснопольский Н.П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с Северо-Западными и особенно польскими рынками. *Записки императорского Русского Географического общества*. 1873. Т. 1.

842. Яснопольский Н.П. Рец. на: Местные расходы Пруссии связи с теорией местных расходов. 92 с. *Университетские известия*. К., 1899. № 9. С. 1–74.

843. Яснопольский Н.П. Рец.: Кованько П.Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения. *Киевские Университетские известия*. 1915. № 6. С. 41–43.

844. Яснопольский Н.П. Специализация учебных планов преподавателей и занятий науками юридическими. государственными и экономическими в университетах

России. К.: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира. АО печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. 312 с.

845. Яснопольский Н.П. Экономическая будущность юга России и современная его отсталость. *Отечественные записки*. 1871. Т. 195. № 3.

846. Cancrin. Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg und ihr Wechselverhältnisse zu der Operation. St. Petersburg, B. 1. 1820.

847. Cancrin. Weltreichtum, Nationalreichtum, und Staatswirtschaft, oder Versuch neuer Ansichten der politischen Ökonomie. München, 1821.

848. Hagemeister J. Memoire sur le commerce des posts de la Nouvelle Russia, de la Moldavia et de la Wallachie. Oddessa. Simferopol, 1835. P. 27–34.

849. Justi J. Zu finden in der Rengerischen Buchhandlung. 1766. 600 p.

850. Lang J. «Grundlinien der politischen Arithmetik». Mit Bewilligung Charkowschen Cenzur-Commitat. Gedrückt in der Universitäts-Buchdruckerey. Kurak, im Verlage bey Carl Langner Buchhändler der kaiserl, naturforschenden Gesellschaft zu Moskwa. 1811.

851. Lang J. Adjunkt der moralisch-politischen Sektion an der kaiserl. Universität zu Charkow. Riga 1807 bey Carl Johann Gottfried Hartmann: «Über den obersten Grundsatz der politische Ökonomie». Mit Bewilligung der kaiserl, Cenzur-Committee zu Dorpat. Gedruckt bey Johann Fridrich Steffenhagen und Sohn.

852. Lang Joseph. Ober das Studium der juridischen und politischen Wissenschaften. Об изучении юридических и политических наук [параллельно на рус. и нем. яз., в кн.: Речи. произнесенные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета. бывшем 30 июня 1810 г. Харьков, 1811.

853. Memoires du prince Czartoryski et correspondance awec l`empereur Alexandre I-er. Paris, 1887. T. 1. S. 326.

854. Osiński A. O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. Lwów, 1876. S.123.

855. Sicard-ainé. Charles (1773-1830). Lettres sur Odessa / Par Sicard ainé. St.-Pétersbourg: de l'imprimerie de Pluchart et Comp., 1812.

856. Sonnenfels J. F.. von. Gründsätze der Polizei. Handlung und Finanz-Wissenschaft. Bd. 1–3. Wien: von Trattner, 1787.– 508 p.

857. Storch H. F. Historisch-statistische Gemälde des russischen Reichs am Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Bd 1–8. (Suppl. 1–2) mit Karten». Рига–Лейпциг, 1797–1803.

ІІ. ЛІТЕРАТУРА

Монографії. брошури. статті. матеріали конференцій. наукові збірники. підручники та посібники

858. Аблязов К.А. Устав университетов 1884 г.: история подготовки и характеристика его основных положений. *Вестник*. 2006. № 12. С. 100–108.

859. Аветисян А.Р. Деятельность Е.Ф. Канкрина в оценке отечественных историков. *Вестник ТИ им. А.П. Чехова*. 2016. № 1. С.301–306.

860. Ананьич Н.И. К истории отмены подушной подати в России. *Исторические записки*. 1974. №94. С.197–201.

861. Андреев А.Ю. «Гумбольдт в России»: Министерство народного просвещения и немецкие университеты в первой половине XIX века. *Отечесвенная история*. 2004. № 2. С. 37–55.

862. Андреев А.Ю. Московский университет в общественной и культурной жизни России начала XIX века. М.: Языки русской культуры, 2000. 312 с.

863. Андреев А.Ю. Российские университеты XVIII первой половины XIX века в контексте университетской истории Европы. М., 2009. 640 с.

864. Андреев А.Ю. Российские университеты XIX века в контексте университетской истории Европы. М.: Знак, 2009. 648 с.

865. Андрущенко В.Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки. *Фінанси України*. 2000. № 4. С. 3–11.

866. Аникеева А.А. Роль графа Е.Ф. Канкрина в финансовой науке. *Финансы и кредит*. 2008. № 44 (332). С. 62–66.

867. Аникеева А.А. Роль финансиста М.А. Балугьянского в общественной жизни России. *Финансы и кредит*. 2010. 20(404). –С. 75–80.

868. Аникеева А.А. Содержание финансов в воззрениях М.А. Балугьянского. *Финансы и кредит*. 2010. № 24(408). С. 83–88.

869. Анишин А.Ю. К эволюции взглядов на предмет финансового права: от истории к современному состоянию. *Финансовое право*. 2004. № 3. С. 3–7.

870. Антонович А.Я. Предмет и значение науки полицейского права. *Вестник университета имени О.Е. Кутафина* (МГЮА). Юридическое наследие. 2015. № 8. С. 316–331.

871. Базилевич В.Д., Короткий В.А. Економіст Іван Васильович Вернадський. К: Знання, 2012. 59 с.

872. Бардюжа Н.А., Дратвер Б.Л., Олейник И.В. История экономической мысли Украины: Методические рекомендации по изучению курса. Кировоград: Институт коммерции, 1995. 74 с.

873. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): курс лекций. М.: БЕК, 1996. –352 с.

874. Безгубенко Л.М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій. *Фінанси України*. 2000. № 4. С. 12–16.

875. Белозеров С.А. Иван Яковлевич Горлов: очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / Под ред. В.В. Ковалева. М.: Проспект, 2009. С. 184–193.

876. Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография. Монография. М.: Юрист, 1995. 208 с.

877. Берковський В. Основні тенденції дослідження економіки ранньомодерної Європи. *Український історичний збірник*. 2006. Вип. 9. 504 с.

878. Берлявский Л.Г., Шматова Е.С. Формально-догматический метод в правовых исследованиях: современные подходы. *Юридический мир*. 2012. № 6. С. 51–54.

879. Бесчеревных В.В. Очерки развития финансового права в МГУ.. *Вестник Московского университета*. Серия 11. Право. –1985. №2. С. 22–29.

880. Биюшкина Н.И. Становление российской науки полицейского права (XVII век – 80-е гг. XIX века). *Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2011. № 1 (14). С. 11–15.

881. Біднов В. Аполлон Скальковський, як історик Степової України. *Науковий ювілейний збірник українського університету у Празі*, присвячений панові президентові Чесько-Словенської республіки проф. доктору Т.Г. Масарикові для вшанування 75-літньої річниці його народження. Прага, 1925. Ч. 1. С. 291–356.

882. Благих И.А., Громова Ж.В. Н.Х. Бунге как экономист и государственный деятель. *Вестник СПбГу*. Сер. 5. 2010. Вып. 2. С. 121–130.

883. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі: Пер. з англ. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 687 с.

884. Боголепов М.И. Финансовый план пятилетия (1928/1929–1932/33). 2-е доп. изд. М.: Плановое хозяйство, 1929. 172 с.

885. Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины. *Записки Одесского археологического общества*. 1960. Т. 1. С. 175–186.

886. Боровой С.Я. Про економічні погляди А.О. Скальковського. *З історії економічної думки на Україні*. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 56–75.

887. Бубнов И.Л. Русский ученый об организации кооперативного кредита. *Деньги и кредит*. 2007. № 10. С. 57–62.

888. Бугков Д.К. Реконструкции финансовой системы. *Вестник финансов*. 1930.

889. Бугров А.В. И.И. Кауфман и его научное наследие. *Вестник банка России*. 2011. № 64 (1307). С. 36–43.

890. Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку. Л. Государственное Финансовое Издательство, 1929. 251 с.

891. Буковецкий А.И. Памяти И.И. Кауфмана. *Новый экономист*. 1916. № 1. С. 5.

892. Буковецкий А.И. Свободная наличность и золотой запас царского правительства в конце XIX начале XX в.. *Монополии и иностранный капитал в России*. М. Л., 1962. С. 359–376.

893. Бунякин Н.Е. Концепция становления и развития административного права в России: Монография. Тамбов: ТГТУ, 2002. 148 с.

894. Вархола М., Дубовицка Л. Вклад первого ректора Санкт-Петербургского университета Михаила Балудянського в развитие науки и образования. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2009. Вип. 15. С. 187–190.

895. Василик О.Д. Теорія фінансів. К.: НІОС, 2000. 416 с.

896. Василик О.Д. Фінансова наука. *Фінанси України*. 2001. № 1. С. 3–10.

897. Великий русский реформатор: Жизнь, деятельность, политические взгляды М.М. Сперанского. М.: Наука, 1989. 216 с.

898. Вернадський І. Витоки: Творча спадщина у контексті історії економічної думки в Україні: [монографія] / за ред. В.Д. Базилевича. Київ: Знання, 2009.

899. Вернигора Л. Місце М. Бунге в розвитку вітчизняної економічної думки ІІ половини XIX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Економіка. Київ: Київський університет, 2006.– Вип. 8. С. 34–37.

900. Вовк О.І. Постать Василя Каразіна в історіографії. Монографія. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 328 с.

901. Воспоминания о Харьковском университете профессора Людвига Якоба. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2014. Вип. 13.

902. Гаухман Р. П. Каразин Василий Назарович (1773–1842). Материалы к библиографии по истории русской науки: Физика / Под ред. Н.А. Карпова. — М., 1948. — С. 76.

903. Гензель П.П. Система налогов Советской России. М.; Л.: Экон. жизнь, 1924. 86 с.

904. Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в XIX – начале XX в. *Историко-правовые проблемы. Новый ракурс*. 2015. № 14. С. 23–33.

905. Гинзбург Ю.В. Федор Богданович Мильгаузен профессор финансового права. *Реформы и право*. 2011. № 1. С. 53–54.

906. Гинзбург Ю.В., Ильина Т.Н. Образование и государственная служба: попытки введения специализации на юридических факультетах в России. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod52/?gin.html

907. Голубка С.М. Балудянський реформатор і теоретик основних засад фінансово-економічної науки. *Економіка України*. 2012. № 7. С. 89–95.

908. Гончарук Т.Г. А.О. Скальковський як дослідник та оборонець прав транзитної торгівлі Одеси першої половини XIX ст.. Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 11. Серія: історія. Одеса, 2008. С. 9–15.

909. Гончарук Т.Г. З історії вивчення Української економіки першої половини XIX ст. (Історіографічні нариси). Одеса: Астропринт, 1999. 152 с.

910. Гончарук Т.Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415–1795 рр. в документах. Одеса: Астропринт, 2000. 372 с.

911. Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко: Історія. 1819–1859 рр. Одеса: Астропринт, 2005. 312 с.

912. Гончарук Т.Г. Праці А.О. Скальковського на сторінках журналу «Экономический указатель» кінця 1850-х рр.. *Науковий вісник* / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія. Одеса, 2010. № 1 (102). С. 180–191.

913. Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст. / За ред. чл.-кор. НАН України О.П. Реєнта. Одеса: Астропринт, 2008. 280 с.

914. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості. Економіка України. 1993. № 11. С. 80–87.

915. Горкіна Л.П. Від М. Бунге до М. Тугана-Барановського: еволюція поглядів на теорію розподілу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 193–211.

916. Горкіна Л.П. Є. Слуцький у контексті розвитку української та світової економічної думки. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2009. Вип. 42. С. 3–16.

917. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії. К., 2001. 268 с.

918. Горкіна Л.П. М.І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І.. Лукінов. Київ, 2003. 328 с.

919. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Київ: Наук. думка, 1994. 244 с.

920. Горкіна Л.П. Наука управління: феномен М.Х. Бунге. М.Х. Бунге – сучасний дискурс. К., 2005. С. 70–81.

921. Горкіна Л.П. Погляди Д.І. Піхна на основні аспекти економічної політики держави. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 264–276.

922. Горкіна Л.П., Чумаченко М.Г. Перерваний поступ: віхи історії економічної науки в Україні (кінець XIX – середина XX ст.). *Актуальні проблеми економіки*. 2008. № 4. С. 12–28.

923. Грачева Е.Ю. История науки финансового права. История юридических наук в России: Сб. ст. М.: Вестник университета им. О.Е. Кутафина, 2009. С. 474–502.

924. Грачева Е.Ю. История финансового права. *История юридических наук в России*. Вестник университета О.Е. Кутафина (МГЮА). 2015. № 3. С. 28–45.

925. Грачева Ю.Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. 183 с.

926. Гребцова І.С. Головні пріоритети діяльності попечителів одеського навчального округу першої половини XIX ст. в контексті персональної історії. *Вісник ОНУ*. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2017. Т. 22, Вип. 2. С. 117–125.

927. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на України (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К.: Видавництво АН УРСР, 1962. 206 с.

928. Гуржій О.І., Орлик В.М. селяни України та їх оподаткування в XVIII – середині XIX ст. Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2012. 278 с.

929. Демуз І.О. Наукові товариства та теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: Монографія. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. 681 с.

930. Дмитриев А.Л. Петр Петрович Мигулин. *Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет*. Москва, 2009. С. 287–297.

931. Дмитрієв А.Л. Іван Васильович Вернадський як статистик. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2008. Вип. 41. С. 255–260.

932. Днепров Э.Д. Законодательная деятельность в сфере образования в дореволюционной России. *Вопросы образования*. 2015. № 2. С. 244–278.

933. Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упоряд. Ігор Лиман. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 2016. Том 2. 496 с.

934. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Економічна теорія: Навчальний посібник. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. 260 с.

935. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Макроекономіка: стислий конспект лекцій. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. 92 с.

936. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Основи економічної теорії: Навчальний посібник. Кіровоград: Імекс, 2002. 87 с.

937. Дратвер Б.Л., Пасічник Н.О. Розробка М.І. Туган-Барановським теорії цінності. Наукові записки КДПУ. Серія: Гуманітарні науки. Випуск XI. Кіровоград, 1997. С. 55–62.

938. Дроздов О.А. И.И. Кауфман идейный вдохновитель денежной реформы 1895–1898 гг. в России. *Теория и практика общественного развития*. 2016. № 7. С. 75–78.

939. Друганова О.М. Суспільно-просвітницька діяльність викладачів вищих навчальних закладів України (XIX – початок XX століття). *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків: ХДАДМ, 2006. № 1. С. 39–43.

940. Емельянова И.А. Историко-правовая наука России XIX в. История русского права. Методологические и историографические очерки. Часть II. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. 156 с.

941. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Вышая школа, 1983. 352 с.

942. Ерошкин Н.П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). М.: Московский гос. ист.-арх. ин-т, 1985. 98 с.

943. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX –на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. К.: Атака, 2001. 176 с.

944. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М.: Мысль, 1978. 288 с.

945. Захаров В.В. Юридическое образование в России во второй половине XIX начала XX в.. «Изучать юриспруденцию яко прав искусство». Очерки истории юридического образования в России (конец XIX – XX вв.). Курск, 2008. 160 с.

946. Захаров В.Н., Петров А.Я., Шацилло М.К. История налогов в России IX – начало XX века. М.: РОССПЭН, 2006. 296 с.

947. Зипунникова Н.Н. «Мы обратили деятельность Университетов наших на существенную пользу наук и публичного воспитания»: к 180-летию Общего устава российских императорских университетов 1835 г. *GENESIS: Исторические исследования*. 2015. № 2. С. 170–204.

948. Зипунникова Н.Н. Правовое регулирование испытаний в университетских комиссиях (из истории Российской образовательной политики конца XIX – начала XX в.). *Вестник Удмуртского университета*. Серия: Экономика и право. 2012. Вып. 1. С. 98–104.

949. Злупко С.М. Історія економічної теорії. К.: Знання, 2005. 719 с.

950. Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. Л., 1993. –192 с.

951. Злупко С.М. Теорія грошей М.І. Туган-Барановського та її вплив на монетаризм XX ст.. *Фінанси України*. 1998. №8. С. 99–114.

952. Злупко С.М. Українська економічна думка. Постаті і теорії. Львів: Євросвіт, 2004. 544 с.

953. Ивлиева М.Ф. Финансовое право как наука и учебная дисципліна Московском государственном університете. *Финансовое право*. 2010. С. 2–7.

954. Игнатенко Д.И. Административно-правовой статут министерства финансов России, правовое регулирование деятельности министров финансов. *«Черные дыры» в российском законодательстве*. 2012. № 3. С. 106–108.

955. История русской экономической мысли. / Под ред. А.И. Пашкова, Н.А. Цаголова. Том 2. Ч. 2.: Эпоха домонополистического капитализма М.: Соцэкгиз, 1960. 676 с.

956. История экономических учений: Учебное пособие / За ред. В.Д. Базилевича. К.: Знание, 2004. 1300 с.

957. Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. Кн. 1: 1936–1947 / Відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій К.: Інститут історії України, 2011. 630 с.

958. Історія економічних вчень: навчальний посібник / За ред. В.В. Кириленка. Тернопіль, 2007.

959. Історія економічних вчень: Підручник: У 2 ч. Ч. 2 / За ред. В.Д. Базилевича. 2-ге вид., випр. К.: Знання, 2005. 567 с.

960. Історія економічної думки України: навч. посіб. / Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, Н.А. Петровська [та ін.]. К.: Либідь, 1993. 272 с.

961. Історія Київського університету (1834–1959) / За ред. О.З. Жмудського. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1959. 629 с.

962. Історія Одеського університету (1865–2000) / За ред. Л.О. Ануфрієв, С.О. Аппатов, Ю.О. Амброз та ін.; В.А. Сминтина (голов. ред.). О.: АстроПринт, 2000. 226 с.

963. Історія Одеського університету за 100 років / ОДУ ім. І.І. Мечникова; відп. ред.: О.І. Юрженко. Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 423 с.

964. Історія Одеської національної юридичної академії / Головний редактор С.В. Ківалов. Одеса: Юридична література, 2002. 340 с.

965. Історія Харківського університету 1804–2006: у 3 т. / [ред. кол. М. Г. Швалб, С. Б. Глибицька, Р. А. Ставницька]. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. Т. 1. 283 с.

966. Каратаев Н.К. Экономические науки в Московском университете (1755–1955). М.: Изд-во МГУ, 1956. 343 с.

967. Касьянов В.В. Влияние идей исторической школы права на кодификацию законов Российской империи. *Историческая и социально-образовательная мысль*. Том 8. 2016. № 4/1. С. 75-77.

968. Кашкин С.Ю. Методология интеграционного права. Часть I: Общие основы. *Юридическая наука*. 2018. № 2. С. 6– 16.

969. Кельман Е.И. О системе юридического образования. К.: Червоний шлях, 1925. 80 с.

970. Кельман Е.И. Очерк развития и деятельности Юридического факультета КИНХ'а. *Наукові записки Київського інституту народного господарства*. Сер. Техника, Экономика и Право. Киев. 1924. С. 168–183.

971. Кирьянов И. Алексеенко М.М. – «отец делового парламентаризма». *Власть*. 2009. № 4. С. 127–131.

972. Кисловский Ю.Г. Контрабанда: история и современность. М.: ИПО «Автор», 1996. 430 с.

973. Ковалев В.В. Эволюция финансовой науки в Санкт-Петербургском университете. Очерки по истории финансовой науки: Санкт-Петербургский университет / Под ред. В.В. Ковалева. М.: Проспект, 2009. 496 с.

974. Ковалевский В.И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте. *Русское прошлое*. 1991. №2. С. 5–91.

975. Коваленко Л.А. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1973. 168 с.

976. Кодан С.В. Свод законов Российской империи. Место и роль в развитии юридической техники и систематизации законодательства в России в XIX – начале XX века. *Юридическая техника*. 2007. № 1. С. 178–191.

977. Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России. *Золотые страницы финансового права*. Т.2. В.А. Лебедев. Финансовое право. М., 2000. С. 7–19.

978. Козырин А.Н. У истоков финансового права. М.: Статут (в серии «Золотые страницы финансового права»), 1998.

979. Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). Житомир: ЖДПУ, 2002. 131 с.

980. Копытов Ю.А. Административное право. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Издательство Юрайт, 2014. 649 с.

981. Корицкий Э.Б. Экономисты русской эмиграции. СПб.: Юр. Центр Пресс, 2000. 286 с.

982. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. Москва: Высшая школа, 1993. 447 с.

983. Коропецький І.С. Українські економісти XIX століття та західна наука. К.: Либідь, 1993. 192 с.

984. Косачевская Е.М. Михаил Андреевич Балугьянский и Петербургский университет первой четверти XIX века. Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1971. 272 с.

985. Котова Н.О. Аполлон Скальковський і його «Опыт статистического описания Новороссийского края». *Записки історичного факультету.* Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 1999. Вип. 8. С. 126–132.

986. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с. С. 195-200.

987. Кравченко В.В. А.О. Скальковський як історик України. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII сер. XIX ст.). Харків, 1996. С. 260–287.

988. Кравченко В.В. Університет для України / Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. К.: «Часопис «Критика», 2011. 546 с.

989. Кричевский Г.Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель / Институт истории естествознания и техники АН СССР. М.: Наука, 1984.

990. Крізь призму пам'яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / Автор-упорядник О.О. Синявська. Одеса: Бондаренко М.О., 2017. 300 с.

991. Крушельницька О.В. Методологія та організація наукових досліджень: Навчальний посібник. К.: Кондор, 2006. 206 с.

992. Ксенофонтов А.А., Камалетдинов А.Ш., Ксенофонтов А.С. Исследование региональных финансово в России: история и современность. *Вестник Университета*. 2015. № 5. С. 150–154.

993. Кузьменко В.П. Теорії соціально-економічних криз і соціальних основ кооперації М.І. Туган-Барановського [Електронний ресурс]: http://iee.org.ua/ua/publication/50/

994. Куприц Н.Я. Из истории государственно-правовой мысли в дореволюционной России. М.: Изд-во МГУ, 1980. 168 с.

995. Куприц Н.Я. О преподавании государственного права в России в период крепостнической реакции 30 50-х годов XIX в.. *Вестн. Моск. ун-та*. Сер.11. Право. 1978. №4. С. 17–25.

996. Кучеренко Г.С. Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первой половины XIX в. М.: Наука, 1981. 319 с.

997. Латковська Т.А. Історія та сьогодення української науки фінансового права. Правове життя сучасної України: Тези доповідей Міжнародної наук. конференції професорсько-викладацького і аспірантського складу (21-22 травня 2010 року м. Одеса). О.: Фенікс, 2010. С. 289–291.

998. Лебедев В.А. Финансовое право. *Золотые страницы финансового права*. Т.2. М., 2000.

999. Левитский В.Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. Х., 1914.

1000. Левицька Н.М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст..): Монографія. К.: НУХТ, 2012. 395 с.

1001. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. М.: Мысль, 1971. 368 с.

1002. Леоненко П.М. Структура фінансової науки у світлі її історії. *Фінанси України*. 2005. № 11. С. 21–24.

1003. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження. *Сучасність*. 1977. № 11. С. 78–97.

1004. Ломакин Д. В. Забытое имя. Тарасов И.Т. Учение об акционерных компаниях. Классика российской цивилистики. Москва: Статут, 2000.

1005. Лопух К.В. Новаторські ідеї М.І. Туган-Барановського у розвитку теорії грошей. *Український соціум*. 2014. №4. С. 122–129.

1006. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины: эволюция рыночной экономики. Харьков: Консум, 2004. 360 с.

1007. Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования. Х., 1995. 192 с.

1008. Лушникова М.В., Лушников А.М. Развитие науки финансового права в России. Учебное пособие. Москва, ООО «Юридический центр-Пресс», 2013.

1009. Лушникова М.В., Лушников А.М. Российская школа финансового права: портреты на фоне времени: монография. Ярославль: ЯрГУ, 2013. 640 с.

1010. М. Бунге: сучасний дискурс: Монографія / За ред. В.Д. Базилевича. К.: Знання-Прес, 2005. 697 с.

1011. Магеровский Д. Советское право и методы его изучения. *Советское право* (Журнал института советского права). М. 1922. №1. С. 24–35.

1012. Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. Иркутск: Издательство Иркутского университета, 1987 157 с.

1013. Марченко М.І. Одеське товариство історії і древностей. А.О. Скальковський. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XX ст.). К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. С. 175–182.

1014. Мельникова А.С., Узденников В.В., Шиканова И.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917 г. М.: ООО «Издательство стрелец», 2000. 224 с.

1015. Миль Дж.С. Основы политической экономии: [В 3 т.] М.: Прогресс, 1980. Т1. 495 с.

1016. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право (извлечения). *Реформы и право*. 2011. № 1. с. 55–63.

1017. Министры финансов Российской империи. М.: Министерство финансов, 2017. 50 с.

1018. Мицкевич А.В. Систематизация законов Российской империи М.М. Сперанским. *Журнал российского права*, 2001. № 5. С. 154-160.

1019. Міхневич Л.В. Рішельєвський ліцей витоки вищої юридичної освіти в Одесі. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч.3. С. 18–26.

1020. Молдован О.О. Державні фінанси України: досвід та перспективи реформ: Монографія. К.: НІСД, 2011. 380 с.

1021. Молчанов В.Б. Життєвий рівень представників науково-освітянської сфери в Правобережній Україні у XIX на початку XX ст.. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2004. Вип. 7. С. 55– 74.

1022. Мондэй К. Национальная идентичность и экономическая наука: Е.Ф. Канкрин в русском общественном сознании. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 5. 2014. Вып. 3. С. 86–112.

1023. Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст.: монографія. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. 312 с.

1024. Московский А.И. О предмете и методе современной экономической науки. *Вестник Московского университета*. Серия 6. «Экономика». 2002. №. 3. С. 21–39.

1025. Муравьева Л.А. Состояние финансово-экономической мысли России в первой половине XIX века. *Финансы и кредит*. 2011. № 34 (466). С. 69–79.

1026. Мухамедина Ш. Уроки реформ: министр финансов Е.Ф. Канкрин и его оппоненты. *Вестник финансового университета*. 2012. № 5. С. 62–71.

1027. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В.В. Різун. М.С. Тимошик. А.Є. Конверський та ін.; Передм. В.В. Скопенка. К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с.

1028. Небрат В.В. Вітчизняна економічна наука про інституційні чинники кризових явищ у фінансовій сфері на межі XIX–XX ст.. *Історія народного господарства та економічної думки України*.– 2010. Вип. 43. 277с.

1029. Небрат В.В. Вклад М.Х. Бунге у розвиток теорії грошей, кредиту та кредитно-грошового обігу / В.В. Небрат. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2005. Вип. 37–38. С. 253–264.

1030. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні. Монографія. К.: НАН України, Ін-т екон. та прогнозув., 2013. 584 с.

1031. Небрат В.В. Незабитовський Василь Андрійович. *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія*: у 3т. / ІСЕМВ НАН України, ДННУ «Академія фінансового управління. К., 2010. Т. 1.

1032. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть. К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАНУ, 2007. 224 с.

1033. Небрат В.В. Характеристика джерел вивчення історії фінансової думки України. *Вісник ТНЕУ*. 2012. № 2. С.83–88.

1034. Низамова Т. От первых киевских школ до Университета Святого Владимира. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*. 2016. № 8 С 49–129.

1035. Никитенко А.В. Дневники: в 3-х т. М.: Художественная литература, 1955. Т. 1. 1826–1857. 590 с.

1036. Никитенко А.В. Дневники: в 3-х т. М.: Художественная литература, 1955. Т. 2. 1858–1865. 653 с.

1037. Новікова Л.В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності: Монографія. Одеса: Одеський національний університет, 2012. 463 с.

1038. Новікова Л.В. «Летопись о ходе народонаселения и градостроительства»: до питання про визначення та інтерпретацію домінанти історичного процесу у Південній Україні в працях А.О. Скальковського. *Записки історичного факультету* / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2004. –С. 449–465.

1039. Новікова Л.В. Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втрати і знахідки. *Архів. Документ. Історія. Сучасність*: Збірка наукових статей та матеріалів / Праці Державного архіву Одеської області; Державного Комітету архівів України. Одеса: Друк, 2001. С. 281–284.

1040. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. І. Дзюб. К.: Основи, 2000. 198 с.

1041. Одесский университет за 75 лет (1865–1940) / Отв. ред.: К.П. Добролюбский. Одесса: Б.и., 1940. 197 с.

1042. Опарін В. М. Фінансова система України (теоретико-методологічні аспекти). Монографія. К. : КНЕУ, 2005.

1043. Опарін В.М., Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська класична школа публічних фінансів. *Фінанси України*. 2015. № 10. С. 7–31.

1044. Орлик В.М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX початку XX ст*. 2011. № 18. С. 59–64.

1045. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст.. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

1046. Орлик В.М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст.. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. К.: НАН України, Інститут історії України. 2006. Число 13. Част. 2. С. 97–110.

1047. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187–195.

1048. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

1049. Орлик С.В. Проблеми фінансової політики Російської імперії в роки першої світової війни в науковій спадщині М.І. Туган-Барановського. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 60–72.

1050. Павлов В.А. Первый политэконом России. К 230-летию со дня рождения Х.А. Шлёцера. *Вестник Российской Академии наук*. 2004. Том 74. № 9. С. 830–846.

1051. Пайпс Р. Россия при старом режиме. М.: Независимая газета, 1993. 414 с.

1052. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 88–98.

1053. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття . *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р.– Кіровоград Київ Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73.

1054. Пасічник Н.О. Роль М.А. Балудянського у підготовці викладачів правознавчих дисциплін для університетів Наддніпрянської України. *Двадцять третя всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної Академії наук України*: Мат. конф., 20 квітня 2018 р., м. Київ. К., 2018. С. 139–142.

1055. Пасічник Н. Становлення і розвиток фінансово-правової освіти в Харківському університеті (1805–1863 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3.– С. 149–153.

1056. Пасічник Н. Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів Російської імперії початку XIX століття у сфері фінансового управління.

Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 22–33.

1057. Пасічник Н. Фінансова і правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 44. К., 2014. С.101–107.

1058. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX кінець XX ст.). *Наукові записки з української історії:* Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180.

1059. Пасічник Н.О. Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 210–213.

1060. Пасічник Н.О. Взаємозв'язок політичної економії, фінансової науки і фінансового права у дожовтневих фінансово-правових наукових дослідженнях. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кропивницький, 2018. Випуск 23. С. 208–216.

1061. Пасічник Н.О. Викладання законів казенного управління в юридичному ліцеї князя Безбородька. Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «*Шляхи відродження науки України*»: Матеріали конференції, 14 квітня 2017 р., м. Київ. К., 2017. С. 124–126.

1062. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С.106–116.

1063. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси у Рішельєвському ліцеї. Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «*Актуальні питання історії науки і техніки»* (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року) / Відп. ред. Гріфін Л.О. К. 2017. С.238–241.

1064. Пасічник Н.О. Витоки становлення фінансової науки в Наддніпрянській Україні в XIX на початку XX ст.. *Наукові записки. Серія: Історичні науки.* Випуск 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 120–129.

1065. Пасічник Н.О. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством. *Переяславський літопис*: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С. 186–194.

1066. Пасічник Н.О. Вклад М.М. Сперанського у розвиток фінансово-правової науки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 144–150.

1067. Пасічник Н.О. Вплив камералістики на становлення фінансової та фінансово-правової науки в українських університетах в XIX столітті. *Гуржіївські історичні читання*: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 107–110.

1068. Пасічник Н.О. Вплив представників німецької школи фінансів на становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 281–285.

1069. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). *Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redaczia naukowa Krzystofa Filipowa)*. Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.

1070. Пасічник Н.О. Державне господарство як базова категорія фінансово-правових досліджень дожовтневого періоду. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали III міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. С. 166–169.

1071. Пасічник Н.О. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління в епоху «великих реформ». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 436–445.

1072. Пасічник Н.О. До питання становлення фінансової науки в університетах українських губерній Російської імперії в XIX на початку XX століття. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Krakow-Przemyśl, 2013. С. 29–35.

1073. Пасічник Н.О. Йозеф Ланг та його макроекономічні моделі. Матеріали XX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2015 р. С.71–74.

1074. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський про інтегративні аспекти розвитку фінансової науки. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.): [зб. наук. праць] / Ред. кол.: В.С. Дорофєєв (голов. ред.) В.Л. Цубенко, О.П. Реєнт. Одеса: Астропринт, 2014. С. 214–219.

1075. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський фундатори Новоросійської школи фінансового права. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13–14 вересня 2018 р. Одеса, 2018. С. 187–192.

1076. Пасічник Н.О. Ідеї М.М. Сперанського щодо підготовки освічених чиновників. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина І. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 180–181.

1077. Пасічник Н.О. Іловайський С.І. про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград Київ Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91.

1078. Пасічник Н.О. Інтегративні аспекти розвитку економічної думки в Російській імперії у XIX ст.. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 99–105.

1079. Пасічник Н.О. Історико-економічне дослідження І.І. Патлаєвського. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина ІІ. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. С. 90–91.

1080. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали II міжнародної

наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина ІІ / За ред. В.С. Бугрія Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. С. 79–82.

1081. Пасічник Н.О. Науково-педагогічна діяльність професора Харківського університету Й. Ланга. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 року, м. Київ / Нац. акад. аграрн. Наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В.А. Вергунов, О.П. Анікіна, А.С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. С. 261–262.

1082. Пасічник Н.О. Ніжинський період науково-педагогічної діяльності М.Х. Бунге. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 травня 2017 р. / Голова ред. В.А. Вергунов. К.: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017 С. 319–321.

1083. Пасічник Н.О. Огляд фінансово-правової літератури у працях С.І. Іловайського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 травня 2016 р., м. Київ / Національна академія аграрних наук України; національна наукова с.-г. б-ка НААН. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 203–204.

1084. Пасічник Н.О. Освіта в економічних концепціях. Матеріали VII Міжнародної конференції: *Україна на шляху соціально-економічних перетворень в умовах глобалізації*. Збірник наукових статей. Випуск 6. Кіровоград: КНТУ, 2007. С.65–68.

1085. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж Переяслав-Хмельницький Кропивницький Київ, 2018. С. 133–135.

1086. Пасічник Н.О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М.М. Алексєєнко. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-

конференції 19–21 червня 2014 року «*Сучасна наука XXI століття*». Збірник наукових праць. Київ, 2014 С. 48–53.

1087. Пасічник Н.О. Подушне оподаткування селян в фінансовій думці Російської імперії XIX століття. *Український селянин*: Зб. Наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 28–30.

1088. Пасічник Н.О. Політекономічні основи становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки в університетах українських губерній Російської імперії. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.90–92.

1089. Пасічник Н.О. Прикладні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст.. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 18–20 липня 2013 року «*Питання сучасної науки і освіти*»// Збірка тез доповідей. Частина 2. Київ, 2013 С. 3–5.

1090. Пасічник Н.О. Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf

1091. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правових ідей у працях С.І. Іловайського. *Карпатський край*. Наукові студії з історії, культури, туризму. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1 (8). С. 73–79.

1092. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. –Вип. 46. С.106–109.

1093. Пасічник Н.О. Становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29–31 липня 2014 року «*Питання сучасної науки і освіти*». Збірник наукових праць. Частина 2. Київ, 2014 С. 22–28.

1094. Пасічник Н.О. Структура фінансово-правової науки періоду інституціоналізації фінансового права як самостійної наукової сфери. *Наукові праці*

історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С. 377–385.

1095. Пасічник Н.О. Теоретичні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст.. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «*Простір і час сучасної науки*» (22–24 квітня 2013)– Збірка тез доповідей. Ч.2. Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2013. С. 16–20.

1096. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття [монографія]. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

1097. Пасічник Н.О. Фінансова наука і освіта в Харківському університеті в першій половині XX століття. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2014 р. С. 43–45.

1098. Пасічник Н.О. Фінансова статистика як прикладне джерело розвитку фінансової науки Російської імперії в XIX ст.. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.63–65.

1099. Пасічник Н.О. Формування життєвого та наукового світогляду професора І.І. Патлаєвського. Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії*» (30–31 січня 2016 р.). Збірник наукових праць Переяслав-Хмельницький, 2016. 379 с. (С. 92–94) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/25/conference_30-31.1.2016.pdf

1100. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Джерельна база досліджень з історії науки і техніки. *Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу*: матеріали доп. Учасн. Міжнародної науково-практичної конференції (Луцьк, 2–3 квітня 2015 р.) Луцьк: ЛІРоЛ ун-ту «Україна», 2015. С.53–55.

1101. Пасічник Н.О., Ріжняк Р.Я. Особливості методології організації дослідження з історії науки і техніки. *Дунайські наукові читання: європейський вимір і регіональний контекст*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Ізмаїльського державного гуманітарного університету (15–17 жовтня 2015 р.). Том 1: Історія. Економіка. Педагогіка. Ізмаїл: РВВ ІДГУ; «СМИЛ», 2015. С. 67–70.

1102. Пацурківський П.С. Філософсько-методологічні виклики науки фінансового права. *Право України*. 2014. № 2. С. 272–282.

1103. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Том 3: Университетская профессура и подготовка устава 1835 года. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2003. 479 с.

1104. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. Т. 1. Российские университеты и устав 1804 года. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2002. 416 с.

1105. Петровська Н.А., Кульбака О.В. Розвиток М.І. Туган-Барановським учення про цінність. *Питання політекономії*. Вип. 218. К., 1992. С.64–71.

1106. Петти В. Трактат о налогах и сборах. *Классика экономической мысли*: Соч. М.: ЭКСИМО-Пресс, 2000. С. 8–72.

1107. Петти В. Экономические и статистические работы. М.: Соцэкгиз, 1940. 324 с.

1108. Петухова Н.Е. История налогообложения в России IX – XX вв.: учеб. пособие. Москва: Вузовский учебник, 2008.– 416 с.

1109. Пилипчук О.О. Історія становлення та функціонування Київського юридичного товариства (1876–1919 рр.). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2017. № 1 (231). С. 81–86.

1110. Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). М.: Госфииздат, 1954. 260 с.

1111. Покидченко М.Г. Йозеф Ланг новое имя в истории российской науки. *Вестник Росийской академии наук*. 1994. Том 64. № 3.

1112. Поліцейське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. І. С. Гриценка К. : Либідь, 2010. XIX, 413 с.

1113. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII первая четверть XIX века). Л., 1976. 177 с.

1114. Пороховский А.А. Цивилизационное значение политической экономии. *Вестник Московского университета*. Серия 6. Экономика. 2014. № 4. с. 43–55.

1115. Посохов С.И. «Непонятный» vs «непонятый» В.Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология. *Диалог со временем*: альманах интеллектуальной истории. М., 2015. Вып. 51. С. 64–93.

1116. Посохов С.И. Актовые речи профессоров-иностранцев Харьковского университета первой четверти XIX в.: трансфер университетской идеи. *Вопросы образования*: ежеквартальный научно-образовательный журнал. 2008. № 3. С. 264–275.

1117. Посредникова Д.В. Очерки по истории финансовой науки / Под ред. В.Э. Черновой. СПбГТУРП-СПб, 2012. 102 с.

1118. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 3: К–П. 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2005. 600 с.

1119. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біогр. словник. Т. 4: Р–Я. 2-ге вид., доп. / Відп. ред. В.А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2005. 616 с.

1120. Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. Том 2. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 476 с.

1121. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право. М.: Зерцало, 1999. 448 с.

1122. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики. М.: Финансы и статистика, 2003. 272 с.

1123. Пушкарева В.М. История финансовой мысли и политики налогов: учебное пособие для вузов. М.: Финансы и статистика, 2003. 256 с.

1124. Разманова Н.А. «…Способен и достоин»: Д.М. Княжевич в министерстве финансов (1805-1837 гг.). *Гуманитарные науки*. 2012. № 5. С. 97-106.

1125. Разманова Н.А. Первый государственный казначей России (к 270-летию со дня рождения Алесея Ивановича Васильева). *Финансы*. 2012. № 2. С. 18–23.

1126. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. №3. С.3–22.

1127. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / Гол. ред. Р. Стасюк. – К.: Вид-во «Арій», 2016. – 320 с.

1128. Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження. *Проблеми історії України XIX початку XX ст.* 2011. Вип. 19. С. 6–26.

1129. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія / Відп. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.

1130. Ріжняк Р.Я. Методологія дослідження з історії становлення та розвитку інформатики у вищій школі України (друга половина XX – початок XXI століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 208–214.

1131. Ровинский Е.А. Предмет советского финансового права. *Сов. государство и право*. 1940. № 3. С. 29–48.

1132. Ровинский Н. О финансовом праве. *Научные записки Всесоюзного заочного финансово-экономического ин-та*. Вып. 1. М., 1946.– С. 69–70.

1133. Рогожин А.И. К 150-летнему юбилею высшего юридического образования в Харькове. *Сов. государство и право*. 1955. № 3. С. 125-126.

1134. Русские экономисты (XIX – начала XX вв.) / Ред.-сост. А.А. Зубченко, Л.И. Зайцева. М.: Ин-т экономики РАН, 1998. 275 с.

1135. Селюков А.Д., Осавелюк А.М. Методология науки фінансового права: понятие, специфика преподавания. *Вестник Московского унверситета МВД России*. 2012. № 5. С. 215–219.

1136. Синюченко М.І. Проблема цінності грошей у теорії М.І. Туган-Барановського. *Вісник Української академії банківської справи*. Вип.2 (23). К., 2007. С. 16–22.

1137. Сисмонди Ж. С. Новые начала политической экономии, или О богатстве в его отношении к народонаселению; пер. под ред. А.Ф. Кона. М.: Соцэкгиз, 1937. Т. 2. 336 с.

1138. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй. К.: Вид-во «Port-Royal», 2001. 590 с.

1139. Соболев М.Н. Очерки финансовой науки (Общедоступные беседы). Харків: Пролетарий, 1925 . 187 с.

1140. Соболев М.Н. Политическая экономия: Элементарный учебник для кооперативных школ, народных университетов, коммерческих училищ и для самообразования. Харьков: Союз, 1919. 216 с.

1141. Солодкин И.И. Роль Сперанского в развитии юридического образования в России. *Известия высших учебных заведений*. Правоведение. 1962. №3. С. 147–152.

1142. Солодкина М.М. Об историко-экономическом познании. *Истоки: вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли*. Вып. 1. М.: Экономика, 1989.

1143. Сперанский М.М. Проекты и записки / Под ред С.Н. Валка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1961. 243 с.

1144. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора. М.: РОССПЭН, 1998. 398 с.

1145. Судьбы России: доклады и записки государственных деятелей императорам о проблемах экономического развития страны (вторая половина XIX в.) / Подг. Л.Е. Шепелев. Санкт-Петербург, 1999 344 с.

1146. Тараборин Р.С. Свод законов гражданских Российской империи 1832 г.: генезис законодательной конструкции. *Вопросы управления*. 2015. № 2 (14). С. 194–199.

1147. Татищев В.Н. Напоминание на присланное расписание высоких и нижних государственных и земских правительств. *Избранные труды по географии России*. М.: Географгиз, 1950. 248 с.

1148. Твердохлебов В.Н. Государственный кредит. Л.: Финансовое изд-во НКФ СССР. Ленингр. област. Отд-ние, 1928. 164 с.

1149. Твердохлебов В.Н. Налоги в иностранных государствах. М.: Фин. изд-во НКФ СССР, 1926. 264 с.

1150. Твердохлебов В.Н. Новейшие финансовые проблемы. 1914-1923.. Пг.: Academia, 1923. 160 с.

1151. Твердохлебов В.Н. Сперанский и его деятельность в области финансов и денежного обращения. *Советские финансы*. 1945. № 12. С. 25–30.

1152. Теорія фінансів: навчальний посібник / Леоненко П.М., Юхименко П.І., Ільєнко А.А. та ін. / За ред. О.Д. Василика. К.: Центр навч. л-ри, 2005. 480 с.

1153. Теорія фінансів: Підручник / За ред. проф. В.М. Федосова, С.І. Юрія. К.: Центр учбової літератури, 2010. 576 с.

1154. Теплицький В.П. Економічні погляди Т.Ф. Степанова. *Нариси з історії економічної думки на Україні*. К., 1956. 180 с.

1155. Тиктин Г.И. Очерки по общей теории публичных финансов. Опыт построения теоретической финансовой науки на публічно-экономической основе. Одесса, 1926. 51 с.

1156. Томсинов В.А. Светило российской бюрократии. Исторический портрет М.М. Сперанского. Издание 5-е, обновленное и дополненное. М.: ИКД «Зерцало-М», 2013. 476 с.

1157. Томсинов В.А. Юридичекое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века. 2-е издание. М.: Зерцало-М, 2015. 352 с.

1158. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века. М.: Зерцало-М, 2010. 277 с.

1159. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.). М.: Зерцало-М, 2013. 300 с.

1160. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века: Учебное пособие. 2-е издание. М.: Зерцало-М, 2015. 352 с.

1161. Третьяк А.И. Рождение города. Очерки ранней истории Одессы / Изд.2-е, исправленное и дополненное. Одесса: Изд-во «Optimum», 2012. 195 с.

1162. Туган-Барановський М.І. Основи політичної економії / Наук. редактор С.М. Злупко. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 628 с.

1163. Фатеев А.Н. Академическая и государственная деятельность М.А. Балудянского в России. Ужгород: Типография «Школьной помощи», 1931. 64 с.

1164. Федоров В.А. М.М. Сперанский и А.А. Аракчеев. М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. 254 с.

1165. Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX початку XX століття. *Економічна теорія*. 2011. № 4. С. 79–92.

1166. Федорченко В. Императорский дом. Выдающиеся сановники. Энциклопедия биографий. Т. 1.– М.: Бонус, 2000. 669 с.

1167. Федосов В.М., Юхименко П.І. Українська фінансова наука: ґенеза, еволюція. Ренесанс. Фінанси України. 2012. № 3. С. 3–30.

1168. Финансисты, которые изменили мир. М.: Изд-во Манн, Иванов и Фербер, 2015 430 с.

1169. Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки. Монография. / Под ред. проф. В.В. Ковалева. Москва: ООО «Проспект», 2014. 326 с.

1170. Финансовое право: Учебник для юрид. вузов / Отв. ред. М.А. Гурвич. М., 1940.

1171. Фінанси: Навчальний посібник / Крутова А.С., Близнюк О.П., Лачкова Л.І. та ін. Х.: Видавництво «Лідер», 2013. 560 с.

1172. Фінанси: підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. К.: Знання, 2008. 611 с.

1173. Фінансове право / за заг. ред. О.М. Бандурки та О.П. Гетманець Х.: Екограф, 2015 500 с.

1174. Халфина Р.О. К вопросу о предмете и системе советского финансового права. *Вопросы советского административного и финансового права.* М., 1952. С. 182–214.

1175. Харьковский государственный университет им. А.М. Горького за 150 лет (1805–1955). 386 с.

1176. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. *Записки історичного факультету* (Одеса). Одеса, 1998. Вип. 6. 319 с.

1177. Хмелярчук М.І. Внесок українських вчених у розвиток теорії кредиту. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2009. Вип. 19.7. С. 295–302.

1178. Хохуляк В.В. Віхи становлення науки фінансового права. Одеса: Фенікс, 2014. 388 с.

1179. Хохуляк В.В. Граф Е.Ф. Канкрин и отечественнная наука финансового права середины XIX в. *Закон и жизнь*. 2013. № 10/3. С. 226–229.

1180. Хохуляк В.В. Зміст та призначення науки фінансового права у працях С.І. Іловайського. *Юридична Україна*. 2012. № 5. С. 23–27.

1181. Хохуляк В.В. Камералістика та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права XIX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2013. № 6-1. Том 1. С. 218–221.

1182. Хохуляк В.В. Методологічні підстави систематизації науки фінансового права. *Наше право*. 2011. № 2. Ч. 2. С. 120–124.

1183. Хохуляк В.В. Наука фінансового права у Новоросійському університеті м. Одеси (кін. XIX – поч. XX ст.). *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: Зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Т. 12. С.75–86.

1184. Хохуляк В.В. Російсько-німецька школа фінансів та її вплив на становлення вітчизняної науки фінансового права. Київ: Фінансове право, 2012.

1185. Хрідочкін А.В. Життя і діяльність В.Н. Каразіна. *Гуманітарний журнал*. 2001. № 7. С. 110–115.

1186. Хромов П.А. Очерки экономики докапиталистической России. М.: Наука, 1988. 312 с.

1187. Худолій Л.М. Теорія фінансів: Навч.-метод. посіб. Європейський ун-т. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2003. 167 с.

1188. Цаголов Н.А. Очерки истории русской экономической мысли периода падения крепостного права. М.: Госполитиздат, 1956. 464 с.

1189. Цвайнерт Й. История экономической мысли в России. 1805–1905. Пер. с нем. Под ред. В.С. Автономова. М.: ГУ ВШЕ, 2008. 410 с.

1190. Чернуха В.Г. Программная записка министра финансов М.Х. Рейтерна (сентябрь 1866 г.). *Вспомогательные исторические дисциплины*. Ленинград, 1978. Т. X. С. 269–284.

1191. Черняк С.Г. Освітня діяльність Київського університету Св. Владимира (1833–1863 рр.): монографія. К.:Академперіодика, 2011. 251 с.

1192. Честнов И.Л. Правопонимание в епоху постмодерна. Правоведение. 2002. № 2 (241). С. 4–16.

1193. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, 1998. 75 с.

1194. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX початок XX ст. К.: Інститут історії України, 2005. 427 с.

1195. Шаравара Т.О. Дорадянська історіографія фінансових реформ другої половини XIX початку XX ст. у Російській імперії. *Проблеми історії XIX початку XX ст.* Зб. Наук. праць. 2011. Вип. 19. С. 459–468.

1196. Шаравара Т.О. Реформи і контрреформи другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії: історіографія. К.: «Ліра-К», 2011. 486 с.

1197. Шебанов А.Ф. Юридические высшие учебные заведения. М.: Высш. шк., 1963. 222 с.

1198. Шевченко В.В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.). К., 2010. 266 с.

1199. Шепелев Л.Е. Торгово-промышленные ведомства России в первой четверти XIX в. СПб.: Английская набережная, 4, 2000. 432 с.

1200. Шишанов В. Суждения А.И. Васильева об ассигнациях в России и его взгляд на них. *Банкаўсківеснік*. 2014. № 5 (610). 69–71.

1201. Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010. 243 с.

1202. Шульгин В.Я. История университета Святого Владимира Сост. В. Короткий. Репринтное издание. К.: Лібидь, 2010. 280 с.

1203. Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть XIX в.). М.: Наука, 1987. 239 с.

1204. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. М.: Наука, 1985. 350 с.

1205. Юбе Г., Кратпц Г. Ланг Йосиф Матвеевич. Немцы в России. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://rusdeutsch-panorama.ru/jencik_statja.php?mode=view&site_id=34&own_menu_id=3978

1206. Юридичний факультет: Історія та сучасність. Режим доступу: http://www-jurfak.univer.kharkov.ua/history.php

1207. Юровский В.Е. Министр финансов Е.Ф. Канкрин. *Вопросы истории*. 2000, № . С. 140–145.

1208. Юхименко П.І., Бойко С.В. Олексій Анциферов: життєвий шлях і внесок у розвиток фінансової науки. *Фінанси України*. 2009. № 7. С. 114–125.

1209. Яковлев В.Ю. Нарративный метод научного познания. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2008. № 71. С. 28–35.

1210. Ялбулганов А.А. Михаил Михайлович Сперанский. *У истоков финансового права* / Под ред. А.Н. Козырина. М.: Статут, 1998. С. 17–106.

1211. Ялбулганов А.А. О понятии финансового права: к истории вопроса. *Финансовое право*. 2015. № 10. С. 17–25.

1212. Ялбулганов А.А. Предмет и система финансового права: Монография. М.: ИППИ, 2015. 192 с.

1213. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. М.: Статут, 2002. 555 с.

1214. Яснопольский Л.Н.. Т. 2. Биржи. К.: Издательство Банковской Энкицлопедии, 1917. — 411с.

1215. Uebe Gotz. Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislaufthe-orie von 1807. Zwischen Quesney und Marx. *Jahrbtich-er fur Nationalokonomie und Statistik*. 1990. № 1.

1216. Uebe Gotz. The model of Lang, national income account in 1807. *Computers and Mathematic with Applications*. 1990.

1217. Winbel H. Die deutsche Nationalokonomie im 19. Jahr-hundert. Darmstadt, 1977.

Дисертації та автореферати дисертацій

1218. Гаджиев Р.М. Эволюция научной мысли и концептуальных подходов к пониманию финансово-правовых отношений в России с XVII по начало XX вв.: историко-правовой аспект: диссертация ... кандидата юридических наук: 12.00.01. СПб.: С.-Петерб. гос. инженер.-эконом. ун-т, 2008. 185 с.

1219. Гинзбург Ю.В. Формирование предмета науки финансового права в России в XIX – начале XX века. Дисс. канд. юр. наук. 12.00.04 – финансовое право; налоговое право; бюджетное право. М.: Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», 2014 183 с.

1220. Гончарук Т.Г. Транзитна торгівля в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. Автореф. дис. докт. іст. наук 07.00.01 – історія України. Київ: Інституту історії України НАН України, 2010. 34 с.

1221. Котова Н.О. Діяльність статистичних комітетів на Одещині у XIX – на початку XX століття. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. 07.00.01–історія України. Одеса. 2002. 20 с.

1222. Мандрик М.В. Північна Буковина, Бессарабія і Закарпаття у контексті українського геополітичного чинника (кінець 1920-х – середина 1940-х рр.): дис…д-ра. іст. наук: 07.00.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2001.

1223. Новікова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808–1898) у дослідження історії Південної України. Автореф. дис. канд. іст. наук 07.00.01. – історія України. Одеса, 2004. 20 с.

1224. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: дис… д-ра. іст. наук: 07.00.01, 07.00.02 – Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди. К., 2008. 547 с.

1225. Пушкарева В.М. История мировой и русской финансовой науки и политики. Автореф. дис…д-ра эк. наук: 08.00.01 – экономическая теория / В.М. Пушкарева. М., 2004. 36 с.

1226. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1875–1870 рр.: дис…к-та. іст. наук: 07.00.01 – Херсонський державний університет. Запоріжжя, 2006.

1227. Хохуляк В.В. Наука фінансового права: проблеми становлення та розвитку: дис…д-ра. юр. наук: : 12.00.07, 12.00.01. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 545 с.

Енциклопедичні. довідкові та бібліографічні видання

1228. Орешкин В.В. Сперанский Михаил Михайлович. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Т. 4: Социология М.: Советская энциклопедия, 1890.

1229. Покровский М. Сперанский Михаил Михайлович. Энциклопедический словарь Русского библиографического института. Т. 41, ч. 4 . Изд. 7-е. М., 1930. Стб. 111-117.

1230. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.II. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1891. 955 с.

1231. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. IV. СПб, 1891. 952 с.

1232. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XIV. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1895. 480 с.

1233. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XIX / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Спб.: Типо-Литография И.Е. Ефрона, 1895. 480 с.

1234. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.XXIV. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1898. 474 с.

1235. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XXVI. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1899. 960 с.

1236. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.XXVIII. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1899. 889 с.

1237. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.XXIX / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Спб.: Типо-Литография И.Е. Ефрона, 1895.

1238. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XXXII. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1899. 980 с.

1239. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. Спб.: Типо-Литография И.Е. Ефрона, 1902. 962 с.

1240. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XXXVII. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1904. 448 с.

1241. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. Т. XLI^{A}. СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1904. 960 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пасічник Н.О. Фінансова і фінансово-правова наука і освіта в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX століття [монографія]. Кропивницький: Видавництво «Код», 2018. 434 с.

2. Пасічник Н.О. Інтегративні аспекти розвитку економічної думки в Російській імперії у XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 1. Ч. 3. С. 99–105.

3. Пасічник Н.О. Витоки становлення фінансової науки в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Випуск 18. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. С. 120–129.

4. Пасічник Н., Ріжняк Р. Еволюція оцінки колекційної вартості монет (друга половина XIX – кінець XX ст.). *Наукові записки з української історії*: Збірник наукових статей. Вип. 33. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 175–180.

5. Пасічник Н.О. Вплив камералістики на становлення фінансової та фінансово-правової науки в українських університетах в XIX столітті. *Гуржіївські історичні читання*: Збірник наукових праць / Ред. кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 107–110.

6. Пасічник Н.О. Подушне оподаткування селян в фінансовій думці Російської імперії XIX століття. *Український селянин*: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2014. Вип. 14. С. 28–30.

7. Пасічник Н. Фінансова і правова освіта в Харківському університеті в дослідженнях сучасників. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 44. К., 2014. С.101–107.

8. Пасічник Н.О. Актові промови викладачів фінансово-економічних дисциплін Харківського університету як форма науково-просвітницької діяльності. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6. Історичні науки: збірник наукових праць. Випуск 13. К., 2015. С. 210–213.

9. Пасічник Н.О. Професор І.І. Патлаєвський: нариси біографії та наукового доробку. *Історія науки і біографістика*. 2016. № 1 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2016-1/13.pdf

10. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правових ідей у працях С.І. Іловайського. *Карпатський край. Наукові студії з історії, культури, туризму*. Івано-Франківськ, 2016. Вип. 1 (8). С. 73–79.

11. Пасічник Н.О. Взаємозв'язок політичної економії, фінансової науки і фінансового права у дожовтневих фінансово-правових наукових дослідженнях. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кропивницький, 2018. Випуск 23. С. 208–216.

12. Пасічник Н.О. Вклад М.А. Балудянського у розвиток фінансово-правової науки і практики управління державним господарством. *Переяславський літопис*: Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 13. С. 186–194.

13. Пасічник Н.О. До питання становлення фінансової науки в університетах українських губерній Російської імперії в XIX – на початку XX століття. *Nova Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne*. Krakow-Przemyśl, 2013. С. 29–35.

14. Пасічник Н.О. Вплив представників німецької школи фінансів на становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 281–285.

15. Пасічник Н. Становлення і розвиток фінансово-правової освіти в Харківському університеті (1805–1863 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 149–153.

16. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С.106–116.

17. Пасічник Н.О. Розвиток фінансово-правової науки у Новоросійському університеті (1865–1907 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С.106–109.

18. Пасічник Н. Вплив науково-практичної діяльності Є.Ф. Канкріна на розвиток фінансово-правової думки. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 88–98.

19. Пасічник Н. Теоретичні ідеї та практична діяльність державних діячів Російської імперії початку XIX століття у сфері фінансового управління. *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Посвіт, 2018. Вип. 6. С. 22–33.

20. Пасічник Н.О. Вклад М.М. Сперанського у розвиток фінансово-правової науки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 144–150.

21. Пасічник Н.О. Діяльність державних діячів Російської імперії у сфері фінансового управління в епоху «великих реформ». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 50. С. 436–445.

22. Пасічник Н.О. Структура фінансово-правової науки періоду інституціоналізації фінансового права як самостійної наукової сфери. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. Вип. 51. С. 377–385.

23. Пасічник Н.О. Грошова реформа Вітте у науковій спадщині представників університетських центрів Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.).

Forum Numizmatyczne: studia i materialy (pod redaczia naukowa Krzystofa Filipowa). Bialistok, 2018. № 2. С. 60–70.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

24. Пасічник Н.О. Теоретичні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «*Простір і час сучасної науки*» (22–24 квітня 2013). Збірка тез доповідей. Ч.2. Київ: ТОВ «ТК Меганом», 2013. С. 16–20.

25. Пасічник Н.О. Фінансова статистика як прикладне джерело розвитку фінансової науки Російської імперії в XIX ст. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.63–65.

26. Пасічник Н.О. Політекономічні основи становлення і розвитку фінансової і фінансово-правової науки в університетах українських губерній Російської імперії. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013 р. С.90–92.

27. Пасічник Н.О. Прикладні джерела розвитку фінансової науки в Російській імперії в XIX ст. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 18–20 липня 2013 року «*Питання сучасної науки і освіти*». Збірка тез доповідей. Частина 2. Київ, 2013. С. 3–5.

28. Пасічник Н.О. Подушна подать у науковій концепції оподаткування М.М. Алексеєнка. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 19–21 червня 2014 року «*Сучасна наука XXI століття*». Збірник наукових праць. Київ, 2014. С. 48–53.

29. Пасічник Н.О. Становлення фінансової науки і освіти в Харківському університеті в першій чверті XIX століття. Матеріали десятої Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 29–31 липня 2014 року «*Питання сучасної науки і освіти*». Збірник наукових праць. Частина 2. Київ, 2014. С. 22–28.

30. Пасічник Н.О. Фінансова наука і освіта в Харківському університеті в першій половині XX століття. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2014 р. С. 43–45.

31. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський про інтегративні аспекти розвитку фінансової науки. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 25–26 вересня 2014 р.): [зб. наук. праць] / Ред. кол.: В.С. Дорофєєв (голов. ред.) В.Л. Цубенко, О.П. Реєнт. Одеса: Астропринт, 2014. С. 214–219.

32. Пасічник Н.О. Науково-педагогічна діяльність професора Харківського університету Й.Ланга. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали X Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, присвячена 150-річчю з часу заснування Полтавського товариства сільського господарства, 28 травня 2015 року, м. Київ / Нац. акад. аграрн. Наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В.А. Вергунов, О.П. Анікіна, А.С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. С. 261–262.

33. Пасічник Н. Дослідження І.І. Патлаєвським монетної системи Російської імперії в першій половині XVIII століття. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей III міжнародної науково-практичної конференції, 05–06 листопада 2015 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 71–73.

34. Пасічник Н.О. Йозеф Ланг та його макроекономічні моделі. Матеріали XX Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії*». Збірник наукових праць. ереяслав-Хмельницький, 2015 р. С.71–74.

35. Пасічник Н.О. Формування життєвого та наукового світогляду професора І.І. Патлаєвського. Матеріали XXII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «*Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття в країнах Європи та Азії*» (30–31 січня 2016 р.). Збірник наукових праць.

Переяслав-Хмельницький, 2016. 379 с. (С. 92–94) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://conferences.neasmo.org.ua/uploads/conference/file/25/conference_30-31.1.2016.pdf

36. Пасічник Н.О. Курс фінансового права професора І.І. Патлаєвського. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали ІІ міжнародної наукової конференції (Суми, 24–25 березня 2016 року). У 2-х частинах. Частина ІІ / За ред. В.С. Бугрія. Суми: ФОП Цьома С.П., 2016. С. 79–82.

37. Пасічник Н.О. Історико-економічне дослідження І.І. Патлаєвського. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. Частина ІІ. / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. С. 90–91.

38. Пасічник Н.О. Іловайський С.І. про монетну регалію в Російській імперії. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р. Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 90–91.

39. Пасічник Н.О. Огляд фінансово-правової літератури у працях С.І. Іловайського. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XI Всеукраїнської конференції молодих учених та спеціалістів, 16 травня 2016 р., м. Київ / Національна академія аграрних наук України; національна наукова с.-г. б-ка НААН. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 203–204.

40. Пасічник Н.О. Ніжинський період науково-педагогічної діяльності М.Х. Бунге. *Історія освіти, науки і техніки в Україні*: матеріали XII Міжнародної конференції молодих учених та спеціалістів, присвяченої 100-річчю від дня створення ННСГБ НААН, Київ, 19 травня 2017 р. / Голова ред. В.А. Вергунов. К.: ТОВ «Центр поліграфії «КОМПРИНТ», 2017. С. 319–321.

41. Пасічник Н.О. Викладання законів казенного управління в юридичному ліцеї князя Безбородька. Двадцять друга Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою «*Шляхи відродження науки України*»: Матеріали конференції, 14 квітня 2017 р., м. Київ. К., 2017. С. 124–126.

42. Пасічник Н.О. Викладання науки про фінанси у Рішельєвському ліцеї. Матеріали 16-ї Всеукраїнської наукової конференції «*Актуальні питання історії науки і техніки*» (м. Київ, 5–7 жовтня 2017 року) / Відп. ред. Гріфін Л.О. К., 2017. С.238–241.

43. Пасічник Н.О. Державне господарство як базова категорія фінансово-правових досліджень дожовтневого періоду. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації*: матеріали ІІІ міжнародної наукової конференції (Суми, 23–24 листопада 2017 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2017. С. 166–169.

44. Пасічник Н.О. Ідеї М.М. Сперанського щодо підготовки освічених чиновників // *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*. Матеріали ІІІ Всеукраїнської наукової конференції. 30–31 березня 2018 р., м. Дніпро. Частина І / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2018. С. 180–181.

45. Пасічник Н. О. Роль М.А. Балудянського у підготовці викладачів правознавчих дисциплін для університетів Наддніпрянської України. Двадцять третя всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів, присвячена 100-річчю Національної Академії наук України: Мат. конф., 20 квітня 2018 р., м. Київ. К., 2018. С. 139–142.

46. Пасічник Н.О. Паралельний обіг грошей як суперечливе явище фінансової системи за часів Є.Ф. Канкріна. *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки*: тези доповідей V міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 червня 2018 р. Меджибіж – Переяслав-Хмельницький – Кропивницький – Київ, 2018. С. 133–135.

47. Пасічник Н.О. І.І. Патлаєвський та С.І. Іловайський – фундатори Новоросійської школи фінансового права. *Південь України у вітчизняній та європейській історії*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції, 13–14 вересня 2018 р. Одеса, 2018. С. 187–192.